

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

גיליון 3 | תשפ"ב, 2022
גיליון מאסף

יסודות

גיליון 3 | תשפ"ב, 2022

גיליון מאסף

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל
גיליון 3 | תשפ"ב, 2022
גיליון מאסף

YESODOT

The Journal of the IDF's History Department

Vol. 3 | September 2022

Editors: Eli Michelson, Sam Bronfeld, Yogev Elbaz

עורכים: אלי מיכלסון, שאול ברונפלד, יוגב אלבז
ועדה אקדמית: פרופ' אלון פלד (יו"ר), פרופ' אלון קדיש, פרופ' יגאל שפי,
פרופ' עוזי בן-שלום, ד"ר טל טובי, ד"ר ברק בוקס
עריכה לשונית: ספי שפר
עיצוב גרפי: אסף בארי
הפקה והוצאה לאור: משרד הביטחון - ההוצאה לאור
הודפס בישראל, אלול ה'תשפ"ב, ספטמבר 2022
תמונת כריכה: חיילי חטיבה שמונה, מלחמת העצמאות.
צילום: זולטן קלוגר; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי
כל התמונות בספר לקוחות ממאגר התמונות של דובר צה"ל, למעט התמונות שצוין לגביהן אחרת.

ISSN 2790-5659, e-ISSN 2790-5667

© כל הזכויות שמורות למדינת ישראל - משרד הביטחון - אמ"ץ - חטיבת תוה"ד - המחלקה להיסטוריה.
בכל שימוש שיעשה מהמתפרסם בספר זה, יש לציין את המקור. אין לעשות בו כל שימוש מסחרי.

Copyright by MOD - IDF

הספר יצא לאור באמצעות משרד הביטחון - ההוצאה לאור, ישראל, 2022.

הקדמה |

"סבור אתה, כי מפני שהעבר כבר התרחש הריהו גמור ואינו ניתן לשינוי? לא ולא. העבר עוטה על עצמו גלימה התפורה משיפעת פיסות רבות-צבעים. כל אימת שאנו מתבוננים בו נראה את גלימתו כבעלת גוון אחר."

מילאן קונדרה¹

כתב העת 'יסודות' הוא שנתון היסטורי-צבאי בהוצאת המחלקת להיסטוריה של צה"ל. כרכיו מתפרסמים בשתי סדרות, מאסף וסדרת נושא, ומגישים לקורא מחקרים רב-תחומיים אודות ההיסטוריה הצבאית במדינת ישראל.

"יסודות" קרם עור וגידים בשנת 2018, עת יצא לאור הגיליון הראשון. כעת אנו אווזים ידינו בגיליון השלישי ורואים כיצד חזון הפך למציאות. המחלקה להיסטוריה של צה"ל הקימה את כתב העת במטרה לפרסם את מחקריה ולהרחיבם עבור הציבור הרחב ועבור העוסקים בתחום ההיסטורי-צבאי. אך יותר מכל עבור אלה שהמקצוע הצבאי הוא מנת חלקם, וזאת בהתבסס על דבריו של ההיסטוריון הבריטי הנודע מייקל הווארד: "**מלחמות העבר מהוות את בסיס הנתונים היחיד, שממנו לומדים אנשי הצבא**, כיצד לעסוק במקצועם: כיצד לעשות זאת, וחשוב עוד יותר, כיצד לא לעשות זאת".² דברי הווארד הובאו בפתח לגיליון הראשון, ואנחנו מוצאים לנכון להדגישם שוב, כי הם נר לרגלינו.

1 סופר צרפתי ממוצא צ'כי. מצוטט אצל עמנואל סיון, מיתוסים פוליטיים ערביים. תל אביב: עם עובד, 1988, עמוד הכריכה הפנימי.

2 מייקל הווארד, "היסטוריה צבאית והיסטוריה של מלחמה", בתוך: העבר כפתח דבר – חשיבותה של ההיסטוריה לתחום העיסוק הצבאי. מארי וויליאמסון וריצ'רד הארט סינרייך (עורכים). בן שמן: מודן, 2014, עמ' 27.

כתב העת יסודות בהגיעו לגיליון השלישי, תוך שהגיליונות הרביעי והחמישי גם הם מתפתחים במקביל, הופך להיות מרכיב קבוע בכלים של המחלקה להיסטוריה ובנוף של ההיסטוריה הצבאית בישראל.

כתב העת "יסודות" גם הולך ומתפתח. בגיליון זה הצטרפה למערכת גם ועדה אקדמית המתווה את המסגרת לכתב העת ומגדירה את הסטנדרט הרצוי לפרסומים בו. הצטרפות הועדה האקדמית והכלת מנגנון בדיקה קפדני (ואנונימי) למאמרים, נועד לאפשר את הפיכת "יסודות" לכתב-עת שפיט ומוכר אקדמית.

בגיליון שלפניכם הצלחנו להרחיב את מעגל הכותבים ב"יסודות", ועל כך מודה אני לתא"ל (במיל') ד"ר מאיר פינקל, לפרופסור זכי שלום, למר יאיר אבן, ולמר שאול (סס) ברונפלד היקר, שהגישו את מאמריהם לכתב העת וזכינו לפרסום. בנוסף לכך, בהתבוננות על הגיליון ניכר הגיוון בתקופות- ממלחמת העצמאות ועד מלחמת שלום הגליל, והגיוון בתחומים - אותות הצטיינות, נחיתה מהים, התמודדות חיל האוויר עם הגנ"א, מארב מצרי במלחמת יום הכיפורים, התפתחות חיל הרגלים וחיל השריון ועוד. בהתאם לכך, המאמרים מאפשרים למידה מגוונת ויכולים לאפשר שיח ברמות שונות.

כהרגלינו, אנו מזמינים את הקוראים להציע מאמרים לגיליונות הבאים.

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח היסטוריה
צבא ההגנה לישראל

תוכן העניינים |

5	..... הקדמה
8	..... מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה אלון קדיש
26	..... הנחיתה בשפך האוולי - "מה עוד תבקשי מאיתנו מכורה?" שאל ברונפלד
68	..... פיתוח המענה לטילי הקרקע-אוויר ולתקיפת שדות תעופה ממלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים, 1970-1973 מאיר פינקל
120	..... הדילמות האסטרטגיות והתפעוליות במלחמת המפרץ הראשונה והפתרונות להן שמעון גולן
158	..... מקומם היחסי של החי"ר והשריון בעקבות סיני זאב אלרון
212	..... הדיונים לקראת מינוי משה דיין לרמטכ"ל - נובמבר-דצמבר 1953 - רקע, מהלכים ולקחים זכי שלום
258	..... עבודת הוועדות לאותות ההצטיינות של מלחמת העצמאות עפר דרורי
278	..... שתי טייסות מיג-17 סובייטיות: המשא ומתן הראשון בין מוסקבה לדמשק על הצבתן בסוריה בשנת 1956 יאיר אבן
320	..... סקירת ספרות - אזור הביטחון בדרום לבנון בעז זלמנוביץ

תקציר

מארב הקומנדו המצרי בבוקר 7 באוקטובר 1973, בין רומני לבלוזה, היה חלק מסדרת פעולות קומנדו מצריות בעומקה של הגזרה הצפונית של חזית התעלה, שהתרחשו במקביל לצליחת התעלה המצרית, ונועדו, ככל הנראה, לחסום צירים במעברים הכרחיים כדי למנוע או לפחות להשהות את מעבר יחידות המילואים של צה"ל מערבה ולשבש את התקפת-הנגד הישראלית. ואכן, למשך מספר שעות הצליח המארב המצרי בין רומני לבלוזה לפגוע בשריון ישראלי ולשבש את מהלך התוכניות הצה"לי. יתרה מזאת, משנודע למפקדי הכוחות הצה"ליים בשטח על המארב, הם עמדו בפני דילמה - האם לרכז מיד מאמץ נגד המארב המצרי או להתמקד במשימה של בלימה הכוחות הצולחים? נראה שבמהומה הכללית, כשעל הפרק מצוקת חיילי המעוזים ודחיפות הצורך לבלום את הצליחה המצרית, במיוחד בגזרת קנטרה במוצא הציר הצפוני - הייתה אבטחת העומק הגזרתי בעדיפות נמוכה. המארב המשיך לגבות אבדות עד אשר נקלעה למקום באקראי פלוגה א' מסיירת "שקד", שהצליחה להשמיד את הקומנדו המצרי ביעילות ובמהירות יחסית. סיפור הקרב מדגיש את הערך של פיקוד טקטי מוכוון משימה - שהרי את מהלכו של הקרב קבעו יוזמות של מפקדים זוטרים ברמת המ"פ ומטה-וממנו אף עולה כי הכוח המתאים ביותר ללחימה במארבי קומנדו שכאלה הוא גדוד חי"ר מובחר, ולא כוחות שריון או כוחות מאולתרים לא-אורגניים.

מארב הקומנדו המצרי בין רומני לבלוזה, 7 באוקטובר 1973

אלון קדישי

מבוא

אחד ממאפייני הגאוגרפיה בעל ההשלכות הצבאיות של חצי האי סיני² הוא אורכם של צירי האורך מזרח-מערב. החשובים שבהם הם הציר הצפוני, חלק מדרך הים הקדומה, המחבר את קנטרה שעל גדתה של תעלת סואץ עם מישור החוף של ארץ ישראל, הציר המרכזי בין איסמאעיליה שממערב לתעלה ופתחת ניצנים על גבול ישראל, ודרך עולי הרגל הדרומית בין אילת למפרץ סואץ. חשיבותם נגזרת מקשיי העבירות בשטחים שסביבם ובמיעוט צירי רוחב המחברים ביניהם ומאפשרים להעתיק את התחבורה היבשתית מציר לציר.

1 אלון קדישי הוא פרופסור בדימוס מהאוניברסיטה העברית ולשעבר ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 ניתוח היסטורי גאופוליטי של חצי האי סיני, ראו: מרדכי גיחון, **סיני כמרחב ספר באספקלריה היסטורית, עקד היסטוריה**, המטה הכללי, יוני 1968; ניתוח מזווית ראייה מצרית ראו אצל: .tL lareneG daaS LE ylzahS ehT, gnissorC ehT zeuS eht fo (noitide desiver) naS :ocsinarF .p, 3002, hcraeseR tsaediM naciremA .422

ערב מלחמת יום הכיפורים נערכו יחידות צה"ל בסיני להגנה על קו המים של תעלת סואץ, ובין קו המים לקו השני - קו התעוזים, במיוחד בפתחי צירי האורך המובילים אל תוך סיני שתפיסתם חיונית למאמץ חדירה לעומק חצי האי ולכיבושו. צבא מצרים בחר בשלב הראשון של מתקפתו לצלוח את התעלה לכל אורכה, לתפוס ראשי גשר ולהגן עליהם בפני התקפות־נגד של צה"ל. עם זאת, בהכירם בחשיבות צירי האורך בתפיסה המבצעית של צה"ל - שעיקרה בלימה ומעבר מהיר ככל האפשר להתקפת־נגד באמצעות אוגדות המילואים - ריכז הצבא המצרי כוחות בפתחי הצירים ופעל בעומק החזית באמצעות כוחות קומנדו מוסקים. משימתם הייתה, ככל הנראה, לחסום צירים במעברים הכרחיים כדי למנוע או לפחות להשהות את מעבר יחידות המילואים של צה"ל מערבה ולשבש את התקפת־הנגד הישראלית. הכול נעשה בעת שהכוחות המצריים הצולחים ביססו את אחיזתם בגדה המזרחית. מארב הקומנדו המצרי בין רומני לפלוגה היה חלק ממאמץ זה.³

אוגדה 162 יורדת לסיני

אוגדה 162 הייתה אוגדה סדירה על בסיס מפקדת גיסות השריון, בפיקוד מפקד גיי"ש,⁴ אולם בשל השינויים בפריסת החטיבות הסדירות ערב מלחמת יום הכיפורים נגרעו ממנה החטיבות הסדירות 7 ו־460 (בית הספר לשריון). במקומן קיבלה האוגדה עם תחילת הגיוס ב־6 באוקטובר 1973 את חטיבות השריון במילואים 217 ו־500 ואת החטיבה הממוכנת 204.⁵ בשעה 14:00, משהחלה האש, הודיע אלוף פיקוד הדרום בטלפון למפקד האוגדה אלוף אברהם אדן (ברן) שהמצרים צולחים את התעלה, וביקשו להחיש את הגעתן של יחידות האוגדה למרחב בלוצה-קנטרה בגזרה הצפונית, בכוננות להשתלב במתקפת־נגד שבמסגרתה יצלח צה"ל את תעלת סואץ מערבה.⁶

3 דני אשר, **לשבור את הקונספציה**, מערכות ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2003, עמ' 241; ni ytisrevinU; naciremA ehT :oriaC , raW rebotcO ehT ,ysamaG-IE inahG ledbA demahom .922 .p,zeuS ,ylzahS ;112 .p,3991 sserP oriaC

4 מאגר המידע של המחלקה להיסטוריה, **דו"ח אישי של מפקד אוגדה 162 - עדות אישית**, מפקדת אוגדה 162, לשכת המפקד, 12 באוגוסט 1974 (להלן: **דו"ח אישי**).

5 שם, עמ' 2.

6 שם, עמ' 3.

צפון מערב חצי האי סיני

(בהסגרת מסומנת גזרת רוקני לבלוזה)

מפקד חטיבה 217 אל"ם נתן (נתק'ה) ניר קיבל במחנה החטיבה בבית דראס את הידיעה על העברת חטיבתו תחת פיקוד אוגדה 162 בשעה 17:00. ב-17:30 הוא נקרא למפקדת גיסות השריון לפגישה עם אדן: 7 "מ. [מפקד] גיי"ש אמר לי שהוא לא יודע בדיוק מה קורה, אבל התוכנית הכללית היא שנצלח את התעלה [...] נלך צפונה לכיוון החיץ ונכנס לתוך מצרים. אמרתי לו בסדר [...] עלי היה לחץ נוראי לרדת ככל האפשר מהר".⁸ בשעה 20:00 נמסר לניר שיקבל 75 מובילים, ועליהם עליו להעמיס טנקים - "מהר ככל האפשר, מוכנים או לא מוכנים" - ולנוע דרך כרם שלום על הציר הצפוני של סיני לכיוון רומני. בדרך, נאמר לו, יקבל הוראות נוספות. לדבריו, "החלה התרוצצות להזדרז ולהפסיק להתעסק בשטויות כמו: 'פה חסר לי מקלע, ופה לא כל התחמושת הגיעה' וכו' וכו'. לחצתי וצעקתי כדי לרז ככל האפשר, בכ"ז [בכל זאת] זה לקח זמן רב מדי".⁹ חצי שעה מהגעת המובילים החלה יציאת הטנקים עליהם לסיני, והמח"ט הורה לשאר הטנקים לנוע על שרשראות.¹⁰ המח"ט עצמו יצא לסיני עם החפ"ק שלו בשעה 23:00.¹¹ עם הטנקים הראשונים יצא גם מפקד האוגדה עם חפ"ק מצומצם.

הגדוד הראשון שיצא ממחנה בית דראס היה גדוד הטנקים 113 בפיקודו של סא"ל אסף יגורי. בגדוד נקבע שכל פלוגה תחמש שלושה טנקים ותוציא אותם מייד. עם תשעת הטנקים הראשונים יצאו גם מפקד הגדוד וחלק מפלוגת החרמ"ש ס'.¹² ביזכרונותיו תיאר יגורי את ההתארגנות ליציאה:

פלאטות הבזוקה של הטנקים היו מונחות על האדמה ובאצבעות ידינו חיברנו אותן למזקו"מ [מערכת זחלים, קפיצים ומרכובים]. היו בעיות חימוש, מצבור התחמושת היה "מבולגן", לא התבצע ארגון ההובלה מהמצבור אל ריכוזי הטנקים. טענו טנק אחר טנק [...] הייתי כל הזמן תחת לחץ, לצאת! לצאת מידי! ללא תחמושת מלאה בבטני הטנקים, ללא תחמושת קלה ומשורשרת.¹³

-
- 7 **שחזור מהלכי קרבות חטיבה 217**, 16 בדצמבר 1973, תח"ש, ענף היסטוריה וביטחון שוטף, עמ' 2, מאגר המידע של המחלקה להיסטוריה (להלן: **שחזור מהלכי קרבות**).
- 8 לפי ניר ושלום, חטיבה 217 קיבלה 100 מובילים. ראו: ניר ושלום, נתק'ה, עמ' 124.
- 9 **דו"ח אישי**, עמ' 2.
- 10 שם, עמ' 5; ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 124.
- 11 חייקה נחמן, א. שאול, **ההולכים ראשונה, חטיבת נתקה במלחמת יום הכפורים**, כתר, 1975, עמ' 11 (להלן: נחמן ושאול, **ההולכים ראשונה**).
- 12 שם, עמ' 94-95.
- 13 אסף יגורי, **לחיות איתם, כולם שלי**, עידנים, מהדורת ידיעות אחרונות, 1979, עמ' 9-10 (להלן: יגורי, **לחיות איתם**).

בחצות עזב אחרון המובילים את מחנה החטיבה. 14 ברפיח פגש המח"ט את מפקד האוגדה, כפי שנדברו. ההוראות לחטיבה נשארו ללא שינוי.¹⁵ הם קבעו להיפגש שוב בבוקר בבלוזה.¹⁶ לדברי מפקד האוגדה אדן:

הירידה בציר רפיח-בלוזה בכביש צר, בין דיונות חול, יצרה קשיי תנועה מרובים. כלי רכב ובמיוחד מובילי טנקים שהתקלקלו, גרמו לחסימות ולקשיי תנועה בציר. כזכור, שלב התנועה העיקרי היה בלילה, דבר שהאט במקצת את קצב התנועה. נוסף על כך היו פקקים שנוצרו כשהחלה תנועה דו-סטריית בציר הצר, עם שהחלו לחזור מובילי הטנקים הריקים.¹⁷

מפת עבירות שריון

גליון III-6562, קנה מידה 1:50.000, הודפס ע"י מחלקת המדידות יראל, ספטמבר 1970.

שטח צליח

שטחיתו רטובה עד רוויה, בעיקרו בלתי עביר, או יש אפשרות למצוא בו מעברים בודדים על אותו תוואי.

שטח בלתי עביר בעיקרו עם מעברים בודדים.

שטח עביר במגבלות

שטח שטחיתו יבשה עד רטובה, ברובו עביר אך יש בו קטעים טובעניים. שטח טובעני

שטח עביר בעיקרו עם מכשולים המחייבים עקיפתם או מאיטים את התנועה.

- 14 דו"ח אישי, עמ' 3.
- 15 שחזור מהלכי קרבות, עמ' 2.
- 16 נחמן ושאל, ההולכים ראשונה, עמ' 12.
- 17 דו"ח אישי, עמ' 3.

עם זה, העיד המח"ט: "תנועה של טנקים, גם כשהם על מובילים, הוא מראה מלהיב, חשתי התרוממות רוח".¹⁸ ככלל, תנועת המובילים הושפעה מאי-הסדר הכללי של הגיוס וההתארגנות הראשונית. "הגענו עד רומני. פה הייתה בעיה שמובילים נתקעו בלי דלק. חלקם, לפחות 2-3, ירדו מהכביש ונתקעו בחול, וקרה שעל המובילים לא היו טנקיסטים. קרה שהטנק [צ"ל: המוביל] התחלק ושקע, ולא היה נהג שיכל להוריד את הטנק ולגרור את המוביל מהחול".¹⁹

עם ראשוני היוצאים ממחנה החטיבה היה יצחק בריק, מ"פ מ' בגדוד 113, שיצא עם מחלקה מצומצמת - שני טנקים על מובילים ואיתם זחל"ם חרמ"ש.²⁰ בתדריך שקיבל מהמג"ד נאמר לו שבאזור בלוצה יהיה מי שיכוון אותו לשטחי כינוס. משעלה הבוקר בסביבות השעה 06:00, ולפני שהגיע לבלוצה, החליט בריק להוריד את הטנקים מהמובילים "ולהתחיל בתנועה מבצעית לעבר קו התעלה. שני טנקים בראש זחל"מי החרמ"ש מאחור".²¹

ב־7 בחודש בשעה 06:30 הגיע המח"ט ניר עם החפ"ק לבלוצה, ואחריו החלו להצטבר במקום טנקים של החטיבה.²² במפקדת החטיבה המרחבית 275 בבלוצה התברר לראשונה למפקדי אוגדה 162 גודל השבר. לדברי ניר: "רעש בלתי נסבל והמולה בלתי נשלטת קיבלו את פני [בבונקר הפיקוד]. מכל רשתות הקשר נשמעו קולותיהם וזעקותיהם של הלוחמים אשר נלכדו בעמדותיהם... היתה לי תחושה קשה מאוד... יכולתי רק לדמיין את הדרמה הטרגית המתחוללת עתה במעוזים וסביבם".²³ בשלב זה, אחרי שראשוני המובילים פרקו את הטנקים והחלו לנוע חזרה,²⁴ התקבלה בבלוצה הודעה על התקפת קומנדו מצרי על עורפה של שיירת החלוץ של האוגדה, בין בלוצה לרומני.²⁵ נפגעו שני זחל"מים וטנק מהמאסף של גדוד 113, ועוד טנק

18 ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 125.

19 **שחזור מהלכי קרבות**, עמ' 2.

20 אלוף (מיל) יצחק בריק, "מהפתעה לניצחון. לחימת פלוגת טנקים מ' מגדוד 113 במלחמת יום הכיפורים בעיני מפקד הפלוגה", **תבונת המעשה - כתב העת של המכללה לפיקוד ומטה 2**, פברואר 2002, עמ' 24 (להלן: בריק, **מהפתעה לניצחון**).

21 שם, עמ' 25.

22 **דו"ח אישי**, עמ' 6; ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 125, 127.

23 שם, עמ' 126.

24 לפי ניר ושלום, פרקו עשרה טנקים מהגדוד של יגורי ושלושה טנקים מגדוד 116 בפיקודו של גיורא קופל. ראו: ניר ושלום, **נתק'ה, הקצין שחזר לשדה הקרב**, עמ' 127.

25 שם.

- בהמשך.²⁶ נוסף עליהם השמיד המארב משאית דלק שיצאה מרומני בדרכה לבלוזה. המח"ט הורה ליגורי, מג"ד 113, לקחת את הטנקים שכבר הגיעו, לחזור ולהשמיד את המארב.²⁷

לחימת השריון

מג"ד 113 יגורי הורה לבריק שהיה מ"פ מ' לחזור עם המחלקה שהגיעה מפלוגתו. וכך סיפר בריק: "חזרתי לאחור כקילומטר ואז הבחנתי בשני זחל"מים שלנו העולים באש, ליד הזחל"מים שכבו נפגעים".²⁸ וכך כתב בריק במאמרו: "ולפתע אני שומע פיצוץ אדיר מאחורי! הסתובבתי לאחור בתא המפקד וראיתי שהזחל"מ נפגע בבת אחת מכמה פצצות RPG שנורו עליו במקביל. מיד עם ירי הני"ט על הזחל"ם שהתפוצץ על כל יושביו החלה אש תופת על הטנק שלי ועל הטנק השני!"²⁹ שני הטנקים תפסו עמדות בצידי הכביש, כשהם יורים לעבר אנשי הקומנדו שזיהו בעמדות במרחק 50 מ' מהם. למקום המארב הגיע המג"ד יגורי, שפקד על בריק "להסתער על גבעות החול ולחסל את חוליות האויב הממוקמות בהן".³⁰ שני הטנקים עלו על הדיונה שמצפון לכביש, "נוסעים ויורים בכל המקלעים". לדברי בריק, במהלך ההסתערות, "מתרוממים מולנו מתוך החוליות הנוודות אנשי קומנדו מוסווים היטב, שיורים בכל כלי הנשק שברשותם. אנו נוסעים לכיוונם, יורים ודורסים חלק מהם והם זורקים רימונים ומנסים לטפס מאחור על הטנקים".³¹ מפקד הטנק השני נפגע, והטנק שלו ניתק מגע ונסע אחורה. בריק מצא עצמו נלחם לבד. הוא נכווה בפניו מרשף של רקטת אַרְ-פִּי-גִי שנורתה אליו, קפץ מהטנק, כיבה את האש שאחזה בו וחזר ללחימה. באותה עת הגיע למקום נגמ"ש אָם-113 ("אֶלְדֵה") עם קמ"ן הגדוד ניסן כפרי, והסתער על עמדות המצרים בחיפוי הטנק של בריק. "כמה עשרות מצרים הגיחו מול ה'אֶלְדֵה', כשהם יורים בה ומטילים עליה רימונים. תוך כדי אש כבדה פרצה ה'אֶלְדֵה' אל תוך המצרים והחלה דורסת אותם".³² וכך תיאר זאת כפרי:

26 נחמן ושאול, **ההולכים ראשונה**, עמ' 12.

27 שם, עמ' 127-128.

28 שם, עמ' 95.

29 בריק, **מהפתעה לניצחון**, עמ' 25.

30 נחמן ושאול, **ההולכים ראשונה**, עמ' 95.

31 בריק, **מהפתעה לניצחון**, עמ' 25-26.

32 נחמן ושאול, **ההולכים ראשונה**, עמ' 95.

המצרים לחמו בנו בחירוף נפש, ירינו בהם, דרסנו אותם והם הוסיפו ללחום. ככל שחיסלת אותם, כן צצו אחרים מתוך החולות. [...] בשלב מסוים של הקרב ראיתי חייל מצרי מניף ידו ומטיל רימון לעברנו. הוא קלע יפה. הרימון פגע בסיפון ה"זלדה", התכופפתי. ידי שנשארה בחוץ, נפגעה וה"עוזי" שלי הועף ונעלם.³³

מג"ד 113 זכר גם לחימה של ה'זלדה' שלו, בפיקוד מ"מ החבלה הגדודית,³⁴ שדימה ל"משהו קרוב להתקפת התאבדות [...] כאשר אנשי הצוות יורים מעל הדפנות ב'עוזים' וזורקים רימונים. הנהג נפצע, גם מ"מ החבלה". לפתע, לדברי בריק, "נשבר הכוח המצרי והחיילים החלו לברוח לעבר הים. כשבעים חיילים מצרים הרוגים היו שרועים על החוליות שלפנינו, ורבים אחרים נראו במנוסה לעבר הים. הפסקנו לרדוף אחריהם".³⁵ על לחימתו בקרב זה ובהמשך המלחמה קיבל סגן ניסן כפרי את אות המופת. בתיאור המעשה נאמר שבהסתערותו "נגד עשרות חיילים מצרים ודריסתם, גרם לחיסול המארב".³⁶

לפי עדותו של המח"ט ניר, הוא הגיע למקום המארב בגייפס עם הסמח"ט, גיורא חייקה. "הסתערנו עליהם באש ויחד עם נגמ"שים אחרים פגענו בהם בזה אחר זה".³⁷ בריק, מכל מקום, זכר רק פקודת הסתערות של המג"ד יגורי שניתנה לו ולטנק הנוסף שעימו. תיאורי הקרב אינם מעידים על מאמץ גדודי ואף לא מאמץ פלוגתי מתואם, אלא על לחימה מבוזזת בכוחות קטנים ואף של כלים בודדים, ללא יד מכוונת בשטח. אין זה ברור כמה טנקים הסתערו, בסיכומו של דבר וכמה הסתפקו בירי מנגד, כמה נגמ"שים ניסו לדרוס את המצרים במחפורותיהם וכמה עסקו בחילוץ נפגעים.³⁸ מכל מקום, לא ניתן להצביע בבירור על מהלך או על יוזמה מסוימת של כוח משוריין שהכריעו את הקרב.

33 שם, עמ' 95-96.

34 יגורי, **לחיות איתם**, עמ' 10.

35 בריק, **מהפתעה לניצחון**, עמ' 26.

36 **אתר צה"ל**, אנשים ברשת, אגף כוח האדם, "בעוז רוחם".

37 ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 128.

38 ראו עדותו של בני כרמל, מ"מ בפלוגת החרמ"ש של גדוד 113, בתוך: נחמן ושאלו, **ההולכים ראשונה**, עמ' 97.

לחימת החי"ר

בעדותו ציין רופא הגדוד של גדוד 113, ד"ר שמאי גילה: במהלך פינוי הנפגעים "פגשנו אנשי יחידה אחרת, שאף היא לחמה באנשי קומנדו מצרים".³⁹ זו אחת ההתייחסויות היחידות בעדויות של אנשי השריון להשתתפות לוחמי סיירת "שקד" בקרב. בפרוץ המלחמה שהתה פלוגה א' של גדוד הסיור הפיקודי "שקד" (424) בתעוז "מרתף" עם מחלקת חרמ"ש תחת פיקודה, ככוח למשימות ביטחון שוטף במסגרת החטיבה הצפונית 275.⁴⁰ בבוקר 6 באוקטובר 1973, לאחר סיור בקו המעוזים, נקרא מפקד הפלוגה סגן משה קאלוש למפקדת החטיבה בבלוזה, ושם הודיעו לו על פתיחתה הצפויה של מלחמה בשעה 18:00. משימתו הייתה לעבור מ"מרתף" עם מחלקת החרמ"ש למחנה אימונים שנמצא קילומטרים אחדים ממערב לבלוזה, ולהיערך להפעלה להתקפות נגד על כוחות קומנדו וכוחות מצריים אחרים. הפלוגה החלה מייד להעמיס את ציודה. בשעה 13:55 התקבלה ההתרעה "שובך יונים", וב-14:00 נפתחה אש ארטילרית, ומטוסים מצריים תקפו את התעוז. כשהייתה הפוגה קצרה באש, יצאה הפלוגה לכיוון בלוזה, וחיל הרגלים המשוריין (החרמ"ש) נשלח לקנטרה. ממחנה האימונים נקראה הפלוגה חזרה לבלוזה ושם קיבלה ארבעה זחל"מים וזיוודה אותם במהירות, כשמשימתה היא לצאת למעוז "לחצנית".⁴¹ בדרכה זיהתה הפלוגה שישה מסוקי תובלה כבדים מסוג מי-6 (Mi-6), בעלי כושר נשיאה של 65 לוחמים) בטיסה נמוכה ממערב לתל אל-פראמא (אתר העיר פלוסיון הקדומה). המ"פ דיווח על כך לחטיבה, ומייד נשלח לנוע במהירות לתל אל-פראמא כדי ליצור מגע עם הכוח המצרי. הפלוגה הגיעה למקום עם חשכה, ומשלא איתרה שם את האויב - חזרה לבלוזה ואבטחה אותה באותו לילה בשמירה היקפית.⁴² לדברי מג"ד "שקד" בסיכום שנכתב אחרי המלחמה, באותו לילה "גילתה קשת בבלוזה תנועת חוליות קטנות בשטח שצפונית ומערבית לבסיס. במקום לוודא כיוון ההתקדמות בקשת ולשלוח כוח חי"רי נייד וחשאי [קרי, פלוגה א'] שיבצע חיתוך לציר תנועתם וימקם מארב - נשלח כוח שריון [מבית הספר לשריון שאך זה הגיע לבלוזה] שסרק באש את האזור, וללא תוצאות כצפוי".⁴³

39 ש.ם.

40 יח' סיור 424 דו"ח מפקד - מלחמת יום הכיפורים, סא"ל משה ספקטור, פברואר 1974 ארכיון צה"ל (להלן: א"צ) 361/1641/1984; שקד גדוד 424 תחקירים, מורשת קרב, סגן משה קאלוש, מ"פ א', א"צ 362/1041/1984.

41 תחקיר ליחידה 424, מתחקר רס"ן צור עמוס, עדותו של סמ"פ א', ירון ספרא, א"צ 424/1041/1984, תיק מטכ"ל אג"מ/מה"ד-היסטוריה.

42 תחקירים, משה קאלוש, א"צ 362/1041/1984.

43 דו"ח מפקד, א"צ 361/1041/1984.

עם בוקר קיבלה הפלוגה משימה לחזור ולנסות לחבור ל"לחצנית", ובדרך לחסל מארב מצרי על אחת מדרכי הפלסטיק [יריעות פלסטיק שהונחו על הביצה ויצרו דרך לרכב רך]. לשם כך היה עליה לתדלק. משהתברר כי מכלית הדלק שנשלחה מרומני הושמדה במארב קומנדו מצרי, החליט הסמ"פ ירון ספרא לצאת עם הכוח על הזחל"מים לרומני, לתדלק ולהמשיך משם למשימתו.⁴⁴ לדברי צבר ארם, מ"פ ג' - שהגיע לבלוזה בנפרד מפלוגתו (שהייתה בתנועה באוטובוסים מבה"ד 3, שם עברו את אימון הלוחם) והצטרף לכוח סמ"פ א' - התדריך של ספרא היה כלהלן: אם ייתקל הכוח במארב על הציר, עליו לפרוץ ולהמשיך לרומני.⁴⁵ משימת הכוח היא לתדלק. במארב יטפל כוח אחר. לדברי ספרא, "נסענו במהירות האפשרית לרומני. עברתי בתוך המארב כאשר באותו זמן טיפלו בו טנקים ונגמ"שים".⁴⁶ לחל"ם האחרון בכוח, שעליו פיקד סג"ם יהודה בן יעקב (נהרג ב-9 באוקטובר 1973 בלחימה בדרך למעוז "בודפסט"), הצטרפו סגן רפי סעיד, מ"פ בחופשת שחרור, ובצלאל טרייבר קמב"ץ הגדוד. שניהם הגיעו ב-6 באוקטובר בשני ג'יפים מבסיס הגדוד במשמר הנגב בדרכם למפקדת הגדוד בטסה. לדברי טרייבר: "ספרא הקצה לנו זחל"ם עודף שהיה ברשותו. ידענו שפרצה מלחמה וכי שני ג'יפים הם מעט מדי. הזחל"ם שקיבלנו לא היה תקין, נסע לאט והמנוע לא סחב".⁴⁷ בכוונתם היה לתדלק ברומני ולהמשיך בשני הג'יפים לטסה. סעיד הבין מהתדריך של ספרא, 'שיוצאים לתדלק, ואם נתקלים בדרך במארב מחסלים אותו וממשיכים'.⁴⁸ תוך כדי הנסיעה פתחו הזחל"מים רווחי יום. כשעברו עיקול בדרך, ממערב למארב, איבד הזחל"ם האחרון קשר עין עם שאר הכוח. לדברי ספרא, "אני עם שלושת הזחל"מים עברתי [את המארב] והוא [רפי סעיד] עם האחרון נעצר. הוא ראה לפניו זחל"מים שרופים והוא חשב שהם שלי".⁴⁹ הזחל"ם האחרון העביר להילוך אחורי ונעצר מעבר לעיקול. "היה רגע אחד של חוסר ידע, חוסר החלטה, מה לעשות".⁵⁰ סעיד נטל את הפיקוד על

44 **תחקיר ליחידה 424**, עמ' 2, הערות בצלאל טרייבר, 11 באוקטובר 2012, א"צ 424/1041/1984.

45 **שקד גד' 424 תחקירים**, א"צ 362/1041/1984; וכן עדותו של בצלאל טרייבר בתוך: שלמה ולדמן, **שקד לנצח**, סיפורם של לוחמי סירת שקד יחידה 424, הוצאת מערכת, 2010, עמ' 130 (להלן: ולדמן, **שקד לנצח**).

46 **תחקיר ליחידה 424**, עמ' 2, א"צ 424/1041/1984.

47 ולדמן, **שקד לנצח**, עמ' 130.

48 **תחקיר ליחידה 424**, עמ' 4, א"צ 424/1041/1984.

49 שם, עמ' 2-3; צבר ארם, "חיסול מארב הקומנדו בין רומני לבלוזה, הצלת טרייבר וסיפורים נלווים", **"שקדניק"**, האתר של סירת שקד 424 (להלן: ארם, **חיסול מארב הקומנדו**).

50 **תחקירים**, צבר ארם, א"צ 362/1041/1984.

הכוח, שכלל יחד עם נוסעי הג'יפים 12 לוחמים וקצינים. בהבינו שעליו לתקוף את המארב, השאיר שני לוחמים עם הזחל"ם, ועם שאר הכוח עלה על הדיונה שהשתרעה מצפון לכביש במקביל לו, כשאתם שני הג'יפים. לדברי ארם:

טיפסנו על הדיונה וגילינו שם שני טנקים עומדים ויורים ממרחק [...] בפרט עם המקלעים שלהם. מרחוק זיהינו עוד משאית, כנראה משאית הדלק, מונחת בצד הכביש הפוכה ודולקת. עוד טנק אחד עמד פגוע בצד הכביש. ליד אחד הטנקים עמד סגן אלוף, ורפי ניגש אליו ושאל אותו: מה קורה? הוא הראה לכיוון הכללי של הירי של הטנקים בשיטת צפה פגיעה. הבנו שזה מארב קומנדו.⁵¹

הסגן-אלוף הנזכר, ככל הנראה אסף יגורי, עמד ליד הטנקים עם מספר חיילים שירו בנשקם האישי לכיוון המארב, בעוד יגורי יורה באקדחו.⁵² סעיד ביקש ממנו את אחד הטנקים כדי שיוכל להרכיב כוח ולהסתער על המארב. זה ענה לו שביקש מאחד המט"קים (מפקדי הטנקים), ואם יסכים - הוא מאשר.⁵³ המט"ק שאלו פנה סעיד הסכים, והכוח התארגן. סעיד חילק את הלוחמים לשני טורים שנעו אחרי הטנק: "בצד ימין שמתו את בן יעקב ז"ל ומצד שמאל אני. נתתי הוראה ברגע היתקלות להתפזר משני צידי הטנק ולהסתער לפי התרגולת הידועה. זה לא יצא. הטנק נסע כל כך מהר בכיוון צפון עד שבשלב מסוים שבקנו קצת".⁵⁴ וכך תיאר זאת ארם:

רצנו ממערב למזרח לכיוון הכללי של המחפורות של מארב הקומנדו. רצנו לעבר הטנק, הוא נסע מהר מאוד, בערך 500 מ' רצנו כך. הגענו לאיזה גאיון שהטנק לא היה מסוגל לרדת אליו. הוא שבר צפונה ואנחנו המשכנו [...] התחלנו לעלות מהואדיון ונפתחה עלינו אש. אנחנו היינו בפריסה כשרפי [סעיד] במרכז, אני הייתי מצד שמאל שלו ויהודה בן יעקב מצד ימין ועוד איזה שלושה אנשים מאחור והשאר התפגרו [התעייפו] בעקבות הריצה עם הטנק, התפגרו הרחק מאחור עם הציווד. פשוט עברנו על הגבעה הזאת וטיהרנו אותה באיטיות ממחפורות למחפורות.⁵⁵

51 ש.ם.

52 ארם, **חיסול מארב הקומנדו**.

53 ש.ם.

54 **תחקיר ליחידה 424**, א"צ 424/1041/1984.

55 **תחקירים**, צבר ארם, א"צ 362/1041/1984.

בצלאל טרייבר סיפר בעדות מאוחרת, כי מהשלב שבו הטנק פנה צפונה,

היינו חשופים לאש חיילי הקומנדו המצרי שנמצאו למטה, כמה עשרות מטרים מאתנו, מתחת לדיונה [...] במכה אחת הם פתחו עלינו באש. קודם ירו על הטנק. רפי סעיד לקח פיקוד על הכוח, צעק "לשכב" ו"להתחיל להסתער!" [...] בלי דיבורים ובלי פקודות נוצר פיצול בכוח. רפי סעיד יחד עם רוב האנשים, החלו לגלוש בזינוקים מהדיונה ולהסתער על מארב הקומנדו.⁵⁶

טרייבר הוסיף וסיפר, כי הוא ועוד כמה חיילים:

הלכנו עם הטנק, והוא ירד ועקף את הדיונה, ברגע שהדיונה הסתיימה הוא הצטרף וחזר להתקפה [...] הטנק היה בצד שמאל ואני צמוד אליו מימינו, הסתערנו אבל לא ראינו אותם [...] התברר שהם חפרו שוחות, לקחו שיחים ושתלו אותם בחזרה ונכנסו לתוך השיחים. הם היו שדאים מצוינים.⁵⁷

הקרב התנהל ללא תוכנית וללא מפקד-על. לוחמי "שקד" והטנק תקפו את המארב המצרי מאגפו ומעורפו בשתי קבוצות באופן עצמאי, וללא תיאום ביניהן. כך אמר טרייבר:

אני עוד זוכר את מפקד הטנק חוטף כדור. הוא היה בחוץ, חטף כדור ונפל, ונהג הטנק לא עצר. הוא המשיך להלחם לבדו ודרס את לוחמי הקומנדו המצרי. הנהג היה עולה עליהם, עושה סיבוב על הזחל וממשיך הלאה, כך נלחם. [...] הוא המשיך לבדו את מלחמתו.⁵⁸

בשונה מתיאורי אנשי השריון, לפיהם היה המארב משני צידי הכביש, אין עדות על לחימה בחולית (דיונה) שמדרום. להערכתו של סעיד, המצרים התפרסו על קטע שאורכו כ-250 מ' על החולית הצפונית: "קו ראשון קרוב לכביש, נשק נ.ט. מחופר ומוסווה וכוח יותר גבוה".⁵⁹ להערכתו של ארם, התחפרות המצרים במעלה החולית, מעל לקו הראשון, הייתה ללא סדר מיוחד:

56 ולדמן, שקד לנצח, עמ' 131.

57 שם.

58 שם.

59 תחקירים, א"צ 362/1041/1984.

פשוט גבעה עמוסה מחפורות, הם הצמידו או הניחו עליהם שיחים גדולים לכיסוי. היה קשה מאוד לברר איזה שיח הוא טבעי ואיזה שיח הם הניחו שם. חלק מהחיילים [המצרים] שעברנו אותם כיסו את עצמם בזריזות בחול ונשארו רק עם יד אחת או חזת בקלצ'ניקוב בחוץ. כשגמרנו את הטיהור עצמו נאלצנו לעשות סריקה ולעבור מאחד לאחד ולפגוע בו, מאחר והם עצמם כשעברנו אותם ניסו לצאת מהחול שהם ערמו על עצמם ולפגוע בנו.⁶⁰

יש הערכות שונות לגבי גודל הכוח המצרי, מ-149⁶¹ אנשים עד לכ-100,⁶² במסגרת של פלוגה או פלוגה מתוגברת. להערכתו של סעיד, נותרו בשטח 70 עד 100 חיילים מצרים הרוגים: מהם 50 נהרגו בפעולת לוחמי "שקד" בקרב שנמשך 25 דקות.⁶³ חיילי הקומנדו המצרי היו חמושים, נוסף על נשקם האישי, במטולי אר-פי-גי-7 ובאמצעי ראיית לילה.⁶⁴ בשלב הלחימה עצמו לא ניכר פיקוד אפקטיבי על הכוח, ונראה שכל חייל או חוליה נלחמו לחימה עצמאית (לפי ניר, השבוי היחיד שנתפס מהכוח המצרי היה מפקד הפלוגה). הכוח המצרי היה אפקטיבי במיוחד בחזיתו, אבל נראה שלא השכיל לאבטח את אגפיו ואת עורפו. מהיקף הכוח, בהשוואה לכושר הנשיאה של המסוקים שנצפו ב-6 באוקטובר 1973, ניתן להקיש שבאותה הטסה מוצלחת הונחתו גם אנשי הקומנדו שפעלו במקומות אחרים בגזרה.

על לחימת החי"ר המצרי כתב מג"ד "שקד", משה ספקטור, בדוח המסכם על המלחמה: 'עמידותם של חיילי חי"ר של האויב בפני רק"מ מסתער גבוהה בהרבה מעמידותם בפני חי"ר מסתער, בפרט עם יצירת מגע בטווח צמוד שאז ברוב המקרים הם מנסים להימלט, להעמיד פני מתים, להתחבא ורק מיעוט קטן נלחם ביעילות ובמרץ'.⁶⁵ מסקנתו הייתה: "בכל מקרה אין לקדם רק"מ עד שהחי"ר יגיע ויטהר את קו השוחות הראשון לפחות".

60 שם.

61 שם; וכן: ניר ושלום, **נתק'ה**, עמ' 127.

62 נחמן ושאל, **ההולכים ראשונה**, עמ' 12, 95.

63 ראו גם: ארם, **חיסול מארב הקומנדו**, לפיו נספרו במקום 80 גופות.

64 ולדמן, **שקד לנצח**, עמ' 134.

65 א"צ 361/1041/1984.

אחרי שסרק לאחור את אזור המארב, מהכביש ועד לראש החולית,⁶⁶ וחזר לכביש כשהוא מפנה את טרייבר שנפצע קשה, פגש הכוח של "שקד" את שלושת הזחל"מים האחרים של פלוגה א' שחזרו מתודלקים מרומני אחרי שבוטלה משימתם להגיע ל"לחצנית". רק אז התברר לסעיד ולאנשים שאיתו כי הזחל"מים השרופים על הכביש לא היו של הפלוגה. בפעולת "שקד" נהרג חייל אחד, סמל ראשון דב רדבינוביץ, נהג הקמב"ץ שהצטרף ללחימה על דעתו אחרי שהחלה. סעיד החליף מאוחר יותר את מ"פ א' קאלוש, כשזה נפצע. לסגן רפאל סעיד (צבר) הוענק בתום המלחמה עיטור העוז על לחימתו נגד המארב, ובהמשך בניסיון החבירה למעוז "בודפסט".

סיכום

מארב הקומנדו המצרי בבוקר 7 באוקטובר 1973, בין רומני לבלוזה, היה חלק מסדרת פעולות קומנדו בעומקה של הגזרה הצפונית של חזית התעלה, אשר כללו את המארב על הציר למעוז "בודפסט", שהצליח לנתקו עד 9 באוקטובר ולאחר מכן שוב עד 15 בחודש. תא"ל קלמן מגן מפקד הגזרה (שכללה את החטיבה המרחבית 275) נאלץ להקצות בתחילת המלחמה כוחות לאיתור ולחיסול יחידות הקומנדו המצרי, כשהתמודד עם כוחות הארמייה השנייה של צבא מצרים שצלחו בגזרתו. משימותיו חייבו את תגבור הגזרה בשתי חטיבות ממוכנות - 11 (מתוגברת בטנקים מגדס"ר 279 ובגדוד הטנקים 126 מחטיבה 217) ו-204 (פחות גדוד הטנקים 19) וגם ב"כוח לפידות" - שתי פלוגות טנקים (גדוד קק"ש - קורס קציני שריון) מחטיבה 460. מארב הקומנדו על ציר החוף יצר דילמה לפיקוד אוגדה 162. מח"ט 217 הורה לכוח החלוץ שלו, שכבר הגיע לבלוזה, לחזור מזרחה ולחסל את המארב. לדברי המח"ט, "פקודה זו שלי לא נראתה לברן [אדן], מפקד האוגדה, שהעדיף כי הכוח הבא ינהל את חיסול המארב. אלא שהכוח הזה היה עדיין על מובילים, חסר יכולות לפעול ובלי אנשי צוות. לא אהבתי את ההתערבות הזאת, הסברתי לברן כי מדובר במארב גדול שמחייב פעולה מיידית ומתואמת".⁶⁷ הלחימה במארב הקומנדו המצרי נמשכה שעתיים-שלוש. באותה עת הודיע סגן

66 ארם, חיסול המארב המצרי.

67 ניר ושלום, נתק'ה, עמ' 128.

כלים צה"ליים פגועים בסיני, 16/10/1973
באדיבות צלמי במחנה, ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון

מפקד האוגדה למח"ט 217 שבחזית "המצב גרוע ביותר, כי נשארו בסה"כ 4 טנקים כשירים בגזרה הצפונית ושצריך להיכנס פנימה עם גדוד אחד לתפוס את הקו הקדמי".⁶⁸ כשהגיע בריק בהמשך היום לצומת ממזרח לקנטרה ופגש שרידים של פלוגה סדירה שהשמידו מארבים של אנשי קומנדו מצרים, הבין "כי אנו אנשי התגבורת הראשונה המופיעים באזור, אף שחלפה כבר יממה מאז פרצה המלחמה".⁶⁹ רק בלילה הצליח הגדוד לרכז כוח של 21 טנקים כשירים בלבד.

הדילמה שעלתה בוויכוח בין מח"ט 217 למפקד האוגדה - האם לרכז מייד מאמץ נגד המארב המצרי או להתמקד במשימה של בלימת הכוחות הצולחים - באה לידי ביטוי נוסף באופן הפעלתה של פלוגה א' מגדוד "שקד". לדברי מח"ט 217, בכניסתו לבונקר החמ"ל של חטיבה 275 בבלוזה, בבוקר 7 באוקטובר 1973, "אלוף משנה אלוש [פנחס נוי,

68 דו"ח אישי, עמ' 3.

69 נחמן ושאל, **ההולכים ראשונה**, עמ' 98.

מח"ט 275] [...] התרוצץ ממקום למקום, חסר אונים [...] הוא היה עסוק בפתרון בעיות בוערות, קידום כוחות, סיוע ללכודים".⁷⁰ נראה שבמהומה הכללית, כשעל הפרק מצוקת חיילי המעוזים ודחיפות הצורך לבלום את הצליחה המצרית, במיוחד בגזרת קנטרה במוצא הציר הצפוני - הייתה אבטחת העומק הגזרתי בעדיפות נמוכה. פלוגה א', כוח הח"יר הטוב ביותר שעמד לרשות החטיבה, נשלחה לחבור למעוז "נחלה" ומאוחר יותר ל"בודפסט" והופעלה בחוסר יעילות בשמירה לילית על מחנה בלוזה, אף שהייתה הכוח הזמין והמיומן ביותר ללחימה בקומנדו המצרי. עם זאת, לעיתים הוטלו עליה, שלא כחלק ממאמץ כללי מתואם, משימות נגד קומנדו מצרי (לא כולל המארב על כביש רומני-בלוזה שאליו נקלעה באקראי). לחימת לוחמי "שקד" בקומנדו המצרי בכל החזית, בדומה ליחידות אחרות של חי"ר מובחר, מצביעה על ייעוד מתאים ליחידות אלה בעת מלחמה; בהנחה שדפוס הפעולה המצרי של התקפה בעומק יישנה בעתיד. מהדברים עולה גם כי עדיף כוח אורגני של חי"ר ושריון על פני שילוב מאולתר של כוחות זמינים. כמו כן, מיעוט האבדות בקרב לוחמי "שקד" בחיסול המארב המצרי, והריבוי היחסי של האבדות בקרב לוחמי החרמ"ש שלחמו מעל הנגמ"שים נגד קומנדו מצרי מחופר ומצויד בנשק נ"ט אישי - מעידים על יתרונה של לחימה רגלית בהתמודדות נגד כוחות רגלים.

סיפור הקרב מדגיש את הערך של פיקוד טקטי מוכוון משימה. את מהלכו של הקרב קבעו יוזמות של מפקדים זוטרים ברמת המ"פ ומטה; הם פעלו באופן עצמאי תוך הפעלת שיקול דעת עצמי. עצמאות זו הייתה חיונית בהינתן הדחיפות המיוחדת בחיסול המארב, כדי לאפשר את הפעלת אוגדה 162 למשימתה העיקרית במהירות המרבית. בהיעדר נוהל קרב מסודר, ולו גם חפוז, תושייתם ותוקפנותם של מפקדים זוטרים הביאו לידי חיסול המארב ולפתיחת הציר לתנועה עם מעורבות מעטה של המפקדים הבכירים בשטח.

סיפור המארב מעיד על הקלות היחסית שבה ניתן לחסום צירים בסיני באמצעות כוחות קלים (לאו דווקא אנשי צבא) המצוידים בנשק נ"ט אישי, לשבש תנועת כוחות ולוחות זמנים ולכפות פיצול מאמצים. מתוך כך עולה הצורך לתת את הדעת לשיטה לאבטחת צירים ולכוחות המיועדים והכשירים לכך, וגם להכרח לקבוע אחריות פיקודית לנושא לכל משך המערכה.

70 ניר ושלום, נתקה, עמ' 126-127.

בשולי הדברים עולה הבעיה השכיחה של ריבוי גרסאות - לאו דווקא סותרות - של אותו הקרב. חובת החוקר לזהות את כל המשתתפים, לבחון את עדויותיהם ולמצוא את הדרך להרכיב מהן את פסיפס האירועים, כאוטיים ככל שהיו, באופן המכיר בהיתכנות של ריבוי גרסאות כמאפיין של קרבות שאיננו מחייב פסיקה לגבי גרסה אחת, בלעדית ויחידה.

תקציר

הנחיתה בשפך האוולי בפתיחת מלחמת לבנון הראשונה הייתה מוצלחת מאוד. לראשונה בתולדות צה"ל הונחת בדייקנות כח גדול בעורף האויב, וזאת ללא נפגעים. על כך זכה חיל הים בשבחים מהדרגים שמעליו וגם ממפקדי הכוחות שהונחתו. המאמר נפתח בתיאור קצר של ביצוע שני סבבי הנחיתה ושל התרגילים שהכשירו את פלגת הנחתות, יחד עם הצנחנים והשריון. עיקרו הן סוגיות שלא זכו עד כה לתיאור הולם. הסוגיה הראשונה - ההכנות לנחיתה ותוצאותיהן; אלה הנוגעות לשיתופי פעולה בין-זרועיים, לפיקוד והשליטה הימית, לגודלה של פלגת הנחתות וכשירותה ולבחירת חוף הנחיתה. תיאור נושאים אלה מתבסס על תחקירים צה"ליים שנערכו אחרי המלחמה, וחלקם נחשף כאן לראשונה. הסוגיה השנייה - מדוע לא התגשמו התקוות האסטרטגיות שנתלו בנחיתה? מדוע, למרות מוצלחותה, היא לא הביאה להגעה מהירה לביירות? והסוגיה השלישית - האופן שבו תוארה הנחיתה במורשת הימית על ידי הדרגים שממעל ועל ידי ותיקי החיל.

הנחיתה בשפך האוולי - "מה עוד תבקשי מאיתנו מכורה?"¹

שאל ברונפלד²

מבוא

תפקוד חיל הים במלחמת שלום הגליל (של"ג) זכה לשבחים בפי כול. בפתחת המלחמה הוא איפשר לבצע איגוף ימי ונערך להשמיד את הצי הסורי, אם זה יחליט להתערב. בהמשכה הוא שימש ארטילריה מושטת, שסייעה באש לאוגדות שנלחמו בגזרת החוף הלבנוני וגם כגורם תובלתי. בכל שלבי המלחמה סייעו הצוללות וכלי שיט אחרים במודיעין ובטיווח. סיוע נוסף סיפקו לוחמי הקומנדו הימי (שייטת 13) שארבו, פשטו ופגעו במחבלים, וכן ספינות המשמר שהטילו מצור ימי על דרום לבנון. כל זאת, ללא אבדות. החיל אף סיפק תמונת ניצחון מרשימה: צנחנים וטנקים הנוחתים בשפך האוולי בצהרי היום השני למלחמה, ומתקדמים לעבר מטע של עצי דקל - תמונה המזכירה מראות מכיבוש איי האוקיינוס השקט על ידי נחתים אמריקאים במלחמת העולם השנייה.

1 "מלאו אסמינו בר ויקבינו יין, בתינו הומים, הומים מתינוקות ובהמתנו פורה - מה עוד תבקשי מאיתנו מכורה ואין ואין עדיין?" מילים: פנחס לנדר (אלעד), (לחן: דוד זהבו), 1933.

2 שאל (סם) ברונפלד הוא עמית מחקר במחלקה להיסטוריה ובמרכז דדו לחשיבה צבאית בינתחומית. המחבר מבקש להודות לראשי המחלקה להיסטוריה, אל"ם (במיל") ד"ר יגאל אייל וד"ר אלי מיכלסון, שיזמו את המחקר וסייעו להכנתו בכל שלביו. תודה מיוחדת לד"ר זאב אלרון, שותפי וחברי, שסיפק לי תובנות, רעיונות ומקורות לרוב. תודה לאהד לסלוי שטרח וקרא והעיר, ולספי שפר העורכת המסורה. תודה גם על הערות הוועדה האקדמית של כתב העת. אחרונים וחביבים שיבואו על התודה הם אבי צדוק ולימור יצחק מארכיון צה"ל, שעזרתם הבלתי נלאית מאפשרת זה שנים לעשות את מחקריי על תולדות חיל הים.

ההערכה הכללית להישגי חיל הים בולטת לנוכח הביקורת על המבצעים ביבשה, בכל שלוש הגזרות, והיא משתקפת היטב בהיסטוריוגרפיה של המלחמה.³ מה עוד יכולה מכורה לבקש מימאיקָ וממפקדיהם?

מחקר זה עוסק באיגוף הימי, תוך התמקדות בהיבטים שעדיין לא זכו לפרסומים ולדיון הולם:

ראשית, תיאור מגוון ההכנות לאיגוף הימי והתייחסות לתוצאותיהן במבחן המעשה; זה עיקר המאמר. הדגש יושם על בחירת חוף הנחיתה, שיתופי הפעולה עם חיל האוויר וחיל התותחנים, הפיקוד והשליטה הימית וסד"כ הנחתות. תרגול נחיתה הצנחנים והרק"ם זכה כבר לתיאורים מחמיאים רבים ולכן לא יורחב בנושא זה.

שנית, הערכת התרומה האסטרטגית של הנחיתה באוולי - הייתה או לא, ומהן הסיבות.

נושאים אלה יבוררו בעזרת מחקרים שכבר התפרסמו על שלי"ג, חלקם עדיין מסווגים, ובאמצעות תחקירים ודוחות הפקת לקחים שנחשפים כאן לראשונה. כמו כן ייעשה שימוש בזיכרונות שכתבו מפקדים אשר השתתפו במלחמה, וזאת בזהירות המתבקשת.

לבסוף, המחקר גם יעסוק באופן שבו התבטאה הנחיתה באוולי במורשת חיל הים הרשמית והפחות-רשמית - ויצביע על פערים בין ההתרחשויות במלחמה ובהכנות לה לבין תיאורי המורשת.

מה עוד יכלה מכורה לבקש מימאיקָ, ממפקדת חיל הים, מפיקוד הצפון, מהמטה הכללי ומשר הביטחון, בנוסף לנחיתה המוצלחת בשפך האוולי? סיכום מחקר זה מעלה כי ניתן היה לבקש סד"כ נחתות גדול יותר וכשיר יותר לפני המלחמה. וחשוב יותר, ניתן היה לבקש תכנונים מציאותיים יותר של התמרון היבשתי לעבר בירות. לבסוף, ניתן היה לבקש מהקודקודים יתר צניעות בהצגת ההישגים של החיל.

3 זאב אלמוג, "זרוע הים במלחמת שלום הגליל", **מערכות** 413, 2007 (להלן: אלמוג, **זרוע הים**); אברהם זהר, "חיל הים במלחמת שלום הגליל", **מערכות** 285, דצמבר 1982 (להלן: זהר, **חיל הים**); מייק אלדר, "האיגוף הימי - גורם רב חשיבות בקרב היבשה", **מערכות** 285, דצמבר 1982 (להלן: אלדר, **האיגוף הימי - גורם רב חשיבות**). ראו גם ספרי זיכרונות של ראשי חיל הים במלחמה: זאב אלמוג, **מפקד שייטת 13, הפלגות חיי, חלק ב'**, כנרת זמורה-ביתן, דביר, 2014, (להלן: אלמוג, **הפלגות חיי**); מייק אלדר, **שייטת 11, הקרב על הצל"ש**, הוצאת מעריב, 1996 (להלן: אלדר, **שייטת 11**), עמ' 159-250. מייק אלדר, **שייטת 13, סיפורו של הקומנדו הימי**, הוצאת מעריב, 1993, עמ' 604-625. בנוסף, תיאור ארוך ומפורט מאוד של תולדות שייטת 11 (נחתות) - כלים, מפקדים, מבצעים, מלחמות וכו' - מאז 1948, כולל מלחמת של"ג, ניתן למצוא בערך "שייטת הנחתות" באתר **ויקיפדיה**. תיאור מפורט של פעולות חיל הים בשל"ג ניתן למצוא גם בערך "הזירה הימית במבצע שלום הגליל" באתר **ויקיפדיה**. ניכר ששני הערכים הללו נכתבו על ידי קצינים ותיקים ובקיאים.

שר הביטחון, אריאל שרון, במסיבת עיתונאים במהלך מלחמת שלום הגליל, 11/06/1982.
צלם: סער יעקב; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

חיל הים במלחמת של"ג

על מה יצא השבח?

שר הביטחון אריאל שרון אמר בפקודת יום ב־14 ביוני 1982: "חיל הים הפליא לעשות בשליטה מלאה על נתיבי הים, בהנחתת כוחותינו ובכך תרם את חלקו לשיתוף הפעולה המופתי הבין זרועי והבין תחומי [...] בפעולת חיל הים הייתה דוגמא מובהקת של גישה עקיפה"⁴.

הרמטכ"ל רפאל איתן אמר: "חיל הים הוא חיל חדיש מאוד. מתוחכם. משוכלל. עם ידע מבצעי ברמה גבוהה מאוד. חיל הים ביצע פעם ראשונה בהיסטוריה של מדינת ישראל, של המלחמות שלנו, הנחתת כוחות בעורף האויב. הוא הנחית כוחות משוריינים גדולים באמינות יוצאת מן הכלל, בדיוק לפי התכניות, והמשיך לעסוק בתובלה מבצעית אמפיבית של כוחות בהתאם לצרכי המבצעים. חיל הים היה פעיל גם בתחומים אחרים של סיורים ותצפיות בעיילות מרשימה"⁵.

4 מפקדת חיל הים, מדור חינוך, חיל הים במלחמת "שלום הגליל" - דפי הסבר למפקד, יוני 1982, עמ' 11.

5 ראיון של יעקב ארז עם רא"ל רפאל איתן, מעריב, 2 ביולי 1982.

מפקד חטיבת הצנחנים 35 שנחתה בחוף לבנון, יורם יאיר, לא חסך אף הוא בשבחים: "הכל נראה בדיוק כמו בכל התרגילים". הוא הסביר ש"השלב הקריטי והמסוכן ביותר בכל המבצע - שלב הנחיתה ותפיסת ראש הגשר - הסתיים בהצלחה [...] הביצוע [היה] מושלם; ומה שחשוב מכל - ללא נפגעים".⁶ קודמו של יאיר בתפקיד, דורון רובין, קבע כי "הנחיתה באוואלי נחשבת לאחד הביצועים המוצלחים במלחמת לבנון".⁷

למחמאות הייתה שותפה מפקדת גיסות השריון, שסיפקה את גדוד הטנקים המוקטן שהשתתף בנחיתה: "מבצע הנחיתה הוכח כמהלך מפתיע ומוצלח".⁸ דברי ההערכה לחיל הים בולטים על רקע הביקורת על תפקוד כוחות היבשה בשלוש גזרות המלחמה. שלי"ג נצרבה בתודעה ככישלון של הדרג המדיני וביצועים חלשים של כוחות היבשה, כשמנגד הצטיינו חיל האוויר (בעיקר בהשמדת סוללות טילי קרקע-אוויר, טק"א, והפלת 85 מטוסי קרב של סוריה) וחיל הים.

משימות חיל הים בשל"ג

התוכנית שעל פיה יצא צה"ל למבצע "שלום הגליל" ייעדה לחיל הים את המשימות הבאות:⁹

1. להנחית מהים חטיבת צנחנים מוקטנת (חטיבה 35 במסגרת אוגדה 96), בלילה הראשון ובלילה השני למלחמה וכך לאגף את ריכוזי המחבלים בצור וצידון; החיל גם נדרש לאבטח את אזור הנחיתה ולפרוס מארבים של שייטת 13 על ציר החוף.
2. להיערך מול בסיסי הצי הסורי ולמנוע את התערבותו בלחימה בלבנון;
3. למנוע תגבור המחבלים מהים ואת בריחתם דרך הים;
4. לסייע לכוחות היבשה באמצעות אש מתותחי 76 מ"מ המותקנים בסטי"לים.

6 אלוף (במיל') יורם יאיר [י"ה], **אתי מלבנון, חטיבת הצנחנים במלחמת של"ג**, מערכות, 1990 (להלן: יאיר, **אתי מלבנון**), עמ' 25-26.

7 אלוף (במיל') דורון רובין, **בדרכי שלי**, כנרת, זמורה ביתן, דביר, 2018, עמ' 73 (להלן: רובין, **בדרכי שלי**).

8 אג"ם-ה"ד-תו"ל, **לקחי חש"ן ממבצע "שלום הגליל", סיכום ראש מה"ד**, יולי 1982, עמ' 10. ארכיון צה"ל (להלן: א"צ) 55/994/1985.

9 מפקדת חיל הים-מספן ים-מחלקת מבצעים, **"של"ג" - פקודת מבצע ימית מס' 1**, ס.ב. 214, 5 ביוני 1982, א"צ, 223/1458/1993. תיאור קצר של תוכניות הכוח היבשתי, ראו: דני אשר, **הלחימה בגזרה המערבית במלחמת "שלום הגליל"**, יוני 1982, תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, יולי 2004 (להלן: אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**) - עמ' 5-6 (אוגדה 91), עמ' 72-74 (אוגדה 36), עמ' 144-146 (אוגדה 96).

לנחיתה נועדו שתי כוונות. הראשונה: להפתיע ולשתק את מערך ההגנה של המחבלים, שהיה פרוס לאורך כל החוף הלבנוני, ולייצר "מחסום דו־כיווני" שימנע ירידת תגבורות מצפון לבנון דרומה וגם יסכל בריחות צפונה. המחסום נועד לסייע לאוגדה 91 להשמיד מחבלים ולהרוס את תשתיותיהם בשטח שמדרום לאוּלִי. הכוונה השנייה: להשתלט על גשרים חיוניים ונקודות מפתח ולהחיש את התמרון לעבר ביירות; שוב, תוך ניצול ההפתעה. על הכוח הנוחת הוטל להתקדם במהירות צפונה, אחרי חבירה עם חטיבות סדירות מאוגדה 36 ואוגדה 91 ולפני שהכוחות הסוריים והמחבלים יקשיחו את מערכי ההגנה בדרך לביירות. חטיבת הצנחנים, ושאר כוחות אוגדה 96 יחד עם חטיבת "גולני" וחטיבות טנקים של שתי האוגדות הנוספות, היו אמורים לתמרן במהירות לעבר פאתי ביירות וכביש ביירות-דמשק.¹⁰

יודגש שהמשימה המרכזית של הנחיתה המתוכננת הייתה לאפשר תמרון מהיר לעבר ביירות וכיתורה. המהירות נדרשה משיקולים צבאיים ומדיניים כאחד. המחסום הדו־כיווני היה אף הוא חשוב, אך פחות משמעותי, וזאת לנוכח העדיפות הברורה של העוצבות היבשתיות שתקפו את המחבלים בגזרה המערבית.

ביצוע האיגוף הימי היה המשימה המאתגרת ביותר של החיל; מבצע מורכב מאוד, שחיל הים לא התנסה בשכמותו בעבר. לגבי המשימות האחרות, ניתן לומר שהחיל לא נאלץ להתמודד עם הצי הסורי, אף כי הוא נערך היטב לכך במסגרת שכונתה תוכניות "ליל א'". הסורים לא הפעילו את הצי שלהם, אלא העדיפו להזעיק את צי הים התיכון הסובייטי שישמש להם מגן בנמליהם. גם המצור הימי על המחבלים לא היה אתגר גדול. ניתן להוסיף שהסיוע לכוחות היבשה מתותחי הסטי"לים, אף כי היה חידוש מועיל, לא היה גורם מרכזי בלחימה בציר החוף.

אין זה פלא שהנחיתה הייתה במרכז התיאורים של פעולות חיל הים במלחמת של"ג, וכך יהיה גם במאמר זה. כאן תוזכרנה רק הפעילויות העיקריות של פלגת הנחתות: הנחתת הכוחות בשפך האוּלִי והספקת שירותי תובלה ימית. אין בדברים אלה להפחית מההערכה הרבה לביצוע שאר משימות החיל, אף כי השפעתן על המלחמה הייתה צנועה יותר. בכל מקרה,

---

10 ראו פקודת מבצע "שלום הגליל" ומשמעותיה אצל: שמעון גולן, **של"ג בלבנון, קבלת החלטות בפקוד העליון במלחמת שלום הגליל**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2017 (להלן: גולן, **של"ג בלבנון**), עמ' 198-215. כוונת התמרון המהיר לעבר ביירות נחבאת בין שורות סיכומי הדיונים ופקודות המבצע, שכן לפני פרוץ המלחמה דובר בפקודות הרשמיות רק על "פיגעה במחבלים והריסת תשתיותיהם".

לצורך הנחיתה הופעלו כל כוחות החיל במה שכונה "הקרב הימי המשולב". לוחמי שייטת 13 סייעו באיתור חוף הנחיתה בשנה שקדמה למלחמה והקימו את ראש החוף בסבב הנחיתה הראשון. שייטת הסטי"לים אָבטחה את כוח הנחיתה ונערכה מול הנמלים הסוריים. הצוללות סיפקו מודיעין לפני הנחיתה ובמהלכה. היחידות הלוגיסטיות והטכנולוגיות תיקנו במהירות תקלות וסייעו לנחתות ולשאר הספינות לעמוד בעומס הפעולות שהוטלו עליהן, הרבה מעבר לתוכניות ולתחזיות.

הנחיתה¹¹

בשפך האוולי הונחתו כוחות בחמישה סבבים ארוכים. סבב ראשון: בלילה שבין יום ראשון ליום שני (6-7 ביוני 1982) הונחתו כוחות שהועמסו באשדוד ובחוף ניצנים: כ־720 לוחמים מחטיבת הצנחנים ואיתם תשעה טנקים, שני תומ"טים (תותחים מתנייעים) 155 מ"מ ("רוכב"), שני דחפורים, 30 נגמ"שים וזחלילית תחמושת ("אלפא") אחת; סה"כ 44 כלים. סבב שני: בצהרי יום שני הונחתו כלי רק"ם נוספים שהועמסו בחוף אכזיב: 10 טנקים ו־39 נגמ"שים; סה"כ 49 כלים. שני הסבבים הראשונים היו חלק מתוכנית הנחיתה המקורית, ובהמשך השבוע הראשון למלחמה הוסיפו הנחתות להעביר רק"ם מחוף אכזיב צפונה, שכן ציר החוף היה פקוק. סבב שלישי: בשחר יום שלישי (8 ביוני) הונחתו שישה תומ"טים 175 מ"מ (רומח) ותחמושת, 13 זחליליות אלפא, 14 משאיות ריאו ושמונה נגמ"שים וזחל"מים; סה"כ 41 כלים. בסבבים הרביעי והחמישי, בימים רביעי וחמישי (9-10 ביוני), הונחתו 38 משאיות נושאות תחמושת, 15 נגמ"שים ושלושה כלים אחרים; סה"כ 56 כלים. הכלים שהונחתו בחמשת הסבבים הארוכים הועמסו בחוף אכזיב, חוץ מאלה של הסבב הראשון. המרחק בין אכזיב לאוולי הוא 80 ק"מ, וסבב מלא נמשך כ־12 שעות. פלגת הנחתות בפיקוד מייק אלדר הנחיתה את הכלים הללו בעזרת נחתת גדולה, "בת שבע", ושתי נחתות 60 מ'.

11 סעיף זה מתבסס על שני דו"חות מפקדת חיל הים: ענף האימונים והדרכה, **חיל הים בשל"ג - פעילות ולקחים עיקריים, חוברת הדרכה**, ס.ב. 0001, ספטמבר 1982, א"צ 170/113/1985 (להלן: **סיכום ענף אימונים והדרכה**). מדור היסטוריה, **מבצע של"ג, פעילות ח"י בלבנון**, ס.ב. 1, 80, בדצמבר 1986, א"צ 223/1458/1993 (להלן: **סיכום מדור היסטוריה**). ראו גם: אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**, עמ' 149-165.

הנחיתה באוואלי במהלך מלחמת שלום הגליל. באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

יורם יאיר כתב: "הנחיתה הימית הייתה אולי המהלך המרשים ביותר במלחמה הזאת"¹²; לסבב הראשון, שהיה גם המורכב והמסוכן ביותר: תפיסת ראש החוף על ידי לוחמי שייטת 13 ואבטחתו המיידית, אחריה נחיתה פלוגת צנחנים בסירות גומי לאבטחה מוגברת, ולבסוף ההחפה של שלוש הנחתות ופריקת שאר הצנחנים והרק"ם. שלב זה הסתיים ביום שני, 7 ביוני, בשעה 01:09, כשהנחתות עזבו ופניהן לאכזיב להעמסת הסבב השני. הנחיתה הלילית הצליחה מאוד - היא בוצעה בהפתעה ובשלמות, ללא התנגדות של ממש מצד המחבלים. איש לא נפגע בכוח המשיט ובכוח שנחת, ואף כלי לא טבע. הנחיתה תוכננה ותורגלה באופן יסודי וזהיר, גם על פי דו"ח צוות הפקת לקחים מטכ"לי שבראשו עמד מתן וילנאי.¹³

12 יאיר, **אתי מלבנון**, עמ' 10.

13 אג"ם, מה"ד-תו"ל, **נחיתה מהים וסיוע לכוחות היבשה - צוות לקחים**, 7 בינואר 1983 (להלן: **דו"ח וילנאי**), א"צ 92/994/1985, עמ' 22. וילנאי קדם לעמוס יהון בפיקוד על אוגדה 96. בשל"ג הוא הצטרף למפקדת אוגדה 36, ובתום הקרבות הוא קיבל את הפיקוד עליה והחליף את אביגדור קהלני.

בנוסף, תוכנית הנחיתה במובנה הרחב כללה גם מעטפת כבדה לבידוד ולאבטחת הכוח הנוחת. כל השייטות - סטי"לים, צוללות וקומנדו - נערכו להשמיד את הצי הסורי אם זה יתערב בלחימה, וחיל האוויר נערך לסייע באש לנוחתים.

מייד לאחר תפיסת מאחז בראש החוף והרחבתו, יצאו פלוגות צנחנים לתפוס את שני הגשרים על האוולי ולחסום את הגישה לאזור החוף, מצפון, מזרח וממזרח. בד בבד, החל להצטבר כוח נוסף בראש החוף לאחר שמסוקי יסעור הנחיתה גדוד מוקטן של מילואי הצנחנים עם מרגמות 120 מ"מ ושתי פלוגות מגדוד 50. בשעות הצהריים של יום שני נענתה מפקדת פיקוד הצפון לדרישת אוגדה 96 והורתה לחיל הים להקדים ולהנחית, לאור יום, את כלי הסבב השני. הנחתה זו נעשתה תחת אש שנורתה מתותח בצידון, אך לכוחותינו לא היו נפגעים. במהלכה, אוגדה 96 גם קיבלה סיוע אווירי בדמות שמונה גיחות של טייסת 110 (מטוסי אֶף-16) שהטילו פצצות עשן על מקורות האש.¹⁴

הסיוע התובלתי

קשיי הלחימה והתקדמות האיטית של האוגדות בגזרה המערבית הולידו משימות חדשות. אחרי שהסתיימה הנחתת חטיבה 35. ביום רביעי (9 ביוני) העבירו הנחתות 140 כלי רק"ם (בעיקר נגמ"שים) וכ-400 צנחנים מחוף הזהרני לחוף האוולי בחמישה סבבים (שכוננו "קצרים", רק 18 ק"מ). הנחתות אפשרו לעקוף את "הפקק" בצידון.¹⁵

לאחר הפסקת האש זומנו לחיל הים משימות תובלה נוספות. בימים 14 ו-15 ביוני הועברו 11 טנקים ו-22 זחל"מים לפלנגות הנוצריות בנמל ג'וניה, לראשונה גם באמצעות אוניית הגל-נוע "בת גלים" (מבצע "מחזה פלאים"). בימים 16 ו-17 ביוני הונחתו באוולי 25 משאיות שנשאו תחמושת, דלק ומים לכוחותינו (מבצע "סימן טוב"). בימים 7 ו-8 באוגוסט בוצע איגוף נוסף: העברת חטיבת שריון וכוחות נוספים לנמל ג'וניה והעברת אגד ארטילרי לנמל ביירות. לצורך זה הופעלו שלוש הנחתות וכן "בת גלים" ואוניית גל-נוע נוספת (מבצע "צבעוני הרים"). המבצע המשמעותי האחרון של פלגת הנחתות היה החזרת כוחות מלבנון. בימים 22 באוגוסט עד 9 בספטמבר פונו מנמל ביירות לחוף נהרייה כ-600 טנקים, נגמ"שים ומשאיות.

14 דו"ח וילנאי, פרק ד'.

15 סיכום מדור היסטוריה, עמ' 143.

סיכום העשייה

פרק זה תיאר בקיצור נמרץ את הנחיתה בחוף האוּלִי ואת התובלה הימית שסיפק חיל הים בהמשך הלחימה. לעיל צוטטו השבחים שהורעפו על מתכנני הנחיתה ומבצעה, וניתן להוסיף להם את אלה של וילנאי, "הנחיתה בוצעה מתוך אילוצי נוהל קרב קשים ביותר, יחסית למבצע כה מורכב, ובוצעה באופן מושלם וללא נפגעים"¹⁶.

ההכנות לנחיתה ותוצאותיהן

כללי¹⁷

נחיתה על חוף אויב היא מבצע מסוכן, מורכב וקשה לתכנון. הקשיים נעוצים, בראש ובראשונה, בסיכון הרב הכרוך בה - בשלב השיט ליעד ואחר כך בשלבי השתלטות על ראש חוף והגנה עליו מהתקפות-נגד.¹⁸ על מנת לצמצם את הסיכונים ולהפיק את מרב התועלת המבצעית, נדרשה בשל"ג תוכנית נחיתה רב-זרועית מוקפדת ומתורגלת, שתשלב את חטיבת הצנחנים הסדירה (כולל לוחמי השריון והתותחנים) עם חיל הים על כל השיטות שלו ועם חיל האוויר.

אביגדור (ינוש) בן גל, שפיקד בשל"ג על הגיס המזרחי וקודם לכן על פיקוד הצפון, אמר: "זאת הייתה המלחמה המתוכננת ביותר של מדינת ישראל, המתורגלת ביותר, המתודרכת ביותר שירדה לפרטים מיקרו-סקטיים בכל הרמות".¹⁹ ישראל יזמה אותה, ולצה"ל היה זמן די והותר להתכונן. מבחינה זאת ניתן לראות את של"ג, שהובלה על ידי שר הביטחון שרון והרמטכ"ל איתן, כניגוד וכתגובה למלחמת יום הכיפורים, שבה נאלצו שניהם לאלתר בתנאים קשים מאד כמפקדי אוגדות.

---

16 דו"ח וילנאי, עמ' 32.

17 סעיף זה מתבסס רבות על מחקר מסווג של שמעון גולן, **מלחמת "שלום הגליל", התכנון האסטרטגי-מבצעי לקראת המלחמה**, אג"ם-תוה"ד, דצמבר 5991 (להלן: גולן, **מלחמת "שלום הגליל", התכנון האסטרטגי-מבצעי**). מחקר מעמיק ומפורט זה הוא הבסיס לחלק הראשון בספרו של גולן, "של"ג בלבנון".

18 גדעון רז, "האיגוף הימי בקרב היבשה", **צבא ואסטרטגיה 1**, כרך 3, מאי 1102 (להלן: רז, **האיגוף הימי**). על מורכבות הנושא, גם כאשר הכוח הנוחת לא נדרש לחצות אוקיינוסים, ראו במסמך התורתי עב הכרס של מה"ד-תו"ל, **מבצעי נחיתה**, 4891, שנכתב בעקבות לקחי של"ג.

19 **מלחמת לבנון - מבט מ-1987**, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב, מארס 1988, עמ' 36. הסיבות לפער בין ההכנות המדוקדקות לבין התוצאות המאכזבות של הלחימה היבשתית היו נושא למאמרים ולמחקרים רבים. ראו עוד בנושא זה בפרק "המאזן האסטרטגי" להלן.

הרקע לתכנונים בכל הרמות היו ההתפתחויות המאכזבות אחרי מבצע "ליטני" בקיץ 1978, שהביאו בהדרגה למחשבות בדבר הצורך במבצע צבאי רחב היקף, שיפתור אחת ולתמיד את בעיית חדירות המחבלים והירי מלבנון לעבר יישובי צפון הארץ. הביטוי למחשבות אלה היו הדיונים בקיץ 1979 בראשות שר הביטחון עזר ויצמן, שקבע: "המטרה של פעולה צבאית ישראלית נרחבת בלבנון צריכה להיות שבירת קיומם של המחבלים בדרום לבנון ואזור החוף של לבנון, על ידי מהלך צבאי לאורך החוף במרחב שבין רס-ביאדה לבירות. כמטרה משנית יש לשאוף לחיבור המובלעת הנוצרית הצפונית (אזור ג'ונייה) עם אזור הדרום לאורך החוף וניסיון להביא לכינון ממשל נוח לישראל".²⁰

במהלך השנים עד למלחמה התחלף שר הביטחון פעמיים (ראש הממשלה מנחם בגין החליף את ויצמן ב-1980 ואריאל שרון החליף את בגין ב-1981). בנוסף, סוריה התבססה בלבנון תוך שהיא הופכת לאויב לנוצרים ומחזקת את ארגוני המחבלים. הלחימה של ישראל במחבלים נמשכה במתכונת הקרויה היום מערכה בין מלחמות. חדירות וירי קטיושות מצידם ופשטות מצידנו, תוך שארה"ב מנסה להרגיע באמצעות השליח המיוחד פיליפ חביב. במקביל להתפתחויות אלה השתנו פרטי התכנונים של "פעולה צבאית נרחבת": תוכנית "בני טובים" פינתה את מקומה בקיץ 1981 ל"ארזים" ואחר כך ל"ארזים ב'", ולבסוף לתוכנית "אורנים" שהפכה ל"שלום הגליל". תוך כדי כך נערכו שני משחקי מלחמה ("אבן בוחן" ו"שושנים") וארבע כוננויות ("מעות חנוכה", "דמי כניסה", "מעשי אבות" ו"קלע עץ"). התפיסות והתוכניות שהתגבשו שונות בפרטיהן זו מזו, אך משותפות לכולן מטרות-העל שסימן ויצמן ב-1979.

מאמר זה עוסק רק בגזרה המערבית של תוכנית "אורנים", שהתגבשה בסוף 1981 ונועדה להשמיד מחבלים ותשתיות בדרום לבנון, כולל ביירות, לחבור לכוחות הנוצריים וליצור רצף יבשתי בין ביירות לבין גבול ישראל. כל זאת במהירות רבה, בגלל שעון החול המדיני, ותוך התייחסות לכוחות הסוריים הפרוסים בלבנון. לא נעסק בתוכניות הנרחבות פחות שהוגבלו לדרום לבנון - "זוהר", "חוק גומלין", "דובון", "דוב צפוני" ו"אורנים קטן".

להלן נקודות המפתח שעליהן התבססו התוכניות בגזרה המערבית: **ראשית**, למתכננים הייתה מודעות רבה לתרומת איגופים להשגה מהירה של יעדי "אורנים" המקורית, אף שלצה"ל היה יתרון כמותי ואיכותי עצום על פני המחבלים והסורים. לצד האיגוף הימי, תוכננו גם איגופים מוסקים

20 גולן, מלחמת "שלום הגליל", התכנון האסטרטגי-מבצעי, עמ' 7.

להשתלטות מוקדמת על גשרים ומעברים, שהיו חיוניים להתקדמות מהירה של העוצבות היבשתיות. כל אמצעי הנחיתה הימית והמסוקים היו אמורים להשתתף באיגופים, והמתכננים נאלצו לתעדף את האמצעים. **שנית**, עד לדצמבר 1981 דיברו התכננים של איגוף ימי על כוונה לנחות בשני מוקדים: האחד, מבצע "פרי הדר" - הנחתת שתי חטיבות בנמל גיוניה במטרה לאיים מצפון על ביירות ועל מפקדות המחבלים; השני, במבצע "אורנים", הנחתת כוחות דרומית לביירות. בדיונים נאמר כי סד"כ הנחיתה כולל את "בת שבע", שתי נחתות 60 מ' ושתי נחתות 36 מ'.²¹

גלל מגבלת הנחתות, היה ברור שהנחיתה שתוכננה ל"אורנים" וזו של "פרי הדר" תצטרכנה להתבצע במדורג. מי הראשונה? ל"פרי הדר" היו יתרונות מבצעיים, אך הובן שיש לה גם השלכות מדיניות מרחיקות לכת. בקד"ם הרמטכ"ל ב-4 בדצמבר 1981 אמר הרמטכ"ל איתן: "הכי קל לכבוש את ביירות מצפון לגיוניה. תוך שלוש שעות יכול גדוד טנקים וגדוד חרמ"ש לכבוש את ביירות". הוא סיכם את הדיון במילים: "על חיל הים לבצע מאמץ עליון כדי להבטיח שיהיו אמצעים להנחית את הכוח הנחת בגיוניה והכוח צריך להיות סדיר מאומן ומתורגל" (מאוחר יותר הוחלט, משיקולים מדיניים, ש"פרי הדר" לא יבוצע).²²

שלישית, שר הביטחון שרון סיכם את הצגת התוכניות ב-30 באוקטובר 1981 ובהתייחסו לגזרה המערבית בלבנון הוא חזר על מטרות-העל שקבע ויצמן ב-1979 הוא דרש להקים במהירות את הרצף הטריטוריאלי בין גבול ישראל, דרך רצועת החוף, לבין המובלעת הנוצרית בגיוניה; וזאת אף במהירות רבה יותר מזו שהוצגה בתוכניות. **רביעית**, נחיתת חטיבה 35 תוכננה להתבצע בו־זמנית בשני חופים, בשפך האוּלִי ובשפך הזהראני. **חמישית**, הרמטכ"ל איתן תמך באופן מלא באיגוף הימי, אף שחברי מטכ"ל אחרים חששו מהמהלך.²³

מהאמור לעיל עולה, כי הרצון לתחבל ולבצע איגוף ימי ליווה את התכנונים כבר בשלבים מוקדמים וחייב למצות את מלוא כושר הנחתה. חיל הים, מצידו, דחף את הנושא והיה לו זמן די והותר להתכונן. ברוב הנושאים הוא עשה זאת היטב, כפי שיתואר להלן.

---

21 ראו: קד"ם שר הביטחון, 13.01.1981; גולן, מלחמת "שלום הגליל", התכנון האסטרטגי-מבצעי, עמ' 43.

22 שם, עמ' 68.

23 אלמוג, הפלגות חיי, עמ' 1721-0721.

בסעיפים הבאים תתוארנה הכנות חיל הים לאיגוף ימי בשישה נושאים. כפי שנראה להלן, אף שבמבחן התוצאה הנחיתה באוולי קיבלה ציונים גבוהים - הרי לא בכל נושא נערכו ההכנות כראוי. בפרק זה ייעשה שימוש רב בתחקירים שבוצעו אחרי המלחמה בחיל הים ובמטה הכללי, במטרה להעריך את טיב ההכנות.

תרגול הנחיתה

הנחתת חטיבה הכוללת גם יחידות טנקים וארטילריה בחוף אויב היא מבצע מורכב המחייב הכשרה יסודית של הנוחתים והמנחתים, שמטבע הדברים איננה יכולה להתבצע בחוף הנחיתה המיועד. בסעיף זה יצינו התרגולים שנעשו עם לוחמי חטיבת 35 ועם השריון שצורף להם ובחירת חוף הנחיתה תתואר בסעיף הבא.

לפני המלחמה התבצעו ארבעה תרגילי נחיתה גדולים: "תאוצה" נערך כבר באוקטובר 1979 בפיקוד עמוס ירון, קצין הצנחנים והח"ר הראשי, ובמלחמת שלי"ג מפקד אוגדה 96 שנחתה באוולי. ב־1981 התקיימו שלושה תרגילים נוספים - "כוכב לכת" באפריל, "סרבל אדום" בנובמבר ו"ניצן" בדצמבר (לדברי מייק אלדר, האחרון היה "מודל כמעט מושלם לקראת המבצע בלבנון"). זאב אלמוג הוסיף באיכרונותיו כי בחודשים פברואר-אפריל 1982 התקיימו שלושה אימונים ותרגילי מודל.²⁴ דורון רובין תיאר את "הריאליות" הרבה של התרגיל "כוכב לכת" של חטיבה 35, שנמשך שבוע ימים וכלל נחיתה מהים במתווה מבצעי מלא.²⁵ עוד בנושא זה ראו להלן בסעיף העוסק בשיתופי הפעולה הבין-זרועיים.

אין פלא איפוא שהנחיתה בשפך האוולי עברה חלק, למרות מורכבותה. עזרה לכך העובדה שבמועד הנחיתה הים היה חלק. בסבב הנחיתה השלישי, ביום שלישי, התברר כי חוף ההעמסה באכזיב לא הוכן די הצורך, וכלי רכב ללא הנעה קדמית נתקעו בחול; אך חיל הים התארגן במהירות ופתר את הבעיה. כמו כן התגלה קושי בהעמסת התותחים ארוכי הקנה (175 מ"מ), נושא שלא תורגל לפני המלחמה. 26 אלה תקלות מסוג "לא נעים, אך לא נורא", שכן לא הייתה להן השפעה של ממש על הלחימה בגזרה המערבית. עוד ניתן לציין שאי-הכנת חוף אכזיב להעמסת המשאיות הרבות הייתה ביטוי נוסף להערכה האופטימית מדי, לפיה אפשר יהיה בתוך זמן קצר להעביר את הדרגים בכביש החוף הלבנוני.

24 שם, עמ' 9621; ראו גם: **סיכום מדור היטוריה**, עמ' 18; אלדר, **שיטת 11**, עמ' 702; תיאורי אלדר הם הרחבים והצבעוניים ביותר.

25 רובין, **בדרכי שלי**, עמ' 37-07.

26 על הקשיים בחוף אכזיב, ראו: אלדר, **שיטת 11**, עמ' 432. על קשיי העמסת התותחים, ראו: יעקב זיגדון וסימן טוב שגיא, **תותחנים בשל"ג, סיפור מלחמה**, כנרת, זמורה-ביתן, 2015, עמ' 358-362.

היכן לנחות?

דו"ח וילנאי קבע: "היה זה מקרה מוצלח שחוף הנחיתה נקבע לבסוף באל־אוּלִי" (עמ' 72). זו קביעה מוזרה משהו, שכן אין זה נהוג להשאיר ליד המקרה החלטה כה חשובה. לשיקולים הגאוגרפיים היה, כמובן, תפקיד מרכזי; בין צור לביירות היו מעט חופי נחיתה מתאימים וזאת בגלל הטופוגרפיה, וההידרוגרפיה של רצועת החוף. הנושא נבדק ברציפות על ידי לוחמי הקומנדו הימי מאז 1979 והבדיקות התמקדו בחוף האוּלִי ובחוף הזהראני.

שיקול נוסף בבחירת חוף הנחיתה היה פריסת מערך ההגנה החופית של המחבלים. ולבסוף, ההיגיון המבצעי של התמרון לביירות הכתיב נחיתה צפונית ככל האפשר, מצד אחד, והתחשבות בלוחות הזמנים של העוצבות שתוכננו לחבור לכוח הנוחת ולתמרון לעבר ביירות, מצד אחר. כאמור בסעיף הקודם, חיל הים ואוגדה 96 אמנם תרגלו באופן יסודי את הנחיתה אך הרמטכ"ל ופיקוד הצפון. הם שקבעו גם היכן תתבצע הנחיתה וזאת רק בדקה ה־90.

נספח ז' (נחיתה) של "של"ג - פקודת מבצע ימית מס' 1" מיום 5 ביוני 1982 קבע שכל הכוח יונחת בזהראני. תחילה ינחתו שתי נחתות 60 מ' בחוף "אבוקה" (הדרומי), ואחרי ההשתלטות על ראש החוף תנחת "בת שבע" בחוף "המעגן" (הצפוני). ביום הוצאת הפקודה החלה להסתמן האפשרות לנחיתה בו־זמנית בזהראני ובאוּלִי, והדבר מצא ביטוי בגוף הפקודה. עם היציאה לים בוטלה אפשרות זאת ושר הביטחון החליט בשעה 15:00 שכל הכוח ינחת באוּלִי.²⁷ ההחלטה המאוחרת לגבי חוף הנחיתה יצרה קשיים גדולים, ומח"ט 35 כתב על "קוצר הזמן שבקושי הספיק לתכנון המהלך הראשוני של נחיתה כל החטיבה באוּלִי". שמעון פרידמן, מפקד הסיוע של חטיבה 35, אמר בראיון כי הוא "הכין תוכנית אש מדוקדקת לזהראני" ונאלץ לאלתר תוכנית לאוּלִי, שהייתה "חדשה ומינימלית". הוא הוסיף: "אילו הייתה לאויב ארטילריה יעילה הוא היה מחסל אותן [את פלגת ה־155 מ"מ ואת סוללת ה־120 מ"מ] תוך זמן קצר".²⁸

27 **סיכום מדור היסטוריה**, עמ' 99-101. ראו גם: אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**, עמ' 941-841; אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 9621; אלדר, **שייטת 11**, עמ' 802.

28 ראו: יאיר, **אתי מלבנון**, עמ' 16-22, 34; וגם: זיגדון ושגיא, **תותחנים בשל"ג - סיפור מלחמה**, עמ' 368.

הבחירה באוולי אכן הייתה מוצלחת, שכן החוף התלול שם היה נוח מאוד לשני דגמי הנחתות (ראו להלן). בדיעבד התבררו יתרונותיו הנוספים: ראשית, האזור היה בתפר שבין הכוחות הצפוניים של המחבלים ושל צבא השחרור הפלסטיני (צש"ף) ומפקדותיהם בבירות לבין הכוחות הדרומיים שמפקדתם הייתה בצידון;²⁹ שנית, חוף הנחיתה היה צפונית ל"פקקים" שהתהוו בתחילת הלחימה בצור ובצידון.

סוף טוב - הכול טוב; ולא נהוג להתווכח רבות עם הצלחה. עם זאת, קשה להתחמק מהשאלה: איך קרה שדרך הפעולה המועדפת על המתכננים במשך זמן רב הייתה נחיתה בחוף הזהראני, וזאת למרות ההתנגדות הנחרצת של הגורמים המקצועיים בחיל הים. מפקד פלגת הנחתות תיאר בזיכרונותיו את התנגדותו לנחיתה בזהראני בגלל הסלעים והשוניות שסיכנו את הנחתות, ובעיקר את "בת שבע" בעלת השוקע הגדול. מכשול נוסף היה הצינור הימי הגדול שהזין את המכליות בנמל הנפט. מכשולים אלה הקשו על ההחפה ביום, קל וחומר על החפה לילית, כאשר הכוח הנוחת (בחוף "אבוקה") מואר על ידי אבוקות בתי הזיקוק; מה גם שלנחתות לא היו אמצעים מודרניים למדידת עומק המים.³⁰ אלי רהב, שכהן כראש מספן ים במהלך המלחמה, סיפר שגם הוא טען כי חוף הזהראני אינו מתאים בגלל הסלעים במים הרדודים וגם בעומק הים.³¹ אברהם אשור, מפקד הכוח הימי, פסק גם הוא, כי "שיטת בדיקת החופים איננה טובה" ושי"חופי הנחיתה שנבחרו בזהראני היו גרועים. היה מקום לבחור מראש בחוף אלאוואלי.³²

29 ראובן אבירן, **מלחמת לבנון, מסמכים ומקורות ערביים, כרך ב' - המלחמה**, מערכות, 1997, עמ' 13-15, 33-35 (להלן: אבירן, **מסמכים ומקורות**). אבירן תיאר את השבירה המהירה של הלחימה המאורגנת של המחבלים וכתב שהם נערכו לנחיתה צה"ל בשפך הזהראני ובדאמו, מדרום ומצפון לשפך האוולי.

30 אלדר, **שיטת 11**, עמ' 210, 235. ראו גם: **סיכום מדור היסטוריה**, המתאר את בדיקות החוף שנערכו בשנה שקדמה למלחמה. על חוף האוואלי נאמר: "בסך הכל הוכח כחוף הטוב ביותר לנחיתה - הערכה שהצדיקה עצמה בפועל במהלך המלחמה" (עמ' 82). על חוף הזהראני נאמר: "החוף אינו נוח ביותר לנחיתה נט"קים אף כי נחיתה כזאת אפשרית" (עמ' 88). במקום אחר תואר חוף הזהראני כ"חוף גרוע מבחינת אפשרות הנחיתה" (עמ' 117).

31 תא"ל (מיל') אלכס אייל, ששירת כ"רע"ן תכנון במפקדת החיל, ציין, שלושים שנים אחרי, שצילומי אוויר הראו כי הזהראני היה חסום מכל הכיוונים וכי "RPG יחיד" היה יכול להפוך אותו למלכודת מוות לכוחות שינסו לצאת ממנו. הוא גם הזכיר כי לא היה מודיעין על הסלעים התת-ימיים וכי התנגדות מפקד פלגת הנחתות הייתה רטרואקטיבית; כאמור, "רשומון". ראו מכתב של אייל, 28 ביוני 2012 (ארכיון פרטי).

32 ראו: "דו"חות למבצע של"ג של מפקד הכוח הימי אל"מ אשור אברהם", **דו"ח ילנאי**, עמ' 69-70.

צוות וילנאי קיבל את דעת הגורמים המקצועיים - מפקד פלגת הנחתות, מפקד המבצע בים וראש מספן ים - וקבע: "בנייתוח לאחור, באם היה מופנה מבצע הנחיתה לזהראני, במקום לחוף האוואלי, המבצע היה עשוי להיתקע על החוף בגלל מגבלותיו של חוף הזהראני".³³ דו"ח וילנאי כולל ביקורת מרומזת על הליכי קביעת חוף הנחיתה, בתוך חיל הים ומול פיקוד הצפון, אך לא התעמק בהם; בקיצור, "רשומון". וגם כאן לא ניכנס לנושא המהווה פרק במלחמת האדמירלים (ראו בפרק "מורשת הנחיתה" להלן).

שיתופי הפעולה הבין-זרועיים

עם הצנחנים והשריון - המקורות שעליהם מתבסס מחקר זה תיארו בהרחבה את התרגילים המשותפים של הצנחנים ואנשי השריון עם יחידות חיל הים, וסופר בהם שהכול התייחסו להכנות ברצינות רבה. אין פלא שהנחיתה הליילית התבצעה באופן חלק, "כמו בתרגיל". צוות וילנאי תיאר זאת כך: "תרגילי המודל שבוצעו הביאו להבנה טובה של השת"פ [שיתוף הפעולה] ואיפשרו בסופו של דבר ביצוע ההעמסה והנחיתה בנוהל קרב חפוז. בעיות שהתעוררו במשך המבצע באו על פתרון הודות להבנה שהושגה בתרגילים וכן אילתורים שבוצעו בשטח תוך ניצול הניסיון שנרכש בתרגילים".³⁴ עוד נאמר בדו"ח: "הביצוע בשל"ג עלה על כל התרגילים שביצע צה"ל לפני כן בכל הקשור לתיאום בין הכוחות, עמידה בלוח הזמנים ושטף הביצוע".³⁵

עם חיל האוויר - דו"ח וילנאי הצביע גם על חריקות בתיאומים בין שלוש הזרועות. ראשית, הסיוע ההתקפי לנחיתה תוכנן על ידי ענף השתתפות של חיל האוויר ואג"ם אוגדה 96, ללא מעורבות גורמי חיל הים, ואילו ההחפה תוכננה על ידי ענף תכנון בחיל הים ואוגדה 96, בלא מעורבות גורמי חיל האוויר. בנוסף, לקראת המבצע לא בוצע תדריך אחרון משותף למפקדים משלוש הזרועות.³⁶ דו"ח וילנאי קבע שאחת התוצאות של היעדר שיתוף פעולה מלא בתכנונים הייתה "אי הבנה בהגדרת נחיתה שקטה [...] שהתבררה זמן קצר ביותר לפני הנחתת הכוחות".³⁷ מדובר באי-הבנה שעצרה את חיל האוויר מלתקוף את האזורים

---

33 דו"ח וילנאי, עמ' 6. דו"ח וילנאי כולל ביקורת מרומזת על תהליכי התכנון שבעטיים היה שפך הזהראני חוף הנחיתה המועדף עד הדקה ה-90.

34 שם, עמ' 8.

35 שם, עמ' 6.

36 שם, עמ' 8.

37 שם, עמ' 6.

השולטים על חוף הנחיתה ברזמנית עם ההחפה. צוות וילנאי לא קבע מי היה הגורם האחראי לאי־ההבנה, הוא הסתפק באמירה שהיא הייתה חמורה. נראה כי מדובר ב"רשומון" נוסף, שגם אותו הצוות העדיף שלא לברר עד תום.³⁸ לנושא נדרש גם אברהם רותם שעמד בזמנו בראש צוות מטכ"לי נוסף להפקת לקחים. צוות רותם עסק בסיוע האווירי ללחימה ביבשה, וממצאיו רלוונטיים גם לנחיתה באוויל. רותם טען שחיל הים לא היה מודע ליכולות האוויריות החדשות, ומפקדיו סברו בטעות שהסיוע ילווה בירי נורים שיגלו ויסכנו את הכוח הימי, ולכן עצרו אותו.³⁹

שנית, במהלך הנחיתה לאור היום, בסבב השני, נדרש סיוע חיל האוויר בנושאים שלא תוכננו מראש. המטוסים התבקשו בדחיפות למסך בעשן את חוף צידון, על מנת להקשות על טיווח התותח שהפגז את הכוח הנוחת. המיסוך התבצע בהצלחה מוגבלת. בנוסף, חיל האוויר התבקש "ברגע האחרון" לספק סיוע קרוב בעזרת מסוקי קרב, ואכן הם ליוו את הסבב השני, אף כי בסופו של דבר לא אושר להם לירות לחוף.⁴⁰

דו"ח צוות רותם קבע כי לפני מלחמת של"ג לא זכה נושא המיסוך בעשן לטיפול הולם, לא בחיל האוויר ולא בכוחות היבשה המסתייעים. יש בכך כדי להסביר את ההצלחה המוגבלת של הניסיון למסך בעשן את חוף צידון.⁴¹ לסיכום, צוות וילנאי הגיע למסקנה שחיל האוויר לא נתן סיוע התקפי מיטבי, "בשל בעיות שליטה עם הגורמים השולטים מחוץ למערכת השליטה האווירית (יגשר" מפקד חיל הים ונציגי חיל האוויר בפצ"ן משל"ק [בפיקוד הצפון; מוצב שליטה קדמי])", וגם בגלל אי־הקפדה בתכנונים המשותפים לכל הזרועות. עם זאת, בסיכום הנושא נאמרו: "חיל האוויר ביצע [את] הסיוע לכוחות המשתתפים במבצע בהתאם לדרישות ולציפיות".⁴²

38 שם, עמ' 30-31.

39 אברהם רותם, "התפר הפרום: השתתפות חיל האוויר במלחמת היבשה במלחמת 'שלום הגליל'", **מערכות** 413, יולי 2007, עמ' 64. רותם נפטר ב־2006, והמאמר מבוסס על הרצאה שהוא נשא בשנת 2001. קצין האג"ם של אוגדה 96 תיאר בהתלהבות את יכולות התקיפה החדשות של חיל האוויר: "המרבד" הזה מופעל, בעצם מין מכשיר מכ"מ כזה, שנותן נ"צ מאוד מדויק למטוסים, למחשב של המטוס והתקיפה היא עיוורת הטייס מולך [מונחה] על ידי המחשב והוא מביא פצצה למטרה בדיוק של 50 מ' בליטה, בלי תאורה, בלי שום דבר". ראו: המחלקה להיסטוריה, **תחקיר סא"ל שמעון נוה**, נערך על ידי צוות רס"ן אורי קרן (להלן: **תחקיר נוה**), עמ' 8. לעומת זאת, מפקד חיל הים כתב בזיכרונותיו שבליל הנחיתה כלל לא היה צורך בסיוע אש, מהים או מהאוויר: אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 1274. כאמור, "רשומון".

40 דו"ח וילנאי, עמ' 34-37; ראו גם: אלדר, **שיטת 11**, עמ' 228.

41 אג"ם-מה"ד-תו"ל, צוות הפקת לקחים, **סיוע אווירי לתקיפת לכוחות היבשה במבצע "שלום הגליל"**, דצמבר 1982, עמ' 8-9.

42 דו"ח וילנאי, עמ' 33-34.

סיוע באש לכוחות היבשה - במהלך המלחמה לא ירו הסטי"לים טילי ים-ים על ספינות אויב, אבל חימושם המשני, תותח אוטומלרה 76 מ"מ, עשה עבודה רבה וטובה. כוחות היבשה הסתייעו בארטילריה המושטת בעיקר לפגיעה במטרות שלא התאימו לתקיפה אווירית או כאלה שתותחי הסטי"לים היו זמינים יותר לתקיפתן. הנתונים: 12 סטי"לים היו מצוידים בתותח 76 מ"מ, בוצעו 128 דרישות לסיוע אש, ונורו 6,200 פגזים.⁴³

הכוחות המסתייעים היו מרוצים מהסיוע. מעיד על כך תחקיר אוגדה 96 שהתקיים ב־20 ביוני 1982: "הסתבר כי ירי הסטי"לים היה מוצלח ביותר מנקודת מבטם של אנשי החי"ר המסתייעים [...] מכל הבחינות היה הסיוע מהים דומה מאוד לסיוע שניתן על ידי כוחות חת"מ והיה מדויק וזמין".⁴⁴

התוצאות המוצלחות היו תוצר של האימונים המשותפים, שבמהלכם נלמדה שפת הדיווח של התותחנים והקשר כולו בוצע, כאמור, בנוהלי חיל התותחנים.⁴⁵ יתר על כן, קצין מחיל התותחנים הצטרף לצוות הצוללת וביצע "קיתוק" (טיווח) עבור הסטי"לים. הניסיון המוצלח התבטא בלקח של חיל התותחנים: "בקרת אש מצוללות יעילה ביותר". דו"ח התותחנים המליץ לפתור את בעיית קשר תג"ם (תדר גבוה מאוד) עבור הקצין המטווח בצוללת ולפתח מרעום קרבה לפגזי תותח הסטי"ל.⁴⁶

דו"ח וילנאי שיבח את היערכות חיל הים בנושא מאז מבצע "ליטני" ב־1978, וגם ציין שלאוגדה 96 הייתה מודעות גבוהה לאפשרות ההסתייעות בארטילריה מושטת. הדו"ח המליץ לשפר את המודעות של כלל כוחות היבשה לשיתוף פעולה עם חיל הים, בקורסי קצינים של חיל הרגלים וחיל התותחנים, וגם המליץ על איתור חוף לתרגיל השת"פ.⁴⁷

43 שם, עמ' 39-42.

44 **סיכום מדור היסטוריה**, עמ' 157.

45 שם, עמ' 155. יצוין כי לפני המלחמה התקין החיל מחשב ירי לתותחים. ראו גם זיכרון אישי של אלוף (מיל') אליעזר (צ'ייני) מרום, שפיקד בשל"ג על סטי"ל: **מפי הגבורה, 30 שנים להקמת רצועת הביטחון בלבנון ו־15 שנים לנסיגה מלבנון**, המכללה הבין־זרועית לפיקוד ומטה, 2015, עמ' 124-125.

46 קצין תותחנים ראשי, **מבצע "שלום הגליל" - לקחי חת"מ ראשונים**, יולי 1982, עמ' 3, א"צ 55/994/1985.

47 **דו"ח וילנאי**, עמ' 42.

הפיקוד והשליטה הימית

בשלב הראשון של מבצע הנחיתה רוכזו על סטי"ל הפיקוד (אח"י "גאולה") כל מפקדי הכוחות המרכזיים: מפקד אוגדה 96 עמוס ירון, מפקד המבצע בים אברהם אשור, מפקד שייטת הסטי"לים אריה רונה, מפקד שייטת 13 עוזי ליבנה ומפקד הצוללות שאול חורב.⁴⁸ קצין האג"ם של אוגדה 96 שיבח את החלטה: "העובדה שאפשר היה לשבת מול מפקד הכוח הימי נתנה אפשרויות בלתי רגילות למפקד הכוח שלנו [ירון]".⁴⁹

החלטה נוספת של אלמוג שזכתה לשבחים, להטיל על אשור לפקד על השלב הימי של מבצע הנחיתה, לא הייתה מובנת מאליה. מצד אחד, אשור היה מפקד בסיס אשדוד והאחראי לנושא הנחיתה, ובבסיס זה הוצבו כל כוחות אמצעי הנחיתה; מצד אחר, אזור הנחיתה היה במרחב הצפוני שעליו היה אחראי בסיס חיפה. זה היה בסיס האם של שייטת הסטי"לים ושייטת הצוללות, ובראשו עמד מפקד בכיר יותר. השיקולים של אלמוג נבעו מגישתו הכללית, שעל פיה הוא הרחיב את האחריות והסמכויות של מפקדי בסיסי החיל, ומהיכרותו המעמיקה את נושא הנחיתה מהעת שכיחן כמפקד זירת ים סוף במלחמת יום הכיפורים.⁵⁰

ריכוז הסמכות בידי אשור היה החלטה חשובה שהוצדקה במבחן המעשה, והוא נושא הפו"ש היחיד שהוזכר בתיאורי הנחיתה. דו"ח הפקת הלקחים הראשון, שהופק בחיל הים ונכתב על ידי צוות בראשות גדעון רז, עסק בהיבטים נוספים של הפיקוד והשליטה.⁵¹ דו"ח רז ציין גם הוא, כי "במהלך המבצע ובסיכומו חיל הים הצליח בכל המשימות שהוטלו עליו, הציג רמה גבוהה של ביצוע ללא תקלות וללא נפגעים" (עמ' 2-3). עם זאת, הדו"ח הצביע על בעיות רבות שהתגלו, וקבע שנושא השליטה לא הוכן ברצינות שאפיינה את תרגולי הנחיתה עצמה. הדו"ח גם הצביע על נסיבות מקילות: ראשית,

48 אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 1272-1273.

49 **תחקיר נוה**, עמ' 10. ירון קיבל את הפיקוד על כוחותיו רק אחרי החפתם. הוא עזב את סטי"ל הפיקוד בשחר יום שני והצטרף לכוחות שהתבססו בחוף.

50 אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 1103-1109.

51 מפקדת חיל הים- מספן ים, **מבצע שלום הגליל, דו"ח צוות הפקת לקחי מלחמה**, ס.ב. 504, יוני 1982, א"צ 92/994/1985 (להלן: **דו"ח רז**). תא"ל רז כיהן כראש מספן ים לפני תא"ל אלי רהב ולא היה בשירות פעיל בשל"ג. עם פרוץ המלחמה, מינה אותו רהב לעמוד בראש צוות גדול להפקת הלקחים, שכלל שלושה אל"מים, שישה סא"לים ושבעה רס"נים וסרנים. 71 עמודי הדו"ח גדושים בלקחים שהופקו ובהמלצות לתיקונם, בכל תחומי העשייה של חיל הים (לא רק בהקשר של מבצע הנחיתה). בהיסטוריוגרפיה של של"ג פרטי הדו"ח אינם מוזכרים, ונראה שהוא לא נידון במטה החיל.

ההיקפים, האינטנסיביות והסוגים המגוונים, ללא תקדים, של המשימות שביצע חיל הים; שנית, התפקוד הבעייתי של החפ"ק המטכ"לי הקדמי שמוקם במפקדת פיקוד הצפון.

דו"ח רז הצביע על שתי בעיות יסודיות: ראשית, "בתחום זה [השליטה] לא קיים מנחה מקצועי פעיל והתורה אינה חיה והעוסקים בשליטה אינם מתייחסים אליה" (עמ' 8). שנית, "היות ובכל התחומים סייעה הכוננות למבצע 'אורנים' להכנת הכוחות, תמוה מדוע לא תורגל גם נושא השליטה (אפילו ללא הוצאת כוחות לים). ניתן להניח שנקודות חולשה עיקריות, כגון התארגנות מצפ"י [מוצב הפיקוד של חיל הים] מול תפיסות השליטה המתוכננות של צה"ל במבצע היו נחשפות" (עמ' 28).

עם זאת, דו"ח רז קבע, כי "בדרך כלל היתה השליטה בתוך הכוחות בים בסדר, להוציא מקרים בודדים של ערפול בתמונת המי"ק [מרכז ידיעות קרב] במבואות בירות כאשר ציוותי הכוחות לא נעשו בצורה תקינה". הדו"ח גם העיר כי "במלחמה ירדו פקודות לים שירדו לפרטים של צוותי הכוחות והגדרות גאוגרפיות בים. בנוסף, המצפ"י דיבר עם מפקדי משנה ישירות, או במקביל למפקדי הכוחות"; "וגם כוח מש"ט [מפקד שייטת הסטי"לים] וכוח קס"ח [קצין סטי"לים חילי] פעלו עצמאית באזור המים החיוניים [בין החוף הסורי לקפריסין], דבר שגרם לקושי בהחזקת התמונה גם בים וגם במצפ"י".⁵² הדו"ח גם הציע עקרונות מפורטים לפעולת המצפ"י, הנוגעים לגשר מפקד חיל הים (הגוף במצפ"י השולט על מבצעי החיל) מול מוקדי שליטה אחרים, וגם לצורך בחפ"ק חיל הים ליד מוצב הפיקוד הקדמי של הרמטכ"ל ולארגון עבודתה של מחלקת המבצעים במצפ"י.⁵³

סיכום תחקיר מפקד חיל הים על הפיקוד והשליטה הוא המפורט ביותר בסדרת התחקירים שקיים אלמוג. מורכבות הנושא וקוצר היריעה מונעים מלהרחיב, ודי לציין כי אלמוג חלק על ממצאי דו"ח רז וסיכם את הנושא על פי תפיסתו: "הנושא היווה את החולייה החלשה של החיל מכיוון שהוא לא הובן. עקרונות השליטה פשוט שובשו, לא מומשן כפי שקבענו, התווינו, גיבשנו ותירגלנו". הוא הוסיף שהבעיה לא הייתה נעוצה בחולשת האמצעים הטכנולוגיים והביע ביטחון שלמרות זאת, בזכות המפקדים ומערכת הלחימה, החיל היה מנצח גם אילו נדרש לנהל מלחמה כוללת בים, ולא רק מבצע נחיתה.⁵⁴

52 דו"ח רז, עמ' 5-6.

53 שם, עמ' 6-11.

54 סיכום ענף אימונים והדרכה, עמ' 16-20. הסיכום הועבר לרמטכ"ל ולפורום המטכ"ל ב־1 בנובמבר 1982.

דו"ח וילנאי תיאר את בעיית הפיקוד והשליטה מזווית נוספת, הזווית הכלל-צה"לית: "השאלה העקרונית המתעוררת היא בעיית מבצע מטכ"לי למול מבצע פיקודי. בעוד שבים פעלה מפקדה משולבת אחידה הרי הגורמים השונים בה דיברו עם מפקדות שונות ברחבי הארץ ולא למול מפקדה משולבת אחודה במטכ"ל או בפיקוד". הדו"ח הבהיר כי הבעיה אינה תאורטית: "יש להניח כי אילו שלב ההנחתה היה מסתבך במקצת והיה על הדרג הבכיר לקבל החלטות הנוגעות מטבע הדברים לים יבשה ואויר, היו יכולות להיווצר בעיות תקשורת והבנה, מחוסר מפקדה אחודה משולבת ברמה מעל האוגדה".⁵⁵

לסיכום, אלמוג, מפקד החיל, ורז סגנו לשעבר הצביעו על בעיות בתחום הפו"ש; חלקן בנושאים שלא תורגלו לפני המלחמה וחלקן נגרמו על ידי גורמים שלא היו בשליטת החיל. הבעיות לא לובנו ביסודיות בדו"ח וילנאי, ומחקר זה אינו מתיימר לרדת לשורשו של עניין ("רשומון" שלישי). סביר להניח שהיעדר סיכום מסודר בנושא כה חשוב נובע, מצד אחד, מנגיעתו לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולמפקד חיל הים, ומצד אחר - מהעובדה שלא נגרמו בעטיו תקלות של ממש במלחמה.

סד"כ הנחתות

דרישות אג"ם-מבצעים מנובמבר 1980 קבעו כי סד"כ הנחתות נושאות הטנקים (נט"קים) צריך לאפשר לחיל הים להוביל ולהנחית, בסבב אחד, צוות קרב חטיבתי משוריין הכולל: 36 טנקים (גדוד), 36 נגמ"שים (גדוד), 18 קני ארטילריה, 11 נגמ"שי הנדסה וגם כלי צמ"ה (ציוד מכני הנדסי) ודרגים בכמות לא מוגדרת. הסד"כ המונחת צריך למנות 130 כלים.⁵⁶

יכולת הנשיאה של פלגת הנחתות בגזרת הים התיכון, ערב מבצע "שלי"ג, נפלה במידה רבה מהדרישות. הפלגה כללה רק ארבע נחתות: הנחתת "בת שבע" שאורכה היה 95 מ' ושלוש נחתות 60 מ' ("אשקלון", "אכזיב" ו"אשדוד"); ארבעתן מיושנות, שהזמן ותחזוקה לא נאותה פגעו בכושרן. יכולת ההעמסה הנומינלית של הפלגה הסתכמה ב-26 טנקים ו-24 נגמ"שים; סה"כ 50 כלים מונחתים.⁵⁷

55 דו"ח וילנאי, עמ' 7. ראו עוד בעניין זה להלן, בסעיף על שיתופי הפעולה הבין-זרועיים.

56 ציטוט דרישות אג"ם-מבצעים מיום 25 נובמבר 1980 מופיע אצל: מפקדת חיל הים-מספן ים-מחלקת אמל"ח, "פלשת" איפיון מבצעי, יולי 1983, עמ' 1, 5, א"צ 226/1458/1993.

57 מטכ"ל/אג"ת, תכנית רב-שנתית לבניין צה"ל, "שחר", 1982-1991, מצע לדין, אוגוסט 1981, פרק ד', פסקה 4, עמ' 18. הנתונים המוצגים כאן מתעלמים משתי נחתות 36 מ' שנמצאו באילת והיו במצב פיזי אנוש. במקרה הטוב, כל אחת הייתה יכולה לשאת רק טנק אחד. ב"סיכום ענף אימונים והדרכה", עמ' 3, נאמר כי כושר ההעמסה של ארבע הנחתות היה 26 טנקים ו-35 נגמ"שים; סה"כ 61 כלים. הסד"כ כלל, בנוסף, את אוניית הגליוע "בת גלים", שהייתה מסוגלת להעמיס 22 כלי רק"ם, אך מגבלותיה לא אפשרו להנחית אותם בחוף. מאוחר יותר היא שימשה להעברת רק"ם לפלנגות הנוצריות בנמל ג'ונייה.

מספר הכלים שהונחתו בפועל היה אף נמוך מהיכולת הנומינלית: בסבב ההנחתה הראשון הונחתו 44 כלים, בשני 49 ובשלישי 41; סה"כ 134 כלים בשלושת הסבבים יחד. הכמות שהונחתה בשלושת דמתה לדרישת אג"ס- מבצעים לגבי הסבב הראשון. הפער בין סד"כ הנחיתה הנדרש לבין כמות הכלים שהונחתה באוּלִי מבטא, בעיקר, מחסור באמצעי נחיתה אך גם את הכשירות הנמוכה של הסד"כ הקיים ואת המגבלות של שפך הזהראני, יעד הנחיתה המקורי.

פחות מדי נחתות - הפער הגדול בין הרצוי המבצעי לבין המצוי הסד"כ כי אומר דרשני, שהרי המטכ"ל היה חתום הן על התכנונים והדרישות המבצעיות והן על סד"כ הנחיתה. הסתירה בין השתיים הגיעה לשיא בתחילת 1981, עת הוחלט לצמצם את כושר ההנחתה. על פי כוונת אגף התכנון, נועדה "בת גלים" להימכר, "בת שבע" ושתי נחתות 60 מ' נועדו לעבור לשימור (תופעלנה רק במצב חירום, על ידי אנשי מילואים) וכך גם שתי נחתות 36 מ' בזירת ים סוף. במערך הסדיר הייתה אמורה להישאר רק נחתת 60 מ' אחת.⁵⁸

מעניין לציין כי בד בבד עם נסיונות המטכ"ל לצמצם את סד"כ הנחיתה, הושלמה באוקטובר 1980 הקמת בית ספר להחפה בבסיס אשדוד, שנועד לשפר את הכשרת כוחות היבשה הסדירים להחפה מסירות גומי ומנט"קים. את החוסר בנחתות ניתן להסביר על ידי שני גורמים שלא היו בשליטת חיל הים. הראשון, הקיצוצים התקציביים שנכפו על צה"ל בשנת העבודה 1981/2 בגלל החשה מסוכנת בקצב האינפלציה. בתחילת 1981/2 התבשר המטכ"ל כי יידרש לקצץ 25% מהתקציב וכי הוא לא יגדל בשנת העבודה 1981/2. הצעות אגף התכנון לקיצוצים רוחביים כללו "שמיטה" חלקית באימונים, הדממה ואחסנה של מטוסי קרב, רק"ם וספינות, קיצוצים במספר משרתי הקבע ועוד ועוד גזרות.⁵⁹

הגורם השני, התקדמות המשא ומתן לשלום עם מצרים והפינוי ההדרגתי של חצי האי סיני. תרחישי המלחמה מול מצרים והרצון לבצע איגוף ימי אסטרטגי הם שהנחו את תכנוני צה"ל מאז מבצעי "רביב" במלחמת ההתשה.

58 מספנים-מחלקת תוא"ר, ארגון מצעלדין סדרה א' לפ"ע 82, 6 בדצמבר 1981, א"צ 115/955/1985. תיאור צבעוני ראו אצל: אלדר, שייטת 11, עמ' 174-177. אלדר ייחס את ביטול הגזרה לשימוש שנעשה בנחתות לשם העברת אמצעי לחימה לפלנגות הנוצרות במל ג'וניה, שהתגבר בשנת 1981.

59 לשכת ראש אגף תכנון, הצעות עיקרי תכנית העבודה לשנת 1981, 9 ינואר 1981, א"צ 81/329/1985.

(ראו בפרק "מורשת הנחיתה" להלן). לשם כך נרכשו, במהלך מלחמת ההתשה, עבור זירת ים סוף שלוש נחתות אמריקאיות מבציר מלחמת העולם השנייה, דגם שיקמה (60 מ'), "אופיר", "שבא", "תרשיש" וכן "בת שבע". אחרי מלחמת יום הכיפורים נחלשה הכוונה לנחות בחוף המצרי של מפרץ סואץ, והביטוי לכך היה הוצאתן מהשירות של כל הנחתות מדגם שיקמה בשנת 1976. בשנות החמישים, השישים והשבעים דגלה הגישה המטכ"לית בהקמת כוח נחיתה גדול יחסית לאירת ים סוף, בשל הרצון להבטיח את חופש השיט שם, ואחר כך גם הכוונה לבצע איגוף ימי. לעומת זאת, הסד"כ הנדרש לביצוע איגוף ימי מול סוריה או לבנון נתפס כנמוך במידה רבה: במפרץ סואץ נדרש כושר הנחתה של חטיבת טנקים, ובים התיכון היה די בגודל טנקים.⁶⁰ בנוסף, הסכם השלום עם מצרים הפחית את הסכנה של לחימה דו-זירתית, מול מצרים ובחזית המזרחית, ומכאן שהוא איפשר להקצות יותר כוחות יבשה ואוויר ללחימה בצפון.

האם "יבוש" סד"כ הנחיתה על ידי המטכ"ל היה מוצדק? גם בדיעבד קשה להשיב, שכן ההחלטה קשורה ברעיון המבצעי של שלי"ג. מצד אחד, ניתן להגן על הייבוש בנימוק שלא היה צורך בהשקעה במערך נחיתה גדול, שכן עוצבות השריון תוכלנה להגיע במהירות לזהראני ולחבור לצנחנים (אם כך, קשה להבין את החלטת הרמטכ"ל ערב שלי"ג, להשמיש ולהעביר במהירות לים התיכון שתי נחתות 36 מ', שהיו במצב פיזי אנוש, ושתרומתן הפוטנציאלית המצטברת להנחתה הייתה רק שני טנקים). מצד שני, ייתכן שהתפקיד הלא מרכזי שהוענק, בסופו של דבר, לאיגוף הימי בתמרון לביירות נבע מחוסר באמצעי נחיתה, שהגביל מאוד את כמות הרכ"ם שניתן היה להנחית יחד עם הצנחנים. כך או כך, ההחלטה על גודל סד"כ הנחיתה הייתה החלטה מטכ"לית ו"הקרדיט" על כוח נחיתה קטן מדי ועל הערכת היתר של יכולות חטיבות השריון לחבור עם הצנחנים באוולי שייך ל"ירוקים", במטכ"ל ובפיקוד הצפון (ראו עוד בעניין זה בפרק "המאזן האסטרטגי" להלן).

כשירות ירודה של הנחתות - מספר הנחתות נקבע בעיקר על ידי המטכ"ל, אך כשירותן הייתה באחריות החיל. בסבב הנחיתה הראשון הונחתו, כאמור, רק 44 כלים (תשעה טנקים, 30 נגמ"שים, שני תומ"תים, שני בולדוזרים וזחלילית תחמושת, אלפא, אחת). בסבב השני, שהיה אמור להתבצע אחרי 24 שעות, הונחתו 49 כלים, ובשלישי רק 41. הכמויות

60 אלוף אברהם טמיר, ראש אגף תכנון, **זרוע הים בשנות ה-80**, 9 אוגוסט 1976, א"צ 80/952/1985.

שהונחתו היו נמוכות מכדי לאפשר תמרון אסטרטגי מהיר לעבר ביירות והן אף היו נמוכות מ־50, מספר הכלים שהוצג לעיל על פי נתוני אגף התכנון.⁶¹ הפער מוסבר בחוסרים הבאים: "אשקלון", נחתת 60 מ', לא הייתה כשירה לשיט וכלל לא השתתפה במלחמה (שתי אחיותיה הנחיתו שלושה טנקים ושמונה נגמ"שים, כל אחת, וכך נגרעו 11 כלים מיכולת ההנחתה). "בת שבע" הנחיתה בסבב הראשון רק 22 כלים, שכן היא הועמסה בחסר כדי להקטין את השוקע, לצורך הנחיתה בזהררני. בסבב השני היא הנחיתה, באוּלִי, 29 כלים ומכאן שבגלל גורם זה נגרעו לפחות שבעה כלים.⁶² סיבוך נוסף בפירוש הנתונים מתייחס לכּוּשֵׁר ההעמסה של שתי נחתות 60 מ' שהשתתפו במבצע: כל אחת הנחיתה שלושה טנקים ושמונה נגמ"שים, בעוד שנתוני אגף התכנון ציינו חמישה טנקים בלבד.

ניתן לקבוע שהכשרת הנחתות לא התבצעה ביסודיות שאפיינה את אימון הלוחמים שנחתו והימאים שהשיטו אותם. "אשקלון" לא הייתה כשירה לשיט, ואחיותיה ששטו סבלו מתקלות שהאטו אותן, מנעו מיצוי היכולות, הקשו על תפקוד המשיטים ואף סיכנו חיים; נושא קשה, שהעובדות העיקריות בו אינן שנויות במחלוקת אף כי אין הסכמה לגבי הסיבות להן.

"בת שבע", "אכזיב" ו"אשדוד" סבלו משורה של בעיות שנבעו, בעיקר, מתחזוקה לא מספקת וצפו כבר לפני של"ג - באימוני הנחיתה וגם בהפלגות להעברת אמצעי לחימה לכוחות הנוצריים בגיוניה. הנחתות לא עברו שיפוצים יסודיים מאז כניסתן לשירות ("בת שבע" נבנתה ב־1971 ונחתות ה־60 מ' ב־1967).⁶³ לא נעשו בהן שדרוגים שהזמן חייב, וגם התחזוקה השוטפת הייתה מזערית. במהלך השנים הגוף החליד ונחלש, והמנועים והמערכות התקלקלו בתכיפות רבה ולא תמיד נמצאו להם חלקי חילוף. כך נותרו חדירת המים לדלת קדמית, היעדר מערכת קשר תוך־ספינתית, היעדר אמצעים לראיית לילה ומשקפות מתאימות, מגורים לא הולמים לצוות ועוד.

61 על פי פקודת מבצע ימית "של"ג" (ראו הערה 8 לעיל), רק 43 כלים נועדו לנחות בשפך הזהררני, ובפועל הונחתו באוּלִי 44.

62 על פי תכנוני המטכ"ל, כּוּשֵׁר ההעמסה הנומינלי של "בת שבע" היה 11 טנקים ו־24 נגמ"שים, סה"כ 35 כלים. נראה שהנתון מתייחס לחופים לא תלולים כמו במפרץ סואץ, בעוד שבחופי לבנון כּוּשֵׁר ההנחתה נמוך יותר, וזה שבזהררני אף נמוך מזה שבאוּלִי. לצורך החישוב כאן התעלמנו מהנחתת שני טנקים על ידי נחתות 36 מ' שנכללו בתכנוני המטכ"ל.

63 "אכזיב" עברה אמנם שיפוץ בתחילת 1981, אך גם בו לא תוקנו כשלים יסודיים. מבקר המדינה, **ד"ר חשבון שנתי 33, מערכת הביטחון**, 1983, עמ' 177, א"צ 5/380/1987.

אשור, המפקד הבכיר בנושאי בניין כוח הנחיתה, קבע בדו"ח שהגיש לצוות וילנאי: "תקלות שלא טופלו לפני המבצע או שטופלו חלקית הפריעו לנט"קים למהלך הביצוע. דרישות לשיפורים בנט"קים שלא אושרו או שבוצעו באיטיות גרמו להפרעות במהלך הביצוע בתחומים רבים".⁶⁴ המשמעויות של ההפרעות היו סיכון הכוחות המונחתים והימאים וגם פגיעה בביצוע המשימה; שכן התקלות האטו את התקדמות הנחתות, שהייתה איטית בלאו הכי והייתה גורם סיכון ראשון במעלה. בנוסף, התקלות הוציאו אותן זמנית ממעגל הסבבים והקשו על עבודת הצוותים המשיטים במשימה שהתארכה מעבר למתוכנן.⁶⁵

במלחמת שלי"ג הפך הברווזון המכוער של חיל הים לברבור יפהפה, שהכול התברכו בו - שר הביטחון, הרמטכ"ל, המפקדים באוגדה 96 והמפקדים בחיל הים. מנגד, דו"חות הלקחים תיארו מערך נחיתה נכה משהו בשל הזנחת הכלים. מה גרם לכך? מאיכרונות מפקד חיל הים ניתן להבין כי לא הייתה הזנחה: בגלל קיצוץ שליש מתקציבו השוטף של חיל הים כבר ב־1979, ובגלל הצורך להחזיק במערך לוחם גדול להכרעה בים (סטי"לים, צוללות והקומנדו הימי) ולנהל לחימה אינטנסיבית במחבלים, לא נותר תקציב לבניית נחתות חדשות, והחיל נאלץ להמשיך ולהחזיק בנחתות הקיימות שהיו מיושנות למדי (עקב קשיי תקציב לא עברו הנחתות שיפוץ יסודי זה 16 שנה אלא טיפולים תקופתיים בלבד).⁶⁶

עם זאת, כתב אלמוג בזיכרונותיו כי אחרי שלי"ג הוחלט להשקיע בנחתות. לראשונה הושלמה סדרת שיפורים של שלושת הנט"קים 60 מ', ו"בת שבע" עמדה להיכנס לשיפוץ מלא (לצד ארגון מחדש של כל מערך הנחיתה ושל נוהלי שיתוף הפעולה עם שתי הזרועות האחיות).⁶⁷

התמיהה בדבר הזנחת הנחתות מעמיקה לנוכח מסקנתו של וילנאי, כי "עלות השלמת יכולת הנחיתה [מהים והאוויר] היא שולית לעומת התועלת הצפויה [...] לאחר שחיל האוויר וחיל הים השקיעו רבות בהבטחת העליונות האווירית והימית בזירת הפעולה".⁶⁸

64 **דו"ח וילנאי**, נספח ב', עמ' 74. אשור תיאר במפורט את התקלות במכ"מים, במנועים, במדחפים, בצירים, במשאבות ועוד. שם, עמ' 72-73. ראו גם: מבקר המדינה, **דין וחשבון שנתי 33**, עמ' 178-180; וגם: מפקדת חיל הים-מספן ציוד-המערך הטכני לוגיסטי, **ח"י במבצע שלי"ג, לקחים לביצוע**, 26 בינואר 1983, עמ' 5-8, א"צ 56/994/1985.

65 אלדר, **שייטת 11**, עמ' 234.

66 אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 1271.

67 שם, עמ' 1286.

68 **דו"ח וילנאי**, עמ' 55.

מצבן הפיזי הירוד של הנחתות (והמורל השפוף של צוותיהן) מעורר פליאה גם לנוכח שיקולים נוספים: ראשית, האיגוף הימי נכלל בתוכנית המבצעות זה מכבר, והיה זמן די והותר לשפץ את הנחתות באופן יסודי. שנית, שיפוץ כזה היה פשוט ולא יקר, יחסית. שלישית, ביצוע איגוף ימי בעל השלכות אסטרטגיות היה קרוב לליבם של הרמטכ"ל ושל מפקד חיל הים. במלחמת יום הכיפורים פיקד אלמוג על זירת ים סוף ואמור היה להוציא לפועל את מבצע "אור ירוק" - הנחתת אוגדה ממוכנת בחוף מפרץ סואץ שתתמרן לעורף המצרי (בגלל נסיבות המלחמה לא יצא המבצע לפועל). יתר על כן, אחרי מלחמת יום הכיפורים, בעת השתלמותו במכללת הצי האמריקאי, הכין אלמוג מחקר שעסק בלקחים שניתן להפיק מהאיגוף הימי המוצלח מאוד של כוחות ארה"ב, שנחתו באינצ'ון בספטמבר 1950 ושינו באחת את פניה של מלחמת קוריאה.⁶⁹

במקורות הזמינים לא נמצאו הסברים משכנעים להזנחת הנחתות, ולא נותר אלא להציע השערות. יש להודות שמדובר בהשערות בלבד, שכן לנושא הנדון - תחבולנות של זרוע נגד המטכ"ל - קשה למצוא עדויות כתובות. עם זאת, ההיסטוריה של בניין הכוח של הזרועות והחילות מלמדת כי תחבולנות היא מרכיב יסודי גם במלחמה על משימות ותקציבים. ההשערה הראשונה הועלתה על ידי מייק אלדר, שטען כי חיל הים ניסה להביא את המטכ"ל לממן את החזקת פלגת הנחתות מתקציבו הוא, וכך לשחרר כספים מתקציב חיל הים למימון הסטי"לים, הקומנדו הימי והצוללות. היו לכך תקדימים, שהרי נחתות 36 מ', ואחר כך 60 מ', נרכשו בהוראת הממשלה על מנת לספק תעסוקה למספנות ישראל, ולא כדרישה של חיל הים. לפני של"ג היו לחיל הים "קלפים" חזקים: הנחתות העבירו, על פי הנחיות המטכ"ל, אמל"ח לפלגות הנוצריות בג'ונייה וסייעו לפעולות הביטחון השוטף בחופי לבנון. יתר על כן, בתוכניות "אורנים" ו"פרי הדר" נועדו לנחתות תפקיד חשוב. הניסיון לא צלח, שכן הרמטכ"ל לא נשבר. התוצאה: פלגת הנחתות אמנם לא נסגרה, אך גם לא הוקצבו לה הסכומים הדרושים לקיימה בכשירות סבירה מבחינת הכלים והימאים.⁷⁰

השערה שנייה קושרת את הזנחת הנחתות לכוונות, שכבר נידונו באותה עת במסגרת התוכנית הרב-שנתית (תרי"ש) "שחר", לבנות במספנות ישראל נחתות

69 זאב אלמוג, "הזירה הימית של ישראל - הערכה ולקחים", **מערכות** 299, יולי-אוגוסט 1985, עמ' 14. ראו גם: אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 957-959. ראו עוד בפרק "מורשת הנחיתה" להלן.

70 אלדר, **שייטת 11**, עמ' 176.

משוכללות רב-תכליתיות, מהדגם שכונה לימים "פלשת". הסירוב לשפץ את הנחתות נועד, מצד אחד, לא לבזבז כספים על כלים שעומדים לצאת מהשירות, ואולי גם להבטיח, מצד אחר, שהכלים החדשים אכן יירכשו, ובקצב מהיר. כך נהג עזר ויצמן, מפקד חיל האוויר, לפני מלחמת ששת הימים, כאשר סירב לשפר ולשדרג את המטוס הצרפתי המיושן מדגם ווטור וכך להופכו למטוס תקיפה כבד (שכונה ציקלון), בעל ביצועים מצוינים לאותה תקופה, במחיר זול. ויצמן העדיף לרכוש, על הנייר, מפציץ על-קולי יקר מתוצרת חברת דאסו.⁷¹ כך נהג גם ישראל טל, סגן הרמטכ"ל בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, שהעדיף השקעה בפיתוח גשר הגלילים המהפכני על פני שיפוץ ה"תמסחים" (כלים אמפיביים מיושנים מעודפי צבא צרפתי); אותם "תמסחים", שבלעדיהם ייתכן שלא היה אפשר לצלוח את תעלת סואץ מערבה.⁷² כך נהג גם שמואל טנקוס מפקד חיל הים בשנת 1958, שהתנגד לרכש הצוללות הראשונות מדגם אָס המיושן מאוד, מעודפי מלחמת העולם השנייה. הוא העדיף להמתין, עד שירווח, ורק אז לרכוש צוללות מודרניות יותר (ובינתיים להשקיע ברכש משחתות).⁷³ ייתכן ששיקול דומה הנחה את מפקד החיל בראשית שנות השמונים, כשנדרש לבחור בין שיפוץ נחתות שפג תוקפן (או אף לרכוש נחתות חלופיות לא משוכללות אך זולות) לבין השקעה בנחתות מודרניות, רב-תכליתיות ויקרות, שחיל הים רצה בהן זה מכבר.⁷⁴

סיכום ההכנות ותוצאותיהן

ישראל יזמה את מבצע של"ג ולמטכ"ל, למפקדות ולזרועות היה זמן די והותר להתכונן למלחמה. פרק זה לא עסק בתכנון המערכתי של הלחימה בגזרה המערבית, נושא שידון בפרק הבא; כאן הסתפקנו בתיאור ההכנות שנעשו בחיל הים ובקשרי הגומלין ביניהן לבין ההכנות במטכ"ל, בפיקוד הצפון ובזרועות האחרות.

71 יואש צידון (צ'אטון), **ביום בליל בערפל**, ספריית מעריב, 1995, עמ' 237-242, 335-350. בעזרת סגן ראש הממשלה יגאל אלון הצליח אל"ם צידון לטרפד את עסקת הרכש. מאוחר יותר התרסק אבי-הטיפוס של המפציץ, והוא כלל לא נכנס לייצור סדרתי.

72 עמירה שחר, **חיל החימוש כמכפיל הכוח**, עמותת חיל החימוש, 2006, עמ' 142-143. בנוסף, אלוף אברהם אדן, שפיקד על גיסות השריון לפני המלחמה, האשים את טל שמנע תקציבים לרכש ולשדרוג סד"כ טנקי הפטון והצנטוריון (אמצעי ראיית לילה, מקלעי מא"ג, כיפת מפקד, אמצעי סער) לטובת פיתוח טנק המרכבה. ראו עדותו בפני ועדת אגרנט, ביום 7.1.1974, עמ' 52-98.

73 ארלון וברנפלד, **המטכ"ל מול חיל הים בעשור עגום**, עמ' 205-208.

74 זאב אלמוג, **הכוח הימי המודרני של ישראל, אחרי מלחמת יום הכיפורים**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2018, עמ' 132-133.

פרק זה תיאר את ההכנות ואת תוצאותיהן בשישה תחומים, וההערכות להלן מתבססות במידה רבה על ממצאי התחקירים שבוצעו אחרי המלחמה.

בשני תחומים ההערכה פשוטה יחסית:

- גיבוש תורת הנחיתה והתרגולים שנעשו עם הצנחנים, השריון והתותחנים היו העשייה המסודרת ביותר, שהניבה תוצאות טובות מאוד.
- הכנת סד"כ הנחתות, לעומת זאת, הייתה החלשה ביותר. מספרן היה קטן מאוד בגלל צמצומו אחרי חתימת הסכם השלום עם מצרים, וכשירותן הייתה נמוכה מדי בשל החלטות הזרוע.

קשה יותר לדרג את ההכנות בתחומים האחרים:

- שיתוף הפעולה עם חילות היבשה בעניין סיוע באש תותחי הסטי"לים היה טוב מאוד. לעומת זאת, הסיוע אווירי בליל הנחיתה גימגם בגלל אי-הבנות ("רשומון" ראשון), והמיסוך בעשן בצהרי היום למחרת החל בגמגום בגלל אי-היערכות קודמת להפעלתו.
- גם נושא הפיקוד והשליטה מתחלק לשניים. למפקד המבצע בים ניתנו הסמכויות הדרושות, והוא הפעילן לשביעות רצונם של כל הנוגעים בנחיתה. בנושא זה הייתה תמימות דעים; החלק הבעייתי היה חלוקת העבודה במפקדות שמעליו: בין החפ"ק המטכ"לי שהתמקם בפיקוד הצפון לבין גורמי חיל הים, וגם בין מפקד החיל לבין מצפ"י. בגוף הפרק תואר הפער בין תחקיר מפקד החיל לבין דו"ח רז, ותהיה זו יומרה לנסות להכריע בסוגיה זו; מה גם שדו"ח וילנאי לא ירד לעומקן של אי-ההסכמות, שאותן ניתן לראות כ"רשומון" שני. בכל מקרה, ההדורים בפיקוד והשליטה יושרו במהירות בימים הראשונים של המלחמה.
- בחירת חוף הנחיתה הייתה נושא קשה מלכתחילה, שכן השיקול המבצעי חייב לסנכרן אותה עם התוכניות של העוצבות היבשתיות, ואלה השתנו חדשות לבקרים, גם בגלל גורמים מדיניים. הדברים שהוצגו לעיל העלו כי הבדיקות שעשו לוחמי חיל הים לפני המלחמה הצביעו שחוף האוּלִי מתאים יותר, וכי מגבלות חוף הזהראני היו עלולות לפגוע בהצלחת הנחיתה ("רשומון" שלישי). דו"ח וילנאי הסתפק באמירה שמדובר במקרה מוצלח שחוף הנחיתה נקבע לבסוף באוּלִי, ולא חקר למה נדחו הסתייגויות הדרג המקצועי בחיל הים לנחיתה בזהראני.
- דו"ח וילנאי סיכם את ההכנות לנחיתה וביצועה במילים: "תנאי המבצע היו אידיאליים מכל בחינות, הים היה נוח ומזג האויר קלאסי למבצע מסוג זה. חוף לבנון ותנאי הים היו מוכרים מפעילות בט"ש ארוכה, עליונות אווירית וימית היו מוחלטות ללא ספק. רוב

הגייסות אשר לקחו חלק במבצע היו מעורבים באימונים משולבים רבים לקראת המבצע, ואין ספק כי אלה תרמו רבות להצלחת המבצע".⁷⁵ עוד נאמר בו: "הנחיתה בוצעה מתוך אילוצי נוהל קרב קשים ביותר, יחסית למבצע כה מורכב, ובוצעה באופן מושלם וללא נפגעים". האילוצים שהזכיר וילנאי היו: ראשית, דחיית ההחלטה באיזה חוף לנחות עד לרגע האחרון. שנית, הקדמת תחילתה של כניסת האוגדות ללבנון לבוקר יום ראשון, במקום לליל אותו יום, שהייתה עלולה לשלול מהנחיתה את גורם ההפתעה.⁷⁶

לדברים אלה אפשר להוסיף, בדיעבד, כי אף שהנחיתה הייתה יזומה וכי היא תוכננה והוכנה במשך זמן רב - הרי במהלך ביצועה היו התרחשויות, לטובה ולרעה, שלא נצפו מראש. לטובה פעלו היעדר הגנת החופים מצד המחבלים וגם התקדמות העוצבות היבשתיות בשעות הראשונות, שהביאה את שר הביטחון להחליט שהנחיתה תתקיים בחוף האוולי, ולא בזהראני. לטובה פעל גם כושר האלתור שפתר בעיות שלא תורגלו לפני המלחמה, כמו העמסת תותחים כבדים על הנחתות, הקמת בסיס העמסה יעיל בחוף אכזיב, יישור הדורים בפו"ש ועוד. לרעה פעלו מספר התפתחויות, שלא היו קריטיות - אלה שדו"ח וילנאי כינה "אילוצים" - וגם חוסר תיאום בדבר הסיוע האווירי בליל הנחיתה, התקלות בנחתות ועוד.

לסיכום הסיכום ניתן לומר, כי ההכנות לאיגוף הימי נעו בין טובות מאוד (תרגיל הנחיתה) לבין גרועות אך לא-קריטיות (סד"כ הנחתות). אלה, יחד עם ההפתעה המוחלטת שנחתה על המחבלים (תרתי משמע), הביאו להשגים שתוארו לעיל.

המאזן האסטרטגי

למלחמת של"ג היו יומרות אסטרטגיות רבות. הן תוארו מפורשות בתוכנית מבצע "אורנים", אם כי ניסוחיהן עורפלו בתוכנית "אורנים מתגלגל", שעל פיה החלה המלחמה. פרק זה יעסוק בשאלה האם הנחיתה באוולי הביאה להישגים המקווים בגזרה המערבית. הישגים אלה, יחד עם הישגים בגזרה המרכזית והמזרחית, היו אמורים להגשים את היעדים האסטרטגיים שלשמן נשלח צה"ל למלחמה.

⁷⁵ דו"ח וילנאי, עמ' 5.

⁷⁶ יאיר, אתי מלבנון, עמ' 22-23.

הרעיון המבצעי

הנחיתה בחוף לבנון נועדה להביא שני הישגים: הראשון, בידוד המרחב שיאפשר לכוחות צה"ל לפגוע קשות במחבלים ובתשתיותיהם בדרום לבנון.

השני, הכוח המאגף היה אמור לאפשר גם תמרון מהיר לעבר ביירות. המהירות נדרשה משיקולים מדיניים וגם מתוך רצון למצות את היתרונות המבצעיים של הנחיתה המפתיעה. תמרון מהיר היה מונע מהסורים ומהמחבלים להקשיח את מערכי ההגנה וחוסך אבדות לצה"ל.

למאמץ בגזרה המערבית הוקצו שלוש אוגדות (אוגדות 96 ו-36 הסדירות והאוגדה המרחבית 91), סיוע אווירי ואמצעי נחיתה לכוח חזק, שהיה אמור לתמרון לביירות ובר־בזמן לטפל במחבלים בדרום לבנון. לצידון בגזרה המרכזית, הוטל על אוגדה 162 הסדירה לתמרון במהירות על גב ההר, בציר לא מוגן, ולהיאחז בכביש ביירות-דמשק. מאמצי התמרון בגזרות המערבית והמרכזית היו אמורים להביא לכיתור ביירות מדרום וממזרח בתוך 48 שעות ולכלוא בתוכה את הכוחות הסוריים ואת המחבלים ומפקדותיהם. התוכניות למלחמה מלמדות כי אף שלצה"ל היו יתרון ההפתעה ועדיפות אדירה, הרעיונות המבצעיים התבססו גם על מהלכים תחבולניים: הנחיתה בחופי דרום לבנון, איגופים אנכיים והתמרון המתגנב של אוגדה 162 (נציין, אך לא נפרט, כי בתוכניות המבצעיות שגובשו ממאי 1981 עד ינואר 1982 דובר גם על איגוף ימי מרחיק לכת - הנחתת חטיבת חי"ר וחטיבת טנקים מופחתת בנמל ג'וניה [מבצע "פרי הדר"] וכיבוש מהיר של ביירות בעזרת הפלנגות הנוצריות).

עוד נציין כי שרשרת הפיקוד הורכבה ממפקדים מנוסים מאוד שחשיבה תחבולנית לא הייתה זרה להם. רבים מהם, בעבר או בהווה, היו לוחמי חי"ר - שר הביטחון, הרמטכ"ל ומפקד פיקוד הצפון, ברובד העליון, וגם מפקדי אוגדות 96 ו-91 ומפקדי החטיבות 35, 1 ו-500, שהובילו את המלחמה בשלב הראשון.

למרות כל אלה, הנחיתה באוּלִי לא התגלתה כאיגוף אסטרטגי, והכוחות נאלצו לנהל קרבות הבקעה בדרך לכיתור ביירות. רק ביום רביעי, 9 ביוני, בצהריים (ש'72+) החל התמרון הרב־חטיבתי, מהגדה הדרומית של נהר דאמור צפונה לעבר ביירות. במועד זה כבר אבד יתרון ההפתעה, וההגנה תוגברת; ביממות הבאות נאלצו החטיבות לנהל קרבות קשים באזור העיירות דוחה ודאמור ובכפר סיל, בציר החוף, ובאיגופו ממזרח, בציר "תיגהוצת".

מאז יום שני, 7 ביוני, תוגברו דוחה וכפר סיל בגדוד מחבלים ובכוחות מפוצלים שלהם, שהגיעו לאזור במהלך נסיגתם מהדרום. יותר חשוב היה התגבור הסורי - גדוד קומנדו שחוזק בצוותים של מפעילי מרנ"טים (מטול רקטות נגד טנקים) וטילים נ"ט מונחים וגם פלוגת נ"ט. היה זה תגבור משמעותי לכוח המחבלים שהיה מוצב באזור והסתכם קודם לכן בפלוגה אחת. 77 מייד עם תחילת התמרון, ביום רביעי אחר הצהריים, נתקל כוח החוד של חטיבה 211 בהתנגדות קשה בדוחה ואחר כך בכפר סיל. היה זה הניסיון הראשון מתוך שלושה להתגבר על חסימת הציר. התוצאה: רק ביום ראשון, 13 ביוני, ואחרי אבדות, הצליחו הכוחות להתגבר על החסימה ולנוע לעבר שדה התעופה חלדה בדרום ביירות.

באופן דומה, ביום חמישי 10 ביוני, בקרב בדרך לכפר מתא בציר "תיגהוצת" (ואחר כך בכפר עצמו) נלחמו הצנחנים בגדוד בן מאות לוחמים של צבא שחרור פלסטין שהספיקו להגיע לגזרה מירדן ערב קודם לכן. כך גם למחרת בבוקר, יום שישי 11 ביוני, בקרב על קבר שמון, לחמו הצנחנים נגד כוח קומנדו סורי שכלל עשרות משאיות עמוסות חיילים, טנקים ונגמ"שים, שהגיעו לכפר זה עתה. האיגוף של הצנחנים ב"תיגהוצת" היה מוצלח ואילו ההבקעה בציר החוף הייתה מוצלחת פחות, אך משותפת להם ההערכה של יורם יאיר שהתקדמות של הכוחות המונחתים בימים שני ושלישי, 7 ו-8 ביוני, הייתה עשויה לחסוך אבדות רבות וזמן.

בצהרי יום שישי, 1206+, הוכרזה הפסקת אש. באותה שעה טרם הושג האיגוף האסטרטגי: כוחות צה"ל עדיין לא הגיעו ליעדים שנקבעו להם. הנחיתה באוולי לא הביאה לכיתור מהיר של ביירות אף כי היא סייעה רבות ללחימה במחבלים מדרום לאוולי. הסיבות לאי-העמידה ביעדי המלחמה נידונו כבר על ידי רבים; חלקן יוחס להנחיות הדרג המדיני וחלקן לתפקוד לקוי של צה"ל בתכנון המלחמה ובניהולה.⁷⁸

77 אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**, עמ' 206-208.

78 ראו דוגמאות לשתי האסכולות: יהודה וגמן, "מטרה אחת יותר מדי", **מערכות** 413, יולי 2007. וגמן הציג כתב אשמה מפורט שכוון אל הדרג המדיני. רותם, לעומת זאת, כתב דברים קשים על תפקוד צה"ל: "במלחמת לבנון, למשל, התקשה צה"ל בניהול המבצעים וכמעט לא הייתה לו האפשרות לנהל כמה מבצעים באותו הזמן. כמו כן היה קושי גדול מאד בהנעת הכוחות, בשליטה בצירים, במשמעת הצירים ובקביעת סדר עדיפויות בצירים. היכולת של המפקדות הבכירות להגדיר, להבין את משמעות הדברים, לתמוך במאמץ העיקרי ולעודדו הייתה מוגבלת מאד. הייתה גם רתיעה מלשאת באחריות ונטייה כמעט של כל המפקדות הזוטורות להעביר את ההתמודדות עם הבעיה לדרגים הגבוהים ולמפקדות הממונות". אברהם רותם, **בדק בית בטירה**, מערכות, 2007 (להלן: רותם, **בדק בית בטירה**), עמ' 75.

כאן יוגבל העיסוק לגזרה המערבית, וביתר מיקוד - לסיבות לכך שלמרות הנחיתה המוצלחת באוּלִי, השתבש התמרון לעבר ביירות.

מתוכניות המלחמה עולות התובנות הבאות: הרעיון המבצעי היה שאת ההבקעה לביירות יבצעו הכוחות המשוריינים שיחברו לחטיבה 35. תפקיד הצנחנים היה להכין את השטח כך שהשריון יוכל לפרוץ מייד לאחר החבירה ולסייע לו בתמרון. על פי התוכנית, החבירה הייתה אמורה להתבצע במהירות, בתוך 24 שעות, בטרם יפוג הלם הנחיתה המפתיעה. משכך, היה ניתן להסתפק בכמות קטנה של רק"ם שינחת עם הצנחנים, מה גם שסד"כ הנחיתה היה מוגבל מאוד. וכך כתב מח"ט הצנחנים יאיר: "בכל התוכנית של פיקוד צפון דובר על כך שמכיוון שהאוגדות הנעות על ציר החוף יחברו עימנו תוך זמן קצר, ממילא תהיה זו משימתן להמשיך ולהתקדם צפונה".⁷⁹

קצין אג"ם של אוגדה 96 התבטא בבוטות:⁸⁰ "כאן בעצם כל הציפיות והיהירות למיניהן של פיקוד צפון נופצו. הטענות היו שיחברו אלינו, האופטימיסטים אמרו בפחות מ־12 שעות, שזה ענין של נסיעה על ציר החוף". הוא הוסיף: "הפיקוד טען שיחברו אלינו תוך 10-20 שעות. כמובן שזה הוזם. נדמה לי שלא חברו אלינו [עד] אחרי 60 שעות [...] וגם אז החבירה נעשתה בטפטוף, ז"א לא הייתה דחיפה של כוח". ועוד אמה: "אם היינו יכולים היינו לוקחים פי 3 רק"מ. אבל נגד זה לא היה מה לעשות, לקחנו רק"מ בהתאם למה שהנט"קים איפשרו מבחינת כושר מטען".

דברים אלה מעוררים שאלה: האם הכוח שנחת באוּלִי היה מסוגל לתמרן לביירות לפני שחברו אליו חטיבות השריון?

שאלה קשה, ופרופ' אלון קדיש סיפק לה תשובה נחרצת: "האפשרות לנצל את הצלחת הנחיתה למהלך עצמאי של התקדמות מהירה צפונה, המתוגברת דרך הים והמסטייעת באש מהאוויר ומהים - לא הובנה בתכנון וגם לא אחרי הנחיתה. ספק אם הבין מח"ט הצנחנים עצמו את מלוא היכולת הגלומה בהצלחת הנחיתה".⁸¹ קדיש ייחס את התקלה התכנונית "למגבלה תודעתית, פו"שית ומקצועית שתוצאתה - התייחסות למבצע שאין בו רצף יבשתית מאובטח כאל משימה שהסיכון בה גבוה מתועלתה".⁸²

79 שם, עמ' 34-35.

80 **תחקיר נוה**, עמ' 12, 5.

81 אלון קדיש, **מבצעי עומק מערכתיים של צה"ל והשליטה בהם בשלוש מלחמות**, זרקור היסטורי 32, אמ"ץ-תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, ינואר 2011, עמ' 58 (להלן: קדיש, **מבצעי עומק מערכתיים**).

82 שם, עמ' 6.

קדיש לא ביסס את ביקורתו, ולכן קשה להתמודד איתה. לעומת זאת, זיכרונות יאיר ותחקיר נוח מעלים שהמח"ט אכן רצה לפרוץ קדימה לעבר ביירות סמוך לאחר הנחיתה, אך גם הוא חשש שהכוח שעמד לרשותו - לוחמים ורק"ם - לא היה בו די. תלונותיו על הדשדוש ביום שני ושלישי, 7 ו-8 ביוני, התייחסו לעצירת התנועה לעבר נהר דאמור (לראס סעדיאת).⁸³ יאיר ונוה כתבו, כל אחד בסגנונו, כי היה סיכון רב בהתקדמות מהירה של חוד אוגדה 96, כאשר לא היה מובטח שהחבירה עם חטיבות השריון העוקבות תתבצע בלוח הזמנים המתוכנן.⁸⁴ יאיר גם הוסיף שבדאמור ובעיירות הסמוכות, עד פאתי ביירות, מצויים הריכוזים הגדולים ביותר של מחבלים, ושהכוחות הסוריים הקדמיים שם מצוידים במספר רב של טנקים, קני ארטילריה וטילי נ"ט; הוא חשב שכדי להילחם עימם זקוקים הצנחנים לחטיבות השריון.⁸⁵ לדעתי, אין ביסוס גם לטענה נוספת של קדיש, לפיה סיוע אש מהאוויר ומהים היה יכול למלא את מקום הרק"ם החסר.⁸⁶ פגזי 76 מ"מ של הסטי"לים ופצצות ממטוסי קרב אינם מסוגלים לפתור בעיות בלחימה בשטחים הרריים ובנויים.

היה איגוף אסטרטגי?

ומכאן לשאלה - האם ניתן לראות בנחיתה באוולי איגוף אסטרטגי? כבסיס לדיון, נעשה שימוש בהגדרת אברהם רותם: "איגוף אסטרטגי הוא פעולה צבאית שמטרתה לגרום בפרק זמן קצר לשינוי משמעותי ויסודי בהערכות הכוחות בזירת הלחימה ותכליתו להביא למפנה חד, ברור ומשמעותי בפעולת היריב". הוא הוסיף והבהיר ששיטת הפעולה חייבת להיות תנועה, הפתעה וגמישות, והיא עתירת סיכונים: איגוף אסטרטגי עלול להפוך בנקל ל"סיבוך אסטרטגי" שנזקו רב.⁸⁷

צריך להודות שהנחיתה באוולי לא הביאה למפנה: היא אמנם סייעה לשבירה מהירה של ההגנה של המחבלים דרומית לאוולי,⁸⁸ אך זו הייתה

83 יאיר, **אתי מלבנון**, עמ' 35.

84 שם, עמ' 39-40; **תחקיר נוח**, עמ' 12.

85 יאיר, **אתי מלבנון**, עמ' 43.

86 קדיש, **מבצעי עומק מערכתיים**, עמ' 58.

87 רותם, **בדק בית בטירה**, עמ' 69-70. ראו גם בפרק "מורשת הנחיתה" להלן בעניין הטקסונומיה של האיגופים הימיים.

88 על השבירה המהירה ראו: סא"ל בני מם [בני מיכלסון], "מלחמת שלום הגליל, המהלכים הצבאיים העיקריים", **מערכות** 284, ספטמבר 1982, עמ' 28-29; וגם: אבי-רן, **מסמכים ומקורות**, עמ' 33-35.

מתרחת ממילא, לנוכח היקף הכוחות שהפעיל צה"ל. מול כ-6,000 מחבלים בדרום לבנון, ייעד צה"ל להפעיל שמונה חטיבות במסגרת שלוש אוגדות. אבל הנחיתה לא סייעה די הצורך לתמרון מהיר לעבר ביירות. היא הצליחה להפתיע - מאפיין חשוב של מהלך אסטרטגי מוצלח - אך לא היה בה מספיק מאסה על מנת להטרים את חיזוק מערך ההגנה דרומית לביירות.

תכנון המלחמה בגזרה המערבית לא היה "עתיר סיכונים", והיו לכך ביטויים רבים: אי-שימוש במסוקי סער לאיגופים אנכיים בגלל חשש מאש נ"מ, זהירות בתמרון היבשתי לפני השמדת הטילים הסוריים, תכנון-יתר ביצירת ראש החוף באוּוּלִי, ההנחיות למפקדים ביבשה ועוד.⁸⁹

קדיש "נזף" במפקדי צה"ל על כי נזהרו מדי, אך ספק אם הם ראויים לנזיפה.⁹⁰ עם זאת, ביקורתו מציפה שאלה חשובה הנוגעת לתוכניות ולהפעלת הכוח. לאמור, מהם הסיכונים הסבירים שהדרג המדיני והפיקוד העליון היו צריכים לקחת בנסיבות של"ג - בהתחשב ביעדים האסטרטגיים, יחסי הכוחות, תנאי השטח, השיקולים המדיניים הבין-לאומיים, דעת הקהל בישראל, ועוד ועוד.

זו שאלה אסטרטגית, ברמה הגבוהה ביותר, ספק אם ניתן למצוא לה תשובות, ובוודאי שהיא חורגת מגבולות מחקר זה. עם זאת, לנוכח העדיפות העצומה של צה"ל אין להתפלא על נטיית הדרג המדיני והצבאי הבכיר לא ליטול סיכונים.

למה לא יותר נחתות?

דברי קדיש שהוזכרו לעיל מעלים שאלה מעניינת אף כי היפותטית: מה היה קורה אילו סד"כ הנחתות היה מאפשר להנחית באוּוּלִי כוח רק"ם משמעותי יותר.⁹¹ ניתן רק לנחש כי כוח כזה היה יכול לתמרן במהירות, לפני שהמחבלים והסורים היו מספיקים לעבות את מערכי ההגנה, ולכתר את ביירות עם פחות אבדות.

89 ראו, למשל, ביקורתו של משה לוי, סגן הרמטכ"ל בשל"ג, על החששות שבעטיים לא בוצעו איגופים אנכיים: שאול נגר ודוד הלוי (עורכים), "להחזיר את הכבוד האבוד של של"ג לצה"ל", **שיריון** 5, אוגוסט 1991, עמ' 9. כך גם הקביעה ב**דו"ח וילנאי**, עמ' 22.

90 קדיש, **מבצעי עומק מערכתיים**, עמ' 8.

91 אני מודע לאופי הספקולטיבי של השאלה, אך לדעתי יש לה מקום בשל המשקל הרב שיש להצטיידות בכלי שיט בשיח של חיל הים ולהתייחסויות הרבות לנושא בזיכרונות של המפקדים הבכירים. השאלה קשורה גם להפקת הלקחים ולבניין הכוח הימי אחרי של"ג, שייחקרו בהמשך למאמר זה.

ניחוש זה מזמין את השאלה: האם שגה המטכ"ל עצמצם את מספר הנחתות ושלה את היכולת להנחית חטיבת שריון, כמתחייב על פי הדרישה המבצעית. המקורות שעליהם מתבסס מחקר זה אינם מאפשרים לתת תשובה ישירה; עם זאת, ניתן לייחס למטכ"ל את השיקולים הבאים: ראשית, הנחת העבודה הייתה שניתן יהיה לחבור לצנחנים לאחר 24 שעות (ואולי אף פחות, לדעת שר הביטחון), והיא הפחיתה את חשיבות האיגוף הימי לצורך תמרון מהיר לביירות. משכך, היא גם הפחיתה את התועלת הצפויה מסד"כ נחיתה גדול. שנית, הנחתות הן אמצעי לחימה חד-משימתי, ומאז ומתמיד העדיף המטכ"ל להקצות משאבים לסד"כ האווירי והיבשתי, שכליו היו מסוגלים לבצע משימות מגוונות ולפעול בזירות השונות. שלישית, הנטייה המסורתית של חיל הים לדרוש כלי שיט משוכללים ויקרים, שהייתה בעוכריו בשנות החמישים, גם הכשילה את מאמצעו להגדיל את פלגת הנחתות בראשית שנות השמונים. הפעם המטכ"ל "ייבש" את החיל כשזה דרש להצטייד בשמונה נחתות משוכללות, רב-תכליתיות ויקרות (שתוכלנה לשמש גם כנושאות מסוקים וגם כחפ"ק מטכ"לי ימי בלחימה בזירות רחוקות ולתכליות נוספות).⁹²

סיכום המאזן האסטרטגי

הנחיתה באווילי לא הייתה בבחינת איגוף אסטרטגי. לעצם הנחיתה לא היו הישגים מרעישים, מצד אחד, אך התמרון לעבר ביירות לא היה עתיר סיכונים, מצד שני. ייתכן שסד"כ נחתות גדול יותר היה יכול לחסוך באבדות ולקצר את משך התמרון לכיתור ביירות, אך המטכ"ל לא הקצה לנושא משאבים; להפך, בשנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים צומצם ונחלש סד"כ הנחיתה. "ייבוש" פלגת הנחתות התרחש למרות שהמטכ"ל היה מודע ליתרונות האיגוף הימי. לכן ניתן לייחס את החלטותיו, מצד אחד, להתבססות על ההערכה שהשריון יחבור לצנחנים בתוך 24 שעות, ומצד אחר - לרתיעתו המסורתית מהשקעה בסד"כ ימי, חד-משימתי. האפיון

92 בשנות החמישים "ייבש" המטכ"ל את החיל בסירובו לאשר רכש משחתות משוכללות ויקרות, וכך התאפשר רכש הדור הראשון של הצוללות ופיתוח ספינות הטילים המהפכניות. ראו: אלרון וברונפלד, **"המטכ"ל מול חיל הים בעשור עגום**, עמ' 184-193. נתי שמחוני, ראש אגף התכנון, אמר: "אני הולך להפיל את [הנחתות] הרב-תכליתית, הרב-תכליתית פשוט מייקר כל כך את הספינה [...] חיל הים רוצה [שהיה] גם נט"ק וגם [יכולות נוספות] ואני טוען רק נט"ק". ראו: **פרוטוקול כנס מפקדי אוגדות - תכנית "שחר"**, 24.7.1981, עמ' 35-36.

הלא־צנוע של הנחתות העתידיות על ידי מתכנני חיל הים, גם הוא תרם לייבוש. למה נכשלה החבירה, השלב הקריטי בתמרון לביירות שנועד להיות אסטרטגי? זו שאלה נכבדה שחורגת ממחקר על חיל הים.

מורשת הנחיתה

כך סיכם אלמוג את פעולות החיל: "להערכת, הייתה במבצע זה הוכחה מיוחדת של הפוטנציאל הגדול הגלום בכושרו של חיל הים, ובאפשרויות של החיל לסייע, במידה כה תורמת, ללחימה ולהכרעה ביבשה. זו הפעם הראשונה בתולדות צה"ל בה מומשו בהיקף כה הדוק ומאסיבי אפשרויות הסיוע הגלומות בנט"קים, ובאופן בולט אף יותר התבטא הפעם הסיוע באש מצד הספינות". סיכום זה, בניסוחים שונים, מבטא את מורשת חיל הים.⁹³

מפקדים מצוויים לנצל הצלחות מבצעיות לחיזוק המורל ולטיפוח גאוות הזרוע (וגם לקבלת משימות חדשות ומשאבים בהתאם); זוהי פעולה מנהיגותית חשובה, ומלחמת של"ג סיפקה סיפורי הצלחות שהעשירו את המורשת הימית. עם זאת, הנחיתה מוסגרה והוארה באופן שיצר תמונה מוגזמת משהו.

בפרק הקודם צוטטה הגדרת אברהם רותם לאיגוף אסטרטגי. כאן ננסה, בעזרת הגדרה זו, לבחון את הנחיתה באוּלִי ולהשוותה לאיגופים הימיים הבולטים בתולדות צה"ל וצבאות העולם.

הנחיתה באוּלִי בהקשר הישראלי: מבצע "רביב" היה פשיטה מוצלחת מאוד של כוח שריון פלוגתי מינוס, שנחת בספטמבר 1969 במפתיע בחוף המצרי של מפרץ סואץ, עשה שמות בכוחות המשמר ובמתקנים שם וחזר לסיני ללא אבדות אחרי כעשר שעות.⁹⁴ היה זה אחד המבצעים הטקטיים המזהירים שבוצעו במלחמת ההתשה. היו מחברים שהזכירו את הנחיתה באוּלִי בנשימה אחת עם הנחיתה במפרץ סואץ ואף ייחסו ל"רביב" הישגים אסטרטגיים.⁹⁵

---

93 מפקדת חיל הים-מדור חינוך, **חיל הים במערכת "שלום הגליל", דברי הסבר למפקד**, יוני 1982, עמ' 11.

94 ערב "רביב" ביצעה שייטת 13 את "אסקורט" - הטבעת כלים מצריים שסיכנו את "רביב". ראו תיאורים של "רביב" אצל: רז, **האיגוף הימי**, עמ' 40; אברהם זהר, "אסקורט" ו"רביב" - פשיטות במפרץ סואץ, ספטמבר 1969, **מערכות** 297, ינואר 1985; אלדר, **שייטת 13**, עמ' 421-423.

95 ראו למשל: רז, **האיגוף הימי**, עמ' 40.

שני חוקרים מובהקים של התקופה סברו אחרת. חיים נדל כתב: "אין להתעלם מהעובדה כי גם המבצעים המיוחדים הגדולים והבולטים בשטח מצרים כמו הפשיטה המשוריינת בחוף מפרץ סואץ [...] לא אילצו את הכוחות המצריים בקו התעלה להפסיק את האש". הוא גם ציטט את שר הביטחון משה דיין שאמר: "למרות כל אלה [המבצעים המיוחדים] לא הפסיקו הכוחות המצריים את האש והמלחמה הסלימה"⁹⁶. יואב גלבר הגיע למסקנה דומה וציטט את הרמטכ"ל חיים בר-לב, שטען כי נאצר מושפע רק ממה שמאיים על שלטונו, וכי פשיטה כמו "רביב", שבה אבדו למצרים 150 חיילים, איננה בגדר איום עליו, שכן הציבור המצרי אדיש.⁹⁷ לבסוף יצוין כי גם לדעת רותם, הוגה ההגדרה שבה נעשה שימוש בפרק זה, "רביב" "לא היה איגוף אסטרטגי, אף שהנחיתה היתה מבצע גבורה חשוב"⁹⁸. ניתן לזהות גם הפרזה של גדעון רז בקשירת הנחיתה באוולי למבצע "אור ירוק" - התוכנית הנועזת מאוד לאיגוף ימי של הכוחות המצריים בגזרת התעלה.⁹⁹ התוכנית שנועדה לחולל מפנה בלחימה לא בוצעה בגלל נסיבות מלחמת יום הכיפורים, ולכן אין טעם לקשור נחיתה שבוצעה בלבנון עם תוכנית שלא יצאה לפועל במצרים.

הנחיתה באוולי בהקשר העולמי: בדרך מקרה התרחשה הנחיתה שבועיים לאחר שכוח משימה בריטי קטן נחת באיי פוקלנד והצליח להכניע את הכוחות הגדולים של ארגנטינה שהתבצרו שם. היו מחברים לא עמדו בפיתוי ועשו גזרה שווה בין השניים.¹⁰⁰ הגדרתית, כיבוש איי פוקלנד לא היה **איגוף ימי**, שכן הדרך היחידה ליצור מגע עם האויב הייתה על ידי נחיתה מהים. כך גם היה בעת פלישת גרמניה לצפון נורווגיה באפריל 1940, בפלישות של בעלות הברית לצפון אפריקה ולאירופה במלחמת העולם השנייה (תחילה בסיציליה ואחר כך בדרום איטליה) ובכיבוש איי האוקיינוס השקט באותה מלחמה. אלמוג, רז ואלדר הזכירו את הנחיתה באוולי גם בהקשר הנחיתה האסטרטגית המזהירה של הכוחות האמריקאיים בפיקוד גנרל דאגלס מקארטור בחופי אינצ'ון הסמוכים לסאול בירת קוריאה. נחיתה זו ניתקה את קווי האספקה לכוחות

96 חיים נדל, **בין שתי המלחמות**, מערכות, 2007, עמ' 236-237.

97 יואב גלבר, **התשה המלחמה שנשכחה**, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2017, עמ' 396.

98 רותם, **בדק בית בטירה**, עמ' 70-71.

99 רז, **האיגוף הימי**, עמ' 40.

100 זהר, **חיל הים**, עמ' 49; רז, **האיגוף הימי**, עמ' 12.

הצפון, שקודם לכן הצליחו לכבוש את רוב שטחה של קוריאה הדרומית, שברה את מתקפתם והטתה את כף המלחמה לרעתם. נחיתה זו היא מופת לאיגופים ימיים בשל הישגיה האסטרטגיים ובשל הסיכונים העצומים שנטל מקארותר. הראשון שבהם נבע מהקושי הפיזי לבצע את הנחיתה (בגלל הטופוגרפיה, הזרמים בים ותנאי הגאות והשפל), והשני היה החשש שהכוח הנוחת ייבלם ויתנתק מאות קילומטרים בעורף האויב. הסיכון השלישי היה השימוש בשתי הדיוויזיות שהיו אמורות לאבטח את פינוי הכוחות ממתחם פוסאן במקרה שתובס שארית הכוחות האמריקאיים והדרום-קוריאניים; בבחינת העתודה לאבטחת "דנקרק של המזרח הרחוק". אין פלא איפוא, שהמפקדים שהיו כפופים למקארותר התנגדו למבצע.¹⁰¹

במורשת הקרב של מלחמת העולם השנייה, פעולות נחיתה ימית, גם אם לא היו איגוף, זכו להערצה בשל הסיכונים העצומים שנטלו המתכננים. הדברים אמורים בסיכונים שבנחיתה בחופים מוגנים היטב (כפי שאירע בנורמנדי ובאוקיינוס השקט), בסיכון שבהתקפת-נגד אפקטיבית על החי"ר הנוחת (כפי שאירע בסיציליה ובחופי דרום איטליה) ובסיכון שהכוח האמור לחבור לנוחתים ייתקע בדרכו ולא יגיע בזמן, כפי שקרה במבצע "שינגל" (Shingle), הנחיתה באנציו הסמוכה לרומא בינואר 1944. כך גם היה במבצע "מרקט גרדן" (Market Garden) בהולנד בספטמבר 1944 - איגוף קלאסי, אף כי מהאוויר, כשגיש 30 הבריטי לא הצליח לחבור לדיוויזיית הצנחנים שהוצנחה ליד העיר ארנהיים במטרה להשתלט על גשר חיוני גדול על נהר הריין. סיכון מסוג אחר התגלה מייד לאחר הנחיתה בגוודלקנל באוגוסט 1942, עת נסוגו מהאזור כל ספינות צי ארה"ב (כולל נושאות מטוסים) בגלל איום מצד כוח ימי יפני חזק. לבסוף, חיל המשלוח הגרמני שנחת וכבש את צפון נורווגיה היה צפוי להישמד אילו יורט בדרכו על ידי הצי הבריטי העדיף.

נחיתה באוּוּלי לא נחשף צה"ל לסיכונים כאלה; ובעיקר, שייטת 13 והצנחנים לא נאלצו לנחות מול אש של מתאבדים יפנים (ואף לא שיעים), כפי שהיה בכיבוש היקר של האיים באוקיינוס השקט. אלדר סיפר כי "בבוקר שלאחר הנחיתה התגלו בבית ליד החוף שני מחבלים חמושים שברחו מהרכב שנפגע [על ידי מארב לוחמי שייטת 13], למזלנו הם היו בהלם ולא חשבו להפעיל את נשקם נגד הספינות שהגיוחו מהים". אכן מזל גדול.¹⁰²

---

101 הסיכונים שנטל מקארותר תוארו אצל: אלמוג, **הפלגות חיי**, עמ' 957-959, 1267, 1287; וגם אצל: אלדר, **האיגוף הימי - גורם רב חשיבות**, עמ' 34-35.

102 אלדר, **שייטת 11**, עמ' 255.

לסיכום, בחוברת מורשת שפרסמה מפקדת חיל הים סמוך לאחר של"ג ציינו מפקדים: "צה"ל הצליח ליישם בהצלחה מירבית מבצע נחיתה מהים הנחשב גם בצבאות שהתנסו בכך לאחד המבצעים המסובכים והקשים ביותר לביצוע, מבחינת התיאום הבינזרועי והיקף הסיכונים הכרוכים בו";¹⁰³ אולם בחינה של מבצעי הנחיתה המהוללים במלחמת העולם השנייה ואחריה מצביעה כי צירוף הנחיתה באוולי אליהם הוא הפרזה. וזאת מהסיבות הבאות: ראשית, בשל"ג ניתן היה להגיע למגע עם האויבים וליעדים המערכתיים גם ללא האיגוף הימי. יתר על כן, אף שהנחיתה באוולי הייתה מבצע מסובך וקשה לביצוע, הרי לא ניתן להשוותו, מבחינת הסיכונים, למבצעים שהוזכרו לעיל, בוודאי לא לנחיתה באינציון.

שנית, מבחינה רעיונית (חרף ההבדלים העצומים בהיקף הכוחות ובעוצמת האויב), מבצע "מרקט גרדן" ומבצע "שינגל" הם הדומים לנחיתה באוולי; לא אינציון ולא נורמנדי. ב"מרקט גרדן", תפיסת הגשר הגדול הייתה אמורה לאפשר התקדמות מהירה של כוחות היבשה לעבר גרמניה. ב"שינגל", תפיסת חוף אנציו בעורף ההגנה הגרמנית הייתה אמורה לחסוך הבקעות ולהחיש את ההתקדמות הקשה לאורך המגף האיטלקי. שני האיגופים האלה הסתיימו בכי רע, מה שלא קרה בשל"ג. הנחיתה באוולי לא הביאה לכיבוש מהיר של ביירות, אבל גם לא גרמה אבדות לכוחותינו.

תמונת הקרב והניצחון - חיל הים התכונן היטב לנחיתה, גם בהיבט התודעתי, ודאג לתמונת ניצחון. לראשונה בתולדות צה"ל, צוות טלוויזיה שבראשו עמד קצין ימי במילואים הצטרף למבצע והפיק סרטון יפה של החפת הנט"קים בצהרי היום השני למלחמה. הרק"ם שנחת באוולי, תוך שהוא מתקדם לעבר "המטע היפה של עצי הדקל", אכן סיפק תמונת ניצחון מרשימה.¹⁰⁴ מטע עצי הדקל אמנם דמה לאלה שבחופי האיים באוקיינוס השקט, אך בכך מתמצה הדמיון בין הנחיתה באוולי לנחיתות בטאראווה, גוודלקנל ואיוו-גימה. אין לשכוח שסבב הנחיתה הראשון באוולי נעשה בליל ירח ובתנאי ים חלק; על הכוח הנוחת לא נורתה אש, והמרחק בין ראש הנקרה לאוולי היה 60 ק"מ בלבד. ובנוסף, בשל"ג אנחנו היינו ה"רביס", המצוידים במיטב אמצעי הלחימה ביבשה, בים ובאוויר, והנחיתה התבצעה ללא אבדות.

¹⁰³ מפקדת חיל הים-מכ"א-ענף פרט חינוך-מורשת חיל הים, **הנחיתה בחוף אל אוואלי, חיל הים במערכת "שלום הגליל"** (להלן: **סיכום מורשת**), עמ' 10. ההדגשה שלי, ש"ב.

¹⁰⁴ שם, עמ' 11.

יודגש כי אין בדברים אלה להפחית מהשבחים לנחיתה שהשמיעו שר הביטחון, הרמטכ"ל, מפקד חיל הים ועוד. הדברים באים רק על מנת להעמיד את המורשת על בסיס איתן יותר. ניתן להבין את רצון החיל לרומם את הנחיתה, ועוד יותר - את שר הביטחון והרמטכ"ל שהרעיפו עליה שבחים. המלחמה ביבשה הייתה בינונית בהישגיה והורישה מספר קרבות לא מוצלחים בשלוש הגזרות. משכך, לשר הביטחון ולרמטכ"ל הייתה תועלת בהבלטת הנחיתה באוּלִי, כמו את השמדת סוללות הטילים הסוריים ואת הפלת 85 מטוסים סוריים, שהיו הצלחה מרעישה בקנה מידה עולמי.

מלחמת האדמירלים - מורשת הנחיתה באוּלִי כוללת גם מלחמת אדמירלים (וקפיטנים), שאיננה מביישת את מלחמת הגנרלים שפרצה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בנחיתה לא נורתה אש אויב משמעותית, אבל אחריה פרצו במפקדות חיל הים קרבות עזים. ניתן להבין את הגנרלים, שבעקבות הכישלונות ביום הכיפורים ניסו להטיל אשמה על אחרים; קשה יותר להבין את מלחמת האדמירלים שפרצה למרות ההישגים המוערכים של חיל הים בשל"ג.¹⁰⁵ אחת התוצאות שלה הייתה נטייה להגזים בתיאור ובהערכת פעילות פלגת הנחתות. מפקדה, מייק אלדר, השווה אותה לפעילות "לוחמי הקומנדו הימי שחדרו ארבע פעמים לנמל עירדקה במלחמת יום הכיפורים".¹⁰⁶ הוא גם השווה את הנחיתה באוּלִי לזו שבאינצ'ון ולמצע "רביב", תוך שהוא מייחס לשני "תוצאות טקטיות, אסטרטגיות ופוליטיות מרחיקות לכת".¹⁰⁷ תוצאה נוספת הייתה האדרה מוגזמת של הנחתת הרק"ם בסבב השני.¹⁰⁸

לסיכום - הנחיתה באוּלִי לא הייתה הצלחה מסחררת כמו האיגוף הימי באינצ'ון, והיא גם אינה עומדת בשורת מבצעי הפאר של צה"ל לדורותיו. בהיסטוריוגרפיה הישראלית ראוי שהיא תיזכר כמהלך טקטי מוצלח מאוד, שהוכן ובוצע כהלכה על ידי חיל הים וחיטיבה 35, אך לא הייתה לו תרומה אסטרטגית חשובה. היקפה מעמיד אותה מעל לפשיטות המוצלחות שבהן הצטיין צה"ל מאז ומתמיד, אך היא לא הגיעה, כאמור, לכדי איגוף אסטרטגי.

---

105 בשל ההערכה הרבה שאני רוחש לחיל הים ולמפקדיו, לא הרחבתי בעניין זה. הדברים ידועים לקוראי הזיכרונות של אלמוג, אלדר ורהב, ולחשופים לתקשורת "מתחת לפני המים" של ותיקי החיל.

106 אלדר, **שייטת 11**, עמ' 246.

107 אלדר, **האיגוף הימי**, עמ' 34-35.

108 מראה הנחיתה הזכיר לאלדר את הסרט "היום הארוך ביותר", על הנחיתה בחופי נורמנדי, לא פחות! ראו: **שייטת 11**, עמ' 229-226.

סיכום

הנחיתה באוולי ראויה לשבחים שהורעפו עליה, וכך היא תוארה בהיסטוריוגרפיה הנרחבת של חיל הים ושל מלחמת של"ג. מאמר זה האיר אותה גם מזוויות פחות ידועות תוך הסתמכות, בעיקר, על דו"חות ומסמכים צה"ליים. "מלחמת האדמירלים" שפרצה אחרי המלחמה מטילה הגבלות על השימוש בזיכרונות של מפקדים שפורסמו מאז המלחמה, ומאמר זה לא התיימר לשפוט בין הצדדים הלוחמים. ניתן לסכם את המחקר בתובנות הבאות:

ראשית, חיל הים פעל כנדרש בשל"ג וזכה לשבחים רבים, בראש ובראשונה על הנחיתה באוולי. במסגרת ההכנות לנחיתה ראויים לציון לשבח התרגולים הרבים שהתבצעו עם הצנחנים והשריונאים ושיתוף הפעולה עם התותחנים. לעומת זאת, המצב העגום של פלגת הנחתות ראוי לציון לגנאי והאחריות לכך מתחלקת בין המטכ"ל לחיל הים. ההכנות האחרות, שרובן לא זכו לחשיפה קודמת, מקבלות ציון מעורב. מערך הפיקוד והשליטה הימית, בחירת חוף הנחיתה ושיתוף הפעולה עם חיל האוויר - בכל אחד מנושאים אלה היו הכנות טובות וגם טובות פחות. הקושי להעריך את שלושת הנושאים האחרונים (שכונו לעיל "רשמונים") נובע, בין השאר, מהיעדר תחקירים מסודרים שבחנו אותם לעומק. גם הצוות המטכ"לי בראשות וילנאי לא הלך עד הסוף; משום שפניו היו לעתיד ואולי גם בגלל הרתיעה המסורתית מלהעמיק בחקר הצלחות מבצעיות.¹⁰⁹

שנית, הנחיתה המוצלחת סייעה למיטוט מהיר של ההתנגדות המאורגנת של המחבלים דרומית לאוולי, אך לא היה בה כדי לממש איגוף אסטרטגי לעבר ביירות. החטיבות כיתרו את ביירות רק אחרי הפסקת האש, והן הגיעו אליה רק אחרי קרבות הבקעה קשים; השריון בציר החוף - אחרי לחימה קשה בדאמור, דוחה וכפר סיל; הצנחנים בציר "תיגהוצת" - אחרי לוחמת חי"ר קשה ומופתית בשטח הררי.¹¹⁰ קל לקבוע שהסד"כ הבעייתי של הנחתות לא איפשר להנחית כמות משמעותית של רק"ם, שהייתה מאפשרת לנצל את הלם ההפתעה ולתמרן במהירות לביירות, לפני שהסורים והמחבלים עיבו את ההגנה על הצירים אליה. קשה לקבוע שהמטכ"ל שגה בכך שלא אישר רכש נחתות בהיקף שיהלום את המשימה.

109 ראו: דו"ח וילנאי, עמ' 5: "קיימת בעיה אמיתית להפיק לקחים ממבצע מוצלח אשר שלב הנחיתה בו עבר ללא ארועים חריגים".

110 ראו הקדמת שר הביטחון יצחק רבין אצל: יאיר, **אתי מלבנון**, עמ' 8-9.

שלישית, מורשת הקרב של חיל הים נוטה להגזים בתיאור הישגי הנחיתה. הנחיתות המפורסמות במלחמת העולם השנייה, בקוריאה ובפוקלנד התאפיינו על ידי סיכונים גבוהים מאוד; באלה שהצליחו - ההישג היה בהתאם, ובאלה שנכשלו נוצרו "סיבוכים אסטרטגיים"; לכן לא ניתן להעמיד את הנחיתה באוּוּלי בשורה אחת עימם, לא מבחינת ההצלחות וגם לא מבחינת הסיכונים.

מילה אחרונה, חיל הים הגיע להישגים יפים מאוד בשל"ג, ואלה תוארו כבר על ידי רבים. מאמר זה הצביע גם על חיכוכים קלאוזביציים שלא זכו עד כה לחשיפה הולמת - חיכוכים בממשק בין החיל לבין "הירוקים" (בפיקוד הצפון ובמטכ"ל) וחיכוכים בתוך החיל. חיכוכים מסוג זה אינם חריגים; הם מאפיינים כמעט כל עשייה צבאית, גם מוצלחת כמו הנחיתה באוּוּלי, אך חשוב לזהותם ולהציגם לשם הפקת לקחי אמת ולביסוס המורשת על יסודות מוצקים.

תקציר

בעוד שהלחימה האווירית במלחמת ההתשה ובפרוץ מלחמת יום הכיפורים תוארו בספרות המחקר בפירוט, מעט יחסית נכתב על בניין הכוח בחיל האוויר בשנים 1970-1973, בהקשר פיתוח היכולות להתמודדות עם טילי קרקע-אוויר ולצורך תקיפת שדות תעופה. מטרתו הראשונה של מאמר זה היא לנתח את תהליכי בניין הכוח בין המלחמות בתחום תקיפת הטק"א, כהשלמה לפער המחקרי. הוא מציע כי החיל הגיע למלחמת יום הכיפורים בתחושת ביטחון ניכרת ביכולותיו ולא בתחושה של פער חמור ביכולת, אף על פי שפערי המידע על טילי ה-SA-6 יצרו מוטרדות מסוימת. תחושת הביטחון נבעה במידה רבה מניסויים במגוון יכולות מתפתחות שהודגמו בשישה תרגילים/מודלים מערכתיים בשם "להיט". בדיעבד התברר שתרגילים אלו לא שיקפו היטב את האיום כפי שהיה בפועל. מטרתו השנייה של המאמר היא להציג פרק חסר בתיאור ההיסטורי - ההכנות של חיל האוויר לתקיפת שדות תעופה בשנים 1970-1973, בשיטה חדשה אותה פיתח. בחצי השנה שלפני המלחמה, התמקד החיל בנושא זה, ונושא תקיפת הטק"א ירד בסדר העדיפות (אך עדיין נשאר מרכזי). בהקשר שתי המשימות, נראה כי חיל האוויר לא התעמק בתנאים המדיניים והאסטרטגיים הנדרשים לביצוע תוכניותיו באופן מיטבי (מכה מקדימה).

פיתוח המענה לטילי הקרקע- אוויר ולתקיפת שדות תעופה ממלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים, 1970-1973

מאיר פינקל¹

מבוא

שתי נקודות מוכרות למדי בהיסטוריה של חיל האוויר הן ההתמודדות הקשה מול סוללות טילי הקרקע-אוויר (טק"א)² במלחמת ההתשה בקיץ 1970, וכישלון מבצע "דוגמן 5" ברמת הגולן באוקטובר 1973 עקב שילוב של מיעוט הישגים וריבוי אבדות. הלחימה האווירית במלחמת ההתשה תוארה בספרו של דני שלום, "רוח רפאים מעל קהיר", מזווית מבט הקושרת נתונים (חלקיים) וסיפורים אישיים,³ וניתוח 30 השעות הראשונות של פעולת חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים מופיע בספרו של שמואל גורדון הנושא שם זה.⁴

1 תא"ל (במיל') ד"ר מאיר פינקל הוא ראש תחום המחקר במרכז דדו לחשיבה צבאית בין-תחומית. מאמר זה הוא חלק מהספר אשר כתיבתו הושלמה ובקרב יצא לאור, "מפקדת חיל האוויר - תהליכי בניין הכוח ופיתוח התוכניות להפעלתו". המחבר מבקש להודות למעירים לגרסה המלאה של המחקר (לפי סדר העברת הערות): מר שאול (סם) ברונפלד; ד"ר נמרוד הגלעדי; אל"ם (בדימוס) גדעון חושן; אלוף (בדימוס) אביהו בן־נון; אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן; סא"ל (במיל') מוטי חבקוק; פרופ' אלון קדיש; סא"ל (בדימוס) יאיר דוד; ד"ר זאב אלרון. תודה לגברת יפעת גליניק ארנון מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, על הסיוע הכללי ועל ההתמדה בחיפוש אחר מסמכי מפתח מסוימים.

2 טילי הקרקע-אוויר המוזכרים במאמר הם: SA-2 – מערכת ניחת: טווח 45 ק"מ, גובה יירוט מרבי 20 ק"מ; SA-3 – מערכת ניידת אך איטית לפריסה: טווח 35 ק"מ, גובה יירוט מרבי 18 ק"מ; SA-6 – מערכת ניידת על גבי זחלים: טווח 24 ק"מ, גובה יירוט מרבי 12 ק"מ.

3 דני שלום, **רוח רפאים מעל קהיר – חיל האוויר הישראלי במלחמת ההתשה**, באוויר - פרסומי תעופה וחלל, 2007.

4 שמואל גורדון, **30 שעות באוקטובר, החלטות גורליות: חיל האוויר בתחילת מלחמת יום הכיפורים**, ספריית מעריב, 2008 (להלן: גורדון, **30 שעות באוקטובר**).

התקופה שבין שני אירועים אלו נדונה בקצרה בספרו של גורדון ובספרו של שמעון גולן על המטכ"ל במלחמת יום הכיפורים⁵ ומופיעה בספרי זיכרונות של מפקדי חיל האוויר, אך לא נותחה עד עתה לעומק.⁶ מטרתו הראשונה של מאמר זה היא לנתח את תהליכי בניין הכוח בין המלחמות. הוא מציג חמש תובנות מרכזיות:

א. חיל האוויר פיתח מענה מערכתית ומגוון לאתגר הטק"א, שבישר בכמה היבטים כמו הרוויית מערך הטק"א, את זה שיפותח בהמשך לקראת מבצע "ערצב 19".

ב. החיל הגיע למלחמה בתחושת ביטחון ניכרת ביכולותיו ולא בתחושה של פער חמור ביכולת, אף על פי שפערי המידע על טילי ה-SA-6 יצרו מוטרדות מסוימת. אציע גם כי היה פער במשקל שניתן לני"מ הקני, אשר נראה כי חשיבותו הוערכה כמשנית לטק"א, אף ששניהם היו חלק ממערך אינטגרטיבי.

ג. תחושת הביטחון נבעה במידה רבה מניסויים במגוון יכולות מתפתחות שהודגמו בשישה תרגילים/מודלים מערכתיים בשם "להיט". בדיעבד התברר שתרגילים אלו לא שיקפו היטב את האיום כפי שהיה בפועל.

ד. בחצי השנה שלפני המלחמה ביצע חיל האוויר מיקוד מחדש בנושא תקיפת שדות תעופה, ונושא תקיפת הטק"א ירד בסדר העדיפות (אך עדיין נשאר מרכזי).

ה. חיל האוויר לא התעמק בתנאים המדיניים והאסטרטגיים הנדרשים לביצוע תוכניותיו באופן מיטבי (מכה מקדימה).

המאמר יתחיל בתיאור שתי גישות עקרוניות הקיימות בספרות ובזיכרונות שאחרי המלחמה לגבי מידת הביטחון של חיל האוויר ביכולותיו ערב המלחמה. אחר כך יתוארו מגוון שיטות ואמצעי הלחימה שפותחו לצורך תקיפת הטק"א; התפיסה העקרונית והתוכניות שהתבססו עליה; האימונים שבהם תורגלה ונבחנה התפיסה.

מטרתו השנייה של המאמר היא להציג פרק חסר בתיאור ההיסטורי - ההכנות של חיל האוויר לתקיפת שדות תעופה בשנים 1970-1973, תוך מתן דגש למיקוד בנושא זה בחודשים שערב המלחמה.

5 שמעון גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, מערכות, מודן והמחלקה להיסטוריה, 2013, עמ' 19-142.

6 חריג הוא מאמרו של שאול ברונפלד, "מהקיץ האלקטרוני של 1970 לחורף 1973 - סיפור אובדן העליונות האווירית", **בין הקטבים** 11-12, יוני 2017, עמ' 155-170 (להלן: ברונפלד, **מהקיץ האלקטרוני**).

לפני התיאור המפורט של ההתמודדות עם נושאי הטק"א ושדות התעופה, חשוב לציין כי השנים שבין 1970 ל-1973 היו תקופה של שינויים גדולים בחיל האוויר, לא רק בהיבט עליית איום הטק"א, כפי שזה התברר במלחמת ההתשה. השינויים החלו מייד אחרי מלחמת ששת הימים והמשיכו לתוך התקופה הנדונה במאמר זה. הם כללו:⁷

- סיום של מעבר ממטוסים צרפתיים למטוסים אמריקאיים, שטמן בחובו עלייה במורכבות הטכנולוגית של תפעול המטוסים עקב כניסת מערכות נשק וחימושים חדשים, הגדלת הטווח וכושר הנשיאה של המטוסים וגם כניסה של מערכות ל"א (לוחמה אלקטרונית) חדשות; אלה גררו שינויים משמעותיים בכוח האדם שנדרש לטפל במטוסים אלו (ראו בפסקה הבאה), ובתשתיות הלוגיסטיקה והאחזקה בבסיסים.
  - הכפלת מספר מטוסי הקרב ונגזרותיה: מ-203 מטוסים, כולם צרפתיים, ערב מלחמת ששת הימים ל-380 מטוסי קרב ערב מלחמת יום הכיפורים - 310 מהם מטוסי סקייהוק (עיט) ופנטום (קורנס) אמריקאיים. לגידול זה במספר מטוסי הקרב, שעליו נוספו גם גידול ב-76 מסוקי סער וב-18 מטוסי תובלה, נלוותה הגדלה משמעותית של כוח האדם בחיל, אשר כמעט הוכפל בין המלחמות לכדי 20,000 אנשי חובה וקבע. הגדלת מספר המטוסים גררה הכפלה של מספר אנשי צוות האוויר, ביצוע מאסיבי של הסבות ממטוסים קיימים לחדשים; ופתיחת קורס לתפקיד החדש - נווט מטוס הקורנס הדור-מושבי.
  - הרחבה משמעותית של המרחב שנדרש להגנה אווירית עקב תוצאות מלחמת ששת הימים דרשה שינויים, ובהם שיפוץ והרחבת שדות תעופה בסיני (רפידים [ביר גפגפה], אופיר [שרם א-שיח'] ואל-עריש), וכן סיום הקמת שדה התעופה חצרים. מערך ההוק הכפיל את עצמו פי שניים וחצי תוך רכש של שבע סוללות, ומערך תותחי הנ"מ עבר מחיל התותחנים לחיל האוויר. מערך מכ"מים להתרעה ובקרה נפרס לאורך הגבולות החדשים, בדגש על סיני, תוך הרחבת מערך הבקרה.
- לצורך ההתעצמות הנרחבת הזו, בשש השנים שבין 1967 ל-1973 הייתה הקצאת התקציב לחיל האוויר מעט יותר מ-48% מתקציב צה"ל; מה שמעיד על החשיבות הרבה שניתנה לחיל. ההתעצמות, שמרכיביה נמנו מעלה, הייתה ברקע השינויים שעשה חיל האוויר אל מול האתגרים המבצעיים המתפתחים.

7 גורדון, 30 שעות באוקטובר, עמ' 43-55; ראו טבלאות בעמ' 474.

הגישות בספרות ובזיכרונות שאחרי המלחמה לגבי מידת הביטחון של חיל האוויר ביכולותיו להתמודד מול מערכי ההגנה האווירית ערב המלחמה

בקרב בכירי חיל האוויר ניתן לזהות שתי גישות עקרוניות לתיאור בדיעבד של מצבו של חיל האוויר ערב מלחמת יום הכיפורים. אנסה, בין היתר, להכריע בין הגישות על סמך ממצאי המאמר. לא אעסוק כאן בעניין התפקוד הבעייתי של מפקד חיל האוויר בני פלד בימים הראשונים של המלחמה, שתרם גם הוא לכישלון, אלא רק בהכנות למלחמה.

לפי הגישה הראשונה, חיל האוויר הבין והפנים במלחמת ההתשה את בעיית הטק"א והחל מייד אחריה במירוץ למציאת פתרון לה; אך מלחמת יום הכיפורים פרצה מוקדם מדי, באמצע התהליך ובטרם נמצא הפתרון. לפי גישה זו, הכישלון של גישת ה"אופרציות" (תקיפות רחבות היקף הכורכות תיאום פנימי מורכב) במלחמת יום הכיפורים נבע ברובו מצירוף של יתרון טכנולוגי, זמני, של הטיל על המטוס יחד עם פער מידע נקודתי על טיל ה-SA-6 הבלתי מוכר (שנעשה ניסיון לגשר עליו, באמצעות גיחת צילום שהיה בה סיכון רב⁸). מבטאיה הבולטים של גישה זו הם מספר מפקדי טייסות במלחמת יום הכיפורים, למשל מפקד טייסת 115 גיורא רום, שאמר:⁹

[..] ואז [בפרוץ המלחמה] הייתה אחת מאותן נקודות בהיסטוריה של חיל האוויר שהוא היה בנחיתות טכנולוגית. עדיפות טכנולוגית הינה אחת מאבני היסוד של בניין חיל האוויר, ו-1973 הייתה נקודה בזמן בה חיל האוויר היה במצב של מאמץ לסגירת הפער הטכנולוגי שנוצר מהיווצרות סוג חדש של מטרה [SA-6], מטרה בעלת כושר הרג גבוה וכושר ניידות גבוה. בינתיים ניסה חיל האוויר לפצות על נחיתות טכנולוגית זו בתורות לחימה [...] אשר התבססו על סדרת הנחות שמרביתן הופרכו בלחימה.

8 אותה הוביל סגן מפקד טייסת קורנס 69, רס"ן אביאם סלע.

9 גיורא רום, תמלול דבריו בדיון במסגרת יום עיון בנושא הזירה האווירית במלחמת יום הכיפורים, העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית שליד אוניברסיטת תל אביב והמרכז לחקר כוח המגן מיסודו של ישראל גלילי. הדברים פורסמו לאחר עיבוד בספר: בני מיכלסון ואפי מלצר (עורכים), **מלחמת יום הכיפורים - קתדרת מפקדים וחוקרים**, העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית שליד אוניברסיטת תל אביב והמרכז לחקר כוח המגן מיסודו של ישראל גלילי, 2002, עמ' 348-352 (להלן: מיכלסון ומלצר, **מלחמת יום הכיפורים - קתדרת מפקדים וחוקרים**).

לפי רום, מפקדי חיל האוויר היו מודעים לאתגר שהציב הטיל החדש, אך עוצמת האתגר לא נתפסה ככזו המטילה ספק בתוכניות המלחמה שהתבססו על תורת הלחימה שציין רום (פירוט ההתייחסות לאיום, ראו מטה). מנחם שרון, שהיה ראש מדור במחלקת המבצעים במלחמת ההתשה (ומפקד טייסת 144 במלחמה), מצוטט אצל גורדון כמציג את הגישה הביקורתית, אף על פי שלא ניכרת בדבריו תחושת דחיפות יתרה:¹⁰ "הסימפוזיונים שערכנו בחיל, עד לרמה של מובילים, אפשרו להציע שינויים, שאכן בוצעו. בסינוסואידה שבין יכולת מענה של אמצעי לחימה לבין מענה של תורת לחימה, היה ברור שהמענה התו"לי [תורת הלחימה] אינו מספק ויש לזרז פיתוח אמל"ח מתאים".

מפקד טייסת 107, יפתח ספקטור, הציג גישה מעורבת - ביטחון עצמי של מרבית המפקדים מול ספק שהטילו בודדים. הוא תיאר בפירוט את המענה שפיתח חיל האוויר לאתגר הטק"א בצורה של פעולה רחבה, רבת מטסים ("אופרציות") אשר תורגלה מספר פעמים, וגם את חוסר שביעות רצונו מגישה זו ואת המענה שהוא הציע לפתח ל-SA-6. "התרגילים האדירים הללו [תרגילי "להיט" ואחרים; ראו פירוט בהמשך] הביאו לידי סיפוק עצום ולהרגשה של כוח, אבל אני, ואי אלה מחברי, חשנו אי נוחות מכל השיטה הזאת [...]. הכיוון שמבצעי תקיפת הטק"א התפתחו אליו נראה לי, גם הפעם, כמו 'מפגן יום העצמאות' ולא שיטת לחימה". ספקטור המשיך ותיאר איך כניסת טילי ה-SA-6 והאתגר המודיעיני (הן בהקשר הנתונים הטכניים והן בהקשר מיקום הסוללות הניידות בזמן אמת) שהציבה מוזערו והודחקו, וכי כאשר התקשר למודיעין חיל האוויר קיבל את התשובה: "לכשיצא חיל האוויר לתקיפה, נדע איפה נמצאות לפחות 90 אחוזים מהסוללות". למרות זאת ניצל ספקטור את העובדה שפיקד על קורסי מובילי מבנים בכירים של החיל, כדי להתנסות בשיטת תקיפה של "ציידי" סוללות ניידות. מחלקת המבצעים אמנם תמכה בכך, אך מחלקת ההדרכה לא הקצתה לו משאבים לטובת דימוי האויב החדש, ובצר לו הוא פנה לאלוף פיקוד הדרום אריאל שרון, שהקצה לו "חטיבת קומנדקרים" שתדמה את סוללות הטילים וכן את שטחי האש של פיקוד הדרום. ספקטור תיאר את המצב התודעתי שבו הייתה מצויה מפקדת החיל, מתח שבין שיטת הלחימה של תקיפות רחבות, מתוזמנות ומבוססות מודיעין לבין הופעת הטיל הנייד:¹¹ "הרעיון שמיקומן של סוללות הטק"א לא יהיה ידוע פגם בכל תוכניותינו. עצם

10 גורדון, 30 שעות באוקטובר, עמ' 147.

11 יפתח ספקטור, רום וברור, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2008, עמ' 226-237.

החשיבה שניקלע למצב כזה, שטייסים יצטרכו להתרוצץ בשטח הסכנה ולמצוא את הסוללות בעצמם, הייתה בלתי נסבלת. אם כך הדבר, כל העבודה שהשקענו - תכנון, הצטיידות, אימונים - הייתה לשווא. זה היה רעיון מתועב".

לפי גישת ספקטור, המידע החדש איים על התפיסות הקיימות, ולכן הודחק. מדבריו עולה, כי למרות ניסיונותיו האישיים להטיל ספק ברלוונטיות המענה שפותח ולשכנע בצורך לפתח מענה חדש, חיל האוויר ככלל נכנס למלחמת יום הכיפורים בתחושת ביטחון ביכולת שרכש ובמודיעין שיהיה לו בזמן אמת. לסיכום, המשותף למבטאי הגישה הראשונה הוא הסברה שהבעיה של חיל האוויר הייתה ממוקדת בטק"א החדש, ה-SA-6, וכי למערך רחב ההיקף והמוכר - SA-2 ו-SA-3 (והרבה קני נ"מ) - היה מענה סביר (אשר, כפי שאציג בהמשך, התבסס על סדרת ניסויים ותרגילים). לפי גישה זו, לא ראה חיל האוויר את בעיית הטיל החדש כחמורה דיה להטיל ספק בשיטות שפיתח, עליהן התאמן וביישומן צבר ביטחון. יש לציין כי במבצע "דוגמן 5" ברמת הגולן (למעשה נגזרת שלו, שכן מרכיבים חשובים היו חסרים בו ביחס לתכנון) לא הצליחו להשמיד אף סוללת SA-6 עקב תנועתן עם הכוחות, שלא הייתה ידועה לחיל לפני שהחל המבצע. עיקר הפגיעות במבצע במטוסי חיל האוויר היו מנ"מ קני שנע עם הכוחות הסוריים (בעיקר בטייסת 201 שטסה מעל ציר הפריצה הסורי בגובה נמוך) ולא מטילי קרקע-אוויר. אציע בהמשך שמרכיב הנ"מ במערך ההגנה האווירי הערבי לא קיבל את ההתייחסות הראויה לו בתו"ל ובאימונים. הוא היה חסר בתרגילים החיליים רחבי ההיקף, וגם בניסויים שערך ספקטור. לדברי ראש ענף מודיעין טכני בחיל האוויר בין 1971 ל-1975, ראובן איל, ההתייחסות אל הנ"מ הקני הייתה כאל "מצב נתון" - איום שניתן להתמודד עימו באמצעות טיסה נמוכה מאוד או גבוהה מאוד. זאת, אף על פי שהם היו בתפוצה רחבה מאוד ביחידות היבשה הסוריות והמצריות ונעו כל העת עם הכוחות. לאור האמור, הנחת העבודה הייתה כי השטח יהיה רווי נ"מ.¹² במסמך המסכם את תקיפת שדות התעופה ותחנות המכ"ם במלחמה מופיע:¹³ "הטיסה בגובה נמוך חשפה את המטוסים להיפגעות מאש נ"מ וטילי זרת [סטרלה - SA-7] שהינם יעילים בגובה זה. אך מאחר ולא הייתה אפשרות למדוד את סיכויי ההיפגעות מטילים לעומת נ"מ זרת, הוחלט כי הטיילים מהווים סיכון דומיננטי ולכן התקיפה תבוצע בגובה נמוך".

12 ראיון עם תא"ל (בדימוס) ראובן איל, רע"ן מודיעין טכני במחלקת מחקר בחיל האוויר, 14 בינואר 2014, הרצליה.

13 חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"ם במלחמת יום הכיפורים**, מארס 1979, עמ' 71 (להלן: הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"ם**).

בעוד שהגדרת הני"מ כגורם נתון והתמקדות בטק"א בתכנונים נראתה הגיונית, הרי הבעיה שנגזרה מכך הייתה היעדרו המוחלט של הני"מ מהתרגילים¹⁴ (ראו להלן).

עמדת טק"א SA-2. צילום: רענן וייס¹⁵

הגישה העקרונית השנייה טענה כי חיל האוויר מצא פתרון לבעיית מערכי הטק"א בדמות ה"אופרציות", וכי זה תהליך שצלח ופותח לרמת אמינות טובה. לפי גישה זו, חיל האוויר נכנס למלחמה בתחושת ביטחון ביכולת (ולא בתחושת פער חמור), אשר הייתה נושאת פירות בהינתן התנאים ההכרחיים ליישומה במלחמה. כישלון מבצע "דוגמן 5", לפי גישה זו, נבע מהחפיזון ומהיעדר חלק מהתנאים להפעלתו ולא מאי-הכוננות העקרונית של התפיסה. גישה זו הוצגה על ידי מפקדי החיל ערב המלחמה (מוטי הוד) ובמהלכה (בני פלד) ועל ידי נוספים כמו דן חלוץ ששירת כטייס במלחמה (ראו להלן).

14 לצורך ההמחשה: דימוי נ"מ קני על נתיב התקיפה באמצעות רכב וירי זיקוקים על המטוס הראשון, שיגרום לשינוי נתיב הטיסה של המבנים שאחריו.

15 מתוך: יצחק שטייגמן, "מהפצצות עומק במלחמת ההתשה לפרוץ מלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 2018, 479, עמ' 46.

ערב המלחמה ענה פלד לשאלת עזר ויצמן - "האם התגברת על בעיית הטילים נגד מטוסים?" - בתשובה: "אין בעיה. מסודר!"¹⁶ לטענתי, שתוצג ותנומק בהמשך, לא היה מדובר בהירות אלא בביטחון עצמי מבוסס היטב. גורדון מתאר כי בסדרת ראיונות עימו לצורך כתיבת ספרו על קבלת ההחלטות בפרוץ המלחמה, טענו בכירי חיל האוויר במלחמה כי ככלל הם האמינו בתוכניות. הרשימה כוללת את רמ"א תא"ל דוד עברי; רמ"ח המבצעים לפני המלחמה אל"ם יעקב אגסי; ראש מחלקת המודיעין אל"ם רפי הרלב; מחליפו המיועד של רמ"ח המבצעים, סא"ל עמוס עמיר; ראש ענף תקיפה במחלקת המבצעים סא"ל אביהו בן נון.¹⁷ בכנס למידה מהמלחמה שנערך בנובמבר 1975 בבסיס חיל האוויר (בח"א) 8 אמר בן נון: "איפה עמדנו לפני המלחמה? היו לנו מבצעים מתוכננים עד הסוף, עם אמונה במודיעין, עם תכנונים של בית מרקחת, שניות של תיאום שבתרגילים ובמקומות אחרים האמנו שנוכל לעמוד בהם". המציג הראשי, גיורא רום, הזכיר לקהל כי ביום עיון שנערך בבח"א 8 בינואר 1973 בנושא הטילים, אמר מפקד טייסת קורנס: "אני מאמין שתהיה הפתעה אפילו לנו עד כמה זה יצליח"; ומישהו אחר אמר: "אף מטוס בתגר לא יופל מטילים". הוד אמר ביום הכנס, כי אם הפקודה למבצע "תגר" תופעל כלשונה: "לדעתי יפתיע חיל האוויר את העולם עוד פעם בכך שיתקוף מערך של 40 סוללות טילים, ישמיד אותו, ויוכיח שמערכי הגנה אינם יכולים לעמוד מול יוזמות אקטיביות או מול תקיפה. אני בין אלה שמעריך שניתן לעשות זאת כמעט ללא אבדות".¹⁸

ראש תחום היסטוריה בחיל האוויר, סא"ל זאב לכיש, כתב ב-1993: "שנת 1973 עומדת בסימן הכנת התוכניות ותחושת ביטחה שבידי חיל האוויר פתרון סביר לבעיית הטק"א".¹⁹ היחיד במטה החיל שטען אחרי המלחמה נגד התוכניות היה רמ"ח המבצעים במלחמה אל"ם גיורא פורמן, אשר אמר על התוכניות כי "היו

16 עזר ויצמן, **לך שמים לך ארץ**, ספריית מעריב, 1975, עמ' 329.

17 גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 424-425.

18 יום עיון בנושא קרקע-אוויר שנערך בבח"א 8 ב-10 בינואר 1973. מצוטט בתוך: מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר- ענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר במלחמת יום הכיפורים**, פברואר 1978, עמ' 6 (להלן: הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**).

19 זאב לכיש, "דוגמן 5 - שורשי הכשל המודיעיני", **מחשבות באוויר** 15, פברואר 1993, עמ' 28.

בעיות יסודיות בקונספציה הזו", וכי הוא התריע על כך בפני בני פלד,²⁰ אם כי לא ברור מה הייתה נחרצות עמדתו לפני המלחמה. דן חלוץ, ששירת כטייס במלחמה, כתב בזיכרונותיו:²¹

הלקח המרכזי ממלחמת ההתשה באשר לסוללות הטק"א היה ברור: תורת הלחימה חייבת להשתנות [...] החל תהליך מואץ שעסק בנושא. הרעיון המסדר לתקיפת הטילים היה לפעול בו זמנית על כל מערך הסוללות באזור נתון. במובנים רבים דמתה השיטה לזו שהופעלה נגד חיילות האוויר של האויבים במלחמת ששת הימים [...]. התאמנו בשיטות התקיפה החדשות באופן אינטנסיבי. התרגילים החיליים עסקו רובם ככולם בשיפור מיומנויות השולט והלוחמים. הגענו לרמה גבוהה בכל הקשור להיבטים המקצועיים של ביצוע התקיפה.

בינואר 1971 נערך משחק מלחמה מטכ"לי "מהלומה", ובו נדרש חיל האוויר להתמודד עם הטק"א. התייחסויות מפקד החיל הוד ורמ"א יחזקאל סומך בדיונים מקדימים ובמשחק עצמו לגבי יכולת החיל להתמודד עם הטק"א היו אופטימיות. בהתאם לכך אמר הרמטכ"ל חיים בר-לב בסיום התרגיל כי את משימות החיל - הגנת שמי המדינה, השגת עליונות ואמנעה - "החיל היה יכול להשיג במשחק ובמציאות - בוודאי".²² בעדותו לוועדת אגרנט אמר הרמטכ"ל במלחמת יום הכיפורים, דוד אלעזר: "חיל האוויר חשב לפני המלחמה, שיש לו תשובה טובה. אני יכול לומר היום שהתשובה אינה מושלמת".²³ עם זאת, חשוב לציין כי ההיסטוריה של צה"ל כוללת מספר מקרים שהמטכ"ל התקשה בהערכת הכשירות של פיקודים וזרועות להשיג את מה שציפה מהם. מאמר זה גורס כי הטענות של המצדדים בגישה השנייה נכונות. חיל האוויר אכן נכווה במלחמת ההתשה, אך התהליכים שעשה עד מלחמת יום הכיפורים לפתרון בעיית הטק"א היו רחבים ושיטתיים, וחיל האוויר

20 גיורא רם (פורמן), "ההפתעה המערכתית במלחמת יום הכיפורים", בתוך: מכון פישר למחקר אסטרטגי אוויר וחלל: הכנס התשיעי לביטחון לאומי בנושא: **מלחמת יום כיפור - לקחים ותובנות לגבי הכוח האווירי**, 22 במאי 2013, פרסום 53.

21 דני חלוץ, **בגובה העיניים**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2010, עמ' 72.

22 ניתוח התייחסות בכירי חיל האוויר ראו בתוך: ברונפלד, **מהקיץ האלקטרוני**, עמ' 158-161.

23 עדות דוד אלעזר לוועדת אגרנט, 10.2.1974, ישיבה פ"ה, עמ' 44:
<http://archivesdocs.mod.gov.il/Agranat2/dado/65/index.html>

נכנס למלחמה עם ביטחון ביכולותיו שהיה מבוסס על ניסויים ותרגילים רחבי היקף. היו אמנם הרהורים אצל אנשים שונים על יעילות המענה שפותח, אך הרהורים אלה היו בגדר היוצא מן הכלל. במאמר זה אציג את בניין הכוח בין סוף מלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים בשלושה מישורים:

- פיתוח שיטות תקיפה ייעודיות מהאוויר אך גם מהיבשה;
- פיתוח תפיסה מבצעית כוללת והכנת תוכניות המבוססות עליה;
- תרגולים רחבי היקף של כלל החיל.

רכב שיגור זחילי של טק"א 6-SA²⁴

שיטות ואמצעי התקיפה

ניתן לתאר את שיטות התקיפה שפותחו בין מלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים כשילוב של ארבעה מרכיבים. העיקרי היה שיטות לתקיפת סוללות טק"א בפצצות; השני - תקיפת מכ"מי הסוללות בטילים מתבייטי מכ"ם; השלישי - שיבוש והטעיה של מכ"מי הסוללות על ידי אמצעי לוחמה אלקטרונית;

24 התמונה מופיעה באתר **מרקיע שחקים** בשם מכון פישר.

הרביעי - ירי של כוחות יבשה, בעיקר תותחים, על סוללות קרובות. השילוב של המרכיבים הללו לכדי תוכנית מערכתית יצר יתירות וגיבויים פנימיים, אך גם צורך גובר בתיאום ביניהם. יש לציין כי בעוד ששלוש השיטות הראשונות היו בנות הפעלה בתוך זמן קצר יחסית כיוון שהתבססו על מטוסים, הרי שירי תותחים תלוי היה, לפחות בחלקו, בגיוס מילואים והגעתם לחזית.

1. תקיפות באמצעות פצצות²⁵

תקיפות אלה נחלקו למספר סוגים, שנבדלו זה מזה בעיקר בגובה הטיסה בדרך אל המטרה ובאופן שחרור הפצצות. השיטות הופעלו באופן מוגבל במהלך מלחמת ההתשה,²⁶ ופיתוחן ותרגולן המשיכו אחריה. הן יוצגו להלן בסדר הכרונולוגי שעל פיו תוכננו להתבצע במסגרת תוכניות התקיפה.

תקיפות קלע - תקיפות אלו היו שיטה משנית ביחס לחתף שיוצג בהמשך, אך הן היו עיקר התקיפות במטוסים הראשונים של תוכניות התקיפה לסוגיהן. תקיפת הקלע בוצעה בטיסה בגובה נמוך, עד 100 רגל, ואם אפשר תוך שימוש במסתור הקרקע. הטייס תמרן את המטוס במשיכה כלפי מעלה במרחק ניכר לפני ההגעה למטרה (למשל, כ-7 ק"מ) ושחרר את הפצצות שעפו קדימה במסלול בליסטי למטרה, ומייד לאחר גמר שחרור הפצצות תמרן בפנייה חדה ימינה או שמאלה תוך הנמכה מהירה ככל שניתן לגובה נמוך מאוד, ולאחר השלמת פנייה של כ-180° התרחק מהמטרה.

שיטת תקיפה זו חייבה לדעת את המיקום המדויק של המטרה (גם בחתף, המיקום המדויק נדרש, אך הטייס היה יכול לתקן אם זיהה את המטרה במיקום חדש, בגבולות הנתיב שבו הוא טס לכיוונה). הדיוק בשיטה זו היה קטן במידה רבה מתקיפת חתף (או כל תקיפה ישירה אחרת), ויתרונה הגדול היה בשחרור הפצצות רחוק מקני נ"מ או בחשיפה למשך זמן קצר יחסית לסוללות טק"א שסיכנו את המטוס. השיטה הומצאה על ידי האמריקאים כמענה לבעיותיהם בווייטנאם והייתה בשימוש על ידם במטוסי הפנטום (קורנס) והסקייהוק (עיט). את בעיית הדיוק פתרו בהטלת פצצות מצרר. אלה פיזרו מאות פצצונות קטנות - רימוני יד שהתפזרו מעל המטרה ("מטרת שטח")

²⁵ התיאור העקרוני של שיטות התקיפה מבוסס על המסמך: מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-ענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר במלחמת יום הכיפורים**, פברואר 1978.

²⁶ לפי דני שלום, תקיפת קלע ראשונה בוצעה ב־2 ביולי 1970, תקיפת חתף ראשונה בוצעה ב־4 ביולי 1970. ראו: שלום, **רוח רפאים מעל קהיר**, עמ' 905-913.

והיו רלוונטיות נגד בני אדם בשטח פתוח ונגד מטרות רכות, והשימוש בהן נגד סוללות טק"א נעשה כדי לפגוע בטיילים ובמפעיליהם. צה"ל הצטייד הן בפצצות מצרר אמריקאיות C.B.U והן בפצצות מצרר מסוג טל-1 שפותחו ברפא"ל.²⁷ שחרור הפצצות במטוס הקורנס החדש (ובחלק ממטוסי העיט שצוידו במערכת בקרת הירי "קריסטל") אירע בהגיע המטוס לתנאים (מיקום, גובה ומהירות) שהוזנו מראש במחשב ההפצה של המטוס.²⁸

לשימוש שעשה חיל האוויר בשיטת הקלע היו שני שלבים: הראשון - עם המערכת הרגילה של הקורנס כפי שהגיעה עם המטוסים שסופקו לחיל האוויר; והשני - עם שינוי שהכניס חיל האוויר במחשב הפצה מתקדם יותר שהיה במטוס, אותו מחשב שבו בוצעו הפצצות צלילה בשיטת Dive Toss.²⁹ מחשב זה התבסס על נתוני מערכת אינרציאלית, שפיצתה על הנתונים שמערכת הקלע הקודמת לא פיצתה, שחררה את הטייס מהצורך לדייק בתמרון המשיכה ושיפרה את דיוק הפגיעה.

הניסוי הראשון בתקיפת קלע, שבוצע בדצמבר 1970, כונה מבצע "דוד" וחולק לקלע גבוה וקלע נמוך.³⁰ ניסוי שני בוצע בפברואר 1971 על ידי צוותי אוויר שעברו אימון ייעודי (להלן "ניסוי נבחרת"). מטרתו הייתה לבחון את השפעת האימון המרוכז על תוצאות הפגיעה.³¹ בהמשך חודש פברואר בוצעו ניסויים נוספים במטוסי עיט, כדי לבחון את התאמתם לגיחות קלע.³² המסקנות היו שגם עיט יכול לבצע משימה זו במגבלות מסוימות.³³

27 שם, עמ' 405, 1003-1004. על פיתוח פצצות טל-1 ראו פירוט של מנכ"ל רפא"ל זאב בונן בתוך: **רפא"ל - ממעבדה למערכה**, נ.נ.ד. מערכות, 2003, עמ' 110-111.

28 שחרור הפצצות בוצע במחשב ההפצה של הקורנס בהגיע המטוס בעת המשיכה לזווית מעל האופק, שכוילה במערכת ייעודית לכך, זווית שהתקבלה מג'ירו פשוט ולא מדויק דיו שהיה מותקן במטוס. הזווית שכוילה מראש התקבלה מטבלה בהתאם לסוג החימוש, למשקל ולתצורת המטוס ולנתוני הטיסה המתוכננים. על הטייס היה למשוך כלפי מעלה, להגיע לתמרון של 4 ג' בתוך שתי שניות ולשמור ערך ג' זה עד לשחרור הפצצות. מערכת זו לא פיצתה על אי דיוק הטייס והרוח ולא על שינוי במשקל המטוס. כך גם בחלק ממטוסי העיט.

29 Dive Toss - מוד פעולה שהיה במחשב הקורנס.

30 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 3, **מבצע "דוד" - הפצצות קלע**, פקודת מבצע 17, 494/70 בדצמבר 1970.

31 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 2, **הוראת ניסוי מבצעי 26/71 - הפצצות קלע (2)**, 28 בינואר 1971.

32 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 2, **הוראת ניסוי מבצעי 33/71 - הפצצות קלע (3)**, 12 בפברואר 1971.

33 מפקדת חיל האוויר-מחלקת ציוד ענף מצ"ד 5, **מצררים בקלע בעיט - דו"ח ניסוי אוויר מס' 71-33**, 1 במארס 1971.

השלב השני בפיתוח תקיפת הקלע נבע משינוי ישראלי במחשב זה - ניצול מוד החישוב של מצב אחד במחשב (הטלת פצצה בצלילה ושחרור חימוש תוך כדי הרמת אף לכיוון האופק, תוך שימוש במוד מחשב ההפצצה Dive Toss) לצורך ביצוע Loft Toss (הטלה תוך כדי נסיקה). היא הוצעה ופותחה על ידי הנווט סגן יאיר דוד, שהציע רעיון זה (את תיאור התפתחות הרעיון ראו בספרו³⁴), וקצין ניווט וחימוש קורנס סג"ם ויקטור שנקר (שניהם מבסיס חצור) ואיש חקר ביצועים סגן יצחק בן ישראל מענף אוויר 2 (מחלקת אמל"ח) שזכו על כך בפרס ביטחון ישראל לשנת 1972. דו"ח של ענף אוויר 2 השווה את דיוק הפגיעה בין ניסוי ה-Loft Toss שבוצע ב-11 בינואר 1972 לבין אלו שהושגו במבצע "דוד" ו"ניסוי נבחרת" שצוינו מעלה, הראה שיפור משמעותי בפגיעה (לדוגמה, טעות אורכית מצטברת: 350 מ' בניסוי "דוד"; 160 מ' בניסוי "הנבחרת"; 70 מ' בניסוי Loft Toss).³⁵

בדיווח למפקד חיל האוויר בנושא שינוי Loft Toss במארס 1972, כתב ראש מחלקת אמל"ח בחיל האוויר כי הצורך המבצעי אושר ב-23 במאי 1971; הדרישה המבצעית יצאה ב-9 ביוני 1971; ניסויים בוצעו עם מטוס קורנס אחד בחודשים יולי-אוגוסט באותה שנה; בספטמבר הוחל בהכנסת שינויים במחשבי שישה מטוסים; בפברואר 1972 נערכו ניסויי הטלת חימוש עם מטוסים אלו שהראו תוצאות טובות; לאור האמור נקבע שהצטיידות בכלל מטוסי הקורנס תתחיל ביוני 1972 ותסתיים בדצמבר אותה שנה. ראש מחלקת אמל"ח הסביר במכתבו, כי למרות הצורך המבצעי המובהק, הרי שעקב רגישות השינוי במחשב ההפצצה היה הכרח לאסוף נתונים מתוך תוצאות ניסויים כדי לוודא סטטיסטית שאכן יש שיפור בתוצאות ההפצצה טרם ביצוע השינוי בכלל המטוסים.³⁶

שיטת תקיפת הקלע יועדה לתקיפת סוללות נ"מ שהיו בנתיבי החדירה לתוך מערך הטק"א ולתקיפת סוללות מסוכנות במיוחד אבל ניחות - SA² ו-SA³ שמיקומן הוזן מראש במחשב ההפצצה. היא הופעלה במטס ההכנה, בתחילת מטס התקיפה המרכזי, והייתה מרכיב נוסף בפתרון המערכתי שפותח. יש לציין כי במלחמה הופעלה שיטת הקלע בהיקף נרחב יחסית, כולל בלילה.

34 יאיר דוד, **ממשיכים או הולכים לקרב אוויר?** הוצאה עצמית, 2018, עמ' 281-290 (להלן: דוד, ממשיכים או הולכים).

35 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 2, **ניסוי 191/71 loftoss - דו"ח ראשוני**, 2 במארס 1972.

36 מפקדת חיל האוויר - מחלקת אוויר-ענף אמל"ח אוויר, **שינוי "לופטוס" - דו"ח מצב**, 19 במארס 1972.

בשל אי-הדיוק שלה מצד אחד והשימוש הנרחב בה במלחמה, מצד אחר (לא רק לתקיפות נ"מ כהכנה לתקיפת טק"א, אלא גם במסגרת תקיפת שדות תעופה ובסיוע לכוחות היבשה), טען יעקב אגסי, רמ"ח המבצעים במלחמת ההתשה ומפקד בסיס רמת דוד לאחר נפילתו של מפקד הבסיס זוריק לב במלחמת יום הכיפורים, כי הייתה "בריחה [של הטייסים] אל הקלע" בשל הסיכון הנמוך ביישומו, אף כי ידעו שסיכויי הפגיעה נמוכים.³⁷ ראשית, טענה זו בעייתית מעצם העובדה שהטייסים ביצעו תקיפות קלע לפי פקודות מבצע שהוציאה מפקדת חיל האוויר, ככל הנראה עקב אי-השגת העליונות בתחילת הלחימה וריבוי האבדות, ולא ביוזמת הטייסים. שנית, טוען יאיר דוד, ממפתחי שיטת ה-Loft Toss, כי כל סוג תקיפה באמצעות מצרר שאינה נגד מטרת אדם בשטח פתוח - לדוגמה, צוותי סוללות נ"מ וטילי קרקע-אוויר או מטרת רכות כרכבים - אלא נגד מטרת רק"ם, נדונה לכישלון, שכן פצצונת המצרר - רימון יד - אינה אפקטיבית נגד טנק, נגמ"ש או גשר על תעלת סואץ (תקיפות קלע שבוצעו גם בלילה), וכי כל תקיפת קלע עם פצצות שימוש כללי (ש.כ.) כנגד מטרה קטנה נדונה לכישלון עקב היחס שבין רדיוס ההרג הנמוך והפיזור הרב של הפצצות בסוג תקיפה זה.³⁸ מכיוון שאין בנמצא נתונים על הרכב סוגי המטרות שנתקפו בקלע או הרכב סוגי החימושים שנעשה בהם שימוש, הרי שנראה כי הביקורת של אגסי בהקשר חוסר המועילות אינה מבוססת, שכן תקיפות קלע בחימוש לא מתאים על מטרה לא מתאימה (ראו תקיפת הגשרים) הן שגיאה ביסודן, ולא ניתן להסיק מכך על האפקטיביות מול סוללות הנ"מ שנגדן ננקטה שיטה זו. לגבי האפקטיביות ביחס לפגיעה בסוללות טק"א, לפי מחקר של ענף חקר ביצועים שבוצע אחרי המלחמה, ב-19 תקיפות קלע על סוללות טק"א אשר בוצעו במסגרת המטס הראשון של תוכנית "תגר" (עוד 78 תקיפות קלע בוצעו נגד נ"מ) נפגעו שלוש סוללות תוך אובדן של מטוס אחד. עוד צוין כי במהלך כל המלחמה ובשתי החזיתות שותקו 35 סוללות טק"א למשך 24-48 שעות, וכי שני שלישים מהן הושמדו. לא פורט אם התקיפות בוצעו בשיטת קלע או חתף.³⁹

37 יעקב אגסי, "נצחון בסבירות נמוכה - פרק 10: אי שימוש מושכל בכוח אווירי", פורום אלפרדו, **אתר 1 News**. להוכחת טענתו הביא אגסי עדויות אישיות שלו וכן נתונים של ענף חק"ב של חיל האוויר, לפיהם שיעור ההחטאות במצרים היה 36% לפחות, ובסוריה 40%.

38 דוד, **ממשיכים או הולכים**, עמ' 281-290.

39 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת אמל"ח/ענף חק"ב, **תקיפת סוללות טילים במלחמת יום הכיפורים**, תסקיר חקר ביצועים 9/75, דצמבר 1975, עמ' 22.

תקיפות חתף - השיטה העיקרית לתקיפת הסוללות המנצלת את מגבלת הטילים בגובה נמוך; היא הייתה חידוש ביחס לגישה האמריקאית שיושמה במלחמת וייטנאם - תקיפת טק"א מסוג SA-2 מהגובה בנוכחות קני נ"מ רבים. גם היא בוצעה טיסה בגובה נמוך עד 100 רגל, וכשהדבר התאפשר תוך שימוש במסתור הקרקע. בשונה מהקלע, המטוס המשיך לאזור המטרה בגובה נמוך, הוא משך לגובה של כ-5,000-7,000 רגל למשך חשיפה מזערי שנדרש לצורך זיהוי המטרה בעין, תקף בגובה זה, יצא בגובה 2,000 רגל ואחר כך שבר לגובה נמוך בדרך חזרה. יעף חתף פותח בחיל האוויר כשכלול ליעף האמריקאי שהיה מבוסס על מוד פעולה שהיה במחשב הקורנס בשם Dive Toss. הרעיון המרכזי: זמן החשיפה צריך להיות יותר קצר מזמן התגובה של הסוללה (במסמכים מסוימים, תקיפת החתף מכונה "תקיפה בחשיפה מזערית"). מסמך הסיכום של חיל האוויר לנושא תקיפות הטק"א מציין כמה סוגיות שהייתה להן השלכה דרמטית על יעילותה של שיטה זו במלחמה עצמה. לגבי הנ"מ הקני, אשר כאמור לעיל היו ידועים היקפיו אך בשל כמותו הגדולה וניידותו הוא נחשב באופן עקרוני "מצב נתון", נכתב:⁴⁰

הטיסה בגובה נמוך [בדרך למטרה] חשפה את המטוסים להפגעות מאש נ"מ וטילי זרת [סטרלה], שהינם יעילים בגובה זה. מאחר ולא הייתה אפשרות למדוד את סיכויי ההפגעות מטילים מול הסיכויים להפגעות מאש נ"מ, הוחלט כי הטילים מהווים סיכון דומיננטי. ההחלטה התבססה על הניסיון המבצעי, שכלל גיחות צילום, שבהן חדרו המטוסים דרך המערך, והסוללות לא הספיקו לשגר טילים וכן בתקיפת סוללות SA-2 בשייך מסכין בסוריה בנובמבר 1972 [מבצע "דוגמן 11"].

התכנונים בפקודה כנגד הנ"מ כללו פתיחת התקיפה במטס הכנה, שבו יותקפו סוללות הנ"מ לאורך התעלה בקלע [באמצעות פצצות מצרר; ראו להלן] בכמות גדולה של מטוסים, תכנון נתיבים שיעקפו ריכוזי נ"מ ידועים ותקיפת נ"מ אורגני מסכן בסוללות הטילים.

קבלת הימצאות הנ"מ כמצב נתון נבעה, אם כן, מקושי לחשב את השפעתו ומניסיון מבצעי מוגבל. למעשה, בשל כמות ההפלות הגדולה מני"מ שמעליו עברו המטוסים בדרכם לתקיפת סוללות הטק"א, היה מרכיב הנ"מ, ולא ה-

40 הענף לתולדות חיל האוויר, תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר, עמ' 62.

SA-6 הבעיה המשמעותית יותר במלחמת יום הכיפורים. יש לציין כי הטענה שנשמעה אחרי המלחמה, לפיה הסיבה לריבוי הנפילות מנ"מ נבעה מכך שהדיוויזיות הסוריות כבשו את רמת הגולן הישראלית כך שנתביי הטיסה עברו מעליהן (ומעל מערכות הנ"מ שלהן), מוגבלת בתקפותה. אף על פי שעיקר האבדות ב"דוגמן 5" היו בטייסת 201 שטסה מעל נתיב פריצה סורי, אשר עובה ככל הנראה בקני נ"מ, הרי שגם אם התקיפה הייתה מתבצעת לפני שהדיוויזיות הסוריות חצו את הגבול, היו הנתיבים נדרשים לעבור מעל מערך הנ"מ שלהן בדרך לתקיפת סוללות הטק"א (גם אם היה במוצע דליל מאשר ריכוז הנ"מ באזור הפריצה).

מטוס סקייהוק במהלך נחיתה בבסיס חיל האוויר. באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

עוד יש לציין, כי בסיכום מופיע שפתרון יעף החתף התגבש בסדרת תרגילי תקיפת טילים "להיט" (שתפורט בהמשך). שיטת החתף הייתה השיטה המרכזית לתקיפת הסוללות, ועליה התבסס מטס התקיפה. **שיטת ה"ציידיים"** - מכיוון ששיטות הקלע ושיטת החתף לא התאימו לאיתור ותקיפת סוללות ניידות שמיקומן לא היה ודאי, פותחה בקורס מובילי מבנים בכירים (מב"נים) תחת פיקודו של מפקד טייסת 107 יפתח ספקטור, שיטת ה"ציידיים".⁴¹ לפי שיטה זו, מטוסי תקיפה שיפטרלו באזור מוכה הטילים (אמ"ט) יאתרו סוללות טילים לפי שיגורי הטילים ויתקפו אותן מגובה רב.

41 ספקטור, **רם וברור**, עמ' 232-236.

ה"ציידים" גם היו אמורים לדווח למבני מטוסים ותוקפים אחרים, כדי שאלה ייכנסו לתקיפה בגובה רב או ביעף חתף. בדיון של מטה חיל האוויר בתחילת יולי 1973 הציג ספקטור את תובנותיו מקורס המב"נים ואת המלצותיו.⁴² ציד סוללות בשיטת "תגר 4" מופיע כאחד הנושאים שתורגלו במסגרת יום הקרב החילי בהמשך אותו חודש.⁴³ בהערכת המצב המבצעית של 1973-1974 מוסברת שיטה זו כ"ציד מארבים", אולם נכתב כי "מבחינת הגבהים והטיסה עדיין אין לנו שיטה מגובשת למשימה זו".⁴⁴ בסיכום חיל האוויר לתקיפת הטק"א מופיע, כי שיטה זו שולבה בתוכנית "תגר" וכי יצאו הוראות אימון לשיטת ה"ציידים", אך רוב הטייסים לא התאמנו בה לפני המלחמה.⁴⁵ נשאלת השאלה, איך נתפסה השפעתה של כניסת ה-SA-6 על אפקטיביות שיטות התקיפה? - בהצגת תוכניות חיל האוויר לשר הביטחון ב-22 במאי 1973 הציג רמ"ח המודיעין רפי הר-לב את כמות הסוללות במצרים (10-14) ובסוריה (5) ואמה:⁴⁶ "בהערכה כללית ה-SA-6 לא משנה שום דבר בצורה משמעותית. יש רק דבר אחד שהוא משמעותי: שאם בכל הטילים אנחנו יכולים לטפל בצורה אלקטרונית, ל-SA-6 אין לנו תשובה. אני לא יכול לחסום את כל טילי ה-SA-6 במהלך התקיפה. נושא זה צריך להלך בחשבון".

מפקד חיל האוויר בני פלד הוסיף גם הוא הסבר וסיכום: "הכמויות הללו של סוללות הטילים [SA-6] אינן משמעותיות לגבי עצם הנצחון או ההפסד בלחימה או הקושי בהשגת נצחון". כלומר, יהיו אבדות אבל מרבית הסוללות יושמדו ותושג עליונות אווירית מספקת.

במסמך הערכת המצב של חיל האוויר לשנת 1973-1974 שפורסם ב-29 באוגוסט 1973, אשר בעת פרסומו כבר היה ידוע על הגדלת סד"כ הסוללות הניידות בסוריה (15 במספר⁴⁷), הודגשה הבעיה שהציב הטיל החדש בהיבט ניידותו והשפעתה על יכולת המודיעין לאתרו טרם התקיפה.⁴⁸ בהמשך המסמך

42 מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **תקיפת מארבי טילים - זימון לרב שיח**, 1 ביולי 1973. הדיון היה בהשתתפות מח"א ורמ"א. הנושאים לדיון בו הוגדרו: הכנות מקדימות, שיטה ומקום פטרול, שיטות כניסה לתקיפה, התאמת חימוש, כוחות מסייעים צופים לתצפית אש, ל"א ושיטות אימון.

43 מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **יום קרב 1/73**, 18 במאי 1973.

44 חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף 3, **הערכת מצב מבצעית לשנת 1973-1974**, 29 באוגוסט 1973, עמ' 74 (להלן: ענף 3, **הערכת מצב מבצעית**).

45 הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 65-66.

46 לשכת מח"א, **הצגת תכנונים אוויריים לשר הביטחון**, 22 במאי 1973, עמ' 6.

47 ענף 3, **הערכת מצב מבצעית** עמ' 25.

48 שם, עמ' 19.

נכתב: 49 "אם יתפעלו המצרים והסורים את הסוללות כניידות תהיה לנו בעיה לאתר אותן ולתקוף אותן בצורה מתוכננת. אין לנו עדיין פתרון לבעיה זאת, ויש לעשות מאמצים מיוחדים לאיתור מדויק של סוללות אלה לקראת התקיפה". בדו"ח המסכם את פעילות חיל האוויר לתקיפת סוללות הטק"א במלחמה נכתב מצד אחד, לגבי ה-SA-6, כי הביצועים שהוצגו לגביו היו מוערכים בלבד והטווחים האפקטיביים שניתנו היו מוגזמים (40 ק"מ במקום 20 ק"מ, ולכן הם צומצמו תוך כדי המלחמה, מה שאיפשר תכנון נתיבי טיסה קצרים יותר); לא הייתה ידועה שיטת ההנחיה; בתחום האלקטרוני המידע היה מועט ביותר, ולכן לא ניתן היה להכין מענה ל"א. חיל האוויר ביצע מספר גיחות צילום במטוסים מאוישים ובמטוסים בלי טייס (מב"ט) במגמה לגרות את הסוללות ולהשלים את המידע החסר. ואכן הושלמו פרמטרים חסרים בתחומי כוונת המערכות, זמני התגובה, תדרי מכ"מי החיפוש ומערך האיתור.⁵⁰ "נערכה תוכנית לניסויים תוך הסתכנות רבה יותר בהתגרות, ובשיתוף ציוד אמריקאי משוכלל, אשר תוכנן להגיע ארצה למשך חודש ימים בחודשים אוקטובר-נובמבר 73, דבר שכמובן לא בוצע ערב המלחמה".⁵¹

מן הצד האחר מופיע באותו דו"ח ציטוט מראיון עם סא"ל שרון מנחם (רמ"ד במחלקת המבצעים לפני המלחמה), כי "מחלקת מבצעים קיבלה מהמודיעין את הנתונים כי יש להתייחס לסוללות ה-SA-6 כמו לסוללות SA-3, ולכן הניחה מחלקת מבצעים כי שיטת התקיפה בקלע מתאימה גם לתקיפת סוללות SA-6".⁵² אזכיר כי התאמת תקיפת הקלע קשורה לידיעת מיקום הסוללות ולא למאפייניהן בהיבט האלקטרוני, וכאן כנראה לא עמדו על המשמעות של ניידותן, או שלא העריכו כי הן ינועו מייד בפרוץ מלחמה.

נראה כי בחיל האוויר הבינו שהאיום מהטיל החדש אינו ידוע לאשורו, אך בה בעת לא יוחסה לו חשיבות קריטית, כזו שאמורה לשנות מהותית את תוכניות החיל; שכן אלו שונו רק במידה מועטה באמצעות הוספת מטס רביעי בתוכנית "תגר" שנועד לפעול בשיטת ה"ציידים". טענותיו של ספקטור כי חיל האוויר לא אימץ את שיטותיו באופן נרחב, ושהן היו עדיפות על המטוסים

49 שם, עמ' 75.

50 הענף לתולדות חיל האוויר, תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר, עמ' 57-58.

51 שם, עמ' 58.

52 שם, עמ' 63.

רחבי ההיקף והמתוכננים לפרטי פרטים, קשות לביסוס ולהצדקה. זאת משום ששיטת הציידים התאימה לתקיפה של סוללה בודדת לאחר זיהויה על ידי מבנה מטוסים יחיד, מה שדרש שהייה ממושכת באמ"ט בשעה שסוללות שאינן מותקפות מאיימות על המבנה התוקף. קשה לראות כיצד ניתן היה להתאימה לתקיפה של מערך סוללות רחב הכולל גיבויים הדדיים, בעיקר כאשר נדרש להשיג עליונות אווירית בתוך זמן קצר.

מגדלי "צא כיוון" - המענה לצורך בידיעת מיקום מדויק בעת התקיפה; הקושי של טייס לזהות את מיקומו ביחס למטרה במהירות של מאות קשר ברור, ונוסף עליו צורך לצמצם את טעות הניווט כאשר מדובר היה בתקיפות קלע מבוססות הזנת נתונים במחשב. הזנה זו בוצעה בבסיס, ועד להגעה למטרה בחזית התעלה או ברמת הגולן הצטברה שגיאת ניווט גדולה במערכות המטוס. הפתרון היה בדמות הצבת מגדלים כל מספר קילומטרים לאורך תעלת סואץ וברמת הגולן, אשר מעליהם עברו המטוסים בדרכם לשטח האויב, בין אם בגיחות קלע ובין אם בגיחות חתף, ובעזרתם ביצעו "איפוס מיקום" לפני התקיפה. בסיני הוצבו מגדלים כאלה כבר במלחמת ההתשה.⁵³ בנספח לתוכנית "תגר", שכותרתו "נאמן 2", מצוין כי קיימים 11 מגדלי "צא כיוון" במקביל לדרך החת"ים (דרך שיועדה להנעת יחידות תותחנים לרוחב הגזרה) במרחק 20-30 ק"מ ממזרח לתעלה, ועוד ארבעה מגדלים במרכז סיני באזור ג'בל מערה. לפי "נאמן 2", המגדלים אמורים היו להיות מסומנים בעשן צבעוני על ידי פרחי טיס מבית הספר לטיסה.⁵⁴ תרגילי "להיט", שיפורטו מטה, כללו תרגול עם מגדלים מאולתרים שדימו מגדלים אלה, או עם אמצעי סימון חלופיים כדוגמת מסוקים שהפעילו עשן. יש לציין כי במורדות רמת הגולן הוקמו שישה מגדלי "צא כיוון" רק ערב המלחמה.⁵⁵ הפקודה להפעלת עשן במגדלים בצפון נקראה "נאמן 1".⁵⁶

53 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **מבצע "דוד"** - הפצצות קלע, פקודת מבצע 494/70, 17 דצמבר 1970. במסמך מצוין כי בניסוי יבוצע שימוש במגדל שייבנה בדומה לאלו המוצבים סמוך לתעלת סואץ למשימות מבצעיות.

54 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, תיק אב "תגר", **הפעלת עשן במגדלים, פקודת "נאמן 2" 118/73**, 3 ביוני 1973.

55 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **אישור תקציבי למגדלים ברמת הגולן**, 28 באוגוסט 1973. במסמך נכתב: "בתכנון מחודש של 'דוגמן 5' נתגלה צורך במגדלי יציאת כיוון כדוגמת המגדלים בתעלה. בכוננתנו להקים 6 מגדלים לאורך החזית. עלות - 60,000 ל"י".

56 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **דוגמן 5**, פקודת מבצע 51/73, 30 באוגוסט 1973, נספח "נאמן 1".

בלילה הודלקו במגדל או בסביבתו אמצעי תאורה (הדלקת "גוזניקים" בצורת T על הקרקע). עדותו של הטייס חנוך פטישי על תקיפת קלע בחזית התעלה ב-7 באוקטובר, תוך זיהוי ה-T ותיקון שגיאת ניווט מצטברת של כמייל, מעידה כי השיטה עבדה, לפחות חלקית;⁵⁷ אם כי לא ניתן לדעת מה היו תוצאות התקיפה בזמן אמת, עקב המרחק של המטוס מהמטרה.

מודיעין על מיקום סוללות דרש צילום קבוע של רמת הגולן הסורית והצד המצרי של תעלת סואץ ממרחק רב, כדי לא להסתכן בהפלת המטוס המצלם. חיל האוויר הוציא ביוני 1971 דרישה מבצעית למצלמה בעלת טווח צילום של 60 ק"מ.⁵⁸ יש לציין כי המענה הראשוני עם סיום מלחמת ההתשה היה השאלת שני מטוסי פנטום אמריקאיים מדגם RF-4C. החיל קיבל פודי צילום אמריקאיים החל באוקטובר 1971 (והחזיר את המטוסים המושאלים, תוך שהפודים נשארו בארץ).⁵⁹ יעילותם הייתה גבוהה מאוד, אך הם יצרו מגבלה משמעותית על רום הטיסה של המטוס ל-50,000 רגל. כמענה לכך, החלה חברת ג'נרל דינמיקס לפתח דגם של פנטום לצילום בגובה רב בשם F-4X עם שיפורים של הזרקת מים לכונסי האוויר ושינוי בכונסים עצמם. דגם זה אמור היה לאפשר טיסה בגובה 75,000 רגל - מעל יכולת ההפלה של SA-2.⁶⁰ חיל האוויר הוציא דרישה מבצעית ל-F-4X⁶¹ ומתחילת 1972 השתתפה ממשלת ישראל במימון הפיתוח. אך מטוסים אלו לא היו בידי החיל ערב המלחמה והגיעו בשלהי 1975. בו בזמן בוצעו הסבות גם בדגם F-4E שהיה בידי צה"ל, שבהן הוחלף המכ"ם שבחרטום המטוס במצלמה, ובוטל התותח מתחת לחרטום.⁶²

57 ראו מאמרו של חנוך פטישי, "קלע" לילה בתעלת סואץ", 13.11.90, באתר **מרקיע שחקים**. נראה כי גם בתצלום אוויר לאחר התקיפה היה קשה מאוד לזהות האם מטרות נפגעו מהפצצות קלע מסוימות, זאת עקב אינטנסיביות הלחימה, שהביאה לכך שחלק מהמטרות הותקפו מספר פעמים ובאמצעים שונים.

58 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 2, **מצלמה לצילום אלכסוני ארוך טווח** - דרישה מבצעית 52/71, 8 ביוני 1971.

59 ראו באתר **מרקיע שחקים**: <https://www.sky-high.co.il/134771/%d7%a7%d7%95%d7%a8%d7%a0%d7%a1-151>

60 אנדריאס קליין, "השבלול", **אתר מרקיע שחקים**, תרגום: אבינועם מיסניקוב (להלן: קליין, **השבלול**).

61 מפקדת חיל האוויר- מחלקת אוויר-אוויר 2, **דרישה מבצעית מס' 135/72**, 26 **F-4X**, בנובמבר 1972.

62 קליין, השבלול.

2. תקיפת מכ"מי סוללות בטיילים מתבייתי מכ"ם

אחרי מלחמת ההתשה התנסה חיל האוויר (ראו להלן) בשימוש בטיילים המתבייתים על מכ"ם הסוללות מסוג שרייק (Shrike, בצה"ל הם כונו אגרוף). הם תוכננו להיות מופעלים כמה דקות לפני הגעת המטוסים שתקפו ביעף חתף, כדי לדכא את הסוללות. היו כמה סוגי אגרוף (אדום, כחול ושחור) בהתאם לסוג הסוללות.⁶³

3. אמצעי ל"א וגופי הטעיה

אלה כללו מגוון אמצעי חסימה ושיבוש מטוסים ובהם "כתף", "יבלת", "שליף" ו"מכבש". בשניים הראשונים נעשה שימוש כבר במלחמת ההתשה.⁶⁴ להפעלת אמצעים אלה הוקצה סד"כ מגוון וגדול של מסוקים, מטוסי תובלה ומטוסי תקיפה. בני פלד הדגיש את מערך המסוקים נושאי ה"כתף" ואת יחידות הל"א 505, 555, 545 ו-557, אמצעי הגנה עצמית למטוסים ובניית מערך אלינט מאסיבי באגף המודיעין.⁶⁵ עקב כישלון השימוש בל"א במלחמת ההתשה, ציינה הערכת המצב המבצעית 1973-1974: "השיטה המקובלת עלינו היום היא התבססות על טכניקת הטיסה הנ"ל [חתף - כניסה מהירה ונמוכה] כשל"א עוזרת רק כבונוס".⁶⁶ בסיכום תקיפות הטק"א צוין: "הגנת הל"א הוכנה ונכתבה אחרי שפקודת תגר נכתבה, ולכן הותאמה הל"א לפקודה מוכנה".⁶⁷

מרכיב חדש היה פיזור מוץ מאסיבי. צורך מבצעי ליכולת כזו הוציאה מחלקת אוויר ביוני 1971, והוא כלל חסימה של מערך טק"א ברוחב 30 ק"מ במשך שעה.⁶⁸ היכולת פותחה והופעלה במבצע "מפצח 25" באופן לא יעיל, עקב כיווני רוח לא מתאימים (ראו מטה).

---

63 הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 64. לפי המסמך, לחיל האוויר היו ערב המלחמה טילי אגרוף כחול נגד מכ"מי סוללות SA-6, אך לפי אל"ם (בדימוס) אליהו יצחקי - שהיה במהלך המלחמה ראש צוות תכנון ל"א במחלקת מבצעים, ולאחר המלחמה הקים את מדור ל"א במטוסי קרב בתוך ענף ל"א - לא היו כאלה, וזו כנראה טעות.

64 שלום, **רוח רפאים מעל קהיר**. המערכות מצוינות לאורך שני כרכי הספר.

65 בני פלד, **ימים של חשבון**, מודן, 2004, עמ' 346.

66 מחלקת אוויר-ענף 3, **הערכת מצב מבצעית לשנת 1973-1974**, 29 באוגוסט 1973, עמ' 72.

67 הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 66.

68 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר, **פיזור מוץ מאסיבי - צורך מבצעי**, 11 ביוני 1971.

חשוב לציין כי הפעלת הל"א, כמו הפעלת חיל האוויר בכלל, סבלה בפתיחת המלחמה מהעתקת החיל מהצפון לדרום וחזרה, מה שהקשה על מיצוי האמצעים שפותחו. על פי אליהו יצחקי, ראש צוות תכנון ל"א במחלקת המבצעים במלחמה, במבצע "מפצח 23" שבוצע ב-20 באוקטובר בתעלת סואץ "תכננו את התקיפה עם סנכרון מלא ללוחמה אלקטרונית. טסו רק גבוה, ביצעו את כל המשימות, שום מטוס לא נפגע".⁶⁹ הדבר מעיד כי מרכיב הל"א היה יעיל ובעל משמעות. כך גם ב"מפצח 25" ב-22 באוקטובר, שבו הופעל מזל"ט מב"ט כדי "לשאוב טילים", פוזר מוץ מערבית לסוללות, הופעל אגרוף והופעלה חסימת ל"א מאסיבית קרקעית ואווירית. התוצאה במקרה זה הייתה השמדת חמש סוללות ללא היפגעות לכוחותינו.⁷⁰ להק מודיעין תחקר את תקיפת סוללות הטק"א במצרים על ידי טילי אגרוף, ומסקנותיו היו ששיעור הפגיעה הכולל בסוללות (בכלל זה השמדה, פגיעה קשה ופגיעה קלה) היה 12%-18%, וכאשר בוצע שימוש מאסיבי כמו במבצעי "מפצח" - היה שיעור ההצלחה כפול מאשר בשאר ימי המלחמה. עוד נכתב במסקנות להק המודיעין, כי להפעלת אגרופים היה אפקט חשוב של "דיכוי" סוללות, שהגיע לכדי 50% במהלך תקיפות מאסיביות.⁷¹

נעשה שימוש גם בגופי הטעיה משלושה סוגים - טל-3, סהר ותלם. מטרתם הייתה "לשאוב טילים" לפני התקיפה, ובכך להפחית את מספר הטילים המשוגרים על מטוסים אמיתיים. הם גם היו אמורים לסייע ל"ציידים" באיתור סוללות. התלם נועד גם לפזר מוץ להטעיית הסוללות. 25 תלמים נקלטו בחיל האוויר בסוף 1971.⁷² הם תוכננו להיות מופעלים בתעלת סואץ במסגרת פקודת "ציפורני חתול".⁷³ גם במקרה זה בניין הכוח לפני המלחמה היה יעיל (בראייה טכנו-מבצעית). בשעה 07:00 בבוקר 7 באוקטובר, ובלי לדעת כי שעת התקיפה שונתה ל-11:30, הפעילה טייסת 200 שלושה תלמים ממנחת בצפון הארץ, שניים מתוכם פעלו היטב. לפי מפקד הטייסת שלמה

69 אורי מילשטיין, "אפקט הערצב: כך השמידה ישראל את טילי הסורים ואת הדוקטרינה הסובייטית", מעריב, 4 ביוני 2016.

70 בח"א 8, תקיפת טילים במלחמת "יום הכיפורים" 23 בינואר 1976, עמ' 16-20.

71 מפקדת חיל האוויר-להק מודיעין-מחלקת אמל"ח-ענף חקר ביצועים, תקיפת סוללות טק"א במצרים על ידי טילי אגרוף במלחמת יום הכיפורים, סקירת מודיעין מיוחדת מס' 40/74, אוקטובר 1974, עמ' 20-21.

72 מפקדת חיל האוויר-לשכת מפקד החיל, ארגון והפעלת יחידת תלם, 12 באוקטובר 1971.

73 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, תיק אב "תגר", "ציפורני חתול" פקודת מבצע 115/73, 29 במאי 1973.

ניה, הדבר גרם לסורים לירות עליהם יותר מ-20 טילים.⁷⁴ נראה כי גם למרכיב זה היה פוטנציאל להיות חלק בפעולה מערכתית נגד הטק"א, אם הוא היה משולב בה באופן שתוכנן מראש.

באופן כללי, לפי עבודת חקר ביצועים שבוצעה אחרי המלחמה נכתב כי במבצעים שהל"א היה מתואם בהם עם תקיפת המטוסים, "ירד אחוז הנפל [של המטוסים] בפקטור של 5 בערך בגלל הל"א".⁷⁵

4. ירי תותחים וטנקים על סוללות טק"א ופיזור מוץ על ידי תותחים

כחלק מתהליך פיתוח היכולת להתמודד עם הטק"א, ניסה חיל האוויר לעשות שימוש גם באמצעי לחימה יבשתיים ובכללם טנקי טירן (טנקי טי-55 שהוסבו לשימוש בצה"ל), תותחי 130 מ"מ שלל (טווח 27.5 ק"מ), תותחי 155 מ"מ (טווח 20 ק"מ) ותותחי 175 מ"מ (טווח 34 ק"מ). ליכולת ירי מאמצעים יבשתיים על סוללות טק"א ניתן שם הקוד "בליעה", ובהמשך הוא שונה ל"בנדיגו".

בניסויים שנערכו בירי טנקי טירן באוקטובר 1971 עלה כי פיזור הירי גדול יחסית, אך עם זאת סיכום אג"ם מבצעים כי יימשכו הניסויים לשיפור התוצאות.⁷⁶ קצין התותחנים הראשי (קתמ"ר) דיווח זמן קצר אחר כך לראש אג"ם, כי נמצאה סיבת הפיזור הגדול בתותחי שלל 130 מ"מ וכי העניין בטיפול.⁷⁷ ניסוי ירי נוסף בטירן נערך ב-25 בדצמבר 1971, כאשר גיסות השריון (אשר הביעו התנגדות לשימוש בטנקים) אימנו את צוותי הטנקים, ומפקדת קצין התותחנים הראשי הכינה וניהלה את ניסוי הטיוווח. עוזר ראש אג"ם סיכם כי לאור הצלחת הניסוי ישולבו הטירנים בתוכנית "בליעה", והנחה לסיים את הכשרת הצוותים עד 15 בדצמבר 1971.⁷⁸ בהמשך לכך פקד אג"ם מבצעים על גיסות השריון להכשיר את כל גדוד הטירנים (27 צוותים) במהלך דחוף עד למועד שנקבע.⁷⁹

74 יובל שוהם ומאי אפרת, "40 שנה בלי טייס", בטאון חיל האוויר 200, ספטמבר 2011 (פורסם גם באתר חיל האוויר).

75 מפקדת חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת אמל"ח-ענף חק"ב, תקיפת סוללות טילים במלחמת יום הכיפורים, תסקיר חקר ביצועים 9/75, דצמבר 1975, עמ' 21.

76 אג"ם-מבצעים, תרגילי "בליעה", טיראנים, 130 מ"מ, 31 באוקטובר 1971.

77 מפקדת קתמ"ר-לשכה, "בליעה" 130 מ"מ, 8 בנובמבר 1971.

78 לשכת ראש אג"ם, ניסוי ירי טיראנים - סיכום עוזר ראש אג"ם מיום 26 בנובמבר 1971, נובמבר 1971.

79 אג"ם-מבצעים, אימון טיראנים - בליעה, 1 בדצמבר 1971.

מענה משמעותי יותר היה אמור להתבצע בטיווח ירי ארטילרי מתותחי 155 מ"מ על סוללות טק"א על ידי מטוסי עיט. מי שביצע את הניסויים, ואמור היה לבצע את הפעולה במלחמה, היה אגד ארטילרי 209 של אוגדת סיני. ב-15 בדצמבר 1971 בוצע ניסוי עם מספר סוללות 155 מ"מ בטיווח של חמישה מטוסים.⁸⁰ במאי 1972 בוצע ניסוי כזה עם שלוש סוללות תותחי 155 מ"מ וארבע סוללות 175 מ"מ, ובו נבחן טיווח של מטרות שדימו ארבע סוללות טק"א בעזרת ארבעה מטוסי עיט.⁸¹ לאור הצלחת הניסויים תוכננה תוכנית "בנדיגו" שכללה שתי חלופות: "בנדיגו" סדיר, שהייתה מבוססת על האגד הסדיר ותגבור מוגבל (סה"כ 12 סוללות) ו"בנדיגו כללי" על בסיס 30 סוללות סדירות ומילואים.⁸² על פי הפקודה ממאי 1973 התוכנית הייתה תלת-שלבית - שלב א: תקיפת סוללות טק"א באזור הצפוני של התעלה, אזור פורט סעיד; שלב ב: תקיפת סוללות לאורך כל התעלה; שלב ג: תקיפה רק באזור הדרומי (מצפון לאגם המר ודרומה). פקודת "גלדיאטור א" הנחתה על תקיפת מערך הסוללות הצפוני בהיערכות חת"ם מצומצמת.⁸³ שמירת הכשירות לתוכנית זו המשיכה עד המלחמה. כך לדוגמה, במאי 1973 תורגלו תשעה טייסים בטיווח, ובשל הרמה הבינונית שהופגנה המליץ אג"ם-מבצעים לחיל האוויר לשמר קביעות במשימה זו.⁸⁴ לאור זאת הנחה חיל האוויר לאמן עשרה צוותים בהכוונת ארטילריה ("כל טייס יבצע הכוונה עד פגיעה בול").⁸⁵ במקביל שמר אגד ארטילרי 209 של אוגדת סיני כשירות בתרגילים נפרדים שבוצעו בגזרת התעלה.⁸⁶

היבט נוסף של שימוש בתותחים היה פיזור מוץ. בעקבות סיור לימודי בארה"ב ודיונים על אפשרויות שונות של פיזור מוץ, הועלה רעיון לפזר מוץ על ידי פגזי ארטילריה 155 מ"מ, ותע"ש התבקשה על חיל האוויר לפתחם.⁸⁷ לאחר ניסוי

80 אג"ם-מבצעים, **תרגיל א.א. 209 - בליעה**, 7 בדצמבר 1971.

81 אג"ם-מבצעים, **תרגיל בליעה א.א. 209**, 17 באפריל 1972.

82 **תוכניות המגננה והמתקפה של פיקוד הדרום ונספחי האחזקה והתחזוקה במלחמת יום הכיפורים**, עמ' 44 (ללא שם מחבר ותאריך; להלן: **תוכניות המגננה והמתקפה**).

83 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **תגר - מבצע "בנדיגו-גלדיאטור-אבק שריפה"** פקודת מבצע 108/73, 25 במאי 1973.

84 אג"ם-מבצעים-ענף מבצעים, **"בליעה"**, 20 במאי 1973.

85 מחלקת אוויר-לה"ד אוויר 5-ענף אימונים אוויריים, **אימוני מת"ץ**, 20 במאי 1973.

86 אג"ם מבצעים-ענף מבצעים, **תרגול מפקדת "בליעה"**, 13 ביוני 1973.

87 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 2, **פזור "מוץ ע"י פגזי ארטילריה - בדיקת התכנות**, 28 בינואר 1971.

מוצלח באפריל 1971, פנה חיל האוויר לראש אג"ם בבקשה לאשר הצטיידות ב-1,000 פגזים כאלה.⁸⁸ נספח לפקודת "תגר" - פקודת "אבק שריפה" - מגדירה ירי מוץ בצורה מדורגת בשלושה מוקדים: 5 ק"מ בשטח, מעל התעלה, ו-8 ק"מ מערבית לתעלה.⁸⁹ למבצע זה הוקצו ארבע סוללות ארטילריה.⁹⁰ המקבילה הצפונית לתוכניות "בנדיגו" ו"אבק שריפה" נקראה "ולריאן",⁹¹ והיא התבססה על תותחי 175 מ"מ.⁹²

בפתיחת המלחמה לא היו מספיק קני ארטילריה בסיני ובגולן לביצוע "בנדיגו" ו"ולריאן". ביכולת שפותחה לקראת תוכנית "בנדיגו" נעשה שימוש מוגבל במהלך המלחמה. בימים 20-22 באוקטובר הופעלה הארטילריה נגד בסיסי טק"א מצפון לעיר סואץ. המבצע נוהל נגד שמונה בסיסי טק"א באמצעות האגד מאוגדת סיני וגדוד "דרקון" (תותחי 175 מ"מ). מפקד התותחנים הפיקודי של פיקוד הדרום אמר, כי הירי פגע בבסיסים ומנע מהם לחלוטין לשגר טילים, וכתוצאה מכך נהנה חיל האוויר מחופש פעולה בזירה.⁹³ ברמת הגולן הופעלו במהלך המלחמה סוללות תותחים נגד סוללות טק"א וביצעו ירי מוץ.⁹⁴

יש לציין כי בעניין שימוש בארטילריה נגד סוללות נ"מ בוצעה גם חשיבה לטווח ארוך. לדוגמה, ב-4 בספטמבר 1973, במסגרת דיון אצל שר הביטחון בנושא אמצעים ארטילריים ארוכי טווח ואמצעים ארטילריים מדויקים, אמר הרמטכ"ל אלעזר כי הוא רואה יתרון משמעותי בפיתוח אמצעי ארטילרי ארוך טווח שיכול לפגוע בסוללות נ"מ ובמטרות מוגנות בנ"מ, ללא צורך להתמודד עם מערך הנ"מ המגן עליהן. דיון סיכם להמשיך בפיתוח אמצעים אלה.⁹⁵

88 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר - ענף אוויר 2, פגזי מוץ 155 מ"מ, 19 באפריל 1971.

89 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, תגר - מבצע "בנדיגו-גלדיאטור-אבק שריפה" פקודת מבצע 108/73, 25 במאי 1973.

90 תוכניות המגנה והמתקפה, עמ' 44.

91 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, דוגמן 5, פקודת מבצע 51/73, 30 באוגוסט 1973, נספח "ולריאן".

92 דני אשר (עורך), הסורים על הגדרות: פיקוד הצפון במלחמת יום הכיפורים, מערכות, 2008, עמ' 332 (להלן: אשר, הסורים על הגדרות).

93 סגן (מיל') איתי אשר, אל"ם (מיל') דני אשר, "הארטילריה הישראלית בחזית הדרום במלחמת יום הכיפורים", מערכות 354, נובמבר 1997, עמ' 10-20.

94 אשר, הסורים על הגדרות, עמ' 335, 340.

95 ישראל טל, יאיר טל, ישראל טל: פרקים למלחמת יום הכיפורים, ידיעות ספרים, 2019, עמ' 111 (להלן: טל וטל, ישראל טל).

כדאי לציין עוד שתי יכולות שנרכשו או שהוחל בפיתוחן:

5. פצצות Snakeye על צמתים כדי למנוע התארגנות המערך ובייחוד תנועת SA-6

מדובר בפצצות אמריקאיות מסוג Snakeye (פצצות MK-82 עם מנגנון האטת הפצצה, שאיפשר הטלה בטיסה בגובה נמוך והשגת פגיעה מדויקת יחסית במשטח קשיח), שהטלתן על צמתים נועדה למנוע תנועת סוללות SA-6 ניידות. השימוש בהן תוכנן למטס "תגר" הרביעי בלילה⁹⁶ (ראו להלן).

6. פיתוח נשק מנגד

גורדון ואחרים תיארו את הנעת הפרויקט החדשני ארוך הטווח ועתיר המשאבים "חמודון" (שיהפוך בהמשך ל"פופאי") ונגזרתו הפשוטה יותר "תדמית" עוד לפני מלחמת יום הכיפורים. החידוש היה שימוש בפצצה גולשת מונחית והתאפשר עקב כניסת מטוס הקורנס הדו-מושבי בעל מחשב ההפצצה המשוכלל, ועקב היכולת למזער מצלמת טלוויזיה ולהתקינה בראש הטיל. מסמך של רמ"א בני פלד מאוקטובר 1971 מנתח שלוש חלופות - "חמודון" (פיתוח חמש שנים), פצצה גולשת - "תדמית" (פיתוח שנתיים), מב"ט (מטוס בלי טייס) תקיפה נושא שני מצררים (פיתוח שנה וחצי), ומציע להתחיל לפתח במקביל את שתי החלופות הראשונות.⁹⁷ במסמך לא הובעה כל דחיפות. פיתוח "תדמית" על ידי רפ"א ל הגיע לכדי קדם תכנון בינואר 1972. הדרישה המבצעית אושרה על ידי חיל האוויר ביולי 1972, וניסוי טכני של שחרור פצצה מהמטוס בוצע עוד לפני המלחמה,⁹⁸ אך הפרויקט לא הבשיל אלא רק בראשית 1975. ניתן להתרשם כי חיל האוויר זיהה פוטנציאל חשוב בתקיפה מנגד, אך הפיתוח לא היה במהירות ובדחיפות המאפיינות ארגון מאוים המרגיש כי המענה שבידיו רחוק מהצורך.

לפני הצגת התפיסה והתוכניות, ראוי לציין כי במסגרת כוננות "כחול לבן" שהחלה במאי 1973 השלים חיל האוויר ציוד בתחומים כמו טילי אוויר-אוויר, טילי אגרוף נגד מכ"ם, אמצעי ל"א למטוסים - "אפונות", ומצררים מסוגים שונים.⁹⁹ שלושת האחרונים קשורים להתמודדות עם טק"א והיו חשובים ליישום התפיסה.

96 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, "תגר 4" פקודת מבצע 82/73, תיק אב מס' 3, 8 במאי 1973, עמ' 6.

97 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר, נשק Stand off, 17 באוקטובר 1971.

98 גורדון, 30 שעות באוקטובר, עמ' 114-115.

99 לשכת מח"א, כחול-לבן - אספקת חירום ופריטים עיקריים, 15 במאי 1973.

מטוס פנטום של חיל האוויר. צלם: משה מילנר; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

התפיסה הכוללת והתוכניות המתבססות עליה

לתפיסה של תקיפת הטק"א היה דמיון לזו שיושמה במבצע "מוקד" בפתחת מלחמת ששת הימים וגם לזו שתיושם בהמשך במבצע "ערצב 19" – פעולה ברזמנית על כל מערך האויב כדי למנוע סיוע הדדי בין סוללות (או שדות תעופה), תוך שהמורכבות שלה ערב מלחמת יום הכיפורים והתיאום אשר נדרש עקב כך היה גדול הרבה יותר, ביחס לאלו שנדרשו ב"מוקד". גורדון כתב כי "מעצבי התוכנית, מפתחי האמצעים והמתכננים ראויים לכל שבח. התוכנית מתוחכמת ומשוכללת מאוד, משלבת אמצעים, מערכות נשק, טקטיקה ושליטה"¹⁰⁰. הכינוי השגור בשיח שלאחר המלחמה לתוכניות אלה היה "אופרציות".

תפיסת התקיפה הרחבה שנדרשה בחזית התעלה הורכבה מארבעה מטססים, עם רווח של ארבע שעות בין תחילת מטס אחד לתחילת הבא, עקב הצורך לחזור לבסיסים ולתחמש, מתוך הערכה כי בין המטססים לא יספיק האויב להתאושש. יש להדגיש כי מימוש תוכניות אלה – "תגר" ו"דוגמן" – לא

¹⁰⁰ תיאור התפיסה ומרכיביה ראו: גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 154-155. כאן אחזור על כך בקצרה, תוך הסתמכות על פקודות המבצע המקוריות, מסמך הערכת המצב המבצעית, 1974-1973 וסיכום חיל האוויר בנושא תקיפת הטק"א במלחמה.

הותנה באישור מכה מקדימה. בתוך המטסים בוצעו מספר גלי תקיפה כל כמה דקות בגלל מגבלות של עומס טיסה במרחב. ארבעת המטסים שהוכנו במסגרת תוכנית "תגר" היו אלה, תוך העתקת מאמצים מהצפון לדרום:¹⁰¹

- מטס ראשון - מטס הכנה של כ-150 מטוסים: תקיפה של סוללות נ"מ על נתיבי חדירה בשיטת קלע, ובכלל זה ירי ארטילרי על סוללות קרובות; תקיפת המערך המבודד בצפון תעלת סואץ (פורט סעיד). יש לציין כי מודיעין חיל האוויר טען שאין ערך למטסי הכנה אלו; בהפוך הוא - הם ישמשו התרעה לסוללות הטק"א.¹⁰²
- מטס שני (ארבע שעות לאחר תחילת הראשון) - המטס העיקרי, 200 עד 300 מטוסים (כולל במשימות ל"א, חילוץ וכדו'): התחיל בירי ארטילרי, תקיפה בקלע של סוללות נ"מ אורגני של סוללות הטק"א, הפעלת גופי הטעיה וטילי האגרוף מתבייתי מכ"ם; מייד אחר כך, תקיפות קלע על מרבית הסוללות ומייד אחריהן שלושה גלי תקיפה ביעף חתף; עקב גודל הגזרה, תוכנן לתקוף במטס זה רק את הגזרה המרכזית של תעלת סואץ.
- מטס שלישי (ארבע שעות לאחר תחילת השני): תקיפת המערך הדרומי; שלבי התקיפה זהים למטס הראשון בתוספת מיקוש צמתים;
- מטס רביעי (לילה) - בשיטת קלע, למניעת התארגנות האויב.

תוכנית "תגר 4" למצרים, אשר פיתוחה החל עוד בסוף מלחמת ההתשה,¹⁰³ ו"דוגמן 5" לסוריה, שתוכננה כחצי שנה לפני המלחמה,¹⁰⁴ היו מבוססות על תפיסה זו עם הבדלים שנבעו בעיקר מהפער במספר הסוללות: 146 סוללות במצרים בפרוץ המלחמה לעומת 36 סוללות בסוריה; המשקל הרב של סוללות ניידות SA-6 מתוך המערך הסורי בחזית רמת הגולן (60%) והצפיפות הרבה יותר של נ"מ שם. לכן "דוגמן 5" תוכננה להתבצע ללא מטסי הטעיה, סיוע ל"א וארטילריה, בהתרעה מזערית ובהפתעה מכסימלית", תוך שהיא מחולקת

101 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, "תגר 4" פקודת מבצע 82/73, תיק אב מס' 3, 8 במאי 1973, עמ' 3-4.

102 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר-ענף תקיפה, **שיקולים לתקיפה**, 9 ביוני 1972.

103 **הענף לתולדות חיל האוויר, תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 58. הגרסה הראשונה של הפקודה כללה תקיפת שבע סוללות טק"א, ובמהלך הזמן היא הלכה והורחבה. ראו גם עדות רמ"ח המבצעים במלחמת ההתשה בתוך: גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 91, 152 הערה 125. העדות ניתנה שוב בשיחה טלפונית עם אל"ם (בדימוס) יעקב אגסי, 1 באפריל 2020.

104 זאב לכיש, "דוגמן 5 - שורשי הכשל המודיעיני", **מחשבות באוויר** 15, פברואר 1993, עמ' 30. התוכנית נכתבה במאסר 1973, עודכנה במאי, נכתבה מחדש באוגוסט והופצה לטייסות ב-13 בספטמבר 1973, כשלושה שבועות לפני המלחמה.

למטס ראשון (עיקרי) מבוסס חתף, תוך שיגור "אגרופים", ירי מוץ ארטילרי ושיגור "תלמים" למשיכת טילים ולאיתור סוללות חיות (פעילות); מטס שני (ביניים) לתקיפת מערך הנ"מ הקרוב בקלע, ירי ארטילרי בהכוונת מטוסי תצפית, שיגור תלמים ותקיפת סוללות שיאותרו בחתף; מטס שלישי (משלים) לתקיפות מגובה רב של חפ"קים, מוצבים, מרכזי בקרה, ארטילריה ונ"מ.¹⁰⁵ בשתי התוכניות, "תגר" ו"דוגמן", הוגדר כי המבצע מחייב מספר תנאים מוקדמים, ובהם "מידע מודיעיני מדויק עד כדי 80 אחוז לפחות על מיקום הסוללות; תקיפת הטילים תבוצע בתחילת המלחמה; המבצע יקבל את כל העדיפות של חיל האוויר (מטוסי קרב ומסוקים למשימות ל"א) ושל צה"ל (ארטילריה), והחיל לא ידרש לבצע משימות אחרות במשך יום לחימה שלם; מטוסי התקיפה יתקפו במאסיוויות; התקיפה תבוצע באור יום ובמזג אוויר סביר". חשוב לציין, כי אחד התנאים שנדרשו היה הפעלת המבצעים מייד בפתחת לחימה, אך לא בהכרח בהפתעה ישראלית. למקרה שיוזמה צה"לית תתאפשר, תוכננה לקראת אוקטובר 1973 גרסה "מכווצת" של מבצעי "תגר" ו"דוגמן" שבהם המבצע אמור היה להתחיל במטס תקיפה קצר (בן דקה ברמת הגולן וארבע דקות במצרים), ללא מטס מקדים. במקרה זה, תקיפת הנ"מ הייתה אמורה להתבצע לאחר מטס התקיפה.¹⁰⁶ גורדון כתב לגבי יעילות מטס ההכנה לתקיפת נ"מ, שכאמור לא נתפס כתנאי הכרחי לתקיפת הטק"א, כי דוד עברי, רמ"א במלחמה, טען בדיעבד כי מטס ההכנה נגד הנ"מ היה מיותר שכן דיכוי תותחי נ"מ בהיקף רחב לא היה אפשרי, וגם אם חלק מהם היו ניזוקים - המצרים היו מתאוששים בקלות יחסית עד המטס הבא.¹⁰⁷ בהקשר החשש מפני הסגרת נתיבי התקיפה של המטס העיקרי בעקבות התקיפה במטס ההכנה, אמר ראש ענף תקיפה לפני המלחמה ובמהלכה אביהו בן-נון בראיון עימו, כי המצרים לא היו אמורים להבין מתוך תקיפות הקלע על סוללות הנ"מ במטס הראשון מה יהיו נתיבי הטיסה של המטס השני, מכיוון שהתקיפה האווירית במטס הראשון בוצעה לכל רוחב הגזרה.¹⁰⁸ כאמור מעלה, התפיסה והתוכניות כללו גם את הפעלת האש הארטילרית לדיכוי סוללות ולפיזור מוץ, הפעלת ל"א (שנתפסה, כאמור, כ"בונוס") ואת הפעלת התלמים להטעיה.

105 הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 70.

106 שם, עמ' 71-72.

107 גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 313.

108 ראיון עם אביהו בן-נון, 9 בדצמבר 2019, שדמה.

חקר הביצועים תרם תרומה חשובה לכל התכנונים. רע"ן חק"ב במלחמה גדעון חושן אמר שהענף שולב באופן אינטימי בתהליך התכנון על כל מרכיביו - התכנון הכולל של המטסים, בחינת אפקטיביות טכנו-מבצעית של אמצעים שונים (כמו Loft Toss), בחינת ניהול בסיסי חיל האוויר תחת עומס המראות ונחיתות ועוד.¹⁰⁹ בהתייחס לסוללות קבועות, כל סוללה תוכננה להיתקף על ידי חמישה-שישה מטוסים - סוללות SA-3 ו-SA-2 משופר על ידי שני זוגות מטוסי קורנס וזוג מטוסי עיט/סער, וסוללת SA-2 רגילה על ידי זוג מטוסי קורנס ושני זוגות מטוסי עיט/סער.¹¹⁰ בתחקיר שנערך בבח"א 8 אמר קצין חקר ביצועים סרן יצחק בן ישראל, כי למיטב הערכתו "תגר" היה מצליח שכן התקיפות במלחמה הוכיחו את יחס המטוסים/סוללה, ולמעשה הכמות הזו הייתה "אובר קיל" (בהקשר מספר המטוסים המצוידיים במחשב הפצה), שכן במבצע "מפצח 22" תקפו שמונה מטוסים כל סוללה, לפחות שניים מהם עם מחשב (מטוסי קורנס או עיט עם מערכת קריסטל), ובחלק מהסוללות תקפו שישה מטוסים בלי מחשב והצליחו בתקיפה.¹¹¹ בהיבט שיעורי השחיקה הצפויים, אמר מפקד חיל האוויר מוטי הוד בדיוני הערכת המצב של 1972, כי הוא מעריך שתקיפת הטילים תהיה כרוכה ב-2% שחיקה לגיחה בתקיפות הטילים, שיעור סביר לטענתו ביחס ל-3.7% בתקיפת שדות תעופה ב"מוקד".¹¹²

אחד האתגרים המרכזיים ביישום תוכנית "תגר" היה נושא "ההנחתה ההמונית" של עשרות מטוסים ב-זמנית על מספר מסלולים מוגבל, וסבבים מהירים של חימוש וטיפול במטוסים. נושא זה נדון לעומק ותורגל רבות בבסיסים. כך לדוגמה, ראש ענף במחלקת ציוד קבל על הסיכון הגדול הקיים בחימוש מטוסים בפצצות עם מרעומים הנדרש לצורך חימוש מהיר.¹¹³ סגן מפקד בח"א 8 דיווח לרע"ן תקיפה על קושי בהערכת יכולת הנחתת מטוסים רבים עקב צורך בקביעת תצורות דלק ייעודיות למטוסי עיט, שרק אחריה ניתן יהיה לתכנן את המדרוג בנחיתות.¹¹⁴ סגן מפקד כנף 1 דיווח כי "בניסוי שנערך בתרגיל בזק 5, הצלחנו לקלוט חזרה 64 מטוסים ללא המתנות מיותרות".¹¹⁵

109 גורדון, 30 שעות באוקטובר, עמ' 127.

110 הענף לתולדות חיל האוויר, תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר, עמ' 61.

111 בח"א 8, תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים", עמ' 34.

112 טל וטל, ישראל טל: פרקים למלחמת יום הכיפורים, עמ' 69.

113 מחלקת ציוד-ענף מצ"ד 8, סבב במבצע "תגר", 20 ביוני 1973.

114 בח"א 8-טייסת תעופה, תכנון נחיתות לתגר, 29 ביוני 1973.

115 כנף 1-טייסת תעופה, הנחתה המונית של מטוסים במבצעים, 25 ביוני 1973.

מפקד טייסת 69 דיווח כי בוצע תרגיל חימוש במתאר "תגר" מטס 2, וכי המסקנה היא ש"ניתן לעבוד בסבב חימוש קרקעי של שעה למטסי תגר במידה ומספיקים לבצע הכנות מקודם [העברת חימוש לדת"ק]"¹¹⁶.

תרגילי חיל האוויר

חשיבות התרגילים הזכרה מעלה מנקודת המבט של דן חלוץ כטייס, ספקטור כמפקד טייסת וגורדון כחוקר,¹¹⁷ אך עד כה הם לא זכו לתיאור מפורט. התרגילים שילבו תרגול וניסוי בזמנית. ליבתם הייתה סדרת תרגילים/מודלים "להיט" שכללה שישה תרגילים - "להיט" ראשון עד שישי. שם הקוד "להיט" שימש גם לתיאור של ביצוע מטס אימון לתקיפת טק"א במסגרת תרגילים חיליים רחבים יותר, שכללו מספר סוגי תקיפות (בתרגילים אלו מופיע המונח "מטס להיט"). תרגיל "להיט" (שייקרא בהמשך "להיט הראשון") בוצע ב-23 בפברואר 1971 וכך הוגדרו מטרותיו: "1). להתאמן בתקיפת סוללות טילי קרקע אוויר ומטרות קרקע אחרות; 2). לסכם ולבדוק את נוהלי התקיפה למטרות הני"ל". את קו התעלה דימה כביש אל-עריש-אבו עגילה-אום כתף, וממערב לו הוגדר שטח אויב כאזור מוכה טילים. המטרות המייצגות סוללות טק"א היו ריבועי פוליאאתילן שחור בגודל 50X50 מ' שהוצבו בין גיבל ליבני לגיבל מערה. בתרגיל השתתפו עשר טייסות - טייסות הקורנס, העיט והסעה. שיטות התקיפה שהוגדרו היו "הפצצת מחשב" (מה שייקרא בהמשך קלע), קלע נמוך ו"הפצצת גלישה" - בחשיפה מזערית (מה שייקרא בהמשך יעף חתף).¹¹⁸

תרגיל "להיט שני" בוצע בשני חלקים ב-13 וב-21 באפריל 1971. מטרותיו הוגדרו כך: "1). להמשיך ולתרגל תקיפת סוללות טק"א באש חיה ובהיקף נרחב; 2). לבדוק שינויים ושיפורים שהוכנסו בעת האחרונה בתכנון וביעפי הפצצה". בכל תאריך תורגל מטס אחד עם כמה גלים, כולם בשיטת "קלע נמוך" (כך במקור, ככל הנראה הכוונה לחתף). ניתן דגש רב לנושא הנתיבים ולתרגול עומס המטוסים בנתיבים, ולאור זאת ניתנו הוראות מחמירות בעניין עמידה בזמני תקיפה ושירות בסיום תקיפה. בתרגיל זה נקבע מגדל "צא כיוון" בודד שמוקם מזרחית ל"קו התעלה", שמטרתו הייתה לאפשר לטייסים לאפס את מיקומם לפני כניסה לאמ"ט.¹¹⁹

116 כנף 1-טייסת 69, **סיכום תרגיל חימוש**, 12 ביוני 1973.

117 גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 52-53.

118 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **מבצע "להיט"**, פקודת מבצע 20/71, 15 בפברואר 1971.

119 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **מבצע "להיט שני"**, פקודת מבצע 35/71, 4 באפריל 1971.

תרגיל "להיט שלישי" בוצע ב-21 ביוני 1971 והוגדר כי הוא "ביצוע במתכונת ביצוע 'תגר'"; זאת אומרת, כמודל של תוכנית. עוד חידוש שהיה בו היה ירי ארטילרי וטיווח על ידי מטוסי תצפית (על פי פקודת "בליעה"; ראו מעלה). דימוי האויב כלל 16 מטרות פוליאטילן ושתי מטרות חפורות (שדימוי טוב יותר סוללות טילים). התרגיל כלל שני שלבים מרכזיים: 1. טיווח ארטילרי על ידי מטוסי עיט ואחריו מטס מטוסי עיט לקלע נמוך על נ"מ; 2. מטס תקיפה בן מספר גלים, כאשר בכל אחד מהם שולבו תקיפות קלע, קלע נמוך וחתף. קו התעלה בתרגיל זה היה קו מעבר הגידי, כ-60 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ - הקו האמיתי בתוכנית "תגר".¹²⁰ מפקד אוגדת סיני, דן לנר, כתב לאלוף פיקוד הדרום אריאל שרון כי תוצאות התרגיל מעידות כי ניתן לזהות הבדל משמעותי באיכות הטיווח הארטילרי בין טייסים שהיו מתורגלים בכך לבין טייסים שהיו מתורגלים פחות, וכי הוא ממליץ לצמצם את מספר הטייסים המטווחים ולהכשיר את אלה שיבחרו במגוון שיטות.¹²¹

תרגיל "להיט רביעי" נערך ב-7 באוקטובר 1971, וכך הוגדרה מטרתו: "לתרגל כוחות חיל האוויר בביצוע תקיפת סוללות בחתך מבצעי, היקף רחב ותיאום זמנים דומה למציאות". במטרות המשנה נוספו "תרגול קבלת וניתוח תוצאות תקיפה - לאחר כל מטס" ו"ביצוע הטעיה והונאה". קו התעלה נקבע כקו נחל אל-עריש-ג'בל מנשרה. שיטות התרגול היו קלע נמוך ותקיפות חתף. ההטעיה התייחסה לצורך להסתיר מפני המצרים את החידוש התורתי - תקיפות חתף, ולאור זאת הוחלט לבצע גם תקיפות גבוהות.¹²² בסיכום התרגיל מופיע כי בוצעו שבעה מטסים בהפרש של 25 דקות זה מזה, ולאחר כל מטס בוצעה גיחת צילום. כדי לתרגל איפוס על מגדלי "צא כיוון" באזור שלא היו מגדלים כאלה, הופעלו מסוקים שפיזרו עשן. עוזר רמ"א אמר בסיכום: "לתרגיל יש חשיבות רבה [...] אנו מוכנים ואם יטילו על חיל האוויר לתקוף, אנו נכה בהם מכות קשות וחזקות". רמ"א אמר כי "יש להתאמן הרבה, וזה עדיף על כל דבר אחר (כפי שהוכח באימונים לתקיפת שדות תעופה לפני מלחמת ששת הימים)".¹²³

120 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **מבצע "להיט שלישי"**, פקודת מבצע 51, 31 במאי 1971.

121 מפקדת אוגדה-252 לשכת המפקד, **תרגיל "להיט" - לקחים עיקריים**, 22 ביוני 1971.

122 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **מבצע "להיט רביעי"**, פקודת מבצע 98, 27 בספטמבר 1971.

123 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 1, **סיכום תרגיל "להיט רביעי"**, 18 באוקטובר 1971.

לסיכום עד כאן, ארבעת תרגילי "להיט" הראשונים עיצבו ותיקפו את התפיסה ותוכניות, שכללו את שיטות התקיפה השונות. הם בוצעו בתוך פרק זמן קצר - שמונה חודשים, בין פברואר לאוקטובר 1971, מה שמעיד על הקדימות הגבוהה שיוחסה לנושא במפקדת חיל האוויר. בסיומם נראה שהחיל חש כי תפיסתית וטכנו־מבצעית הוא מצא פתרון מניח את הדעת לבעיית תקיפת הטק"א, וכי הוא הגיע לרמת מיומנות משביעת רצון. אחרי תרגיל "להיט הרביעי", ירד קצב התרגילים הממוקדים בתקיפת טק"א. חשוב לציין את מה שעמדתי עליו מעלה בהקשר ההתייחסות המצומצמת לבעיית הנ"מ הקני - בכל התרגילים שציינתי אין התייחסות לסוגיה זו (למעט תקיפות הנ"מ בתחילת תרגיל "להיט שלישי") - לא בהיבט ארגון שטח האימון כך שיהיו בו מדמי נ"מ ולא בהיבט הדגשים בפקודות התרגילים להתמודדות עם איום זה.

תרגיל "להיט חמישי" בוצע ב־17 במאי 1972, כלומר יותר מחצי שנה אחרי "להיט רביעי", והוא התמקד בסוג תקיפות אחד - תקיפות קלע, כדי "לבדוק ולהעלות את הרמה בסוג תקיפה זה". מכיוון שתקיפה זו בוצעה באמצעות מחשב הפצה, ביצעו אותה מטוסי הקורנס ומטוסי עיט בעלי מערכת בקרת ירי חדשה בשם קריסטל (בטייסת אחת - 115). מכיוון שהטייס לא ראה בתקיפה זו את המטרה, והמחשב שחרר את הפצצות כמה קילומטרים לפני כהן המטוס הגיע לפרמטרים שהוזנו בו מראש, הרי שדיוק הפגיעה היה קטן יחסית, והפיצוי על כך היה באמצעות הטלת פצצות מצרר שפיזורן היה אמור לכסות את שטח סוללות הטילים. תוצאות התרגיל/ניסוי היו ששיעור היעפים שפגעו "בול" במטרה (כיסוי מלא של סוללת הטילים על ידי שובל המצררים) היה 80% במטוסי הקורנס ורק כ־15% במטוסי העיט. לאור האמור סוכם כי "מבחינת פגיעות - אפשר להתייחס לקורנס ככלי נשק אמין", וכי הדרך הנכונה לנצל את מטוסי העיט היא לצורך השמדת נ"מ ולא לתקיפת סוללות.¹²⁴

תרגיל "להיט שישי" בוצע ב־18 באוקטובר 1972. תחקיר שבוצע על ידי ענף חק"ב הצביע על החטאה שיטתית בביצוע קלע על ידי קורנס של כ־200 מ' מימין למטרה, שגרמה לירידת היעילות במידה משמעותית ביחס ל"להיט חמישי".¹²⁵

¹²⁴ מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר 1, **סיכום מבצע "להיט חמישי"**, 30 במאי 1972.

¹²⁵ מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף חקר ביצועים, **ניתוח שיטות לחימה 1-73 "להיט שישי"**, 18 בפברואר 1973.

חשוב לציין, כי חיל האוויר ראה את שיטת הקלע ואת התפיסה של תקיפה רחבה כסוד מבצעי עליו צריך להגן. העניין מופיע בהדגשה בכל הפקודות לתרגילים. בנוסף, ביצע חיל האוויר פעולות הונאה שמטרתן הייתה לשכנע את המצרים כי דפוס הפעולה זהה לתקיפת ה"פוד פורמישן" (טיסות במבנה צמוד תחת הגנת ל"א מוטס) הכושלת במלחמת ההתשה. לצורך כך בוצעו בקיץ 1972 (וייתכן שגם אחר כך) מדי שבוע תרגולים של תקיפת מטרות ב"מבנה פודים" בגובה.¹²⁶

על בסיס התרגילים והניסויים וניתוח הביצועים בהם, סיכם ענף חקר ביצועים במחלקת אמל"ח את סיכויי הפגיעה באופן הבא, בתוך המטס העיקרי (השני) שכלל שלושה גלי התקיפה: אחרי מבנה ראשון יושמדו 69% מהמטרות; אחרי מבנה שני יושמדו 87% מהמטרות; אחרי מבנה שלישי יושמדו 91% מהמטרות.¹²⁷ ניתוח זה היה בבסיס אמירתו של מפקד החיל הוד שצוינה מעלה והוא היה מוכר כנראה בכלל החיל.¹²⁸

בנוסף לתרגילים ייעודיים, "מטסי להיט" בוצעו - כאמור מעלה - גם במסגרת ימי קרב חיליים שכללו מגוון סוגי תקיפה, כמו ביום קרב חילי 1/72 שבוצע בסוף יולי 1972 תחת השם "כתובה"¹²⁹ ואחרים (ראו להלן).

בנוסף לתרגילים שהתמקדו בתקיפה, ביצע חיל האוויר בינואר 1971 את תרגיל "שרון", שהוגדר תרגיל כולל לבדיקת מערך ה"ל"א במהלך תקיפת טק"א. הוא תרגל הגנת ל"א למערך התוקף באמצעות מערכות מוטסות על מסוקי בל, סופר-פרלון, יסעור ומטוסי דקוטה. מטרות התרגיל היו "לבדוק ולתרגל בעיות אופייניות של מערך ה"ל"א כמפורט להלן: הבעיות הטכניות הנובעות מתפעול כולל של מערך כתף; שליטה על המערך; בעיות ארגוניות של יחידות ה"ל"א; בעיות טכניות מנהלה ותעופה הנובעות מתפעול המערך משדות קדמיים". התרגיל היה במתאר "תגר", כאשר קו התעלה לצורך התרגיל היה הכביש מביר חסנה לביר תמדה.¹³⁰

¹²⁶ מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף הגנה, "בלעם 12" - פקמ"ב 89/72, 28 ביולי 1972; ראו גם: מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף הגנה, "בלעם 11" - פקמ"ב 47/72, 9 באפריל 1972.

¹²⁷ הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת סוללות טילי קרקע אוויר**, עמ' 67.

¹²⁸ **סיכום בח"א 8**, עמ' 6.

¹²⁹ מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, "מבצע כתובה" **יום קרב 1.72**, 13 ביולי 1973.

¹³⁰ מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **תרגיל "שרון" - פקודת מבצע 502/70**, 29 בדצמבר 1970.

תרגילים נוספים שצוינו מעלה, התמקדו בנושא הסעות וניהול המראות ונחיתות ובסבבי חימוש המטוסים. בסיכום יום הקרב החילי שנערך ביולי 1973, נכתב במפקדת בח"א 8:131 "התארגנות הבסיס להמראות ונחיתות - כיום אין הדבר מהווה בעיה אחרי תרגילים רבים. לכל תרגיל או פקודה יש תיק נלווה המפרט את ההסעות, ההמראות והנחיתות".

חיל האוויר לא עסק רק בתרגול תקיפת טק"א, אלא גם בתרגול קרבות אוויר-אוויר, תקיפת שדות תעופה (ראו להלן), סיוע לכוחות היבשה ועוד. כך לדוגמה, תרגיל חיל האוויר "ניב" שבוצע בינואר 1971, עסק במתאר של "קרבות אוויר המוניים", אותו ראה חיל האוויר כמתאר המרכזי של קרבות אוויר בעתיד, והוא הוגדר כניסוי. מטרתו הייתה "בדיקת מרכיבי קרב אוויר מתמשך מבחינת צוות האוויר, הבקרה והמשל"ט כמדגם של סממני קרב אוויר המוני".¹³² בעניין סיוע לכוחות היבשה, תרגיל חיילי 1/72 ("כתובה") שבוצע ביולי 1972 כלל סיוע לכוחות הקרקע ותקיפה לפי "שריטה" - שם הקוד לתקיפות לפני השגת עליונות - וכלל "תפעול חדר סיוע להדיפת צליחה".¹³³ תרגיל "תשלובת" בוצע במסגרת יום קרב חיל האוויר במארכס 1973, ומטרתו הייתה "לתרגל את מערכת סיוע האוויר ההתקפי לכוחות היבשה בשלוש זירות הפיקודים וכן סיוע אוויר התקפי לים".¹³⁴

כמוימי הקרב החיליים שצוינו מעלה, תרגילים חיליים שבוצעו בשנים 1973-1972 (סדרת תרגילי "בזק") כבר כללו את כל סוגי המשימות - תקיפת טק"א, תקיפת שדות תעופה ועוד.¹³⁵

131 בסיס חיל האוויר 8-טייסת תעופה, **סיכום יום קרב 1/73 בח"א 8**, 29 ביולי 1973.

132 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, **תרגיל "ניב"** - פקודת מבצע 503/70, 28 בדצמבר 1970.

133 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **"מבצע כתובה" יום קרב 1.72**, 13 ביולי 1973.

134 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **סיכום ח"א לתרגיל תשלובת**, 12 באפריל 1973; אג"ם-מבצעים-ענף מבצעים, **"תשלובת" סיכום מטכ"לי**, 10 אפריל 1973.

135 תרגיל בזק 4 (בוצע ב־15 במאי 1973): מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-לה"ד אוויר 5-ענף אימונים אוויריים, **"בזק 4"**, 2 במאי 1973; תרגיל בזק 5 (בוצע ב־13 ביוני): מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-לה"ד אוויר 5-ענף אימונים אוויריים, **"תרגיל בזק 5"**, 3 ביוני 1973; תרגיל בזק 6 (התרגיל תוכנן ל־13 בספטמבר 1973): מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-לה"ד אוויר 5-ענף אימונים אוויריים, **"תרגיל בזק 6"**, 30 באוגוסט 1973.

למידה מוגבלת מניסיון מבצעי מול הטק"א בין מלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים

תוך כדי פיתוח היכולות והשיטות, ביצע חיל האוויר גם תקיפות מבצעיות שבהן הופעלו נגדו טק"א וני"מ. תקיפות אלה היו מוצלחות, וככל הנראה תרמו לתחושת הביטחון של החיל בהתמודדות עם הטק"א, אף שלא בוצעו בנוכחות מערך טק"א מלא. ב־24 ביולי 1972 שוגרו חמישה טילי SA-2 לעבר מטוסים שהיו בגיחת צילום לאורך תעלת סואץ. הטייסים ביצעו בהצלחה תמרוני חמיקה והפעלת אמצעי ל"א. הפעלת ל"א מנגד ("יבלת" ו"כתף" על גבי מטוסי עיט ומסוקים) השפיעה רק במידה חלקית.¹³⁶ מבצעים נגד מטרות שונות בסוריה ובלבנון בסוף 1972, כמו "דוגמן 6" ו"דוגמן 8", בוצעו גם הם בהצלחה תוך התמודדות עם ירי ני"מ.¹³⁷ מבצע "דוגמן 11" בנובמבר 1972, שבמהלכו חמקו המטוסים מטילי SA-2, צוין מעלה. מצד שני, לאחר הפלת מטוס הסטרטוקרוזר (בצה"ל - "ענק") ב־17 בספטמבר 1971 הגיבה ישראל בתקיפת סוללות טילי SA-2 באמצעות טילי האגרוף, ללא הצלחה.¹³⁸ הדבר לא מנע מחיל האוויר לתכנן הפעלה נרחבת של טיל זה במסגרת תוכניות תקיפת הטילים.

ההכנות לתקיפת שדות תעופה והתמקדות חיל האוויר בנושא זה בשנה שלפני המלחמה

המחקר ההיסטורי שפורסם עד כה מלמד שנושא תקיפת שדות תעופה של האויב לא היה מרכיב מרכזי בהכנות החיל בשנים 1970-1973, ושחשיבותו של נושא זה במלחמה עצמה לא הייתה מרכזית. פרק זה במאמר זה יעסוק בהכנות שבוצעו בחיל האוויר לביצוע משימה זו, שמתברר כי הייתה מרכיב מרכזי ב"סופרמרקט" של תוכניות החיל, כפי שכינה זאת רמ"ח המבצעים גיורא פורמן בדיונים עם הרמטכ"ל ושר הביטחון במאי 1973.

עדות לחשיבותה של תקיפת שדות תעופה בעיני חיל האוויר היא ההמלצה של בני פלד לרמטכ"ל בשעה 06:45 בבוקר 6 באוקטובר, לתקוף תחילה את שדות התעופה בסוריה ולא את מערך הטק"א, עקב דיווח מטאורולוגי על עננות נמוכה מעל רמת הגולן. אציע כי הסיבה להצעה זו לא הייתה רק העננות, וכי היו לה שורשים עמוקים יותר. ביקורת עקרונית על רעיון תקיפת שדות

¹³⁶ מפקדת חיל האוויר-מחלקת מודיעין, ירי טק"א ממארבי טילים ב־24 ביולי 1972 - סקירת מודיעין מיוחדת מס' 20/72.

¹³⁷ חיל האוויר - מחלקת אוויר - אוויר 3 - ענף תקיפה, מבצע "דוגמן 8" "דוגמן 9" סיכום, 17 באוקטובר 1972.

¹³⁸ אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל: עשור שלישי, כרטא, 1983, עמ' 27, מפה 14.

התעופה כתב שמואל גורדון שטען כי הוא תמוה, שכן היה ברור לחיל האוויר שחילות האוויר הערביים שוב אינם מטילים איום קיומי על מדינת ישראל, ולכן השמדתם לא תשנה במידה רבה את תוצאות המלחמה. יתר על כן, כלקח ממלחמת ששת הימים עברו המטוסים הערביים מחנייה על-קרקעית לדירים תת-קרקעיים מבוצרים שקשה מאוד לתקופם בעילות.¹³⁹ מוטי הוד טען אחרי המלחמה, כי במצב שנוצר לא היה נכון להפעיל את תוכנית "דוגמן", וש"חיל האויר שכח את פקודת 'שריטה' (סיוע לכוחות היבשה ללא עליונות אווירית, למקרה של התקפת פתע על ישראל) והחליט לתקוף שדות תעופה". לדבריו, אין הסבר הגיוני לשכחה הזאת. "מדוע חשב חיל האוויר שאם יתקוף שדות תעופה אז הוא ישפיע על מצב הפתעה סורית ומצרית?"¹⁴⁰ לטענתי, הרצון של פלד לתקוף את שדות התעופה לפני תקיפת טק"א לא הייתה רק עניין העננות ברמת הגולן, או שגיאה שבוצעה תחת לחץ ההפתעה בפתיחת המלחמה, אלא תוצר של חשיבה והכנה מוקדמת. לא ברורה גם טענתו של הוד, שכן פיתוח תפיסה חדשה לתקיפת שדות תעופה ותרגולה בוצעו תחת שרביטו. המרכזיות של תקיפת שדות תעופה באה לידי ביטוי בהמלצות חיל האוויר לרמטכ"ל ולשר הביטחון במסגרת הצגת התוכניות לשניהם במאי 1973, במסמכים התפיסתיים של החיל ובהדגשי האימונים בחודשים שלפני המלחמה. העדפה זו הייתה במתח עם משימת תקיפת הטק"א וחיל האוויר עסק במתח זה באופן מודע.

יש לציין כי נושא תקיפת שדות התעופה המשיך להיות חלק מסדר היום של חיל האוויר אחרי מלחמת ששת הימים וגם אחרי שהתברר איום הטילים במלחמת ההתשה. חיל האוויר עקב כל העת אחרי בניית הדירים הממוגנים (על-קרקעיים ותת-קרקעיים) במצרים ובסוריה ואחרי אמצעי התגוננות נוספים שנקטו כדי להתמודד מול תקיפה ישראלית; כמו הזאת קני הנ"מ לקצות המסלולים, עיבוי סוללות הטק"א והוספת מסלולים. בתחקיר תקיפת שדות התעופה במלחמת יום הכיפורים, שבוצע בבח"א 8 בשנת 1976, נאמר שאחרי מלחמת ההתשה חנך חיל האוויר שני מטווחים שדימו שדות תעופה (58 ו-59), נכתבו פקודות מבצע ובוצעו תרגילים, אך לא פותח אמל"ח ייעודי לתקיפת הדירים.¹⁴¹ מסמך סיכום חיל האוויר בנושא תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"ם מציין כי גישת התקיפה של יעף חתף, אשר פותחה להתמודדות מול טק"א, אומצה גם לתקיפת שדות תעופה שהיו מוגנים גם הם בטק"א.¹⁴²

139 אל"ם (במיל) יעקב אגסי, "ניצחון בסבירות נמוכה", פרק 9, באתר **news1**.

140 **מלחמת יום הכיפורים - קתדרת מפקדים וחוקרים**, עמ' 352-354.

141 בח"א 8, **תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים"**, אפריל 1976, עמ' 15-16.

142 ענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"ם**, עמ' 72.

בין 1971 ל-1973 התפתחה תוכנית "נגיחה" שהייתה מבוססת על תקיפות מאסיביות - תקיפה במניפה, מספר מבנים על השדה בעת ובעונה אחת או קרוב מאוד, חתפים, הליכה על דירים בהשמדה.¹⁴³ מקריאת המסמכים מתברר שבנושא שדות התעופה, כמו בנושא הטק"א, פיתח חיל האוויר שיטות לחימה ייעודיות ותרגל אותן באופן אינטנסיבי. השיטה לתקיפת שדות תעופה נקראה "תקיפה מאסיבית" - לצורך השמדה נקבע כי שדה יותקף על ידי כוח של 40-60 מטוסים (ולצורך שיתוק יספיקו 8-16 מטוסים; המספרים גדולים במידה רבה מכפי שנדרש לביצוע אותה משימה בתוכנית "מוקד") כאשר את הכוח מובילות רביעיות קורנסים ואחריהן מטוסים אחרים.¹⁴⁴ בשונה ממלחמת ששת הימים, כאן לא היה מדובר בהטלת פצצה או שתיים ממטוס על מסלול וצליפה במטוסים חשופים, אלא בהטלת פצצות רבות כך שהמטוסים בתוך הדירים ייפגעו, לפחות חלקית (פגיעה נחשבה 7-8 מ' חיזונית לדיר). "מי שזוכר את התקופה הזאת זה היה ה'קוסם' שדיברו בו: תקיפת שדות תעופה מאסיבית".¹⁴⁵ האתגר בתכנון "תקיפה מאסיבית" חפף במידה מסוימת את זה של תקיפות מערכי הטק"א בהיבט הוצאת כמות גדולה של מטוסים והנחתתה בחזרה, והיו לו גם היבטים ייחודיים, כמו שילוב מטוסים מטייסות שונות לתקיפת אותו שדה תעופה. "מכל בסיס אורגנה 'ארמדה' של מטוסים בזוגות, רביעיות או שמיניות שתוכננו לטוס בשורה עורפית, עם קשר עין ביניהם ותוך שמירת דממת אלחוט עד למטרה כאשר מוביל בכיר מנווט את כל השיירה".¹⁴⁶ בנובמבר 1971 נערך יום קרב חילי שבו תורגלה לראשונה שיטת התקיפה המאסיבית לתקיפת שדות תעופה במקביל לתקיפת טק"א. ב-20-21 במארכ 1972 נערך תרגול נוסף של תפיסת תקיפת שדות תעופה תחת שם הקוד "כתובה" במסגרת יום קרב חילי שכלל גם תקיפת טק"א במתווה "להיט".¹⁴⁷ ביום קרב חילי 1/72 ביולי 1972 נתקפו "ביבש" תשעה בסיסים של חיל האוויר ו"ברטוב" - מטרות שדימו בסיסי אויב במטווחים 53 ו-58.¹⁴⁸

143 בח"א 8, תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים", עמ' 18.

144 ענף 3, הערכת מצב מבצעית, עמ' 68.

145 בח"א 8, תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים", עמ' 16.

146 ענף לתולדות חיל האוויר, תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"מ, עמ' 73.

147 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, יום קרב 3/72 סיכום. יום הקרב [נקרא מבצע "כתובה 3"], 11 באפריל 1972.

148 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, "מבצע כתובה" יום קרב 1.72, 13 ביולי 1973.

בחצי השנה שלפני המלחמה הואץ התרגול של תקיפת שדות תעופה. באפריל 1973 בוצע תרגיל "תמרות עשן" במטווח 58, שבחן את ההשפעה של העשן על התקיפה - "כמה מטוסים מרובי פצצות ניתן להכניס לשדה תעופה בכמה זמן" - ובמהלכו תקפו 26 פנטומים בחמש דקות וחצי 14 דירים וסוללות טק"א ונ"מ, שהגנו על שדה התעופה. המסקנות היו שהשיטה בת ביצוע.¹⁴⁹ נערכו אימונים לתרגול היבטי שליטה בהמראות ונחיתות מאסיביות, ושל חימוש בהקשר לתקיפת שדות תעופה במסגרת תרגול "נגיחה", כמו אימון בח"א 8 ביוני 1973.¹⁵⁰ מפקד טייסת 201 כתב כי תרגול שיטת "התקיפה המאסיבית" מעלה סוגיות כמו גודל המבנה לתקיפה, חלוקת יעף וכו'.¹⁵¹ רמ"ח המבצעים ענה: "אנחנו בדרך הנכונה ואחרי מספר תרגילים דומים נוספים השיטה תקלטי".¹⁵² בסיכום יום הקרב החילי שבוצע באמצע יולי (ראו להלן) נכתב בכנף 4: "תקיפה מאסיבית עובדת ולא היו קשיים בולטים בביצועה".¹⁵³ יום קרב שנערך בכנף 6 בספטמבר 1973¹⁵⁴ עסק ב"תרגול תקיפה מאסיבית כדימוי לפקודה בתוקף מבחינת טווחים ומטרות, הדרך חזור, רצף תקיפות [...] ובדיקת משמעות הנוגעות להפעלת הכנף בסוג מטס כזה".¹⁵⁵ במסמך שהופץ במאי 1973 ומתאר את יעדי "יום קרב ח"א" שעתידי היה להתבצע ב-17-18 ביולי 1973, נכתב כי הוא "יוקדש לבדיקת ותרגול נושאים חדשים המופיעים בפקודות החדשות", וכי הנושאים שיתורגלו הם: "א. מטס 'להיט' בהתאם ל'תגר 4' ו'דוגמן 5'; ב. תקיפת ש/ת [שדה תעופה] בהתאם לתוכניות המיוחדות ושיטת התקיפה החדשה; ג. תקיפות גבוהות לפי תוכנית 'שריטה'; ד. צייד סוללות בשיטת 'תגר 4' [השיטה שהציע ספקטור]".¹⁵⁶ בדיווח שהוציאה לשכת מפקד החיל ללשכת הרמטכ"ל בבוקר יומו הראשון של התרגיל (17 ביולי) נכתב כי באותו יום יבוצעו:¹⁵⁷

149 בח"א 8, **תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים"**, אפריל 1976, עמ' 15-16. הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"מ**, עמ' 73.

150 בח"א 8-טייסת תעופה, **"סיכום תרגיל תקיפה מאסיבית" במטווח 51**, 29 ביוני 1973.

151 כנף 4-טייסת 201, **תרגיל תקיפה מאסיבית**, 7 ביוני 1973.

152 מחלקת אוויר-אוויר 3, **תרגיל תקיפה מאסיבית**, 13 ביוני 1973.

153 כנף 4-מפקד הכנף, **יום קרב 1/73 סיכום**, 10 באוגוסט 1973.

154 הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"מ**, עמ' 75.

155 כנף 6-טייסת תעופה, **יום קרב כנף 6**, 6 בספטמבר 1973.

156 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3-ענף תקיפה, **יום קרב 1/73**, 18 במאי 1973.

157 לשכת מפקד חיל האוויר, **יום קרב ח"א 1/73**, 17 ביולי 1973.

1. מטווחים דמויי שדות תעופה בשיטה מאסיבית עם חימוש חי (מדמה תקיפת טנטא ומנצורה);

2. תקיפת שטחי אש דמויי חזית התעלה עם סוללות מסומנות במתכונת דומה לתעלה. תקיפה בזמנים ובשיטות האליים [הכוונה, כנראה, לעיליים] - העתק ל"תגר" - 112 מטוסים תוקפים 10 קבוצות מטרות ב-10 דקות.

בתחקיר החילי לתרגיל קבע מפקד חיל האוויר בני פלד כי "תקיפה מאסיבית זה דבר מצוי, הצפיפות למרות שהיא נראית רבה מהאוויר, מהקרקע היא נראית לא מסוכנת".

בתחילת ספטמבר כתב רמ"ח המבצעים כי הוא ביקש בעבר מהטייסות לבצע תרגילי תקיפה מאסיבית, וכי לנוכח ריבוי תרגילים עצמאיים כאלה, הוא דורש כעת כי לכל אחד מהם תצא פקודת מבצע חתומה על ידי ענף 3.¹⁵⁸

בסטנוגרמות של דיוני הצגת תוכניות חיל האוויר לרמטכ"ל ניתן לראות את ההשפעה של החלפת מפקד החיל על סדר העדיפות בהקשר תקיפת טק"א או שדות תעופה תחילה. בהצגת תוכניות לרמטכ"ל ב-24 באפריל אמר מפקד החיל מוטי הוד, כי ביחס לחזית המצרית "לנו עדיף תגר קודם [...] שדות לא יכולים לברוח לנו", ואילו ביחס לסוריה עדיף לפעול קודם כול להשמדת המטוסים (באותה עת לא תוגבר עדיין מערך הטק"א ברמת הגולן).¹⁵⁹ בהצגת תוכניות נוספת ב-9 במאי 1973, הציג חיל האוויר את תוכניותיו לחזית המצרית - תחילה "תגר" נגד הטילים ואחר כך "נגיחה" נגד שדות התעופה, תוך צמצום היקף התקיפה מעשרה שדות תעופה לשמונה עקב חישוב מחודש של הסד"כ למשימות. בהצגת התוכניות לחזית הסורית, הציג חיל האוויר כי הוא מתחיל בתקיפת חמישה שדות תעופה מתוך השישה שבהם היו טייסות מיג 21:¹⁶⁰

הרמטכ"ל: ולמה פה לא ללכת גם כן קודם על כל הטילים?
רמ"ח המבצעים ח"א (גיורא פורמן): כאן הטילים אין בעיה של התנגשות חזיתית לכל מה שאתה עושה בתעלה, כאן יש רק על חלק מהטילים בעיה כזאת, על המערך הזה. עכשיו, אני תכף אגיע לטיל, תכף נגיע לנושא הטילים.

158 מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-אוויר 3, ביצוע תרגילים כנפיים, 6 בספטמבר 1973.

159 מצוטט בתוך: גולן, מלחמה ביום הכיפורים, עמ' 87.

160 לשכת מח"א, הצגת תוכניות חיל האוויר לרמטכ"ל, 9 במאי 1973, עמ' 9.

הרמטכ"ל: הלו, תרד מזה, בוא תראה לי קודם את הטילים.
רמ"ח מבצעים ח"א: את הטילים, בסדר. בזמנו כשדובר המלצנו על
קודם שנתעסק עם שדות התעופה.
הרמטכ"ל: אני זוכר, אבל תראה לי עכשיו את הטילים.
רמ"ח מבצעים ח"א: טילים, "דוגמן 5" זה כבר הפך להיות פקודה
גדולה [...]

בהמשך, חזר הדיון לחזית המצרית:¹⁶¹
הרמטכ"ל: [...]. אם לעשות מה, לעשות את ה"תגר" או לעשות את
השדות?
רמ"א בני פלד [שישה ימים לפני מינויו למח"א]: לעשות את
ה"תגר" ואת השדות.

בהצגת התוכניות לשר הביטחון דיון ב־22 במאי, פירט מפקד חיל האוויר
החדש פלד את שיקוליו:¹⁶²

בנושא זה השיקול הראשון הוא - להכות בחיל האוויר הסורי ובחיל
האוויר המצרי. אם הסורים משתתפים או עלולים להשתתף באופן
פעיל - בו זמנית, על ידי חלוקת הכוח בצורה הבאה: את עיקר
השדות של ח"א המצרי להשמיד, לא את כולם. ואת כל השדות
של חיל האוויר הסורי לשתק ולהשמיד כך שלא יוכלו במשך ארבע
השעות הראשונות שאנו עסוקים במצרים - לדקור אותנו בגב [...].
רק לאחר מכן, אחרי הוצאת השיניים של חיל האוויר המצרי -
לאחר שנכנס לתוך שטחי המדינה שלו או לאחר תקיפה משמעותית
בשטח סיני - רק לאחר מכן נתפנה לעשות שני דברים עיקריים:
האחד - לתקוף את הטילים כדי לסייע לצה"ל בתוכניות שלו
בגזרה ולטפל באופן יותר יסודי בחיל האוויר הסורי ולעבור לסיוע
לכוחותינו ברמת הגולן, אם אכן זה יהיה המצב.
במקרה השני הצפוי יותר, אשר בו נצטרך להגיב על תקיפה מצרית
[...] נרצה להתחיל במבצע "תגר" - תקיפת הטילים והשמדתם
והורדת הלחץ מהקו כבר במכה הראשונה.

161 שם, עמ' 17.

162 לשכת מח"א, הצגת תכנונים אוויריים לשר הביטחון, 22 במאי 1973, עמ' 2.

נראה אם כן, כי עם כניסת מפקד חיל האוויר פלד לתפקידו הייתה העדפה נגלית לתקיפת שדות תעופה על פני תקיפת טק"א, אם היוזמה תהיה בידי ישראל, וכי התחלת מלחמה בתקיפת טילים נתפסה כאילוץ. לגבי סוריה, דובר בכל הדיונים על עדיפות לתקיפת שדות תעופה, והיה בכך היגיון רב בשל הטווח הקצר בין שדות התעופה למטרות בישראל גופא. לגבי מצרים - חל שינוי במעבר בין הוד לפלד. שמעון גולן מסכם עניין זה כך: "בשלושת הפורומים שבהם הציג חיל האוויר את תוכניותיו, עלה שמבחינתו עדיף לתקוף תחילה את שדות התעופה של האויב ומההצגה לשר הביטחון נבע שרק אם מצב כוחות הקרקע יאלץ זאת תקדם תקיפת הטיילים לתקיפת שדות התעופה".¹⁶³ יש לציין כי גם במסמכים הרשמיים של החיל, ניתן להבחין בשינוי משמעותי בהתייחסות לנושא תקיפת שדות התעופה. רמ"ח המבצעים עד סוף 1972, אל"ם יעקב אגסי, כתב:

הערכת-מצב של מחלקת מבצעים בספטמבר-אוקטובר 2791 גרסה, שאין צורך לתקוף שדות-תעופה של האויב, אלא אולי תקיפת שדה אחד-שניים - להרתעה ולנסיגה של מטוסי האויב לעומק שטחם; ויש להכין כל האמצעים לחיסול מערך הטיילים, שמטרתו הברורה להגן על הכוחות, שעתידים לחצות את התעלה מזרחה, מפני מטוסי חיל האוויר. ההנחה, שאין צורך לתקוף שדות-תעופה של האויב, התבססה על העובדה, שמטוסי האויב הוכנסו לתוך "דירים" תת-קרקעיים (דת"קים), כמו מטוסי חיל האוויר מאז 1956. כלומר, אין צורך להישחק בתקיפת שדות-תעופה של האויב, ונפיל את מטוסי האויב באוויר כשיבואו. וכך היה ברוב המקרים. מטוסי האויב בכל החזיתות גרמו לנו רק נזק שולי.

לעומת זאת, במסמך הערכת המצב המבצעית לשנת 1973-1974, אשר הופץ באוגוסט 1973, מובאים הדברים בצורה אחרת. לפי המסמך, "הכרעה בלחימה התקפית" צריכה להיות מושגת בסדר הבא:¹⁶⁴

א. השגת עדיפות-אווירית, בכל זירת הלחימה, היא משימת ההכרעה החשובה ביותר של חיל האוויר:

163 גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 89.

164 ענף 3, **הערכת מצב מבצעית**, 29 באוגוסט 1973, עמ' 9-10.

1. החלק החשוב של השגת העדיפות האווירית הוא בהשמדת מירב מטוסי האויב וצוותות האוויר, או ריתוק מטוסי האויב לבסיסיו ע"י השמדת המסלולים והתשתית התעופתית.

2. עדיפות אווירית בזירת הלחימה פרושה גם חופש טיסה ותקיפה למטוסינו באזורי הלחימה הקרקעיים. כדי להשיג חופש זה צריך חיל האוויר להשמיד או לשתק את סוללות טילי הקרקע אוויר באותם אזורים.

הפרשנות שלי לסדר עדיפות זה היא כי חיל האוויר ראה בנושא השמדת חילות האוויר משימה שהיא בליבת תפקידו, ולכן ראשונה בסדר העדיפות ואילו את תקיפת הטק"א כמשימה חשובה אך שנייה בסדר העדיפות, שהיא בגדר תנאי למשימה שלישית - סיוע לכוחות היבשה.

במסמך ישפירוט רבעל האויב, ובכלל זה מציג ניתוח פרטני של השיפורים שנעשו בבסיסי חיל האוויר הערביים נגד תקיפתם ומציין כי במצרים קיימים כ־705 מחסות (דירים תת-קרקעיים ועל-קרקעיים) למטוסים, ובסוריה כ־210.¹⁶⁵ בהמשך מופיעים פירוט של יכולות חיל האוויר ועיקרי תוכניתו וגם פסקה הדנה בשאלה: "פתיחה בש/ת [שד"ת; שדה תעופה] או טילים?"¹⁶⁶ מחד גיסא, נטען כי פתיחה בתקיפת שדות תעופה נכונה יותר, כיוון שפתיחה בתקיפת הטילים תביא לביטול גורם ההפתעה והיא מגבירה את החשש מתקיפת גמול בסיני או אפילו תקיפת בסיסים במרכז הארץ; מאידך גיסא, נכתב כי פתיחה בתקיפת שדות התעופה עלולה לגרום למערך הטילים לזוז לפני שיותקף; "מה שיגרום לנו שינוי תוכניות ברגע האחרון, אי וודאות לגבי המצאות הסוללות והקצאת כוחות מיוחדים למבצע מסובך זה שחייב להיות מתוכנן עד הפרט האחרון מראש". נימוק נוסף בעד תקיפת שדות תעופה גרס כי ההסתכנות בתקיפתם גדולה מזו שבתקיפת טילים עקב מערך ההתרעה וההגנה האווירית (הגנ"א) סביבם, מה שמגביר את הצורך בתקיפה בהפתעה. הפסקה מסתיימת באמירה: "אילו הייתה לנו אפשרות לדעת במדויק כל שינוי במערך הטילים, הייתה המלצתנו חד משמעית - תקיפת ש/ת במטס ראשון. כיוון שאין אפשרות זאת קיימת כיום, אין התשובה כה חד משמעית".

165 שם, עמ' 23.

166 שם, עמ' 96-97.

בהמשך מופיעות "המלצות לפתיחת לחימה":

- בחזית המצרית -
- אם בהפתעה ישראלית - תקיפת כל מערך הטילים בגל אחד, תקיפת 8 שד"ת עיקריים.
- אם פתיחה אחרי יוזמת אויב במצרים - שיתוק ש/ת עיקריים שמשפיעים על התעלה, מטסי הכנה לתקיפת טילים (נגד הנ"מ), סוללות טק"א באזור פורט סעיד [...].
- בפתיחה בהפתעה ישראלית בשתי החזיתות - תקיפה לשיתוק 22-30 שדות תעופה עיקריים במצרים וסוריה; תקיפת כל מערך הטילים במצרים; השמדת 6-8 שד"ת במצרים וחמישה בסוריה ואח"כ תקיפת טק"א סורי.
- אם תפתח המלחמה ללא הפתעה ישראלית ובשתי החזיתות - שיתוק שדות תעופה עיקריים במצרים וסוריה; הכנת נ"מ לתקיפת טילים בתעלה; השמדת 3-4 שדות תעופה נבחרים במצרים ובסוריה; תקיפת מערך הטק"א במצרים וכו'.

נראה אם כן, כי כמו בתחום תקיפת הטק"א שפורט מעלה גם בתחום התקיפה המאסיבית של שדות תעופה - התנסות מבוססת תרגילים הייתה מרכיב חשוב בפיתוח היכולת, ולאור מה שהוצג מעלה - העיסוק בה קיבל עדיפות מסוימת בחודשים שלפני המלחמה. מעניין לציין כי באפריל 1973 ביצע חק"ב חיל האוויר סימולציה שבה תורחש היום הראשון במבצע "מוקד" וכן "בעיית ביש" - תקיפה מצרית מפתיעה שפוגעת במטוסינו על הקרקע.¹⁶⁷ ניתן לראות בכך עדות לכך שהמחשבה על תקיפת שדות תעופה, גם על ידי האויב, הייתה מרכיב חשוב בהכנות של חיל האוויר למלחמה. יש לציין כי מהצגת התוכניות לדיין ניתן לראות גם את קשיי החיל להבין את סדר העדיפות של הדרג המדיני. בעוד שדיין הדגיש את זמן הטיסה הקצר שיידרש למטוסים הסוריים להגיע ולהפציץ ערים בצפון, בכמו טבריה וקרית שמונה, ואת המרחק הגדול של שדות התעופה המצריים מערי ישראל, חיל האוויר ניסה לשכנע שוב ושוב שצריך להתחיל בתקיפת חיל האוויר המצרי, הגדול והמתקדם ביחס לזה הסורי.¹⁶⁸ כפי שצוין בפתיח לפסקה זו, התגובה הראשונה של מפקד חיל האוויר פלד לידיעה על פרוץ מלחמה הייתה הפעלת התוכנית לתקיפת שדות התעופה. הרמטכ"ל הסביר לוועדת אגרנט בעניין זה,

¹⁶⁷ מחלקת אוויר-ענף חק"ב, **מערכת "משיח לסימולציה"**, 13 באפריל 1973.

¹⁶⁸ לשכת מח"א, **הצגת תכנונים אוויריים לשר הביטחון**, 22 במאי 1973, עמ' 4.

כי אחרי שקיבל בשחר יום הכיפורים את הידיעה על המלחמה העתידה לפרוץ בהמשך היום, הוא שאל את פלד להמלצתו על סוג התקיפה המונעת, ו"הגענו להסכמה שהטוב ביותר הוא לתקוף את שדות התעופה בסוריה וגם 'דוגמן'".¹⁶⁹ "[...] אבל אנו לא רצינו ללכת טילים [ואחרי כן] שדות [תעופה]. רצינו שדות [תעופה] טילים [...] והוא [מפקד חיל האוויר] פירט לי איך חיל האוויר מסוגל לעשות את זה, שזה היה בערך עבודה רצופה של תקיפת השדות, אחרי זה תקיפת הטילים, כשתקיפת הטילים לפי הערכתו זה עניין לכשלוש שעות".¹⁷⁰ כאמור מעלה, סדר העדיפות שונה בשעה 06:45 עקב הדיווח על העננות מעל רמת הגולן. מפקד חיל האוויר אמר בעדותו לוועדת אגרנט, כי ב-6 באוקטובר בצהריים הוא הבין כי בהיעדר אישור לתקיפת מנע, הוא יאלץ להסתפק בתקיפות מוגבלות היקף בשיטת קלע, וכי "התכנונים לקראת היום הבא, בהנחה שהקו יוחזק, יהיו לתכנן תקיפת שדות תעופה בסוריה ואח"כ תקיפת טילים בסוריה ומעבר לחזית המצרית עפ"י ההתפתחויות השונות".¹⁷¹ עדות אחרת לעדיפות הגבוהה שניתנה לתקיפת שדות תעופה מופיעה במבוא של מפקד חיל האוויר אלוף דוד עברי למסמך הסיכום של הענף לתולדות חיל האוויר בנושא תקיפת שדות תעופה, בו נכתב:¹⁷²

תקיפת שדות תעופה היוותה אבן יסוד בתפיסה האווירית להשגת עליונות אווירית, ואמורה היתה להתבצע כשלב ראשון בפתיחת המלחמה. אך בגלל ההפתעה שבפתיחת המלחמה וההתראה הקצרצרה, הופנה המאמץ העיקרי של חיל האוויר בשלב הראשון של המלחמה למשימות אחרות שכללו סיוע ותקיפת מערכי הטילים של האויב בחזית.

¹⁶⁹ עדות דוד אלעזר בפני ועדת אגרנט, 3.2.1974, ישיבה ע"ד, עמ' 1-2: <http://archivesdocs.mod.gov.il/Agranat2/dado/3274/mywebalbum/index.html>

¹⁷⁰ עדות דוד אלעזר בפני ועדת אגרנט, 4.2.1974, ישיבה ע"ז, עמ' 94: <http://archivesdocs.mod.gov.il/Agranat2/dado/58/index.html>

ראו גם עדותו לוועדת אגרנט, ישיבה פ"ה, 10.2.1974, עמ' 34: "יש פה לחיל האוויר עדיפות: א. שדות תעופה. ב. טילים. ג. סיוע לחיילות היבשה, באותם המקומות, שמצבנו חמור". ראו גם: גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 252.

¹⁷¹ עדות אלוף בני פלד לוועדת אגרנט, 26.12.1973, ישיבה ל"ו, עמ' 42: <http://archivesdocs.mod.gov.il/Agranat2/%D7%90%D7%9C%D7%95%D7%A3%20%D7%91%D7%A0%D7%99%20%D7%A4%D7%9C%D7%93%20-%20%D7%9E%D7%A4%D7%A7%D7%93%20%D7%97%D7%99%D7%9C%20%D7%94%D7%90%D7%95%D7%99%D7%A8%201/index.html>

¹⁷² הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"מ**, עמ' ז'.

את האופן שבו הבינו דרגי הביניים בחיל האוויר את סדר העדיפות ניתן לראות בדברי סא"ל אשר שניר בתחקיר שנערך ב־1976 בבח"א 8. הוא ציין את תוצאות התרגיל החילי האחרון (יולי 1973, יום הקרב החילי שהוזכר מעלה) שבו תורגלה תפיסת התקיפה המאסיבית.¹⁷³ שניר אמר:¹⁷⁴

מגיע אותו 6.10 [...] הולכת להתחיל מלחמת פלישה ומלחמת תנועה של כוחותיהם עלינו, ואנחנו "בנקט" בקווים. הדבר הראשון, וזה מראה משהו על הציפיות, הדבר הראשון שצה"ל וחיל האוויר חושבים עליו, הוא תקיפת שדות תעופה ומי שזוכר, אומנם לכך חימשנו את כל המטוסים לאותו יום בבוקר [...] אפשר היה לעשות דברים בהחלט אחרים ואולי יותר קשורים ליום ולמתאר [...] אבל לא - חיל האוויר הלך להציע ללכת לשדות התעופה.

לסיכום עניין זה: ראשית, חיל האוויר עסק בין 1970 ל־1973 בנושא תקיפת שדות התעופה באופן דומה עקרונית לזה שבו עסק בהתמודדות עם טק"א - פיתוח תפיסת לחימה מתוך ניסויים ותרגולה באופן אינטנסיבי. יכולת זו נתפסה כמרכיב חשוב ב"סופרמרקט" היכולות של החיל לקראת מלחמה עתידית, אך ייתכן שבעיני מפקד חיל האוויר הוד היא הייתה יכולת שחשוב להחזיקה, אבל לא הדבר הנכון לעשותו בפתיחת מלחמה. שנית, נראה כי במהלך שנת 1973, אחרי חילופי מפקד החיל, התפתחה העדפה לביצוע משימה זו כדבר הראשון במלחמה. ייתכן כי הסיבה לכך הייתה שפלד חש כי הוא פיתח מענה מספק לאתגר הטק"א או להיפך - שהיתרון הטכנולוגי מצוי בידי המגן, ולכן אי אפשר לפתח מענה מספק. ייתכן גם כי הנטייה המובנת להשמיד את חיל האוויר של האויב, לחזור על מבצע "מוקד", משכה אותו לעסוק בעניין זה.

¹⁷³ שניר מתייחס ליום הקרב החילי "כתובה 4". כנף 1/טייסת 109, **תחקיר כתובה 4**, 13 באוגוסט 1973.

¹⁷⁴ בח"א 8, **תקיפת שדות תעופה במלחמת "יום הכיפורים"**, עמ' 16.

חיל האוויר תקף שדות תעופה לאורך כל המלחמה, תוך אבדות לא קטנות של שבעה מטוסי קורנס שנפלו ועוד 21 שנפגעו.¹⁷⁵ מדוע המשיך חיל האוויר להשקיע את מטוסי הקורנס האיכותיים שלו בתקיפת שדות תעופה גם לאחר שהתבררה בעיית הטק"א וכנגזרת הקושי לסייע לכוחות היבשה? רמ"ח המבצעים גיורא פורמן אמר בראיון עימו, כי למרות ההצלחה הרבה בהפלת מטוסים בקרבות אוויר (277 מטוסים, ביחס אבדות נמוך - 1:18.5¹⁷⁶), המשך תקיפת שדות התעופה עד לסוף המלחמה נועד לצמצם או למנוע את תקיפת כוחות צה"ל על ידי המטוסים הערביים ולדחוק אותם לעזוב את השדות כדי לאפשר את השמדתם בקרבות אוויר. כמו כן נבע המשך התקיפות מן העובדה כי בהיעדר אישור מדיני לתקיפת מטרות אסטרטגיות במצרים, תקיפת שדות תעופה הייתה סוג של תחליף.¹⁷⁷ עדות מרומזת לכך מופיעה במבוא שכתב מפקד חיל האוויר דוד עברי למסמך הענף לתולדות חיל האוויר, העוסק בתקיפת מטרות אסטרטגיות שבו נכתב: "במלחמה לא הותקפו מטרות אסטרטגיות במצריים, מסיבות מדיניות, בגלל החשש משיגור טילי 'סקאד' לעבר מטרות בארץ - וזאת למרות התכנונים שהיו בחיל האוויר ואשר הוגשו לאישור הדרג הצבאי הבכיר".¹⁷⁸ עדות זו מקבלת תימוכין מחוקר המחלקה להיסטוריה שמעון גולן, כשכתב כי חשש זה הועצם עקב איומו של אנואר סאדאת בליל 15-16 באוקטובר כי אם ישראל תפגע במטרה אזרחית, מצרים תגיב בירי טק"ק, ובשל כך הוחלט לא לתקוף מטרות כלכליות במצרים וגם לא לכבוש את עיר הנמל פורט פואד במוצא תעלת סואץ לים התיכון, למרות הרצון במטכ"ל לעשות זאת.¹⁷⁹

---

175 בסך הכול ביצע חיל האוויר 592 גיחות מתוך 731 מתוכננות על 18 שדות תעופה ו־21 תחנות מכ"ם במצרים ובסוריה. בתקיפות במצרים אבדו שלושה מטוסי קורנס ונפגעו שבעה, ובתקיפות בסוריה אבדו ארבעה מטוסי קורנס ו־14 נוספים נפגעו. ענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת שדות תעופה ותחנות מכ"ם**, עמ' 271, 387, 391.

176 גורדון, **30 שעות באוקטובר**, עמ' 491.

177 ראיון טלפוני עם תא"ל (בדימוס) גיורא רם (פורמן), 27 באפריל 2020.

178 חיל האוויר-להק אוויר-מחלקת תוא"ר-הענף לתולדות חיל האוויר, **תקיפת מטרות איסטרטגיות במלחמת יום הכיפורים**, ינואר 1979, עמ' ט.

179 שמעון גולן, "הסקאד שהרתיע את ישראל", **מערכות** 457, אוקטובר 2014, עמ' 55-61.

מה ניתן ללמוד מהמחקר?

תהליך פיתוח היכולת לתקיפת טק"א היה אינטנסיבי, וניכרה בו תחושת דחיפות והבנה טובה של האיום החדש, שממדיו התבררו בסיום מלחמת ההתשה. המענה כלל מרכיבים שונים, בעיקר שכלול שיטות תקיפה כמו חתף וקלע שהחלו להתפתח בסוף מלחמת ההתשה, אך גם הפעלת ל"א, הטעיה והפעלת סוללות ארטילריה. בבסיס היכולת עמדה התפיסה של תקיפה רחבת היקף להרויית מערך הטק"א. מימושה דרש תזמון ותיאום מדויקים שנקבעו מראש והיו מורכבים בסדר גודל מאלו שב"מוקד".¹⁸⁰ ניתן לראות בתהליך כמה מאפיינים של מפקדת חיל האוויר:

- שליטה ריכוזית של מחלקת המבצעים (אוויר 3) שאפשרה ביצוע ניסויים ותרגילים בקצב גבוה מאוד;
  - יוזמה "מלמטה", מדרג הטייסות, וערוץ קשר מהיר ופתוח בין לבין המטה;
  - מעגל משוב מהיר מאוד במטה ובין השדה למטה;
  - הישענות על מידע כמותני מבוסס ניסויים וחק"ב - כמעט לכל מרכיבי התפיסה: נתיבי התקיפה, תוצאות התקיפות הצפויות והאבדות הצפויות, יכולת הסעה, המראות, הנחתות וחימוש בבסיסים ועוד.
  - היעדר דיון מעמיק ברובד המדיני-אסטרטגי בדגש על תנאי הסף הנדרשים להפעלתה המוצלחת של התוכנית.
- התפיסה תורגלה רבות ובאופן יסודי, אבל התרגול לא יכול היה לדמות "אש אויב", וזו הייתה מגבלתו המרכזית.

לאור מה שתיארת, אחזור לטענתי בתחילת הפרק: חיל האוויר הגיע למלחמת יום הכיפורים עם תחושת מסוגלות עקרונית לטיפול בטק"א, וכי אתגר הטיל החדש והבלתי מוכר - SA-6 (שהיה מרכיב מרכזי במערך ההגנה הסורי, אך לא המצרי) נתפס ככזה שיקשה על יישום התוכניות, אך לא במידה קריטית.

יש לציין כי באותן שנים, הטכנולוגיה של ההגנה האווירית נתנה עדיפות מסוימת למגן מול הטכנולוגיה של התקיפה האווירית. כך היה בווייטנאם וכך היה גם במזרח התיכון; מה גם שהאמריקאים לא סיפקו לישראל את "המילה האחרונה" בתחום, בין אם לא רצו (לדוגמה, פצצות מונחות לייזר) ובין אם הפתרון לא התאים לחיל האוויר (לדוגמה, מטוסי פנטום יעודיים ללחימת ל"א שהפעילו האמריקאים). ייתכן כי הביטחון העצמי של מפקד

¹⁸⁰ במבצע "מוקד" כל מבנה טס למטרתו, ללא תלות במבנים שטפו לבסיסים אחרים, ועם התניה מועטת בין מבנים שטפו לאותו שדה תעופה.

חיל האוויר מוטי הוד נבע גם מהיותו תוצר של דור קרבות האוויר-אוויר ומהבנתו המוגבלת בתחומי האלקטרוניקה המתפתחים. בני פלד היה בקיא ממנו בעניינים טכניים וייתכן שהבין את המגבלות של התוכניות שירש מהוד בהקשר תקיפת הטילים, וייתכן שזה הגורם שדחף אותו להעדיף את תקיפת שדות התעופה (למרות שגם הם היו מוגנים בטיילים).

עוד נראה, כי לא הוד ולא פלד חלקו עם ה"ירוקים" את כל חששותיהם בעניין היכולת של חיל האוויר להתמודד עם הטק"א. להוד היה ניסיון מוצלח הן בהספקת מידע מועט ככל האפשר לרמטכ"ל ולמטכ"ל לפני הפעלת מבצע "מוקד", והן במבצעים שבהם הפעיל את חיל האוויר באופן עצמאי יחסית בהיקף גדול (פירוט ראו בספרי "הרמטכ"ל"¹⁸¹). ייתכן כי פלד ירש מהוד את הגישה לפיה חיל האוויר שומר את סודות הצלחתו ואת בעיותיו בבית פנימה, ולכן לא העלה את דאגותיו, אם היו כאלה, בפני ה"ירוקים".

התפיסה כשלה במבחן המציאות, עקב שילוב של מספר גורמים. ההפתעה של פרוץ המלחמה (למרות ניסיונותיו של פלד להסביר כי מחר תתחיל מלחמה); פער ביחס לנתוני טיל SA-6; לקיחת הנ"מ הקני "כנתון" שייפטר באמצעות דפוסי הטיסה בגובה נמוך ומהירות גבוהה; ובעיקר, "ההפתעה" בשל אי-התקיימות התנאים הרצויים לתקיפה - החל באי-רצון של הדרג המדיני לאשר תקיפה מקדימה, ועד ההיערכות החפוזה במעבר מ"תגר" ל"דוגמן". ההלם ששרר במפקדת חיל האוויר עקב תוצאות מבצע "דוגמן 5" הרתיע את מקבלי ההחלטות מהמשך תקיפת הטק"א בחזית הסורית כמעט עד לסיום המלחמה.¹⁸²

ביכולת שפותחה היו מרכיבים שהוכיחו עצמם, כל אחד בנפרד (תלמים, ל"א), אבל הרעיון המערכתי התפרק עקב התלות הרבה מאוד בין מרכיבי המערכת שפותחה (לדוגמה, בין עיתוי הגעת המודיעין לבין תחילת התקיפה) והקשיחות (אי-הגמישות) של המערכת (לדוגמה, קשיחות נתיבי התקיפה של הטייסות במטס רחב היקף). יש בלקח זה מסקנה חשובה לעתיד: פיתוח תוכניות מערכתיות מורכבות מצריך שולי טעות פנימיים כדי לאפשר את שינון בזמן אמת, אם יתברר כי מרכיבים מסוימים אינם עומדים בציפיות ומרכיבים אחרים מצליחים מעל המשוער. תרגול של תוכניות כאלה צריך גם הוא לכלול הפתעות לטובה ולרעה, והתאמת התוכנית בזמן אמת.

181 מאיר פינקל, הרמטכ"ל, מערכות ומודן, 2018, עמ' 65-66.

182 ל"א, דוגמן 5 - שורשי הכשל המודיעיני, עמ' 31.

אני משער כי חיל האוויר החליט להתמקד באתגר שקל היה לו יותר להמחישו ולמודדו - טק"א, תוך התייחסות מוגבלת לאתגר הנ"מ שקשה היה למודדו, ולכן נתפס כ"נתון" אף שהיקפו הרחב היה מוכר. ייתכן גם שההתנסויות המעטות והמוצלחות במבצעי בט"ש אוויריים בין מלחמת ההתשה למלחמת יום הכיפורים, תרמו אף הן לתחושת המסוגלות של התמודדות עם נ"מ. לקח אפשרי מכך הוא ביצוע "צוות אדום" לתכנונים כאלה, כדי להכין מראש את המערכת למצב שבו יתברר כי הייתה הערכה שגויה של מרכיב ביכולותיו של האויב.

פיתוח היכולת לתקיפת שדות תעופה בתנאים החדשים (מיגון שדות התעופה, מחד גיסא, והיכולות החדשות, בעיקר מטוס הקורנס, מאידך גיסא) בוצע בדפוס הארגוני שתואר לגבי ההתמודדות עם הטק"א. ההעדפה הגלויה של פלד בחצי השנה שלפני מלחמת יום הכיפורים לתקיפת שדות התעופה כעדיפות ראשונה בפתיחת מלחמה (לפני תקיפת טק"א), אלא אם יהיה אילוץ שלא יאפשר זאת, באה לידי ביטוי בתחילת המלחמה. סיבות אפשריות לשינוי בסדר העדיפות נמנו מעלה. הלקח כאן הוא כי ארגונים מפתחים לעיתים "הזדהות עצמית" עם דפוסי פעולה מסוימים (במקרה זה, "מוקד"), וכי מצב כזה עלול להפריע בשעת חירום ולגרום תופעה מוכרת, על פיה "כאשר לא יודעים מה לעשות עושים מה שיודעים". אין בכוונתי לטעון כי חיל האוויר לא היה צריך להתאמן בתקיפת שדות תעופה, אלא כי בשל השילוב של ירידת אפקטיביות תקיפתם מצד אחד (עקב התגובה הערבית להצלחת "מוקד") עם הבנה עקרונית שחילות האוויר האלה אינם "איום על תל אביב" (החשש המרכזי של ראש הממשלה לוי אשכול לפני הפעלת "מוקד" ושל בן-גוריון לפני מלחמת סיני) מצד אחר, היה חיל האוויר אמור להגיע למסקנה כי תקיפה רחבה של שדות תעופה אינה צריכה להיות מרכיב מרכזי בתוכניות המלחמה שלו. מודעות עצמית של ארגון לגורמים המשפיעים על זהותו היא מרכיב חיוני בהתגברות עליהם כאשר הדבר נדרש. אין ספק כי במקרה שתואר הייתה לדומיננטיות של פלד השפעה רבה על ההעדפה המדוברת. הלקח כאן הוא לאייש את מטה חיל האוויר בבכירים היכולים להיות משקל נגד למפקד החיל בדיונים פנימיים וגם להביע דעתם הנוגדת את דעתו, אם נדרש, גם בדיונים חיצוניים.

לקח אחר הוא בתחום מערכת היחסים בין מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל ומטהו ולמפקדי הפיקודים. בחיל האוויר הייתה דואליות לגבי משימתו העיקרית בעת פתיחה במלחמה. מחד גיסא, השגת עליונות אווירית

מוחלטת - על ידי השמדת חילות האוויר הערביים בבסיסיהם - ובתוך כך הגנה על שמי המדינה בפני מטוסי אויב (פחד שניזון מזיכרון מלחמת העולם, וניכר בשעתו אצל דוד בן-גוריון ולוי אשכול) ויכולת לתקוף מטרות אסטרטגיות אם הדרג המדיני יורה על כך; ומאידיך גיסא, יכולת פעולה חופשית מעל מרחב הלחימה הקרקעית, המאפשרת סיוע קרוב לכוחות היבשתיים בהגנה ובהתקפה על ידי השמדת מערכת ההגנה האווירית של האויב על כל מרכיביה במרחב. המאמר הראה כי חיל האוויר פיתח מענה יעיל לשתי המשימות, כשהתעדוף היה השאלה העיקרית, בהנחה שעדיף לרכז מאמץ בשלב הפתיחה באחת מהן.

עולה מהדברים שמפקד חיל האוויר הוא שקבע, לפי תפיסתו, את המשימה העיקרית תוך שהוא משכנע את הרמטכ"ל ואת שר הביטחון מכוח סמכותו המקצועית ובלא שהעניין עלה לדיון סדור במטכ"ל. מפקדי כוחות היבשה היו משוכנעים בתחילת המלחמה שחיל האוויר יעניק להם סיוע מיידי בהיקף ובעוצמה שיחפו על הנחיתות הכמותית של הצבא הסדיר עד להגעת המילואים; כל זאת, אף שחיל האוויר התכוון מלכתחילה, ברוח מפקדו ובאישור הרמטכ"ל ושר הביטחון, להתמקד בתקיפת חילות האוויר של מצרים וסוריה בבסיסיהם. לקח אפשרי הוא שיש לשכלל את הדיון המטכ"לי בנושא סדרי העדיפויות להפעלת הכוח האווירי במצבי הפתעה, אשר ייתכנו גם בעתיד, ולו רק לשם תיאום ציפיות.

תקציר

ב־2 באוגוסט 1990 כבשה עיראק את כוויית וסיפחה אותה אליה. ישראל נערכה לאפשרות שעיראק תירה לעברה טילים והוערך שהיא עלולה להפעיל נגדה נשק כימי אם תיקלע למצוקה. מערכת הביטחון של ישראל נערכה לפעול נגד האיום - הגנתית והתקפית. הליקויים שהתגלו עם הירי הראשון תוקנו בתוך זמן קצר: הארץ חולקה לאזורי התרעה; הופעל "הגל השקט"; הומלץ לציבור להעדיף את החדר האטום על פני המקלט. היציאה לעבודה והלימודים הופסקו והוטל עוצר על הפלסטינים בשטחים. בסופו של דבר נמנעה ישראל מלפעול התקפית, הן משום שארה"ב מנעה זאת ממנה, והן מהשיקול שעדיף שארה"ב תשמיד את יכולותיה של עיראק. לכך סייע מספר הנפגעים הנמוך. התהליכים הללו הוכיחו את חשיבותה של ההיערכות ליום פקודה והראו את היכולות של צה"ל לטפל גם בענייני העורף כאשר הוא מופעל נכון.

הדילמות האסטרטגיות והתפעוליות של ישראל במלחמת המפרץ הראשונה והפתרונות להן

שמעון גולן¹

מבוא

מלחמת המפרץ הראשונה הייתה ייחודית בכך שבמהלכה הותקפה ישראל רק על ידי מדינה שאיננה גובלת איתה; הייתה זו המלחמה הראשונה שהתחוללה רק בעורף, שהפך בפועל לחזית, והמלחמה הראשונה שבה לא הגיבה ישראל על פגיעות בה. מלחמה ייחודית זו עוררה אצל הנהגתה הביטחונית דילמות רבות, הן בפן ההגנתי והן בפן ההתקפי. המאמר מציג את הבעיות שניצבו בפני הנהגת הביטחונית של ישראל טרם המלחמה ובמהלכה, את הדילמות שניצבו בפניה לגבי דרך ההתמודדות עימן ואת הפתרונות שמצאה.

בעקבות פלישת עיראק לכוויית ב־2 באוגוסט 1990, החלה ההנהגה הביטחונית של ישראל לדון בהיבטים השונים הנובעים מהאפשרות שארה"ב תנקוט צעדים שיאלצו את עיראק להוציא את כוחותיה מכוויית. המשמעות האפשרית מבחינת ישראל הייתה שעיראק תנסה לפגוע בה באמצעות שיגור טילים, אולי אף טילים נושאי חומרים לא קונוונציונליים, לעברה. במסגרת זו נדונו נושאים כגון: חלוקת ערכות מגן לציבור הרחב והכנות הגנתיות מזה והשאלות האם על ישראל להגיב על פגיעות בה באמצעות פעולות של צה"ל בעיראק, האם יתאפשר לו לפעול, אילו פעולות עליו לנקוט וכלפי אילו יעדים.

1 אל"ם (במיל") ד"ר שמעון גולן היה, עד סוף אוגוסט 2020, ראש תחום הרמה האסטרטגית במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

יממה לאחר שהחלה פעולת כוחות הקואליציה נגדה, ירתה עיראק טילים לעבר ישראל. בעקבות הירי התגלו בעיות שונות ומערכת הביטחון פעלה לפתור אותן. היא פעלה לקצר את משך הזמן מההתרעה על הירי ועד לנפילת הטילים, לזרז את איפון מקומות הנפילה, זיהוי חל"ך (חומר לחימה כימי) - האם נורה, מיסוד נוהלי העבודה במקומות הנפילה ובתוך זה זירוז פעולות ההצלה, זירוז השחרור ממסכות המגן ומהשהייה בחדרים האטומים, ההסברה, הפסקת העבודה והלימודים וחידושם, הטלת עוצר על הפלסטינים, איסור על יציאתם לעבודה בישראל והקלות בעניינים אלה. בין הפתרונות שנמצאו היו חלוקת הארץ לאזורי התרעה והפעלת "הגל השקט" ברדיו. כמו כן היה עליה לדון בדילמה האם עדיפה השהייה בחדר אטום על פני ירידה למקלט.

המאמר מתבסס על ספרי "טילים על ישראל - קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת המפרץ הראשונה"² מלחמת המפרץ הייתה המלחמה הראשונה, והיחידה עד כה, שבה ליווה ראש המחלקה להיסטוריה את הרמטכ"ל באופן רצוף. ראש המחלקה דאז, אל"ם בני מיכלסון, נכח בדיונים שערך הרמטכ"ל וכן בשיחות בפורומים מצומצמים, גם לא מתוכננים, וליווה אותו בסיורים. ההקלטות של רמ"ח ההיסטוריה תומללו על ידי לסטנוגרמות. בהמשך, הועברו למחלקה סטנוגרמות ההקלטות של מזכירות הפיקוד העליון (מפ"ע). נוסף לכך מתבסס המחקר, ובעקבותיו המאמר, על המסמכים הנוגעים בדבר מלשכות הרמטכ"ל וסגנו מהתקופה שמאביב 1990 ואילך, ובכללם סטנוגרמות של הדיונים. לגבי הדיונים בדרג שר הביטחון, נעזרתי בטיוטת מחקר שכתבה ד"ר שלומית קרן בעת היותה ראש יחידת ההיסטוריה במשרד הביטחון. מחקרה התמקד בפעילות המשרד ומדיניותו באשר ליחסים עם ארה"ב, ובתוך זה המגעים לשיתוף פעולה במבצעים בעיראק. המחקר נמצא בשלב של טיוטה בלתי מעובדת, ואני מודה לד"ר קרן על שהעמידה אותו לרשותי. לגבי הדיונים בדרג הממשלה נעזרתי בספרו של מי שניהן במלחמה כשר הביטחון, משה ארנס, "מלחמה ושלוה במזרח התיכון, 1988-1992"³. מטעמי ביטחון מידע לא פורטו התוכניות המבצעיות של צה"ל שתוכננו להתבצע בעיראק, ולא הרעיונות הכלליים שלהן, תכליתיהן והיעדים שאליהם הן כוונו.

2 שמעון גולן, **טילים על ישראל - קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת המפרץ הראשונה**, מודן, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2020.

3 משה ארנס, **מלחמה ושלוה במזרח התיכון, 1988-1992**, ידיעות אחרונות, 1995 (להלן: ארנס, **מלחמה ושלוה במזרח התיכון**).

הדילמות, הבעיות והפתרונות טרם המלחמה

פלישת עיראק לכוויית

ב-2 באוגוסט 1990 פלשו כוחות עיראק לשכנתה הקטנה והעשירה כוויית והשתלטו עליה. כעבור כמה ימים הכריז נשיא עיראק, סדאם חוסיין, על סיפוחה לעיראק. הדבר אירע על רקע התמוטטותה של מעצמת-העל ברה"מ, במציאות שבה הייתה ארה"ב למעצמת-העל היחידה. היא הגיבה בתקיפות למהלכה של עיראק; נשיאה, ג'ורג' בוש, תבע כי הכוחות הפולשים ייסוגו ללא תנאי וכי ממשלתה הלגיטימית של כוויית תושב על כנה. הוא גם נקט צעדים לשם הבטחת הביטחון והיציבות, שהתערערו: באזור המפרץ הפרסי - כוחות אמריקאיים החלו להצטבר על אדמת סעודיה, מתוך כוונה להפעילם נגד עיראק אם זו לא תיענה לתביעות. אליהם נוספו כוחות ממדינות שונות, ובהן מצרים וסוריה.

זמן קצר לאחר הפלישה קשר שליט עיראק את מאבקו נגד התביעה להוציא את כוחותיו מכוויית לעימות עם ישראל; הוא איים כי ניסיון לפגוע בארצו יענה בפגיעה בישראל. ניתן היה לקשר איום זה לאיומים שהשמיע מאז אביב 1990, שלפיהם אם ישראל תתקוף את עיראק, הרי שזו תגיב בנשק שיחריב חצי ממדינת ישראל.⁴

השתתפותן של מדינות ערביות בקואליציה שנרקמה נגדו נתנה בידי סדאם חוסיין מנוף אפשרי ללחץ: הוא הניח כי ישראל לא תוכל לעבור בשתיקה על פגיעה בשטחה ובתושביה ותגיב עליה בפגיעה בעיראק; בעקבות זאת הוא יוכל להציג את עיראק כמי שנלחמת בישראל. מצב זה יקשה על מדינות ערביות להיות שותפות בקואליציה נגד מדינה ערבית הנלחמת ב"אויב הציוני", וייתכן שכך יוכל לערער את הקואליציה.

הערכת האיום

בעקבות פלישת עיראק לכוויית ואיומה לפגוע בישראל, ניהלה מערכת הביטחון שורת דיונים באשר לתגובות. היבט אחד היה הגנתי - כיצד להתגונן מפני הפגיעות; היבט שני - התקפי: האם להגיב בפעולות בעיראק, ואם כן באילו תנאים וכיצד.

4 חיל האוויר-להק המודיעין-מחלקת המחקר, **צדאם חוסיין והנשק הכימי - לקט התבטאויות**, 24 בדצמבר 1990.

עוד טרם פלישת עיראק לכוויית, בתחילת יולי 1990, הפיץ אמ"ן-מחקר מסמך לגבי הערכתו את איום הייחוס על העורף. באשר לעיראק נכתב, כי היא עשויה לירות לעבר ישראל טילי קרקע-קרקע (טק"ק) לטווח 600 ק"מ ומעלה מאזורי שדות התעופה H^2-H^3 שבמערבה. הטק"ק עלול להיירות לעבר מטרות צבאיות, ובתגובה לתקיפות עומק בשטחה עלולה עיראק לשגר טילים גם נגד מטרות תשתית ואוכלוסייה אזרחית. יש בידיה יכולת ממשית לפגוע במטרות בעורף הישראלי במטחי טק"ק ובתקיפות אוויריות. מערך הטק"ק של עיראק נבנה לפגיעה אפשרית בערים מרכזיות בישראל, והיא אמנם טענה בעקביות כי תפעיל אותו רק כגמול, אך ייתכן שתחרוג מכלל זה. עיראק הייתה מודעת ליכולת הגמול של ישראל; אך במקרה של פתיחת מלחמה היא עשויה לחוש דרגת חופש רבה מזו של סוריה, למשל, עקב ריחוקה מישראל. אשר לחומרי לחימה כימיים: בידיה יכולת טכנית להפעילם נגד ישראל, אך לצורך איום הייחוס ההנחה הייתה שהיא תשתמש בהם רק כגמול או במקרה שתיקלע למצוקה. בסיכום המסמך נכתב, כי לאור בחינת השיקולים של עיראק נראה שהיא תעדיף לא לתקוף את העורף הישראלי באופן מסיבי במכת הפתיחה של המלחמה.⁵

באותו חודש, יולי 1990, הפיץ המרכז לניתוח מערכות (מנת"ם) באגף התכנון (אג"ת) מסמך שבו ניתח את החלופות לגבי מדיניות ההתגוננות של העורף. במבוא למסמך הוסבר שתורת ההתגוננות האזרחית מפני תקיפות העורף פותחה בשנים הראשונות לקיום המדינה והותאמה לאיום ייחוס, שההנחות העיקריות אשר עמדו בבסיסו היו:

1. התקיפה תהיה במטוסי קרב, המתגלים זמן רב יחסית לפני שחרור החימוש (5-15 דקות, לפחות);
2. במהלך המלחמה צפויות תקיפות רבות כאלה, חוזרות ונשנות, לאורך ימים רבים;
3. בתקיפות יוטל חימוש קונוונציונלי בלבד.

הופעת חומר הלחימה הכימי (חל"ד) בזירה הביאה לעדכון חלקי של תורה זו, והתפתחויות טכנולוגיות נוספות נטלו את תוקפן של הנחות אלו. האיום העיקרי הפך להיות טילי הקרקע-קרקע (טק"ק), ולא הייתה אפשרות להתריע על שיוורם; התקיפות עלולות להתמשך כמה ימים, בהפסקות ארוכות - אף של ימים - בין תקיפה לתקיפה, ואין ודאות שייעשה שימוש בחימוש קונוונציונלי בלבד; סביר לפיכך שישורר חשש תמידי כי התקיפה הבאה תהיה בחימוש בלתי קונוונציונלי. נוכח זאת, פיתח המרכז לניתוח מערכות מודל פרטני להיפגעות העורף, ועל בסיסו המליץ את ההמלצות העיקריות הבאות:

5 אמ"ן-מחקר, **איום הייחוס על העורף**, 2 ביולי 1990.

יש לבטל כליל את חובת המקלוט בבנייני מגורים ובבניינים ציבוריים ולהנחות את האזרחים להישאר, בהישמע התרעה על שיגור טילים, בבתיים או לתפוס מחסה סגור קרוב. הקמת מערך התרעה המבוסס בעיקר על מכ"מים לגילוי שיגורי טק"ק היא צורך חריף ביותר, והיא למעשה המפתח והבסיס לכל מדיניות התגוננות סבירה; בלעדיה לא יהיה אפשר למצות את הפעלתם של יתר מרכיבי ההתגוננות: ערכות אב"ד, תפיסת מחסה, יצירת סימני הרגעה וכו'. יש לאפיין את תכונותיה הטכניות של המערכת: משך הזמן מגילוי לפגיעה, משך הזמן מגילוי לאזעקה, יכולת לתחום את אזור הפגיעה המסתבר, היכולת לזהות שיגורי שווא, ועוד. יש לתכנן את כללי ההתנהגות הציבורית שתינקט במשך כל המלחמה שאלה עיקריה: השבתת התעסוקה ושירותים לא חיוניים למשק בערים הגדולות, איסור כניסת עובדים ורכב לערים הראשיות, עוצר מרצון, ועוד. יש לצייד את האזרחים בערכות אב"ד אישיות; יש לפתח ולהטמיע את רעיון איטום החדרים והחללים בדירות מגורים ובבנייני ציבור מחדירת גזים; יש לבחון, מעת לעת, האם האזרחים יונחו דרך קבע לחבוש מסכה ולשהות בחדר אטום בעת אזעקה; אם יוערך שאי-אפשר להסיר אפילו צל של חשש שהתקיפה הבאה תהיה בחימוש כימי - הנחיית הקבע תהיה לנקוט אמצעים אלה. יש להיכנס לאפיון הנדסי-מבצעי של תפיסת ההרגעה מתקיפות העלולות להיות כימיות, ובבסיסו - הקניית יכולת לזיהוי מהיר של החימוש שהוטל, קונוונציונלי או אחר; ובמקרה שזוהה החימוש ככימי - הקניית יכולת זיהוי מהיר של אזורים שאינם מסוכנים עוד.⁶

דילמות ובעיות

פלישת עיראק לכוויית וההתפתחויות בעקבותיה הציבו את ההנהגה המדינית-ביטחונית של ישראל בפני שורה של בעיות, שחלקן היו כרוכות בדילמות. דילמה מתרחשת כאשר המחליט מתלבט בין כמה דרכי פעולה לפתרון בעיה; אפשרות אחת היא שהחלופות העומדות בפניו אטרקטיביות באותה מידה, אפשרות שנייה - עליו להכריע בין שיקולים המנוגדים זה לזה: חלק מהשיקולים מצביעים על חלופה מסוימת כעדיפה וחלקן על חלופה אחרת; עליו לשקלל את השיקולים ולהחליט לאילו מהן נכון להעניק משקל רב יותר. החלטה זו תקבע איזו חלופה תיבחר.

6 מטכ"ל-אג"ת-המרכז לניתוח מערכות, **מדיניות ההתגוננות של העורף, חלק ב': ניתוח חלופות**, יולי 1990.

הדילמות באשר לחלוקת ערכות מגן

עוד טרם תחילת המשבר, באביב 1990, הוחל בהליכים לחלוקת ערכות מגן מפני התקפה בנשק כימי. באפריל נערך ניסוי בחלוקה בשני יישובים, ובעקבותיו החליטה הממשלה, בהמלצת צה"ל, לחלק ערכות מגן לכל תושבי המדינה; הכוונה הייתה לעשות זאת, על פי תוכנית סדורה, לקראת סוף שנת 1990.⁷ פלישת עיראק לכוויית והאיומים שהשמיע סדאם חוסיין כלפי ישראל העלו לדיון את השאלה אם נכון לחלק את ערכות המגן מוקדם משתוכנן. השיקול העיקרי נגד חלוקה מיידי נבע מהעובדה שהובחן כי איומי נשיא עיראק מעוררים בקרב הציבור בארץ רמה גבוהה של תבהלה (פניקה), והיה חשש כי חלוקת הערכות תגביר אותה. שיקול נוסף נבע מהעובדה שלא היו די ערכות לחלוקה לאוכלוסייה כולה, והיה מחסור בסוגים מסוימים של ערכות. אנשי אגף המודיעין (אמ"ן) אף התנגדו באותה עת באופן נחרץ לחלוקת ערכות מגן, מחשש שהדבר יתפרש על ידי עיראק כהכנה לפעולה של ישראל נגדה. מול שיקולים אלה עמד החשש שהתקפת פתע של עיראק עלולה לגרום קורבנות רבים. השיקולים הללו הוצגו בפני הרמטכ"ל רא"ל דן שומרון ובפני סגנו אלוף אהוד ברק, והם העדיפו להימנע מלחלק את הערכות בעיצומה של תבהלה; בדיונים שנערכו מייד לאחר פרוץ המשבר הוחלט לדחות את החלוקה, אך לא לזמן רב.⁸

בדיון ב־10 בספטמבר הציג עוזר ראש אג"ם, תא"ל זאב לבנה, תוכנית לחלוקה סדורה של ערכות המגן. נוכח האפשרות שהדבר עלול לעורר או להגביר תבהלה, הוחלט לתכנן חלוקה מהירה. בדיון היו שצידדו בה והיו מתנגדים. ההתנגדות לחלוקה התבססה על כמה שיקולים: העובדה שאין מספיק ערכות מסוגים מסוימים, החשש שהפלסטינים בשטחים יתלוננו על כך שאין מחלקים להם ערכות; חשש שהחלוקה תתפרש כאילו ישראל יודעת על מלחמה קרובה ושבתך תינתן בידי עיראק עילה לפעול נגד ישראל. הרמטכ"ל הכריע בעד מימוש התוכנית וסיכם את שלוש הנחות היסוד שבבסיסה:

7 לשכת הרמטכ"ל, **חלוקת ערכות מגן לאוכלוסייה האזרחית**, 22 באפריל 1990; לשכת הרמטכ"ל, **ערכות מגן לאזרחים**, 2 במאי 1990; מזכירות הממשלה, **קב/157. ערכות מיגון לאוכלוסייה האזרחית**, 3 במאי 1990.

8 מפ"ע, **חלוקת ערכות מגן - 9 אוגוסט 1990**, 30 באוגוסט 1990; מפ"ע, **יעדים - 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפ"ע, **דיון מטכ"ל - 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפ"ע, **עדכון רוח"מ - 9 באוגוסט 1990**, 9 באוגוסט 1990; מפ"ע, **חלוקת ערכות מגן - 12 באוגוסט 1990**, 2 בספטמבר 1990; מפ"ע, **חלוקת מסכות אב"ך - 14 באוגוסט 1990**, 17 בספטמבר 1990; מפ"ע, **קסמי מולדת - 10 ספטמבר 1990**, 18 בספטמבר 1990.

הראשונה - החלוקה תתבצע במצב רגיעה, המאפשר חלוקה מדורגת ומסודרת, ללא התנפלות של המונים על תחנות החלוקה; השנייה - בכל שלב של ביצוע יהיה ניתן, אם ייווצר צורך בכך, אפשר יהיה לעבור לביצוע התוכנית המהירה; השלישית - החלוקה משמעה העברת הערכה מהמחסן המרכזי לביתו של האזרח, כאשר לא מתקיים משטר הג"א והאזרח אינו נדרש להצמיד אליו את הערכה.

ההבדל העיקרי בין תוכנית החלוקה הסדורה לבין החפזה התבטא בכך שבתוכנית הסדורה נמדדות מידותיו של כל אדם וניתנת לו ערכה המתאימה לו, בעוד שבחלוקה החפזה מחולקות מסכות בהתאם לקבוצות גיל - בלא מדידה אישית. לשתי תוכניות אלו נוספה שלישית - מהירה עוד יותר.⁹

כמו כן הוחלט על מדיניות הסברה. בשלב הראשון כוונה התוכנית להסביר מדוע אין מחלקים ערכות ולהכין את הציבור לקראת החלוקה; יוסבר כי אין ידיעות על כוונה קונקרטיה של עיראק לתקוף את ישראל, כי ככל הידוע אין לה יכולת לשגר טילים נושאי חימוש לא-קונוונציונלי וכי ביכולת חיל האוויר ליירט מטוסים שינסו לחדור לתחומה האווירי של ישראל. כמו כן יוסבר, כי המיגון הטוב ביותר נגד נשק לא-קונוונציונלי הוא השהייה בחדר אטום, כאשר ערכת המגן מקנה רק תוספת ביטחון. משהוחלט לחלק את הערכות, סוכם להסביר כי ההחלטה אינה מעידה על הערכה בדבר תקיפה קרובה מצד עיראק; כדי להפגין את חוסר הבהילות הוחלט כי החלוקה תתבצע בשעות שאחרי העבודה. כמו כן הוכנה תוכנית הסברה שתפרט את נוהלי החלוקה.¹⁰

היה צורך להתגבר על מחסור בסוגים מסוימים של ערכות, בעיקר לילדים. הפתרונות שנמצאו - שינוי גבולות הגילים ושימוש בערכות שהוגדרו פגות תוקף. בעיה נוספת נבעה ממחסור כללי בערכות; לפיכך הוחלט שלא לחלק ערכות לפלסטינים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. הוחלט שהחלוקה תתבצע בדירוג: בשלב הראשון יחולקו ערכות למגזר העירוני, ומשתתיים החלוקה למגזר זה יוחלט אם לחלקן גם למגזר

9 ש.ם.

10 לשכת סגן הרמטכ"ל, "קסמי מולדת" - חלוקת ערכות אב"ך לאוכלוסייה האזרחית באופן מדורג (תלת שבועי) - תוכנית הסברה, 15 באוגוסט 1990.

הכפרי. ההסבר שיינתן לציבור - סביר להניח כי אם תחליט עיראק לפגוע ביעדים בישראל, היא תכוון את הפגיעות למקומות מרובי אוכלוסין, כלומר לערים. כך יתאפשר להתגבר בעקיפין גם על אי-חלוקת הערכות לפלסטינים בשטחים.¹¹

לבסוף הוחלט להתחיל בחלוקה למגזר העירוני ב-15 באוקטובר 1990. שבועיים קודם לכן, ב-1 באוקטובר, כינס הרמטכ"ל את עורכי העיתונים והסביר להם את הרקע להחלטה ואת מרכיביה, ונמסרה הודעה על כך לציבור.¹² ב-8 בינואר 1991 פרסם אג"ם-מבצעים פקודה לחלוקת ערכות מגן לאזרחי ישראל המתגוררים במגזר הכפרי במרחבי פיקוד הצפון ופיקוד המרכז החל ב-13 בינואר 1991.¹³ ב-16 בינואר דן עוזר ראש אג"ם בחלוקת ערכות מגן באזור יהודה ושומרון. לבנה סיכם שהחלוקה תתבצע ביומיים הבאים.¹⁴

הכנות נוספות של העורף

ערכות המגן היו רק אחד הנושאים בתחום העורף שהעסיקו את מערכת הביטחון. נוסף לו עסקה המערכת בתקופה שעד לפתיחת המלחמה באמצע ינואר 1991 בהכנות בתחומים שונים להתמודדות עם הפגיעות האפשריות של עיראק בישראל. הוכנו מקלטים - בשיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות; הוכן המשק לשעת חירום (מל"ח) על כל מרכיביו: מים, חשמל, בריאות, רמות מלאי של מצרכים חיוניים; נקבעו ותורגלו מצבי כוננות; תוכנן ותורגל שילוב ארגוני העזר - מגן דוד אדום, משטרת ישראל, מכבי האש; תואמה והוכוונה פעילות משרדי הממשלה הרלוונטיים ורוכז מאמץ בן שלושה חודשים לאימוני מפקדות, כוחות רפואה, גילוי וזיהוי והצלה במתאר של נפילות חומר לחימה כימי (חל"ך). המרכיבים השונים נבחנו בשמי משחקי מלחמה שקיים צה"ל - בחודשים אוגוסט ודצמבר 1990.¹⁵

11 מפ"ע, חלוקת ערכות מגן - 9 אוגוסט 1990, 30 באוגוסט 1990; מפ"ע, חלוקת ערכות מגן - 12 באוגוסט 1990, 2 בספטמבר 1990; מפ"ע, קסמי מולדת - 10 ספטמבר 1990, 18 בספטמבר 1990; מפ"ע, חלוקת ערכות מגן - עדכון - 22 באוקטובר 1990, 19 בנובמבר 1990.

12 מפ"ע, נשיאות ועדת העורכים - 1 באוקטובר 1990, 1 באוקטובר 1990.

13 אג"ם-מבצעים - רמ"ח ארגון, "קסמי מולדת" מגזר כפרי - פקודת הפעלה מס' 1, 8 בינואר 1991; אג"ם-מבצעים - רע"ן גיוס וכוננות, פקודת גיוס מס' 15 למבצע "קסמי מולדת" אישור חריג 1060, 8 בינואר 1991.

14 לשכת סגן הרמטכ"ל, תוכנית חלוקת מסכות אב"ך באיו"ש, 16 בינואר 1991.

15 מפ"ע, אישור תוכניות העורף בחירום ע"י הרמטכ"ל - 26 נובמבר 1990, 19 בדצמבר 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, מעבר למשטר הג"א, 14 בינואר 1991.

הדילמות באשר לתגובת ישראל בדמות פעולות של צה"ל בעיראק

ההיבט השני של ההכנות להתמודדות עם האיום היה ההיבט ההתקפי. הוא נבחן בדיונים רבים, ובהם במשחק מלחמה שנערך במחצית השנייה של אוגוסט 1990.

במאמר זה לא יפורטו התוכניות ההתקפיות שתוכננו, אלא רק השיקולים הנוגעים לעצם הפעלתן. ההנחה הייתה, כאמור, שמטרתה של עיראק בפגיעה ביעדים בישראל תהיה ליצור בקיעים בקואליציה הניצבת מולה. הנחה זו יצרה דילמה אצל בכירי מערכת הביטחון, שכן מול ההנחה שישראל אינה יכולה לעבור בשתיקה על פגיעה בה, ומשיקולי הרתעה היא חייבת להגיב, עמדה ההנחה שתגובה שלה עלולה לפגוע בלכידות הקואליציה שמול עיראק. יתר על כן, נוכח העובדה שכוחות של הקואליציה בראשות ארה"ב ניצבים מול עיראק, ואפשר אף כי בעת שישראל תרצה לפעול הם יהיו מעורבים כבר בלחימה שם, יהיה צורך לתאם את פעולות צה"ל עם ארה"ב כדי למנוע התנגשויות בין כוחותיהן. זאת ועוד, בהיעדר גבול משותף לישראל ולעיראק, הרי שבדרכם לעיראק יהיה על מטוסי חיל האוויר לעבור דרך סעודיה או ירדן. מעבר דרך ירדן עלול לגרום להתנגשות עם מטוסים ירדניים ולפגוע ביחסים העדינים עימה; מעבר דרך סעודיה יחייב תיאום. ההנחה הייתה שארה"ב תנסה להניא את ישראל מלהגיב - כדי לא לפגוע בלכידות הקואליציה.

היו דילמות באשר לסוגיות נוספות בעניין זה. חלקן נבעו מההערכות באשר ליכולת הפעולה של צה"ל במערב עיראק: הונח כי אין ביכולתו להשמיד את כוחה האווירי של עיראק, אלא רק לפעול נקודתית - כגמול או כחלק מהמאמץ להפסקת שיגורי הטילים לעבר ישראל. זאת ועוד, כדי שיוכל לתקוף באזורים הרלוונטיים נזקק צה"ל למודיעין באשר לנעשה בהם; לא היה בידיו מידע משלו בעניין זה, ולפיכך היה עליו להסתמך על מידע שיקבל מהאמריקאים. כלומר, מעבר למגבלה המדינית שצוינה לעיל, באשר ליחסים עם ארה"ב - כדי שצה"ל יוכל לפעול בעיראק היה צורך לפתוח שני צווארי בקבוק בתחום המבצעי: קבלת מודיעין מארה"ב לגבי האזורים המיועדים לפעולה ומיסודו של ערוץ תיאום שיבטיח, בין היתר, שבמהלך פעולת כוחות צה"ל יימנעו כוחות הקואליציה מלפעול באותם אזורים. כמו כן נבחנו השאלות: פגיעה באילו סוגי יעדים בישראל תחייב אותה לתקוף, ואיזה היקף של נפגעים יחייב אותה לעשות זאת. כך למשל, במשחק המלחמה שנערך בסוף אוגוסט 1990 נשמעו, בין השאר, העמדות הבאות: אֶל לה לישראל להגיב התקפית אם הפגיעה בה תהיה מינורית, כדי שלא לפגוע

בקואליציה; אם יוחלט לתקוף מטרות בעיראק, יש להתמקד במערבה - כדי למנוע המשך ירי; על פגיעה רצינית באוכלוסייה יש להגיב בפגיעה בבגדד; יש להגיב באופן שיאותת לעיראק כי ישראל לא תסבול פגיעה בשטחה; יש לנצל את המשבר כדי להביא להפשטת עיראק מיכולותיה, הקונוונציונליות והלא-קונוונציונליות, ולהביא לכך שתחדל מלהיות מעצמה אזורית המאיימת על ישראל; עדיף להימנע מלפעול בטרם תפעל ארה"ב; יש להימנע מלפעול אם ארה"ב תתנגד לכך, אך אם ייפגעו מרכזי אוכלוסייה - לפעול גם אם זו תתנגד. הרמטכ"ל סיכם כי אין בכוחו של צה"ל להשמיד את חיל האוויר של עיראק או להסיר את איום הירי על ישראל; יש לשמור על לכידות הקואליציה ולפעול במסגרתה לשיקום ההרתעה; ייתכן שיהיה צורך לעכב את תגובת ישראל, אך אין להימנע ממנה. עמדות אלו חזרו ונשמעו במהלך התקופה שעד תחילת המלחמה, וסיכומו של הרמטכ"ל עמד בעינו.¹⁶

הדילמות באשר ליחסי ישראל-ארה"ב

בשקלולם של האינטרסים הסותרים, יוחסה חשיבות ראשונה במעלה לכך שבסיומו של המשבר תנחל עיראק תבוסה שלא תאפשר לה להמשיך לפתח נשק לא-קונוונציונלי, וכי כתוצאה ממנה תחדל להוות איום על סביבתה בכלל ועל ישראל בפרט. לאינטרס זה יוחסה חשיבות רבה יותר מאשר לשמירת תדמיתה המרתיעה של ישראל ולהפסקת ירי הטילים מעיראק בהקדם האפשרי. הרמטכ"ל דן שומרון הגדיר דילמה זו כצורך לבחור בין הדחוף - חיסול איום הטילים על ישראל, לבין החשוב - המצב הרצוי בסיום המלחמה.

לשם מימוש המצב הרצוי שבו עיראק אינה עוד מעצמה אזורית שלה נשק לא-קונוונציונלי והיא מהווה איום על ישראל, היה צורך לאפשר לקואליציה הניצבת מול עיראק למצות את מהלכיה. ההנחה לפיכך הייתה כי במקרה שתותקף על ידי עיראק תבחר ישראל לדחות את תגובתה, כדי שלא לפגוע בלכידות הקואליציה. עם זאת הייתה ההנחה שבסופו של דבר תגיב ישראל - ולו בשל העובדה שלקראת סיום המערכה כבר לא תהיה חשיבות כה רבה להשתתפותן של מדינות ערביות בקואליציה; אז יתאפשר לה לפעול, ולו כדי להחזיר לעצמה את ההרתעה.

¹⁶ אג"ם-מ"ד-היסטוריה - ענף חקר הרמה האסטרטגית, **משחק-מלחמה ... תמצית**, 26 באוגוסט 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, **הערכת מצב עיראק - 26 אוג' 90**, 27 באוגוסט 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק - 23 ספטמבר 1990**, 16 באוקטובר 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק - 7 באוקטובר 1990**, 28 בנובמבר 1990; מפ"ע, **דיון מטכ"ל 22 אוקטובר 1990**, 14 בנובמבר 1990.

אשר ליחסים עם ארה"ב: הדעה השלטת בצמרת המדינית והצבאית הייתה כי יש לפעול באופן שלא יפריע לה להשיג את יעדיה, ואף לסייע לה להשיגם. יחד עם זאת, יש לבקש ממנה סיוע שיקטין את הסיכונים שבפניהם עלולה ישראל להתייצב כתוצאה מהירי של עיראק לעברה. בין היתר יוחסה חשיבות לכך שארה"ב תודיע לישראל, טרם תחילת המתקפה, על כוונתה לפתוח במלחמה - כדי שיהיה סיפק בידיה לנקוט את הצעדים המתחייבים מכך, שתספק לה התרעה לגבי שיגורי טילים מעיראק ושתצייד אותה באמצעים שישפרו את יכולתה להתגונן מפני הפגיעות.¹⁷

בשיחות שניהל שר הביטחון משה ארנס עם עמיתו, מזכיר ההגנה ריצ'רד צייני, בשבוע שלפני תחילת המלחמה, נדונו קשרי הגומלין בין מערכות הביטחון של שתי המדינות. בשיחה שיזם ב-11 בינואר 1991 הדגיש ארנס את חיוניות התיאום בין שתי המדינות והביע תהייה האם עניין זה מובן לכל עומקו בושינגטון. בתגובה אמר צייני כי תת־מזכיר המדינה, לורנס איגלברגר, ופול וולפוביץ יבואו לישראל כדי לשוחח עם ראש הממשלה יצחק שמיר על דרכים לשיפור הקשר בין שתי המדינות ולחיזוקו. צייני אמר שאיגלברגר יהיה מוכן לשוחח על עניין הקשר בזמן אמת וחזר והבהיר כי אין מטרת בעיראק שאינן מכוסות על ידי חיל האוויר האמריקאי; הדבר נכון גם לגבי מטרת המאיימות על ישראל, הסביר. ארנס אמר שאם במכה הראשונה שתנחית ארה"ב על עיראק יחוסלו כל מוקדי האיום, אכן לא יהיה צורך בפעולה של ישראל, אך עליה להיערך למצב שבו תצטרך לתקוף יעדים בעיראק, ומעניינה לעשות זאת תוך יידועה של ארה"ב; שכן לתקיפה ללא יידוע עלולות להיות תוצאות קשות. צייני הבהיר כי התקפה של עיראק על ישראל תיחשב בעיני וושינגטון כהתגרות שתאפשר פעולה אמריקאית נגדה וכי היא מקצה כוחות רבים לטיפול באיומים על ישראל. ארנס העלה גם בקשה לקבל מארה"ב תצלומי אוויר של האזורים המיועדים לפעולת מטוסי חיל האוויר של צה"ל. הוא ציין שלעניין זה אין כל קשר לשאלה האם תגיב ישראל על התקפה עליה, שכן היא תגיב בכל מקרה שתותקף, אך קבלת התצלומים תשפר את יכולת הפעולה שלה.¹⁸

17 אג"ם-מה"ד-היסטוריה - ענף חקר הרמה האסטרטגית, **משחק-מלחמה ... - תמצית**, 26 באוגוסט 1990; לשכת סגן הרמטכ"ל, **הערכת מצב עיראק - 26 אוג' 90**, 27 באוגוסט 1990; מפ"ע, **הערכת מצב עיראק - 7 באוקטובר 1990**, 28 בנובמבר 1990; מפ"ע, **דיון מטכ"ל - 15 באוקטובר 1990**; מפ"ע, **דיון מטכ"ל 22 אוקטובר 1990**, 14 בנובמבר 1990.

18 לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה**, 11 בינואר 1991.

בשיחה נוספת שקיימו השניים ביום המחרת הציע צייני להפעיל את מערכת התקשורת בין שתי מערכות הביטחון מסוף השבוע. בתגובה לאזכור נוסף של ארנס בדבר הבקשה לתיאום ולקבלת תצלומי אוויר, אמר צייני שארה"ב פועלת על בסיס ההנחה כי ישראל דבקה בהבטחתו של ראש ממשלתה שמיר, שלא להנחית מכה מקדימה; ארנס אישר שאכן כך הוא. צייני אמר כי ארצו תנסה לשפר את הקשר בעניין התרעה מלוויינים, כך שלישראל יהיה זמן התרעה זהה לזה שיהיה לכוחות הקואליציה במפרץ, וכי הוא יציע להעביר לישראל התרעה מוקדמת בטרם תחל ארה"ב בפעילות הצבאית. הוא ציין כי ביום הקודם עסק זמן רב בתקיפות במערב עיראק, והוא משוכנע שאנשי הצבא עשו עבודת תכנון טובה. התוכניות לפעילות במערב עיראק, הוסיף, יוצגו לישראלים על ידי איגלברגר, וולפוביץ והקצין המתלווה אליהם, שהיה שותף לתכנון, והם ידונו איתם בדרכים לטפל ביעדים שם. כמו כן ציין שארה"ב תשמח לקבל את המלצותיה של ישראל לגבי הכללתן של מטרות נוספות שהיא סבורה כי יש לתקוף ואשר אינן מופיעות בתוכנית האמריקאית.

הרמטכ"ל דן שומרון לוחץ ידו של מפקד סוללת טילי פטרויט המוצבת ברמת אביב. צלם: נתן אלפרט; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי. פעולה ישראלית התקפית הייתה עלולה לפגום בקואליציה הבינלאומית שהקימה ארצות-הברית

צייני הדגיש בפני עמיתו, כי אם עיראק תתקוף את ישראל ותפגע ביעדים בה - תאפשר ארה"ב לישראל להגיב על כך. בנושא זה, הוסיף, ישוחחו אנשי המשלחת עם ראש הממשלה. הוא ביקש להבהיר לשר הביטחון את החשיבות שארצו מייחסת לכך שישראל תיוותר מחוץ לעימות: לא יהיו מטרות בעיראק שארה"ב לא תתקוף; כלומר, לא יישארו כלל מטרות שישראל תצטרך לתקוף. מעורבות של ישראל עלולה להביא חלק מהמדינות השותפות לקואליציה לבטל את שותפותן, דבר שיגדיל את הנטל על ארה"ב: כוחותיה יצטרכו ליטול על עצמם יותר משימות, דבר שירבה את נפגעייהם. ארנס אמר שהוא מבין את שיקולי האמריקאים, אך חשוב שהם יבינו גם את שיקולי ישראל: לישראל יש מסורת להגן על עצמה, היא לא ביקשה מעולם מאחרים להגן עליה; אם תותקף - תגיב.

בתשובה לבקשה חוזרת של ארנס לקבל תצלומי לוויינים ממערב עיראק, אמר צייני שאינו יכול להתחייב לכך באותו מועד; צריך להמשיך בשיחות בסוף השבוע, ואולי יהיה אפשר להגיע להבנה. אולי יתאפשר לשוחח בעניין גם עם אנשי הצבא שיבואו במסגרת המשלחת.¹⁹

בשיחה נוספת בין שר הביטחון למזכיר ההגנה, ב-14 בינואר, אמר צייני כי ארצו תשתמש בקו התקשורת שהותקן, שקיבל בישראל את השם "עומק", למתן התרעה מוקדמת על תחילת התקפתה, ובר-זמן יודיע על כך נשיא ארה"ב ישירות לראש ממשלת ישראל. לשאלת ארנס כמה זמן לפני תחילת ההתקפה יודיעו על כך האמריקאים לישראל, השיב צייני כי ינסו לעשות זאת כמה שעות בטרם תחל המתקפה. ארנס עדכן את צייני כי איגלברגר הבטיח שארה"ב תמסור את תשובתה באשר להעברת תצלומי הלוויין לאחר שישב לושינגטון, וצייני אמר שטרם הוחלט דבר בעניין, אך נראה לו שאם ישראל תודיע מראש על יעד שבכוונתה לתקוף - תוכל ארה"ב לתת לה מידע עליו. ארנס הטעים שחשוב לקבל את תצלומי האוויר מראש; על כך השיב צייני שייתכן כי חלק ניכר מהמטרות יושמדו עוד בטרם תרצה ישראל לתקוף אותן. כמו כן הועלה בשיחה עניין אספקת טילי פטריוט לישראל.²⁰

19 לשכת שר הביטחון, **שיחות במערכת "עומק"**, 17 בינואר 1991.

20 לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת ארנס-צייני, 14.1.91**, 15 בינואר 1991.

הדילמות, הבעיות והפתרונות במלחמה

המטח הראשון והבעיות שהתגלו כתוצאה ממנו

ב־17 בינואר 1991 בשעה 02:00 החלו כוחות הקואליציה בראשות ארה"ב לפעול בעיראק. 24 שעות לאחר מכן, ב־18 בינואר בשעה 02:00, התעוררו תושבים בישראל למשמע אזעקה. תושבי גוש דן וחיפה הוחרדו לשמע רעשים אדירים שטרם שמעו עד אז - חמישה טילי קרקע-קרקע שנורו ממערב עיראק נפלו בגוש דן ושלושה בחיפה. קרוב לשעה לאחר הנפילות הוחלט להסיר מסכות מגן באזורים השונים פרט לאזורי תל אביב וחיפה, וכחצי שעה לאחר מכן הוחלט על שחרור כללי מחבישת מסכות. לאחר מכן המתינו לתוצאות הבדיקות להימצאות חומרים כימיים במקומות הנפילה, אך בשעה 05:30 - שלוש שעות וחצי לאחר הנפילה - הוחלט שלא להמתין עוד והוכרז על הרגעה כללית.

צה"ל הכין את עצמו למלחמה במשך חמישה חודשים, ועם זאת נוצרו במהלך המלחמה מצבים שחייבו מתן פתרונות למצבים שלא נצפו או לא תורגלו קודם לכן. חלקם התגלו כבר באירוע הראשון של נפילת הטיילים.

בהערכת המצב שערך סגן הרמטכ"ל ברק חמש שעות לאחר נפילתם נמסרו הנתונים הראשוניים: טרם המטח שנורה לאזור תל אביב הייתה התרעה בת שתי דקות, וטרם המטח לחיפה - שלוש דקות. באותה עת היה ידוע על 20 פצועים מנפילות הטיילים - בשכונת התקווה ובשכונת עזרא בתל אביב; רובם ככולם פצועים קל, בעיקר מפגיעות רסיסים. נוסף לכך נמסר על 103 אנשים שנפגעו פגיעות עקיפין - היסטריה או זריקות שווא של אטרופין. שני אנשים מתו כתוצאה משימוש לא נכון בציוד המיגון - ילד בן שנתיים שהוריו לא הפעילו את המפוח של הברדס ואישה שלא פתחה את מסנן המסכה. עד לאותה עת טרם התקבלו דגימות למעבדה, ועדיין לא הייתה עדות לחל"ך.

בסיכומו קבע סגן הרמטכ"ל כי במהלך 12 השעות הקרובות יש לשפר תחומים שבהם התגלו ליקויים: תהליך הגילוי והזיהוי, האזעקה, הכנסת אנשים למקלטים, ההסברה, קבלת ההחלטות לגבי עיתוי הורדת המסכות והיציאה מהחדרים האטומים. הוא קבע כי צה"ל חותר לכך שבתוך 30-40 דקות מגמר מטח של טילים, אפשר יהיה להוריד מסכות בתוך החדרים האטומים, שכן חבישתן לתקופה ממושכת עלולה להביא למצבי מצוקה ולאסונות. כדי שאפשר יהיה לעשות זאת, יש לבדוק באמצעות ה"סיגליות" (מכשיר המזהה הימצאות חל"ך) הימצאות חל"ך ליד מקום הנפילה. אין הכרח להגיע לבור עצמו, די אם יבדקו במהלך חצי שעה את סביבתו. הכוונה היא להתיר הורדת מסכות בתוך זמן

קצר ככל האפשר, תוך השארת האוכלוסייה שבאזורי הנפילה בחדרים האטומים למשך כמה שעות - עד להשלמת הבדיקות שישללו הימצאות רעלים ביולוגיים. בעת אמירת הדברים האלה עברו כבר למעלה מחמש שעות מרגע הנפילה, וטרם הופרכה אפשרות הימצאותו של חומר ביולוגי; כך שיתכן כי יהיה צורך לשהות בחדרים האטומים למעלה מארבע שעות. אם, מסיבות שונות, כגון אי-מציאת מקום הנפילה, אי-אפשר יהיה לעמוד בפרק הזמן של ארבע שעות, יישקל האם לאפשר יציאה מהחדרים האטומים לחדרים אחרים בבית. מאחר שהיה זה יום שישי בשבוע, הנחה סגן הרמטכ"ל, שגם אם לא תהיה הפרכה של הימצאות חומר ביולוגי עד השעה 10:00, יאושר אז לאוכלוסייה לצאת ולהצטייד במזון.²¹ מאותה עת נקט צה"ל צעדים לתיקון הליקויים הללו.

מיסוד עבודת המצפ"ה

מוקד הפעילות שהפעיל את העבודה בצה"ל היה מוצב הפיקוד העליון - המצפ"ה.²² עוד טרם המלחמה נקבעו ארבעה נושאי תפקידים, שאחד מהם לפחות יהיה נוכח בחמ"ל המצפ"ה ויהיה האחראי להורות על השחרור מערכות המגן ועל היציאה מהחדרים האטומים: סגן הרמטכ"ל, ראש אג"ת, עוזר ראש אג"ס ורח"ט המבצעים. בצהרי 16 בפברואר - חודש פחות יום מתחילת המלחמה - תדרך רמ"ח התכנון באג"ס-מבצעים, אל"ים אפרים לאור, את צוות חמ"ל המצפ"ה באשר לפעולות שיש לנקוט עם התקבל התרעה על ירי טילים לעבר ישראל. בשלוש-ארבע הדקות הראשונות יש לוודא כמה טילים שוגרו ומה מקומות הנפילה הצפויים. המקורות לכך: "עומק", חיל האוויר, מערך הפטריוט ואמ"ן. עד הדקה העשירית יש לברר היכן נפלו הטילים. המקורות: התצפיות במגדל "מרגנית" בקריה, מערך הפטריוט וחמ"ל העורף. כעבור עשר דקות מההתרעה ייעשה חיתוך מצב. נציגי חיל האוויר יזניקו מסוקים, ובכלל זה מסוק גילוי וזיהוי (גו"ז). כעבור עשר דקות נוספות תיעשה בדיקה באילו אזורים טרם שוחררו התושבים - במגמה לשחררם מהר ככל האפשר. מדי עשר דקות יודיע נציג אג"א (אגף האפסנאות), כמייצג את מפקדת קצין הרפואה הראשי (מקרפ"ר), את מספר הנפגעים שיהיה ידוע באותה עת. נציג המחלקה להיסטוריה במצפ"ה הופקד על ההכרזה מדי עשר דקות על הזמן שעבר מאז קבלת ההתרעה.²³

21 מפ"ע, **הערכת מצב סגן הרמטכ"ל - 18 בינואר 1991**, 17 במארס 1991.

22 אז עדיין היו ראשי התיבות מצפ"ע, ובשנת 1999 הם עודכנו למצפ"ה. בחרתי להשתמש במאמר זה בראשי התיבות המעודכנים.

23 **רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה.**

קיצור משך ההתרעה

ההתרעה שהתקבלה טרם נפילת הטיילים הראשונים הייתה, כאמור, קצרה מאוד - שתיים-שלוש דקות. כדי שיהיה סיפק בידי האוכלוסייה להתמנן היטב - קרי, להגיע לחדר האטום או למקלט - היה צורך להאריך פרק-זמן זה. תהליך קיצור משך ההתרעה היה כרוך בקשר עם האמריקאים: תחילה עברה ההתרעה מהלוויין המזהה את השיגור דרך אמצעי קשר בסעודיה ובארה"ב. הלוויין, המבחין בהבזק הירי עם השיגור, הקנה התרעה של כשבע דקות עד לרגע נפילתם של הטיילים. בעקבות הסיכומים שסוכמו טרם המלחמה הועברה ההתרעה לישראל, אך בשל הדרך הנפתלת שעברה ניתן היה להשמיע צפירת אזעקה בתוך שלוש-רבע דקות מהגיע ההתרעה, דבר שהותיר פרק-זמן של שלוש-רבע דקות מהישמע האזעקה ועד למועד נפילת הטיילים.²⁴ בעקבות בקשות ישראל מוסדה בתוך כמה ימים דרך של התרעה ישירה לישראל; כתוצאה מכך התארך פרק-הזמן שבין ההתרעה לבין נפילת הטיילים. כך למשל ב-11 בפברואר עברו שבע דקות מהצפירה עד למועד הנפילה.²⁵ דבר זה הקנה לאנשים זמן רב יותר לחבישת המסכות ולהגעה לחדרים האטומים או המקלטים טרם נפילת הטיילים. בימים הראשונים היו כמה מקרים של התרעות שווא. בכל המקרים התברר בתוך דקות שהמדובר בהתרעת שווא, אולם גם הן גבו מחירים - בנפגעי הלם ובמזריקי אטרופין. כך למשל, בשלושת האירועים הראשונים - שני המטחים והתרעת-השווא שביניהן - הגיעו לבתי החולים 546 איש. באירוע הראשון אושפזו בשל תבהלה 172 איש, בהתרעת השווא - 50 איש ובמטח השני - 65. לעומת זאת, חלה ירידה חדה במספר הזרקות השווא של אטרופין: באירוע הראשון הזריקו 171 איש לעצמם אטרופין, בהתרעת השווא, שמייד אחריה הייתה הרגעה, הספיקו שמונה אנשים לעשות זאת, ובמטח השני - 16. ארבעה אנשים מתו משום שלא הסירו בזמן את מסכות המגן. 22 איש נפצעו מרסיסים באירוע הראשון ו-30 נפצעו בשני.²⁶

24 **הקלטות רמ"ח היסטוריה אצל הרמטכ"ל, קלטת 5.** מלחמה זו הייתה היחידה עד כה שבה היה ראש המחלקה להיסטוריה (אל"ם בני מיכלסון) צמוד לרמטכ"ל, גם בדיונים בפורומים מצומצמים. הוא ניהל רשימות בפגישות אלו והגיע להסדר עם מזכירות הפיקוד העליון שלפיו הוא הקליט את הדיונים בלשכת הרמטכ"ל ובחדרו, ומפ"ע - את הדיונים מחוץ למטכ"ל. הקלטותיו תומללו בידי כותב המאמר.

25 **רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה.**

26 אגה-ב-היסטוריה-מדור סיקור צה"ל, **מצב העורף - נערך בלשכת סגן הרמטכ"ל ובראשות בתאריך 19.1.91 בשעה 16:30**, 27 בינואר 1991; **קלטות רמ"ח היסטוריה 1-3**, עמ' 170-176; **רשימות רמ"ח היסטוריה**, מחברת 1, (להלן: **מחברת 1**), עמ' 44.

איכון נפילת הטילים

תהליך ההתרעה מהאמריקאים כלל גם את הערכת האזור המשוער של נפילת הטילים. בתוך זמן קצר מעת ההתרעה על עצם הירי נמסרה גם הערכה, שהתבררה ברוב המקרים מדויקת למדי, על האזור המשוער שבו ייפלו. נוסף לכך הופעלו אמצעים לאיתור מהיר של מקומות הנפילה המדויקים: תצפיות במקומות גבוהים ומסוקים.²⁷ במרוצת הזמן התברר כי המסוקים יעילים בעיקר במקרים שבהם נפלו טילים בנקודות מרוחקות ממקומות יישוב. אמצעי איתור נוסף היה מערכת הפטריוט, שטיליה היו אמורים להינעל על טילי הקרקע-קרקע וליירטם. על כך ראו להלן.

מיסוד נוהלי העבודה במקומות הנפילה של הטילים

האירוע הראשון של נפילת טילים חשף בעיה קשה באשר לנוהלי העבודה במקומות הנפילה. להלכה הייתה משטרת ישראל האחראית על ביטחון הפנים; עם זאת, למרות התיאומים טרם המלחמה לא נקבע במפורש מי הוא הגוף האחראי על אירוע מסוג זה - צה"ל או משטרת ישראל. זמן קצר אחריו נקבעה חלוקת הסמכויות בין שני הגופים. בדיון שניהל הרמטכ"ל עם אנשי המשטרה ב־23 בינואר התברר כי הגופים הראשוניים המגיעים למקום הנפילה הם צוותי הגו"ז, אנשי משטרה, מגן דוד אדום וכיבוי אש. לפיכך נקבע כי גורמי המשטרה יפקדו על האירוע עד להגעת גוף מטעם פיקוד העורף של צה"ל. בהגיע גוף של הנפה או של המחוז - הוא ייטול את הפיקוד. בד בבד עם כך אמורות פלוגות משמר הגבול לסגור את השטח לכניסת גורמים לא מוסמכים - בין השאר, כדי לצמצם היפגעות במקרה של נפילת חל"ד.²⁸ הופקו לקחים לגבי יצירת מעגל פנימי ומעגל חיצוני סביב מקום הנפילה, חסימתם לגישה של גורמים לא מוסמכים והזרמת כוחות גילוי, הצלה, רפואה והנדסה אליו. המשטרה עברה לעבוד ב"קיפודי עבודה" שהיו מורכבים מקצין ועשרה שוטרים, שהגיעו במהירות למקום האירוע, ולאחר מכן נצברו אט-אט

27 רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 1, עמ' 24; לשכת הרמטכ"ל, אירוע תקיפת טיל מ-22 ינו' - סיכום תחקיר הרמטכ"ל, 28 בינואר 1991; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 2 (להלן: מחברת 2), עמ' 38-41; רשימות שליש הרמטכ"ל; רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפ"ה.

28 מחברת 2, עמ' 19-20; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 8 (להלן: קלטת 8), עמ' 5-13; מפ"ע, פגישת הרמטכ"ל עם מפכ"ל המשטרה וגורמי משטרה, דו"צ וע' ר' אג"ם, 23 בינואר 1991, 5 במארס 1991.

כוחות נוספים. הם טיפלו בשני המעגלים הראשוניים. עצירת התנועה במעגלים רחוקים נותרה בידי לשכת התנועה, המכירה היטב את בעיות התנועה.²⁹ בסיכומו לדיון בלקחי נפילת הטיל ברמת גן ב־22 בינואר קבע הרמטכ"ל כי הבעיה העיקרית באירוע נפילת טילים שיש בו נפגעים והרס היא הפיקוד והשליטה. בהתאם להסכמה שהושגה עם משטרת ישראל, אין צורך בהחלטת ממשלה בדבר העברת האחריות לביטחון הפנים לצה"ל; האחריות תועבר לגורם צה"לי בדרג מפקד נפה ומעלה מייד עם התייצבותו במקום. כל הכוחות הפועלים במרחב המחוז, לרבות צוותי הגו"ז, יהיו תחת פיקודו. המטכ"ל מוסמך להאזין לרשתות המחוז ולהתערב בהן בהתאם לשיקוליו. צוות הגו"ז הוא הסמכות המקצועית הבלעדית לגבי הקביעה האם מדובר בטיל קונוונציונלי או בחל"ך. אם האירוע נמשך זמן רב בלא שנשללה הימצאות חל"ך, ניתן להתיר הורדת מסכות תוך הישארות בחדרים האטומים - כדי להקל על האוכלוסייה. על המשטרה הצבאית לסייע למשטרת ישראל בסגירת אזור האירוע. יש לגייס רכבי גרר לגרירת כלי רכב פגועים מאזור הנפילה. יש לתחקר נפגעים עוד בהיותם בשטח, כדי להיוודע אם יש לחפש לכודים. אגף כוח האדם (אכ"א), בתיאום עם מקרפ"ר, יסכם הקמת מרכז מידע לגבי נפגעים יש להדגיש בפני הכוחות, כי סביר להניח שיעשה שימוש בחל"ך כאשר תיפתח הלחימה היבשתית בעיראק, ויש להפיק לקחים מהאירועים שהיו עד כה ולתרגל את הכוחות בהתאם לכך.³⁰

אשר לשליטת צה"ל: מלחמה זו יוחדה משאר מלחמות ישראל בכך שהייתה היחידה שלא התנהלה בחזית, אלא בעורף האזרחי; העורף היה לחזית. הודות לכך יכול היה צה"ל להפנות מפקדות של אוגדות סדירות לפיקוד על שני מחוזות העורף שטיפלו באופן אינטנסיבי באירועים - מחוזות דן וחיפה. עוזר ראש אג"ם העלה לראשונה את הרעיון בתחקיר של נפילת הטיל ברמת גן³¹ והוא קרם עור וגידים בתוך ימים ספורים.³²

29 מפ"ע, **לקחי אירוע ה"סקאד" - 24 בינואר 1991**, 4 במארס 1991; **מחברת 2**, עמ' 24-25.

30 לשכת הרמטכ"ל, **אירוע נפילת טיל מ־22 ינו' - סיכום תחקיר הרמטכ"ל**, 28 בינואר 1991.

31 ש.ם.

32 מפ"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991**, 4 במארס 1991; **מחברת 2**, עמ' 38-41; **רשימות שליש הרמטכ"ל**.

השחרור מהמסכות ומהחדרים אטומים

הנהלים שגובשו תרמו לכך שבתוך דקות מעטות ניתן היה לשחרר את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים מחבישת מסכות ומשהייה בחדרים אטומים. אשר לתושבי האזורים שבהם נפלו הטיילים - כדי לשחררם היה צורך לוודא שלא מדובר בחומר לחימה כימי. לשם כך היו צריכים להגיע למקום צוותי הגילוי והזיהוי (גו"ז). האירוע השני של נפילת טילים היה בבוקר שבת, 19 בינואר. בשעה 07:20 התקבלה במצפ"ה התרעה מ"עומק" על שיגורי טילים מעיראק לעבר ישראל. הרמטכ"ל הגיע לחמ"ל המצפ"ה בשעה 07:25, מייד אחרי הגיעו ראשי אג"ת ואמ"ן, ובשעה 07:27 הגיע שר הביטחון. בדיווחים הראשונים נמסר על נפילות טילים בגני התערוכה ובשכונת שפירא בתל אביב, ובתחנת דלק נחלת יהודה ליד ראשון לציון. הרמטכ"ל ביקש לבדוק האם היו נפילות טילים באזורים נוספים, במגמה לשחרר את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים מוקדם ככל האפשר מחבישת מסכות אב"ך ומהסתגרות בחדרים אטומים. בשעה 07:40 הוא הורה לשחרר את תושבי הצפון והדרום - מאשקלון דרומה. בשעה 07:55 נודע שחוליות גו"ז עם "סיגליות" הגיעו לכל המקומות ושללו הימצאות חומרים כימיים. בשעה 08:00 הוחלט על הסרת מסכות מגן ויציאה מהחדרים האטומים בכל הארץ.³³ כבר בעקבות אירוע זה קבע סגן הרמטכ"ל, כי ההתרעה תתבצע רק באמצעות המוקד שבפיקוד חיל האוויר וכי ההרגעה תיעשה בהדרגה ובמהירות - לפי אזורים. בשלב הראשון תצא הנחיה להסיר מסכות, ובשלב הבא - היתר לצאת מהחדרים האטומים. הציבור יונחה להשאיר את ערכות המגן בהישגידי גם כאשר אינו נמצא בחדר האטום.³⁴ באירוע הראשון פעלו חוליות הגו"ז מבלי להכיר את מבואות הערים ואת חד-הסטרייות של חלק מהרחובות; לפיכך הגיעו למקומות הנפילה רק לאחר 40 דקות. הלכח נלמד, ובעקבות זאת הוחלט שחוליות הגו"ז יצטוו למשטרה; הודות לכך באירוע השלישי הם הגיעו למקום הנפילה במהירות, ובתוך ארבע דקות שללו הימצאות חל"ך.³⁵ עבודתם של צוותים אלה השתכללה בתוך זמן קצר; במקרים שבהם נפלו הטיילים במקומות מיושבים הם הגיעו אליהם

33 רשימות נציגות המחלקה להיסטוריה במצפ"ה, מחברת 1, עמ' 56-57.

34 אגה"ב-היסטוריה - מדור סיקור צה"ל, מצב העורף - נערך בלשכת סגן הרמטכ"ל ובראשות בתאריך 19.1.91 בשעה 16:30, 27 בינואר 1991.

35 מפ"ע, לקחי אירוע ה"סקאד" - 24 בינואר 1991, 4 במארס 1991; מחברת 2, עמ' 24-25.

במהירות.³⁶ במצפ"ה עצמו היו לעיתים חילוקי דעות בשאלה אם להמתין עוד קמעא בשחרור;³⁷ בכל מקרה, פערי הזמנים בין מועד הנפילה למועד השחרור הלכו והצטמצמו.³⁸

חלוקת הארץ לאזורי התרעה

הרמטכ"ל לא היה שבע רצון מהעובדה שגם תושבי אזורים הרחוקים ממקום הנפילה של הטיילים נאלצים להתמגן, לחבוש מסכות, להיכנס לחדרים האטומים ולשהות בהם עד הישמע צפירת ההרגעה. לאחר המטח השני הורה, כאמור, בתוך 20 דקות מההתרעה, לשחרר את תושבי צפון הארץ ודרומה, מאשקלון דרומה, מחבישת מסכות ומשהייה בחדרים האטומים. שומרון ביקש למצוא דרך שלפיה יהיה אפשר לעשות זאת באופן שיטתי; זמן קצר לאחר האירוע הורה לבדוק אפשרות לחלק את הארץ לאזורי התרעה.³⁹ אפשרות זו נבדקה, וב-28 בינואר אישר הרמטכ"ל את מפת האזורים שתשמש להודעות דובר צה"ל בעניין התנהגות האוכלוסייה: הסרת מסכות, יציאה מהחדרים האטומים ויציאה מהבתים. במפה נקבעו שישה אזורים: תל אביב, חיפה, ירושלים, האזור המרכזי, הצפון והדרום.⁴⁰

הפעלת "הגל השקט"

התברר שבמקומות שונים האזעקות ממערכת ההתרעה אינן נשמעות כלל, או נשמעות חלש. הדבר קריטי במיוחד בלילות, עת אנשים ישנים אינם שומעים את האזעקה. לפיכך הופעל, מ-28 בינואר, "הגל השקט": תחנת גלי צה"ל הפסיקה את שידוריה מדי לילה מחצות עד השעה 06:00; במקרה של שיגור טילים הושמעה בה אזעקה, כך שאנשים יכלו לכוון את מקלטי הרדיו לתחנה זו ולשמוע את האזעקה באמצעותם. כך התגברו על בעיית עוצמת האזעקה.⁴¹

36 מפ"ע, דיון מטכ"ל – הערכת מצב, 21 בינואר 1991, 12 במארס 1991; מחברת 1, עמ' 65–77; מחברת 2, עמ' 1–2; רשימות שליש הרמטכ"ל; לשכת הרמטכ"ל, הערכת מצב – רמטכ"ל, 25 בינואר 1991.

37 ראו למשל, רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפ"ה במטח השישי ב-26 בינואר ובמטח השביעי ב-28 בינואר. בשני המקרים נטה הרמטכ"ל לשחרור מוקדם, ורח"ט המבצעים מאיר דגן ביקש להמתין עוד קמעא.

38 ראו: נספח 1, לוח הזמנים מהתרעה עד הרגעה.

39 לשכת הרמטכ"ל, הערכת מצב מצפ"ה – סיכום הרמטכ"ל, 19 בינואר, 08:10, 19 בינואר 1991; רשימות רמ"ח היסטוריה, עמ' 28; קלטות רמ"ח היסטוריה 1-3, עמ' 32–35.

40 מחברת 2, עמ' 43.

41 שם, עמ' 20, 28. קלטת 8, עמ' 14–19; רשימות שליש הרמטכ"ל.

מקלט או חדר אטום?

סוגיה נוספת, שעוררה סערה ציבורית, הייתה דילמת המקלט או החדר האטום. בעקבות בדיקות שעשה המרכז לניתוח מערכות באג"ת הוחלט, כאמור, עוד טרם פלישת עיראק לכוויית, להנחות את האוכלוסייה האזרחית להכין חדרים אטומים ולהסתגר בהם עם הישמע האזעקה. החדר האטום נועד לשמש מגן מפני חומרים לא־קונוונציונליים. משהתברר לאחר נפילת המטחים הראשונים, כי הטילים לא נשאו חומרים כאלה, צצו סימני שאלה באשר להיגיון שבהסתגרות בחדרים אטומים, הפגיעים יותר מהמקלטים לטילים קונוונציונליים.

בדיון שערך מייד לאחר נפילת המטח השני, בבוקר 19 בינואר, גרס שר הביטחון ארנס כי מאחר שאין מדובר בשלב זה בחל"ך, עדיף לרדת למקלטים בלי לחבוש מסכות. רח"ט המבצעים, תא"ל מאיר דגן, התנגד לכך בשל המחיר הכבד הכרוך באפשרות שיירו טילים נושאי חל"ך. הרמטכ"ל תמך בדעתו. השר העלה אפשרות להיכנס לחדר אטום בלא לחבוש מסכות, שכן החדר עצמו מקנה מיגון. המשתתפים בדיון התנגדו לכך, בטענה שהמיגון עלול להיפרץ מפגיעת הטיל, ואם הוא יישא חל"ך עלולה הפגיעה להיות חמורה.⁴²

נוכח סימני השאלה בחן הרמטכ"ל את הסוגיה בדיון שערך ביומה השישי של המלחמה, 23 בינואר, עם עוזר ראש אג"ם תא"ל זאב לבנה ועם עוזר שר הביטחון לעורף אלוף יעקב לפידות. לבנה ציין כי אף שלו, אישית, לא היה ספק מה האפשרות העדיפה, ערך דיון כדי לבחון שוב את העניין. כרקע להחלטה הציג את הנתונים הרלוונטיים: במרחב דן אין לכ-30% מהאוכלוסייה מקלטים. כך למשל, אין מקלטים בשיכון שבו נפל הטיל בלילה האחרון. רוב המקלטים הם ציבוריים או בבתים משותפים, שכן מרבית האנשים גרים בבתים דירות. לפיכך, חלק גדול מהאוכלוסייה ייאלץ לצאת מהבית כדי להגיע למקלט ציבורי, או לרדת כמה קומות כדי להגיע למקלט בבית המשותף. אם יוחלט להמליץ על כניסה למקלטים, הרי שנוכח ההתרעה הקצרה יימצאו אנשים רבים בעת נפילת טיל ברחוב או בחדר המדרגות, והם עלולים להיפגע שם. דבר זה, גודלם של המקלטים שאינו מאפשר לשהות בהם בנוחות, וההתרעה הקצרה - הביאו אותנו להמליץ להשאיר על כנה את ההחלטה הקיימת: עדיף, במקרה ירי טיל, להסתגר בחדר אטום מאשר במקלט. שונה המצב בבתים פרטיים שבתוכם יש מקלטים; שם כדאי לישון במקלט.

42 קלטות רמ"ח היסטוריה, קלטות 3-1 (להלן: **קלטות 3-1**), עמ' 36-46; **מחברת 1**, עמ' 28-30.

לבנה ציין שזו, בין היתר, המלצת אג"ם-מנת"ם: לו יכלו כל אזרחי המדינה לישון במקלטים היה זה הפתרון המיטבי, אך המקלוט הציבורי והמקלוט בבתים המשותפים יוצרים בעיות רבות. נוסף לבעיות שצוינו לעיל עלול, למשל, להיווצר מצב שחלק מהדיירים ייכנסו למקלט ויסגרוהו, ואחרים יישארו בחוץ. דבר זה קרה לרמטכ"ל עצמו, בעת שירד בלילה הראשון לאג"ם-מבצעים, וסביר עוד יותר שיקרה בקרב האוכלוסייה האזרחית. להמלצה זו שותפים כל הגורמים שהשתתפו בדיון: מפקדת קצין החיל הראשי לעורף (מקחל"ר), מפקדת קצין ההנדסה הראשי (מקהנ"ר), אג"ם-מבצעים וכן חיל האוויר, שעשה גם מבחן של חקר ביצועים. לנתונים אלה יש להוסיף את האיום שבנפילת טילים נושאי חל"ד: עד כה נפלו רק טילים נושאי ראש נפץ קונוונציונלי, אך צפוי שיפלו גם טילים נושאי חל"ד.

לבנה המליץ להותיר בעינה את ההחלטה הקיימת ולהתייעץ עם דובר צה"ל לגבי הגורם שכדאי כי יסביר את הנימוקים לכך באמצעי התקשורת. במסגרת הסבר זה ניתן לרמוז שבעלי בתים פרטיים אשר המקלט משמש חדר בביתם, יכולים לאטום אותו וכך להשתמש בו בצורה המיטבית.

הרמטכ"ל סיכם כי ברגע שיפול טיל נושא חל"ד, יהיו נפגעים רבים אם אנשים ישתמשו במקלטים; לפיכך יש להותיר בעינה את ההנחיה להסתגר בחדרים האטומים. הוא הנחה את ראש לשכתו לבקש מארה"ב שתתריע לישראל על המועד שבו תתחיל את מתקפתה הקרקעית; שכן דבר זה עלול, כאמור, לדעתו, להביא את עיראק להשתמש בחל"ד.⁴³

בפגישה עם עורכי העיתונים ביום המחרת, 24 בינואר, הסביר הרמטכ"ל את הסיבות להעדפת החדר האטום על פני המקלט: השיקול העיקרי הוא הצורך להיות מוכנים למקרה הגרוע ביותר - חל"ד. הוא ציין את הסיבות שבהן נקב עוזר ראש אג"ם והוסיף: עצם השהייה בחדר האטום מהווה אמצעי מיגון מספיק, אך כדי לקדם פני סכנה אפשרית של קריסת איטומו בעקבות פיצוץ - עדיף גם לחבוש מסכה, לפחות בדקות הראשונות. יתרה מזו, מניתוח סטטיסטי של הנפגעים התברר שרוב הפגיעות היו בעלות אופי שאינו רלוונטי כלל למקום ההיפגעות - חרדה, התק לב או הזרקות שווא של אטרופין. לפיכך לא ניתן לטעון כלל שמדיניות שונה, כגון המלצה על כניסה למקלט במקום לחדר אטום, הייתה מקטינה את מספר הנפגעים.⁴⁴

43 הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 7, עמ' 46-49; מחברת 2, עמ' 17-18.

44 מפ"ע, ועדת עורכים - 24 בינואר 1991, 15 במארכ 1991; קלטת 8, עמ' 38-54; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 9 (להלן: קלטת 9), עמ' 2.

ההסברים הללו ניתנו לציבור, אך ככל שהתמשכה המערכה והטילים שנפלו היו כולם קונוונציונליים, התרבו בקרב סימני השאלה בעניין זה. תרמו לכך דברי קצין החיל הראשי לעורף, תא"ל אורי מנוס, שאמר בשידור כי השיקול העיקרי שאדם צריך לשקול בהתלבטות האם ללכת למקלט הוא השאלה האם אפשר להגיע אליו בתוך שתי דקות. בדיון נוסף שערך הרמטכ"ל ב-11 בפברואר הסכימו המתדיינים כי הניסיון להקנות לציבור כלל מורכב הוא שהיה בעוכריה של הנחיה זו. צה"ל, שחשש כי כאשר תיפתח המתקפה היבשתית של מדינות הקואליציה בעיראק יגדל הסיכוי שבשל תחושת המצוקה יחליט סדאם חוסיין לשגר טילים נושאי חימוש לא-קונוונציונלי לעבר ישראל, נותר בעמדתו שבמקרה של אזעקה יש להיכנס לחדר האטום, ובתוך כך, כמתואר לעיל, נקט צעדים לקיצור משך השהייה בו.⁴⁵

ההסברה

סוגיה זו הייתה כרוכה בסוגיה אחרת - מקומה של ההסברה. מלחמת המפרץ הראשונה הייתה המלחמה הראשונה בעידן רשתות הטלוויזיה שכתביה שידרו ישירות ממקום האירוע והראו תמונות מהמקום. כתבי רשת סי-אן-אן נפרסו בכל המקומות - עיראק, סעודיה, ישראל ועוד - ושידור מהם ישירות. במלחמה זו כיהן כדובר צה"ל נחמן שי, שהיה איש רדיו וטלוויזיה; עם מינויו לתפקיד עוטר בדרגת תא"ל. במהלך המלחמה שהה שי במצפ"ה והיה הצינור שבאמצעותו הועברו הנחיות המצפ"ה בעניינים שונים ובהם הסרת המסכות, היציאה מהחדרים האטומים, יציאה לעבודה וללימודים. בין היתר זכורה עצתו לשתות מים כדי להירגע. הוא עצמו הופיע ברדיו ובטלוויזיה ותרם רבות להרגעת האוכלוסייה האזרחית. בנוסף לו הופיעו בהם, מעת לעת, מפקדים בכירים, והרמטכ"ל נפגש במהלך המלחמה כמה פעמים עם עורכי העיתונים ועם כתבים צבאיים.

במסגרת מדיניות ההסברה עלתה, בין היתר, השאלה באיזו מידה נכון להראות באמצעי התקשורת את ממדי ההרס. מספר הנפגעים ישירות מפגיעות הטילים היה נמוך - במהלך המלחמה נהרגו שני אנשים מפגיעות ישירות - אולם חלק מהטילים גרמו נזקים כבדים למבנים. בימים הראשונים הוצגו בטלוויזיה ובעיתונות תמונות שהמחישו את ההרס. אולם נטען שהתמונות הללו, והכתורות שנלוו להן בעיתונות הכתובה,

---

45 **הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 13**, עמ' 103-105; **הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 14** (להלן: **קלטת 14**), עמ' 18-45.

מגבירות את התבהלה בציבור; לפיכך ביקש הרמטכ"ל מנציגי העיתונות שלא להציג תמונות כאלו ולהימנע מכותרות העלולות לגרום תבהלה או להגבירה. כמון כן הורה למנוע שידורים ישירים ממקומות הנפילה ולהעביר דרך הצנזורה את החומר המיועד לשידור. 46 הצנזורה נדרשה גם משום שבימים הראשונים ניתן היה ללמוד על מקומות הנפילה מידיעות שפורסמו. כך למשל רואיין ראש עיריית רמת גן צבי בר אחרי נפילת הטילים הראשונים בעירו - דבר שהצביע ללא ספק בפני העיראקים על כך שהטילים נפלו בעיר זו.⁴⁷

פינוי ונדידה של אוכלוסייה אזרחית

צה"ל התכוון לאפשרות שבעקבות נפילת טיל נושא חל"ך יהיה צורך לפנות אוכלוסייה מהאזור הקרוב למקום הנפילה; מאחר שלא נפלו טילים כאלה - הוא לא נדרש לכך. עם זאת התפתחה במהלך המלחמה תופעה של נדידת אוכלוסייה אזרחית: נוכח העובדה שבשבוע הראשון נפלו הטילים רק בגוש דן ובאזור חיפה, ולמעט המטח השני נורו כולם בלילות, התפתחה תופעה של שיירות ענק של תושבים שעזבו את גוש דן לעת ערב ושיירות דומות שחזרו אליה לקראת בוקר. בציבור ובקרב הפוליטיקאים היו שדיברו על אודותיה: חלקם גינו אותה (למשל, התבטאותו של ראש עיריית תל אביב שלמה להט [צ'יץ] שכנה אותם עריקים) וחלקם הצדיקוה. צה"ל לא נקט, בצדק, כל עמדה בסוגיה.⁴⁸

העוצר על הפלסטינים בשטחים

מחשש שהפלסטינים בשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה ינסו לסייע לעיראק, הוטל עליהם עוצר. לפני המלחמה ובמהלכה הם גילו הזדהות עם סדאם חוסיין, ומראה פלסטינים הרוקדים על הגגות למשמע נפילת טילים היה שכח. למרות ההשלכות הכלכליות של העוצר הוחלט בימים הראשונים להמשיך בו. הונח כי לקראת סוף המלחמה, כאשר יהיה ברור גם לפלסטינים שהמלחמה תסתיים במפלתה של עיראק, יהיה ניתן לשקול הקלות בעוצר. במהלך המלחמה הוקל

46 **מחברת 1**, עמ' 22-23 (שיחה בין הרמטכ"ל לדובר צה"ל ב-18 בינואר בשעה 13:15); מפ"ע, **דין מטכ"ל - הערכת מצב, 21 בינואר 1991**, 12 במארס 1991; **מחברת 1**, עמ' 65-77; **מחברת 2**, עמ' 1-2; **רשימות שליש הרמטכ"ל**; לשכת הרמטכ"ל, **הערכת מצב - רמטכ"ל**, 25 בינואר 1991; מפ"ע, **ועדת עורכים - 24 בינואר 1991**, 15 במארס 1991; **קלטת 8**, עמ' 38-54; **קלטת 9**, עמ' 2.

47 **רשימות רמ"ח היסטוריה**, מחברת 1, עמ' 19-20; **קלטת 8**, עמ' 5-13; מפ"ע, **פגישת הרמטכ"ל עם מפכ"ל המשטרה וגורמי משטרה, דו"צ וע' ר' אג"ם, 23 בינואר 1991**, 5 במארס 1991.

48 במקורות הרבים ששימשו את המחקר לא נמצא כל מידע על עמדת צה"ל בסוגיה זו.

העוצר בהדרגה, אך לא הוסר כליל.⁴⁹ כבר ביום הרביעי המליץ מתאם הפעולות בשטחים, שמואל גורן, להתיר חזרה לעבודה של הפלסטינים תוך המשך העוצר, אך שר הביטחון דחה את ההמלצה.⁵⁰ ב-3 בפברואר ערך הרמטכ"ל דיון בנושא אזור יהודה ושומרון (איו"ש). רוב המתדיינים צידדו בהקלות בעוצר. רב-אלוף שומרון קיבל את דעתם, לפיה לנוכח הבעיות הנובעות מהעוצר למשק הישראלי מזה ולתושבי השטחים מזה יש להתחיל בהקלות בעוצר ולפעול להסרתו בהדרגה. הוא קיבל את המלצת אלוף פיקוד המרכז, אלוף יצחק מרדכי, להסיר את העוצר בהדרגה - תחילה לכמה שעות ובהמשך לכל שעות היום. הוא סיכם שימליץ לשר הביטחון להתיר יציאה של פלסטינים תושבי איו"ש לעבודה, בהסעות מאורגנות ובשעות מוגבלות.⁵¹ שר הביטחון אישר להסיר את העוצר בהדרגה.⁵² ביום המחרת אישר הרמטכ"ל את ההקלות המדורגות גם לאזח"ע (אזור חבל עזה) וקבע כי הפרת העוצר תביא להחזרתו ולהקשתתו, וכי אם הכול יתנהל היטב יהיה אפשר להוציא החל מהשבוע הבא עובדים מהאזור לישראל.⁵³ ב-11 בפברואר דווח לרמטכ"ל כי הותר ל-1,400 פועלים מאיו"ש לצאת לעבודה בישראל, אך רק 400 יצאו, וגם מאזח"ע יצאו 400 איש לעבודה. כמו כן נמסר לו כי בעקבות תחילת הסרת העוצר, עלה סף האירועים האלימים; בשל הפרות הסדר הוטל שוב עוצר ברפיח ובדיר אל-בלח.⁵⁴ בדיון המטכ"ל ביום המחרת כבר דיווח מתאם הפעולות בשטחים, אלוף דני רוטשילד, שהיה זה הדיון הראשון שבו השתתף בתפקידו זה, כי מספר היוצאים לעבודה מאזח"ע הגיע לכ-2,500 ומאיו"ש - לכ-3,000.⁵⁵

- 49 דיונים בנושא העוצר נערכו במועדים הבאים: 21 בינואר (לשכת שר הביטחון, **הערכת מצב - סיכום מיום 21 ינו' 91 שעה 20:30**, 22 בינואר 1991); 28 בינואר (מפ"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991**, 4 במארס 1991); 3 בפברואר (מפ"ע, **הערכת מצב איו"ש, 3 בפברואר 1991**, 5 במארס 1991); 4 בפברואר (מפ"ע, **יש"ע - 4 בפברואר 1991**, 5 במארס 1991); 7 בפברואר (**מחברת 2**, עמ' 92-93; **רשימות שליש הרמטכ"ל**); 12 בפברואר (**מחברת 2**, עמ' 115-117); **רשימות שליש הרמטכ"ל**) וב-24 בפברואר (**הערכת מצב רמטכ"ל - 24 בפברואר 1991 - סיכום הרמטכ"ל**, 24 בפברואר 1991).
- 50 לשכת שר הביטחון, **הערכת מצב - סיכום מיום 21 בינו' 91 שעה 20:30**, 22 בינואר 1991; **הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 10** (להלן: **קלטת 10**), עמ' 14-26; **מחברת 2**, עמ' 3-4.
- 51 מפ"ע, **הערכת מצב איו"ש, 3 בפברואר 1991**, 5 במארס 1991; **רשימות שליש הרמטכ"ל; מחברת 2**, עמ' 66-68.
- 52 שם, עמ' 68.
- 53 מפ"ע, **יש"ע - 4 בפברואר 1991**, 5 במארס 1991; **רשימות שליש הרמטכ"ל; רשימות רמ"ח היסטוריה, מחברת 3**, עמ' 72-74.
- 54 **מחברת 2**, עמ' 103-105; **קלטת 14**, עמ' 18-45.
- 55 מפ"ע, **דיון מטכ"ל - 12 בפברואר 1991**, 7 במארס 1991.

הפסקת עבודה והפסקת לימודים

הטילים שנפלו בישראל גרמו לבעיות במשק. כמה ימים טרם פרוץ המלחמה הופסקו הלימודים, ויום לפני פריצתה הופסקה גם העבודה - כל זאת בשל אותה הנחת עבודה שסדאם חוסיין יחליט לירות טילי קרקע-קרקע לעבר ישראל. עם חלוף הזמן הוחלט על הקלות. לנוכח ההערכה שהטילים ימשיכו להיות מכוונים למרכזים עירוניים הוחלט, בתוך זמן קצר, להתיר לצאת לעבודה באזורים הכפריים. כך למשל קבע הרמטכ"ל בסיכום פורום מטכ"ל ב-19 בינואר אחר הצהריים, כי ימליץ לשר הביטחון לאשר יציאה לעבודה רק למגזר החקלאי, ולא למגזר התעשייתי - שרובו נמצא בערים.⁵⁶ בדיון באותו ערב אישר השר את המלצת הרמטכ"ל והוסיף עליה אישור יציאה לעבודה למפעלי תעשייה מדרום לאשדוד.⁵⁷ ביום המחרת הציג עוזר ראש אג"ם לרמטכ"ל שתי חלופות: האחת - חזרה לעבודה בכל הארץ פרט לגוש דן ואזור חיפה והקריות; האחרת - חזרה לעבודה של המגזר התעשייתי-יצרני. הרמטכ"ל החליט להמליץ לשר הביטחון על החלופה השנייה.⁵⁸ שר הביטחון אישר את ההמלצה והציע להתיר חזרה ללימודים בדרום הארץ, או בכל הארץ מלבד באזורי תל אביב וחיפה. הרמטכ"ל חשש מנפילת טילים נושאי חל"ץ, אך לבסוף הסכים לאפשרות השנייה.⁵⁹ בעקבות זאת הנחה את דובר צה"ל להודיע לציבור על היתר יציאה לעבודה בכל הארץ מלבד אזורי תל אביב וחיפה, ועל היתר לימודים לתלמידים מכיתה ז' ומעלה מאשדוד דרומה.⁶⁰ הפסקת הלימודים גרמה, בין היתר, לכך שהורים נאלצו להישאר בבית עם ילדיהם, וכך נוצר מצב שגם באזורים שהותרה יציאה לעבודה היו הורים שלא יכלו לעשות זאת. במהלך המלחמה הוחלט על חזרה הדרגתית ללימודים, כאשר הראשונים היו תלמידי הכיתות הגבוהות - בהנחה שיתנהגו כראוי בעת אזעקה.⁶¹ בדיון הבא, שערך הרמטכ"ל ביום המחרת, 21 בינואר,

56 מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991, 4 בפברואר 1991; מחברת 1, עמ' 41-42.

57 שם, עמ' 44-45; קלטות 1-3, עמ' 178-184.

58 לשכת הרמטכ"ל, המלצה לפעילות האוכלוסיה האזרחית, 20 בינואר 1991.

59 מחברת 1, עמ' 63-64.

60 שם, עמ' 65; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 4, עמ' 88-96.

61 לדוגמה: הרמטכ"ל, הערכת מצב מצפ"ה - סיכום הרמטכ"ל, 19 בינואר, 08:10, 19 בינואר 1991; מחברת 1, עמ' 40; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991, 4 בפברואר 1991; קלטות 1-3, עמ' 164-167; מפ"ע, דיון מטכ"ל - הערכת מצב, 21 בינואר 1991, 12 במארס 1991; מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 12, עמ' 92-93; רשימות שליש הרמטכ"ל; מפ"ע, דיון מטכ"ל - 18 בפברואר 1991, 3 במארס 1991.

עם עוזר ראש אג"ם ורח"טי המבצעים והמחקה, הציג לבנה שתי חלופות: האחת - הפעלה מלאה של המשק ולימודים בכל הארץ מכיתות ז' ומעלה; האחרת - הפעלת מלאה של המשק ולימודים בכל הארץ פרט לאזורי תל אביב וחיפה.⁶² עוזר ראש אג"ם הציג את החלופות בהמשך היום לשר הביטחון, הרמטכ"ל המליץ על החלופה הראשונה אולם שר הביטחון החליט להתיר חזרה מלאה לעבודה, אך לא ללימודים.⁶³

המשק סבל מתופעה נוספת: כתוצאה מהעוצר שהוטל על הפלסטינים בשטחים, לא יכלו עובדים פלסטינים להגיע למקומות העבודה שלהם בישראל. ענף שסבל מכך במיוחד היה החקלאות, ונשקלה אפשרות לסייע לחקלאים על ידי הפניית חיילים וגדנ"עים לסיוע בתחומים שונים כגון קטיף.⁶⁴

הטלת משטר הג"א

הסוגיות הכלכליות הללו היו קשורות, בין היתר, בדילמה האם להטיל משטר הג"א או להימנע מכך. כמה ימים טרם פרוץ המלחמה, ב־14 בינואר 1991, דן עוזר ראש אג"ם בעניין עם המנהלים הכלליים של כמה משרדי ממשלה, ובהם משרדי הפנים, החינוך, הבריאות, המשטרה, העבודה והרווחה והאנרגיה והתשתית. מחד גיסא, עמד השיקול שהאיומים המושמעים מצד עיראק כוללים שימוש בנשק לא־קונוונציונלי העלול לגרום נפגעים רבים - שיקול המוביל לצורך להכריז על משטר הג"א; מול שיקול זה עמדו שיקולים כלכליים וחברתיים, שבשלהם רצוי להימנע מכך. לבנה קבע כי לאור המידע שהיה באותה עת לא מומלץ להכריז על משטר הג"א, אך אם יתקבל מידע ממשי על לחימה במפרץ - יש להכריז על כך, ובכלל זה על הפסקת לימודים, ולהשבית את המשק השבתת מגן.⁶⁵ הנושא נדון בדיון הערכת מצב שערך סגן הרמטכ"ל חמש שעות לאחר נפילת הטילים הראשונים - ב־18 בינואר בשעה 07:00; בסיכום הדיון הטיל ברק על לבנה לבחון את הנושא.⁶⁶ כעבור כשעה הומלץ לרמטכ"ל

62 לשכת סגן הרמטכ"ל, **המלצה לפעילות האוכלוסיה האזרחית**, 21 בינואר 1991.

63 לשכת שר הביטחון, **הערכת מצב - סיכום מיום 21 בינו' 91' שעה 20:30**, 22 בינואר 1991; **קלטת 10**, עמ' 14-26; **מחברת 2**, עמ' 3-4.

64 מפ"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991**, 4 במארס 1991; **מחברת 2**, עמ' 38-41, 118-119; **הקלטות רמ"ח היסטוריה, קלטת 15**, עמ' 11-19; **רשימות שליש הרמטכ"ל**.

65 לשכת סגן הרמטכ"ל, **מעבר למשטר הג"א**, 14 בינואר 1991.

66 מפ"ע, **הערכת מצב סגן הרמטכ"ל - 18 בינואר 1991**, 17 במארס 1991.

להטיל משטר הג"א אך הוא החליט להימנע מכך, כדי לא להכניס את הציבור ללחץ.⁶⁷ ההימנעות מהטלת משטר הג"א חסכה למדינה הוצאות רבות, אולם יצרה בעיות. כך למשל, לנוכח זאת, לא נקבעה אחריות לפינוי חומרים מסוכנים. המפעלים שאחסנו חומרים אלה פעלו על סמך הבנות רופפות, שהלכו והתערערו. עניינה של מערכת הביטחון - להפחית במלאים של החומרים המסוכנים - התנגש עם עניינם של המפעלים להחזיק מלאים גדולים ככל האפשר.⁶⁸

המענה ההתקפי - האם להגיב על נפילות הטילים בפעולות התקפיות בעיראק?

העובדה שישראל הותקפה העלתה, כצפוי, את סוגיית המענה ההתקפי. השאלות אם עליה להגיב, באילו תנאים וכיצד, נדונו, כאמור, במשחק המלחמה שערך המטכ"ל באוגוסט 1990, ועם התממש האיום הם עמדו לדיון מחדש. במוקד הדילמה עמדו, כפי שנצפה באותו משחק מלחמה, הסכנה שישראל עלולה לפגוע בלכידות הקואליציה שנלחמה בסדאם חוסיין, מזה, מול החשש מאובדן ההרתעה של ישראל אם תימנע מלהגיב והתמשכות הירי, מזה. דילמה זו לוותה בסוגיות מדיניות וצבאיות, שאף הן נותחו באותו משחק מלחמה. אחת הדילמות החשובות נגעה להבחנה בין מה שהגדיר הרמטכ"ל "דחוף" לבין מה שהגדיר "חשוב": לגישתו, דחוף אמנם להפסיק את ירי הטילים לישראל, אך הדבר החשוב ביותר לישראל הוא חיסולו של האיום הטמון במשטרו של סדאם חוסיין, בשאיפותיו, בכוונותיו וביכולות - הקונוונציונליות והלא-קונוונציונליות - שבידיו. חשוב לתת בידי ארה"ב ומדינות הקואליציה את הזמן הדרוש לחיסולו של האיום. תגובה של ישראל עלולה לפרור את הקואליציה ובכך לפגוע בהשגת המטרה.⁶⁹ גישה זו עמדה מול הגישה שהדגישה את הצורך להגיב כדי לשמר את ההרתעה. עם נפילת הטילים הראשונים החל צה"ל להתכונן לפעול בתוך זמן קצר (עוד באותו יום) בעיראק, וההנהגה המדינית החלה במגעים עם ארה"ב למען תאפשר פעולות אלו. בשבוע שקדם למלחמה שוחח שר הביטחון בעניין זה כמה

67 מחברת 1, עמ' 15-19.

68 מפ"ע, עדכון פורום מטכ"ל, 28 בינואר 1991, 4 במארס 1991; מחברת 2, עמ' 38-41; רשימות שלישי הרמטכ"ל.

69 למשל: מפ"ע, דיון מטכ"ל - הערכת מצב, 21 בינואר 1991, 12 במארס 1991; מחברת 1, עמ' 65-77; מחברת 2, עמ' 1-2; רשימות שלישי הרמטכ"ל; לשכת הרמטכ"ל, הערכת מצב - רמטכ"ל, 25 בינואר 1991.

פעמים עם מזכיר ההגנה האמריקאי ריצ'רד צייני, ועם פרוץ המלחמה שוחח אנשי צה"ל בעניין עם נציגים אמריקאיים שהגיעו ארצה.⁷⁰ שר הביטחון משה ארנס צידד בפעולה של צה"ל בעיראק, וניסה לדחוף אליה בדיונים בלשכתו ועם ראש הממשלה, הוא שוחח בעניין כמה פעמים עם עמיתו האמריקאי ואף טס לווישינגטון כדי לשכנע את הצמרת האמריקנית לאפשר זאת, אך מאמציו עלו בתוהו.⁷¹ ראש הממשלה יצחק שמיר ייחס, כמו הרמטכ"ל, חשיבות ראשונה במעלה למה שהגדיר שומרון "חשוב". כך למשל, בצהרי 19 בינואר התכנס הקבינט המדיני-ביטחוני, ומערכת הביטחון הציגה בפניו את תוכניותיה לפעולות צה"ל בעיראק. שמיר גרס שאסור לישראל בשום אופן להגיב באותו שלב על ירי הטילים וסיכס שתגיב בסוף המלחמה, אך לא באותה עת. היה זה סיכום אישי שלו; לא נערכה הצבעה עליו, אך גם לא הובעה התנגדות לכך. סוכס לתת עוד זמן לארה"ב לפתור את הבעיה. אם תצליח לעשות זאת בתוך זמן קצר - מה טוב, ולא - תצטרך ישראל לפעול במערב עיראק.⁷² בדיון המטכ"ל ב-19 בינואר נשמעו דעות לכאן ולכאן. כך למשל, מול עמדת ראש מטה (רמ"ט) חיל האוויר תא"ל גיורא רום, שטען כי פעולת ישראל בעיראק תהיה משולה לשפיכת דלי לבריכה, טען ראש אכ"א אלוף רן גורן - גם הוא איש חיל האוויר לשעבר - כי יש לפעול משום שהאמריקאים לא הצליחו לסכל את שיגורי הרקטות לעבר ישראל - שיטות חיל האוויר של ישראל טובות מאלו של חיל האוויר האמריקאי; זאת ועוד, אסור לשחוק את ההרתעה ולפגוע באמינותה של מערכת הביטחון.⁷³

70 שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה**, 11 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת ארנס-צייני, 14.1.91 15:50**, 15 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט עם מזכיר ההגנה של ארצות הברית, 16:02 15.1.91**, 16 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, **שיחת שהב"ט מזכיר ההגנה, 17.1.91 05:05**, 17 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחות במערכת "עומק"**, 17 בינואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחת שר הבטחון - וולפוביץ, 18 בינואר 1991**; משרד הביטחון, **שיחת עברי-וולפוביץ, 18 ינו' 14:00 91**, 18 בינואר 1991; אג"ת, **שיחת ר' אג"ת - אדמירל ראק ב"עומק"**, 18 בינואר 1991; אמ"ן-קש"ח - לשכת הרמ"ח, **שיחת ס' הרמטכ"ל עם אדמירל ראק - עיקרי דברים (עדכני ל-18 ינו' 2310)**, 19 בינואר 1991.

71 ראו למשל: ארנס, **מלחמה ושלוש במזרח התיכון**, עמ' 204, 211-216, 226, 229-230; אג"ת, **שיחת שהב"ט - מזכיר ההגנה ב"עומק"**, 9 בפברואר 1991; לשכת שר הביטחון, **פגישת ארנס-צייני (ווישינגטון 11.2.91 - 16:35)**, 13 בפברואר 1991; לשכת שר הביטחון, **שיחת שר הבטחון - מזכיר ההגנה**, 25 בפברואר 1991.

72 **מחברת 1**, עמ' 40.

73 מפ"ע, **עדכון פורום מטכ"ל, 19 בינואר 1991**, 4 בפברואר 1991; **מחברת 1**, עמ' 41-42.

לאורך כל המלחמה דבק הרמטכ"ל בעמדה שהציג גם טרם פתיחתה: על ישראל להבליג על הפגיעות בה - לא בשל התנגדות ארה"ב למעורבותה הפעילה, אלא משום שהמשך המערכה משרת את האינטרסים שלה לטווח ארוך. כל עוד היא יכולה להרשות לעצמה להבליג, יש להמשיך בכך כדי לאפשר לקואליציה לגמד את יכולותיה של עיראק. עם זאת, אם יהיו פגיעות קשות בה, או ייעשה נגדה שימוש בנשק כימי - יהיה צורך לשקול עמדה זו מחדש.⁷⁴

בבוקר 23 בינואר הוצגה לראש הממשלה תוכנית מבצעית שסוכמה אצל שר הביטחון. שמיר סיפר בישיבה כי הנשיא בוש טילפן אליו מוקדם יותר והפציר בו שישראל לא תתערב. "כאשר אמרתי לו כי, בכל מקרה, תנאי מזג האוויר לא יאפשרו לנו לבצע את הפעולה בימים הקרובים, דומה כי הוקל לר", כתב ארנס בספרו.⁷⁵ מייד לאחר מכן התכנס הקבינט, וצה"ל הציג לו את התוכנית המבצעית. ראש הממשלה מסר על בקשתו של הנשיא בוש מאותו בוקר, שישראל תימנע מלעשות את הדבר שסדאם חוסיין רוצה כי תעשה - להתערב במלחמה. נוסף לפנייה בעל־פה קיבל שמיר איגרת, שתוכנה היה גם הוא ברוח זו. עיקרה: בקשה שישראל תתאפק, כדי לא לשחק לידיו של שליט עיראק, הרוצה לצייר את המלחמה כמלחמה בין הערבים לבין ישראל, ובכך לפגוע בקואליציה הבין־לאומית הפועלת נגד עיראק. בין היתר נכתב באיגרת שראשי צבא ארה"ב בדקו את תוכניתה של ישראל, מצאה "מלאת תעוזה והעזה", אך נראה כי היא לא תביא לשיפור של ממש לעומת הפעולות שארה"ב כבר עושה. הגישה הטובה ביותר היא המשך התקפות האוויר של בעלות הברית והגנה באמצעות טילי פטריוט. המשבר, נכתב בסיום המכתב, מביא עימו לא רק סכנה, אלא גם הזדמנויות, וכדי להגשימן נדרשת מנהיגות ומדינאות הכוללת עמידה איתנה חרף ההתגרריות.

ראש הממשלה סיכם את הדיון בקבינט באומרו שארה"ב היא גורם מדיני וצבאי חשוב ביותר; יש חשיבות עליונה לכך שתסייע לישראל. על ישראל להביא בחשבון, בכל צעד שהיא עושה, את עמדתה של וושינגטון. זאת ועוד, ממילא אין צורך לקבל עוד באותו יום החלטה בעניין הפעולה במערב עיראק. שמיר סיכם כי יש אישור להמשיך בתכנון המבצע כפי שהוצג על ידי הרמטכ"ל, וכן יש אישור לחפש תוכניות נוספות, אך אין אישור, בשלב זה, להוציאן לפועל.⁷⁶

74 מפ"ע, דיון מטכ"ל - 18 בפברואר 1991, 3 במארס 1991; מחברת 2, עמ' 130.

75 ארנס, **מלחמה ושלום במזרח התיכון**, עמ' 205.

76 שם, עמ' 206-208.

ב־28 בינואר אחר הצהריים נערכה ישיבת הקבינט, שבה השתתף גם הרמטכ"ל. בישיבה זו תבע השר אריאל שרון פעולה ישראלית מיידית. הוא הזהיר מפני התקפה כימית, ואמר שאסור לבזבז אף רגע. "במוקדם או במאוחר נצטרך לפעול", אמר, "השאלה היא רק באיזה מחיר, ואחרי איזה אסון". שר הביטחון המליץ שלא לקבל החלטה באותו יום וראש הממשלה נעל את הישיבה בלא לקבל החלטה.⁷⁷

אחרי פתיחת המהלך הקרקעי של בעלות הברית קיווה השר ארנס שיתאפשר לישראל לפעול בעיראק. כך למשל, בדיון בראשות השר ב־24 בפברואר טען הרמטכ"ל כי עם פתיחת המערכה הקרקעית גברה הסכנה שעיראק תשתמש בחל"ד ופחתה הסכנה שפעולת צה"ל תביא להפסקת המלחמה ולכן יש לקצר את הכוננות לפעולה בעיראק. שר הביטחון הסכים עימו, אך טען לעומתו כי עצם העובדה שישראל הותקפה מחייב תגובה ואין להמתין לעליית מזרקה. השיקול העיקרי לבחירת הנתיבים שבהם יטושו מטוסי צה"ל בדרכם לתקיפה צריך להיות האם טיסה בנתיבים אלה עלולה לגרום למלחמה כוללת. לפיכך על אמ"ן לעשות הערכת מצב רצופה כדי למצוא את המועד שבו חוסיין מלך ירדן יגיע למסקנה שגורלו של סדאם חוסיין נחרץ, ולכן לא ימנע טיסה של מטוסי צה"ל בשמי ירדן.⁷⁸ ב־26 בפברואר הוא אישר תוכנית שהציג לו צה"ל לגיחה בירדן, אך משהתקשר לראש הממשלה להשיג את אישורו טען שמיר כי אין כל סיבה לעשות גיחה זו, שכן המלחמה עומדת בפני סיום ואין כל הצדקה ליטול סיכונים. בבוקר המחרת ניסה שוב שר הביטחון לשכנע את ראש הממשלה לאשר את הגיחה, ולאחר שהבטיח שהסכנה שירדן תנסה ליירט את המטוס היא מזערית - אישר שמיר לעשותה; אלא שאי-אפשר היה להוציאה לפועל בשל תנאי מזג האוויר.⁷⁹

בשל עמדתו של ראש הממשלה נמנעה בסופו של דבר ישראל מלהגיב על הפגיעות בה. למרות זאת לא פסק צה"ל, עד היום האחרון למלחמה, מלתכנן מהלכים שונים במערב עיראק.⁸⁰ ככל שעבר הזמן

77 שם, עמ' 212.

78 לשכת שר הביטחון, **הערכת מצב מטה שר, 24.1.1991** (מתוך מחקרה של ד"ר שלומית קרן).

79 ארנס, **מלחמה ושלום במזרח התיכון**, עמ' 229-230.

80 במהלך המלחמה נדונו תוכניות שונות ברמות של סגן הרמטכ"ל, הרמטכ"ל ושר הביטחון, וחלקן גם ברמת ראש הממשלה. מועדי הדיונים: 18-25 בינואר (ביומים הראשונים נערכו שלושה-ארבעה דיונים מדי יום); 28, 29, 31 בינואר; 1, 4, 5, 8, 10, 13, 17, 18, 20, 22, 24-27 בפברואר 1991.

התחווה לקברניטי ישראל כי ארה"ב נחושה בדעתה למנוע ממנה לפעול בעיראק. מדיניות זו, של כפיית הבלגה על ישראל, הייתה כרוכה במחיר: בתחילה הסתייגה ארה"ב משיתוף פעולה מבצעי עם ישראל - גם בתכנון ובהתייעצויות - אך משהתברר כי אינה מצליחה להפסיק את ירי הטילים על ישראל בכוחות עצמה, הלכה והידקה את שיתוף הפעולה: הנציגים ששלחה לישראל נפגשו מדי יום עם צוותים ישראלים בראשות רמ"ט חיל האוויר רום; חלק מהנתונים הנוגעים לפעילות הכוחות האמריקניים בעיראק, ובעיקר באזורים שמהם שוגרו הטילים לעבר ישראל (תחילה באזור H-2-H-3 ולאחר מכן באזור אל-קאים שבמערב עיראק) הועברו לצוותים הישראליים, והאמריקאים השתמשו בעצות שקיבלו מהם כדי לייעל את ציד הטילים.⁸¹

קבלת טילי פטריוט ותפעולם

חלק מה"מחיר" ששילמה ארה"ב בעבור הבלגת ישראל היה החשת אספקתם של טילי פטריוט. ישראל ביקשה לקבל את הטילים כשנה ומחצה טרם תחילת המלחמה, ובספטמבר 1990 הבטיח הנשיא בוש לספקם. אז הוחל בתוכנית אימונים ובהכשרת צוותים, אלא שעם נפילת הטילים בישראל התברר שיש צורך לקבל את טילי הפטריוט מהר משתוכנן; בשיחתו עם מזכיר המדינה יומיים טרם פרוץ המלחמה העלה שר הביטחון עניין זה. הוא ציין כי הדרכת אנשי צה"ל המשתלמים בארה"ב בהפעלת הטילים תסתיים בפברואר, והם יזדקקו למדריכים אמריקאים שיסייעו להם להרכיב את המערכת. צייני אמר כי הוא מבין שישראל אינה רוצה שצוותים זרים יפעילו את המערכת והבטיח לטפל בעצמו בהאצת אספקתה.⁸² ב-19 בינואר הגיעו ארצה שתי סוללות, על מפעיליהן; אחת הוצבה בתל אביב והאחרת - בחיפה. יחד איתן הגיעו מפעילים אמריקאים, והצוותים הישראליים שהיו בהכשרה בארה"ב חזרו ארצה והמשיכו בהכשרתם תוך כדי עבודה משותפת עם הצוותים האמריקאיים. בהמשך הגיעו סוללות נוספות. עד מהרה התברר כי הפעלת טילי הפטריוט כרוכה בבעיות. במקורם הם נועדו ליירט מטוסים, אך התברר כי בהפעלה אוטומטית הם ננעלים

81 ניתן למצוא את פרטי שיתוף הפעולה בדוחות היומיים שהוציאה לשכתו של רום בעניין, המובאים בספרי "טילים על ישראל" ובדף של המחלקה להיסטוריה באתר צה"ל.

82 לשכת שר הביטחון - יועץ לשר הביטחון, שיחת ארנס-צ'ייני, 14.1.91, 15 בינואר 1991.

על עצמים המזוהים כטסים במהירות מסוימת, וכאשר טיל הסקאד מתפרק הם רודפים אחרי חלקיו. כך למשל, בעת ירי המטח השישי ב-25 בינואר, שבו היו שמונה טילי סקאד, נורו לעברם 28 טילי פטריוט, אולם רק ראש קרבי אחד מאלה ששוגרו לעבר תל אביב הושמד, ומאלה ששוגרו לעבר חיפה לא הושמד אף אחד. עוד התברר שחלק מטילי הפטריוט נורו מחוץ למעטפת ההעסקה וחלק נורו למטרות שווא; שלושה טילי פטריוט פגעו בקרקע, ואף גרמו להרס בתים.⁸³ נוכח זאת עברו הצוותים לירי חצי אוטומטי או אף ידני, והוגדר רום שמתחתיו לא יופעלו הטילים.

תהליך קבלת ההחלטות

ההחלטות בסוגיות השונות שפורטו לעיל התקבלו בפורומים שונים, חלקן בדרג ראש הממשלה, חלקן בדרג שר הביטחון וחלקן בדרג הרמטכ"ל. בחינת ההחלטות מעלה את הממצאים הבאים:

שתי סוגיות הוכרעו על ידי ראש הממשלה - פעילות צה"ל בעיראק והחזרת המשק לעבודה. הסוגיה הראשונה נדונה בפורומים השונים במדרג: בפורומים בחיל האוויר, במפקדת המשמ"ם (המפקדה למשימות מיוחדות), בפורומים בראשות סגן הרמטכ"ל, הרמטכ"ל, שר הביטחון וראש הממשלה. בפורומים הנמוכים נדונו פרטי התוכניות. חלקן הועלו לדיונים בראשות סגן הרמטכ"ל, וכולן הועלו לדיונים בראשות הרמטכ"ל. טרם המלחמה נדונה כמה פעמים, ובתוך זה במשחקי מלחמה, השאלה אם על צה"ל לפעול בעיראק, תוך בחינת המשמעויות השונות של פעולה כזאת, למן המשמעויות המדיניות, ובהן הצורך להגיב כדי לשמור על ההרתעה או כדי לפעול להפסקת ירי הטילים על ישראל או לצמצומו, הצורך בהסכמת וושינגטון לפעולה כזאת וצורכי התיאום עימה. בפורומים בראשות הרמטכ"ל הוצגו התוכניות השונות; הרמטכ"ל הנחה אלו מהן לפתח וכיצד. אלו שנראו בעיניו מתאימות הועלו להצגה אצל שר הביטחון.

---

83 מחברת 2, עמ' 33; רשימות נציגות מחלקת היסטוריה במצפה"ה; אג"ת, שיחת ר' אג"ת עם ג'נרל מקארתי לאחר ירי הטק"ק ב-25 ינו', 26 בינואר 1991.

סיכום

מערכת הביטחון התכוננה, במרוצת חמשת החודשים שמפלישת עיראק לכוויית ועד לתחילת המלחמה, לאפשרות שטילי קרקע-קרקע יִירו על ישראל. ההערכות והתגובות למצבים הצפויים חודדו, בין היתר, במשחק מלחמה שנערך כשלושה שבועות לאחר הפלישה. ניתנה הדעת לכמה מצבים אפשריים, ובהם ירי טילים קונוונציונליים ולא-קונוונציונליים. בסופו של דבר נורו רק טילים קונוונציונליים; אלא שירי הטילים מעיראק לא היה אירוע חד-פעמי, הוא חזר על עצמו 18 פעמים.⁸⁴ במשחק המלחמה ובדיונים טרם המלחמה נשקלו שיקולים בעד פעולת תגובה של צה"ל בעיראק ונגדה הועלו שיקולים שונים באשר לעיתוי התגובה, מגמותיה ודמותה. מול החשש לפגיעה בהרתעת ישראל במקרה שתימנע מלהגיב, והעובדה שפעילותם של כוחות ארה"ב בעיראק לא שמה קץ לירי הטילים לעברה, עמד החשש שבמקרה שתפעל עלול הדבר לפגוע בלכידות הקואליציה שניצבה מול עיראק וביכולתה להשיג את מטרת חיסולו של האיום המגולם בשלטונו של סדאם חוסיין. בין היתר נדונו השאלות האם העובדה שארה"ב מעדיפה שישראל תימנע מלפעול עלולה להפוך בעיניה את ישראל מנכס לנטל, והאם העובדה שמדינות ערביות, ובהן סעודיה, מצרים וסוריה, נכללות בקואליציה שבראשות ארה"ב, בעוד ישראל ממודרת ממנה, עלולה לפגוע בסדר הקדימות של האמריקאים אחרי המלחמה. בסיכום משחק המלחמה נקבע כי במקרה שלא יהיו נפגעים רבים בנפש, אֵל לה לישראל להיחפז בתגובתה - עדיף לדחותה כדי להימנע מפגיעה הקואליציה; עם זאת הונח כי בסופו של דבר תבוא התגובה - בשלב שבו כבר לא תהיה חשיבות כה רבה ללכידות הקואליציה. נראה שאיש בצמרת הביטחונית של ישראל לא ציפה שירי הטילים יימשך זמן כה רב בלא תגובה התקפית. סירובה החד-משמעי של ארה"ב ליצור את התנאים לפעולה כזאת מנע אפשרות של תגובה; מיעוט הנפגעים, ובייחוד ההרוגים (שניים מפגיעות ישירות של הטילים),⁸⁵ סייע להחלטה להימנע מכך, ונראה שצירוף שני הגורמים הללו עמד בבסיס גישתו של ראש הממשלה יצחק שמיר שלא להגיב. כאמור, נראה שהימנעותה של ישראל מלפעול בעיראק לא פגעה, כפי שהיו שחששו, בהרתעתה. אשר לשאלה מה הייתה יכולה לתרום פעילות כזאת - גם אם הייתה עשויה להביא להפחתת ירי הטילים, דבר שאינו ודאי כלל, הרי שהייתה אך בבחינת תוספת דלי מים למי הים, מה גם שהייתה עלולה להיות כרוכה בהסתבכויות של כוחות צה"ל.

84 ראו נספח 1 למאמר זה, "נפילות הטילים לפי ימים ואזורים".

85 ראו נספח 2 למאמר זה, "הנפגעים (ישירות מהטילים)".

בדיעבד ניתן לומר, כי במהלך המלחמה ייתכן שישראל הייתה במידה מסוימת לנטל על ארה"ב בבקשותיה החוזרות ונשנות לאפשר לה לפעול בעיראק; דבר זה, יחד עם התמשכות הירי לעברה, הביאו את האמריקאים להפנות חלק גדול יותר משהתכוונו מראש ממטוסייה לפעולות באזורים שמהם שוגרו טילי קרקע-קרקע לישראל, תוך שצוותים ישראליים אשר פעלו בשיתוף פעולה עם צוותים אמריקאיים שהגיעו ארצה, סייעו לשפר את פעולותיהם. אם אכן הייתה ישראל לנטל, הרי שהדבר היה תחום לפרק הזמן של המלחמה ולא השפיע על סדר העדיפות שלה באשר למדינות האזור לאחריה. הייתה ארה"ב מודעת לכך שהמדינה הדמוקרטית היחידה באזור, ישראל, היא זאת שעליה ניתן לסמוך יותר מאשר על המדינות האחרות. זאת ועוד, נראה כי דווקא הימנעות ישראל מלפעול מתוך התחשבות בצורכי הקואליציה, הגדילה את מעמדה בעיני האמריקאים כנכס.

למרות ההכנות הממושכות טרם המלחמה, יצר מטח הטילים הראשון כמה בעיות שלא נצפו. בעקבותיו נאלצו תושבי ישראל להישאר ספונים בחדרים האטומים זמן ממושך. מטח זה גבה בעקיפין קורבנות בנפש, כתוצאה מהבנה לקויה של ההוראות ואולי גם בשל חרדות. הליקויים באשר למשך ההתרעה, לאיפון מקומות הנפילה של הטילים, למהירות ההגעה של הצוותים השונים למקום ולשליטה על אירועים אלו תוקנו בתוך זמן קצר. התיקונים באו לידי ביטוי כבר במטחים הבאים ואפשרו לשחרר את האנשים במהירות מחבישת מסכות מגן ומשהייה בחדרים האטומים; חלוקת הארץ לאזורי התרעה סייעה לשחרר מייד את תושבי האזורים שבהם לא נפלו טילים; הפעלת "הגל השקט" ברדיו סייעה להתרעה באזורים בעלי קשיים בשמיעת צפירות האזעקה. טרם המלחמה סוכם כי בשל הסכנה הגדולה הכרוכה בחל"ך יומלץ לציבור להעדיף את החדר האטום על פני המקלט. העובדה שבסופו של דבר עיראק לא השתמשה בחל"ך עוררה סימני שאלה בציבור באשר לנכונות ההנחיה, ומערכת הביטחון נזקקה למאמץ מיוחד כדי להסבירה. ערב המלחמה הוחלט על הפסקת היציאה לעבודה והלימודים בכל הארץ ועל הטלת עוצר על הפלסטינים ביהודה ושומרון וברצועת עזה. דבר זה פגע בשוק העבודה; בהדרגה הוחלט על חזרה לעבודה - תחילה של מגזרים שונים כגון המגזר הכפרי - על חזרה ללימודים ועל התרת שובם של פלסטינים מהשטחים לעבודה בישראל. כך הצליחה מערכת הביטחון למצוא פתרונות גם למצבים שלא נחזו מראש ולהתגבר על הבעיות השונות. ההיערכות המוקדמת, שנמשכה חודשים, תרמה רבות ליכולתה של מערכת הביטחון לתת פתרונות לבעיות שצצו במלחמה. התהליכים שתוארו לעיל הוכיחו את חשיבותה של ההיערכות ליום פקודה והראו את היכולות האדירות של צה"ל לטפל גם בענייני העורף כאשר הוא מופעל נכון.

נספחים

נספח 1 - נפילות הטילים לפי ימים ואזורים

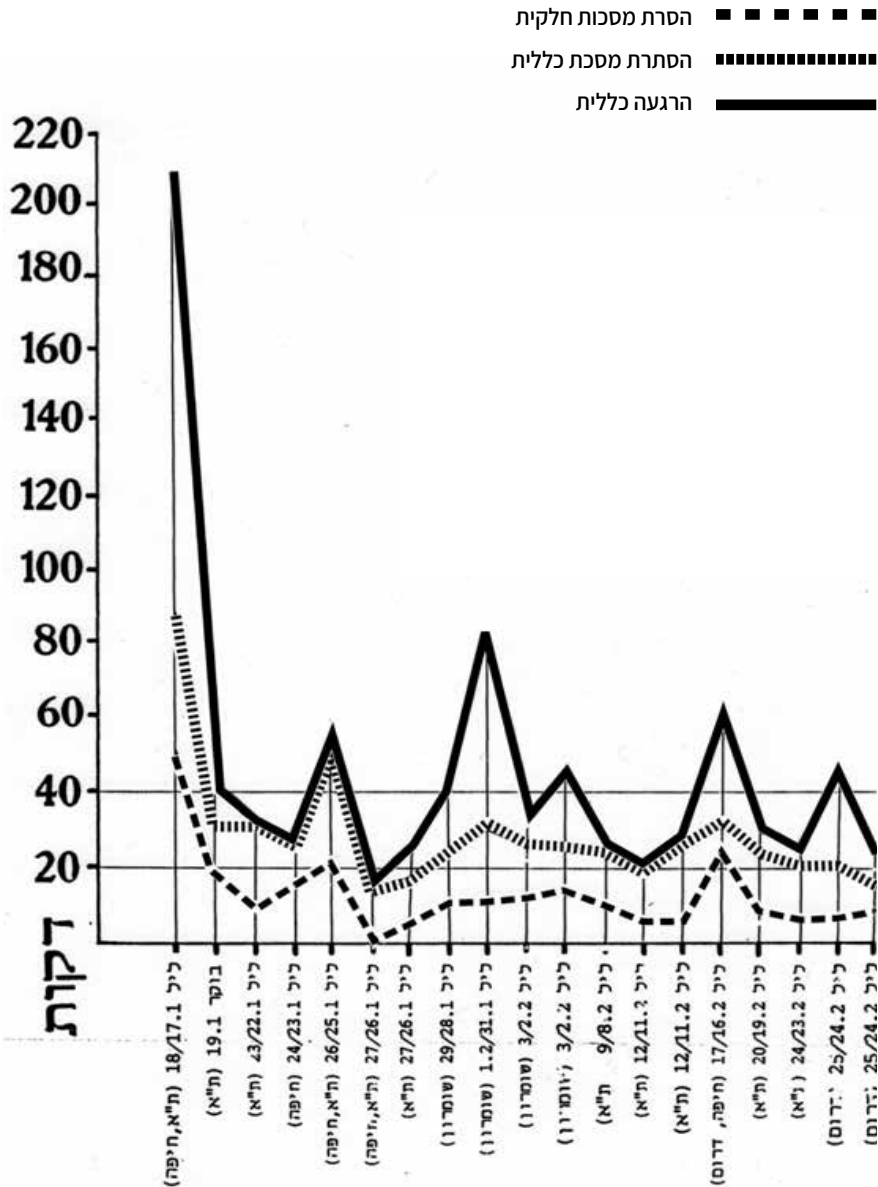
מס"ד	מועד הירי	אזור תל אביב	אזור חיפה	השומרון	הנגב/יהודה	סה"כ
1	18,02:00 בינואר	5	3			8
2	19,07:15 בינואר	4				4
3	22,02:20 בינואר	1				1
4	23,22:00 בינואר		1			1
5	25,18:00 בינואר	7	2			9
6	26,22:00 בינואר	4	1			5
7	28,21:00 בינואר			1		1
8	31,18:00 בינואר			1		1
9	2,20:30 בפברואר			1		
9א	3,01:30 בפברואר			1		2
10	9,02:30 בפברואר	1				1
11	11,19:00 בפברואר	1				1
11א	12,01:30 בפברואר	1				2
12	16,20:15 בפברואר		1		3	4
13	19,19:50 בפברואר	1				1
14	23,18:50 בפברואר	1				1
15	25,03:30 בפברואר				1	
15א	25,05:30 בפברואר				1	2
סה"כ		26	8	4	5	43

נספח 2 - הנפגעים (ישירות מהטילים)

מס"ד	המועד	המקום	הרוגים	פצועים
1	18 בינואר	תל אביב - שכונת עזרא		22
2	19 בינואר	תל אביב - גני יהושע		1
3	19 בינואר	תל אביב - שכונת התקווה		29
4	22 בינואר	רמת גן - אזור רח' אבא היללסילבר	1	85
5	25 בינואר	רמת גן - רמת חן	1	67
6	26 בינואר	חיפה - כפרגלים		4
7	9 בפברואר	רמת גן - רח' יונה		13
8	12 בפברואר	סביון		7
סה"כ			2	228

נספח 3 - לוח הזמנים מההתרעה עד ההרגעה

לוח זמנים מהרתעה עד הרגעה

תקציר

המאמר בוחן את הטענה לפיה מערכת סיני הדגימה את יתרונותיו של השריון על פני החי"ר ואת התאמתו העדיפה לתנאים החזויים במלחמה הבאה, ובהתאם שינה צה"ל את מגמות בניין הכוח והגדיל את ההשקעה בשריון בכלל, ובטנקים בפרט, על חשבון החי"ר שהיה עד אז, לכאורה, החיל המועדף. המאמר בודק מדגמית כמה מהביטויים המעשיים למעמד החילות בתחומי הארגון, הקצאת כוח האדם, ההצטיידות, האימונים והתפיסות המבצעיות, ומראה כי מעשית לא חל שינוי מהפכני במעמד החילות מיד לאחר המערכה. העומדים בראש צה"ל וההנהגה הפוליטית-ביטחונית מודעים לנסיבותיה המיוחדות, ולא חשבו שיש להכין את צה"ל לחזרה על אותו מתווה, אלא המשיכו להכין את הצבא לתרחישים מאתגרים יותר, ובראשם "מקרה הכל", שבו נאלץ צה"ל לפתוח את המלחמה במגננה לפחות בחלק מהחזיתות. לחי"ר היה מקום מרכזי במצב כזה, ונשארו לו מספר תפקידים חשובים גם במתארים התקפיים שונים, בין היתר בהבקעת מתחמים מבוזרים, כדי לאפשר את חדירת השריון לעומק שטח האויב. בהתאם, נעשה ניסיון לחזק את החי"ה, ונפסלו הצעות לריכוז השריון בדיוויזיות, שאילו היו מתקבלות, היו עלולות לפגוע ביכולת לעשות בחי"ר שימוש התקפי. השריון אכן הפך בהדרגה לכוח המכריע ביבשה, אולם הזינוק בעוצמתו החל רק בשנת 1964.

מקומם היחסי של החי"ר והשריון בעקבות מערכת סיני¹

זאב אלרון²

הקדמה

מערכת סיני מוצגת לרוב כנקודת מפנה, שהדגימה את יתרונותיו של השריון על פני החי"ר ואת התאמתו העדיפה לתנאים החזויים במלחמה הבאה. נטען שבעקבותיה הכירו גם הספקנים בעדיפות השריון, ובהתאם שינה צה"ל את מגמות בניין הכוח והגדיל את ההשקעה בשריון בכלל, ובטנקים בפרט, על חשבון החי"ר שהיה עד אז, לכאורה, החיל המועדף. הטענה מסתמכת בעיקר של שורת התבטאויות של בכירים, ובראשם הרמטכ"ל משה דיין, במהלך מערכת סיני ומייד אחריה, וכן על הישגיו הגדולים של השריון במלחמת ששת הימים, שהעידו על התעצמותו הרבה בשנים שקדמו למלחמה.

1 המאמר מבוסס על פרק בעבודה שנכתבה עבור המחלקה להיסטוריה בצה"ל בשנים 2000-2001. בשנת 2020 עודכן הפרק תוך שימוש במחקרים שפורסמו מאז ובמקורות ראשוניים שנפתחו לעיון הציבור בשנים האחרונות. העדכון מתבטא בעיקר בצמצום תתי-הפרקים שסיפקו רקע לעיסוק בשאלת המחקר, ברידוד ההתנצחות עם חוקרים ממדעי החברה, בהוספת הקדמה, בהתייחסות לספרות מחקרית עדכנית, בתוספת נתונים ובשינויי עריכה.

2 ד"ר זאב אלרון הוא חוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

במחקרים קודמים הראיתי כי מעמדו של השריון לפני מערכת סיני לא היה נחות כפי שמקובל לטעון, וכי יתרונותיו ותורות ההפעלה המקובלות שלו הוכרו עוד קודם לה, אולם לישראל לא הייתה אפשרות לבנות את המערך המשוריין שבו חפצה, בעיקר בשל מגבלות משאבים.³ במאמר זה אנסה להראות כי מעשית לא חל שינוי מהפכני במעמד החילות לאחר המערכה; לחי"ר נשארו מספר תפקידים חשובים גם במיתארים התקפיים, ובשנים שלאחר המערכה נותרו מגבלות רבות שהמשיכו לעכב פיתוח מהיר של המערך המשוריין חרף הכרה ארוכת שנים בחשיבותו וביתרונותיו, גם בתקופה שבראש הצבא עמד חסיד מובהק של השריון.

מאמר זה יבחן את מקומם היחסי של החי"ר והשריון בצה"ל בעקבות מערכת סיני ועד לשנת 1961 לפי שני תבחינים. הראשון הוא התפקיד שיועד לשני החילות בהתאם לתוכניות המבצעיות, לתורת לחימה ולדרך הפעלת הכוח בתמרונים, ולפי התבטאויות בכתב ובעל פה של בכירים שהעידו על הדרך שבה התעתדו להפעיל את הכוח במלחמה. התבחין השני, החשוב לא פחות אך הקשה יותר לבדיקה, הוא השינויים שחלו בפועל בסדר הכוחות, בכשירות היחידות ובעוצמתן - שינויים שנבעו במידה רבה מהיקף ההשקעה הממשית; זאת, מתוך הנחה שהקמת עוצבות וטיפולן באמצעות הקצאת משאבים המצויים במחסור מהווה עדות טובה יותר למעמד הממשי מאשר התבטאויות, שעשויות להיות מהשפה ולחוץ.⁴ לפיכך יש מקום לבדוק לא רק התבטאויות, אלא גם את הביטויים המעשיים למעמד החילות בתחומי הארגון, הקצאת כוח האדם, ההצטיידות, האימונים והתעסוקה המבצעית. במאמר מופיעות מספר אינדיקציות מדגמיות לסדר העדיפויות הממשי שניתן לחי"ר ולשריון, שמספיקות כדי להטיל ספק בטענה המקובלת, אך תשובה מלאה לשאלת המעמד היחסי תדרוש מחקר נרחב יותר, שיבחן ביסודיות את הקצאת המשאבים ויבדוק מרכיבים נוספים בצבא. בשני העשורים שחלפו מאז נכתבה הגרסה המקורית של מאמר זה, נבחנו בניין כוחו של צה"ל והשינויים בתורת הלחימה שלו בעקבות לקחי סיני בארבע עבודות

3 זאב אלרון, **חיל הרגלים בצה"ל, 1949-1956**, האוניברסיטה העברית (עבודת מ"א), 2001; "איום השריון ומערך הנ"ט של צה"ל לפני מבצע קדש", בתוך: חגי גולן ושאלו שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2006 (להלן: גולן ושי, **ברעום המנועים**); **התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון דצמבר 1952 - ספטמבר 1955**, האוניברסיטה העברית (עבודת דוקטורט), 2009; **לקראת הסיובב השני**, מודן ומערכות, 2016.

4 כפי שהאמריקאים נוהגים להגיד: Talk is cheap; וכדי להוכיח רצינות: Put your money where your mouth is.

דוקטורט. אלי מיכלסון⁵ התרכז בעבודתו בהפקת לקחי המערכה והגביל את עיסוקו לחצי השנה שלאחריה;⁶ בעבודה קודמת הוא התייחס לתקופה ארוכה יותר, עד 1967.⁷ מבין הכותבים, נראה שהוא היחיד שעשה שימוש במחקר, וממצאיו תואמים בעיקרם לממצאיי. ליאור בריכטה עסק בתקופה ארוכה יותר, עד לסיום כהונתו של חיים לסקוב כרמטכ"ל.⁸ התזות המרכזיות שלו - לפיהן צה"ל עבר באותה תקופה מהפכה שבמסגרתה קיבלו בכירי המטכ"ל את עמדתו של לסקוב, והרמטכ"ל הצליח להגשים את כוונותיו - מנוגדות לממצאיי. מסקנתו של בריכטה מבוססת במידה רבה על התבטאויות, ונמנעת מבחינה של הקצאת המשאבים כביטוי מעשי לסדרי העדיפויות.⁹ אהוד עילם כיסה בעבודתו תקופה ארוכה עוד יותר - עד למלחמת ששת הימים.¹⁰ מחקרו הוא המוקדם ביותר, ונכתב בתקופה שבה מרבית המקורות היו עדיין חסויים, ולכן מסקנותיו מסתמכות במידה רבה על ממצאים אנקדוטיאליים. גם עילם זיהה מהפך ביחס לשריון באותה עת.¹¹ דוקטורט נוסף, של דב גלזר, עסק בספרות התו"ל היבשתית לאורך תקופה ארוכה אף יותר ולא התייחס לצדדים נוספים של בניין הכוח.¹² שני ספרים חשובים התפרסמו באותה תקופה.¹³ האחד הוא קובץ התעודות "יצחק רבין"

- 5 ד"ר אלי מיכלסון משמש היום ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל.
- 6 אלי מיכלסון, **תהליך הלמידה של צה"ל ממלחמת סיני (נובמבר 1956 עד מאי 1957)**, האוניברסיטה העברית (עבודת דוקטורט), 2019.
- 7 אלי מיכלסון, **תפיסת הפעלת כוחות היבשה של צה"ל במלחמת ששת הימים ולאחריה - הגורמים המעצבים**, אוניברסיטת בן גוריון בנגב (עבודת מ"א), 2011 (להלן: מיכלסון, **תפיסת הפעלת כוחות היבשה**).
- 8 ליאור בריכטה, **המפנה בתפיסת בניין הכוח וסדר הכוחות של צה"ל וישומו לאחר מלחמת סיני (1956-1961)**, אוניברסיטת חיפה (עבודת דוקטורט), 2018.
- 9 המילים "לירה" ו"דולר", למשל, אינן מופיעות בעבודה.
- 10 אהוד עילם, **הדוקטרינה ובניין הכוח של צה"ל בשנים 1957-1967**, אוניברסיטת בר אילן (עבודת דוקטורט), 2003.
- 11 "חלה תפנית דרמטית בבניין הכוח של צה"ל, שנשען עד לאותה עת על חיל הרגלים. שינוי חד זה התבטא בהצבת השריון, חיל האוויר והצנחנים בראש סדר העדיפויות, בגלל יכולתם להעביר במהירות את הלחימה לשטח הערבי". שם, עמ' א (תקציר העבודה). וגם: "במלחמת סיני הוכיח השריון את יכולתו בעקבות ההתקדמות הזריזה של יחידות כמו חטיבת 7 המשורינת. בניין הכוח, שנשען על חיל הרגלים, האיטי ביחס לשריון, לא התאים אפוא ליישום הדוקטרינה. רק הפריצה והשעיה לעומק סיני של יחידות השריון אפשרה לחדור במהירות על מנת להגיע בהקדם להכרעה. לכן חלה תפנית חדה ודרמטית בבניין הכוח, והשריון החליף את חיל הרגלים והיה לחיל מוביל בכוחות היבשה בכלל ובדרג המסתער בפרט". שם, עמ' 31.
- 12 Dov Glazer, **Conceptualizing Command and Operations in the Israeli Ground Forces, 1936-1966**, Ramat Gan: Bar Ilan University (PhD dissertation), 2011.
- 13 גילוי נאות: לח"מ היה חלק בעריכת שניהם.

שערכה ימימה רוזנטל במסגרת היחידה להנצחת אישים של ארכיון המדינה,¹⁴ הכולל מסמכים שבהם מובאות עמדותיו המקצועיות של האדם שהשפיע ביותר על עיצוב צה"ל בתקופה שעד למלחמת ששת הימים, והערות עורך שבהן מסוכמות דעותיהם של עמיתיו ומוסבר ההקשר שבו נאמרו או נכתבו הדברים. הספר השני הוא מחקרו של ד"ר עמיעד ברזנר, שסקר בשיטתיות את התפתחות השריון בשנים 1956-1967. ברזנר עמד גם הוא על שינוי מהפכני ביחס לשריון בעקבות מערכת סיני, אך הצביע על המכשולים הרבים שעמדו בפני התעצמות ממשית בשנים שמיד לאחריה.¹⁵ עבודה מקבילה על החי"ר - שהמשיך להוות את עיקר הסד"כ היבשתי - טרם נכתבה, ומאמר זה מנסה לכסות מעט על הפער בספקו מידע בסיסי על ההתפתחויות בארגון החי"ר ובחימושו.

מילים, מילים

מקובל לטעון כי בעקבות מערכת סיני הפך הכוח המשוריין של צה"ל, ובמרכזו הטנק, לכוח ההכרעה ביבשה. לדברי מפקדי גיסות השריון בזמן המבצע ואחריו, חיים לסקוב ומאיר זורע, "חשבו שאנו לא מספיק טובים לבצע פעולת תגמול על משטרת קלקיליה ובראשית נובמבר עלינו על מפת המזרח התיכון ככוח משוריין". מחליפו של זורע, אורי בן-ארי, כתב כי "השריון הפך במבצע קדש ל'מלכת שדה הקרב'", ומחליפו של בן-ארי, חיים בר-לב, קבע ש"במלחמת סיני 1956 נעשה השריון מחיל מסייע לחיל מסתער ומוביל".¹⁶ ישראל טל, שעמד בראש גיסות השריון במלחמת ששת הימים, הציג את מערכת סיני כנקודה המציינת את סיומו של "עידן הנשק האישי" בצה"ל והתחלת "עידן הנשק הקיבוצי". טל הוסיף:

במאבק [...] ניצחה לפני מלחמת סיני הגישה השמרנית שכפרה בערכו של חיל השריון כחיל ההכרעה ביבשה. אבל המעשה של גייסות השריון במערכת סיני טפח על פני ההלכה. [...] בעלי הגישה הספקנית מיהרו להריע לשריון ולהכיר בטעותם נוכח

¹⁴ ימימה רוזנטל (עורכת), **יצחק רבין: מבחר תעודות מפרקי חייו**, גנזך המדינה, 2005 (להלן: רוזנטל, **יצחק רבין**).

¹⁵ עמיעד ברזנר, **אש לפניו תלך: התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת סיני למלחמת ששת הימים**, מודן ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2017; למשל בעמ' 12, 321-322 (להלן: ברזנר, **אש לפניו תלך**).

¹⁶ הציטוטים מתוך: "התפתחות גייסות השריון של צה"ל: דברי מפקדי גי"ש בתקופות השונות", **מערכות**, אוקטובר 1976.

ההצלחה, ואף תמכו אחרי המלחמה בהתעצמותו של השריון ובטיפוחו. מאז נקבע מקומו המרכזי במחשבה הצבאית של צה"ל ובתורת הלחימה שלו.¹⁷

מפקד גיסות השריון במלחמת "שלום הגליל", משה בר כוכבא כתב:

תוצאות מבצע קדש הביאו למפנה בהערכת מקומם של כוחות השריון במסגרת צה"ל. עצמת ההלם של מבצע סיני ומהירות הבזק של הלחימה הוכתבו על ידי טורי השריון. לא נותרו עוד ספקות ופקפוקים בנוגע לסגולות ההכרעה הטמונות בשריון במסגרת הלחימה היבשתית. בתום מבצע קדש הפך השריון מחיל מסייע לחיל מוביל, וזכה למעמד בכורה בקרב כוחות היבשה. [...] לאחר מבצע קדש קיבל השריון עדיפות בולטת בהקצאת משאבים וכוח אדם, והפך לגדול בחילות צה"ל.¹⁸

במאמר אחר כתב בר כוכבא על מלחמת סיני:

הטנקים הוכיחו שהם מסוגלים לבצע משימה עצמאית ללא תלות בחי"ר ובחילות אחרים, וכי הם מהווים גורם מכריע במיטוט מתחמי אויב ובשבירת כוחו המשוריין. הטנקים הפריכו את ההשקפה, שיכולתם ההגנתית מוגבלת וכי שילובם עם חי"ר הוא תנאי הצלחה של צורת קרב זו (פלוגת הטנקים של יוסף שברה הסתערות לילית של המצרים, ועם בוקר התגלו עשרות חיילי אויב הרוגים). בקרבות קדש למדנו כי תותח הנ"ט, המוקש והמכשול ההנדסי אינם יכולים לבלום ולשבור מאמץ התקפי של טנקים המנוהל בצורה מושכלת. עוצמת הטנק - בלחימה התברר שלטנקים בודדים יש לפעמים השפעה מכרעת על תוצאות הקרב. כן טמונה בהם עוצמה ללא כל יחס למספר המפעילים אותם. הטנק הוכיח שבכוחו למוטט התנגדות של עשרות חיילי רגלים ולהשמיד מספר תותחים נ"ט וטנקים אחרים תוך זמן קצר - כאשר הצוות המקורי היה מקצועי, מהיר ונועז החלטה.¹⁹

17 ישראל טל, **ביטחון לאומי: מעטים מול רבים**, דביר, 1996, עמ' 135 (להלן: טל, **ביטחון לאומי**).

18 משה בר כוכבא, "התפתחות השריון תש"ח-תשמ"ד", בתוך: משה בר כוכבא, **מרכבות הפלדה**, מערכות, 1989, עמ' 20-21.

19 משה בר כוכבא, "תדמית הטנק לקראת מבצע קדש ולאחריו", שם, עמ' 33-39. המאמר פורסם לראשונה בכתב העת **בשריון** 10, אוקטובר 1976.

תפיסת מפקדי גיסות השריון לדורותיהם מקובלת כיום במחקר, הן באקדמיה והן בקרב מפקדים שהיו להיסטוריונים. אבי קובר טען כי "במלחמה זו [סיני] כבש השריון את מקומו כמערכת נשק שליטה בזרוע היבשה".²⁰ ההיסטוריון הרשמי של השריון, עמיעד ברזנר, כתב ש"מלחמה קצרה אחת הפכה את השריון, כמעט בבת אחת, מכוח מסייע לחי"ר לכוח העיקרי של חילות היבשה".²¹ במקום אחר הוא כתב: "הישגי השריון וחיל האוויר במלחמת סיני חוללו מהפכה תפיסתית בצה"ל. השריון הפך מחיל המסייע לחיל הרגלים לכוח ההכרעה העיקרי של חילות היבשה. השינוי בהתייחסות אל השריון היה דרמטי במיוחד משום שהתחולל תוך ימים ספורים".²² במאמר שנכתב זמן רב לאחר האירועים קבע רחבעם זאבי - שכפי שיתואר בהמשך ניסה לקדם בשנת 1958 הצעת ארגון שעמדה בניגוד בולט לגישתו של הרמטכ"ל לסקוב - כי "מאז (ועד היום) לקח חיל השריון את הבכורה מחיל הרגלים בצבא היבשה".²³ פרופ' אבנר יניב כתב כי "לנוכח הצלחתו המרשימה של השריון במערכת סיני זנח אפילו דיין את התנגדותו לשריון ומיכוננו של צה"ל. מכך ולהבא, בהנהגתם של הרמטכ"לים דיין, לסקוב, צור ורביץ, השקיע צה"ל מאמץ שיטתי בהפיכתן של יחידות חי"ר ליחידות שריון".²⁴ במסגרת ניסיון שאפתני לדחוס את העבר, ההווה והעתיד של ביטחון ישראל לאסופה מצומצמת אחת אף נטען, בהכללה אופיינית, כי בעקבות המבצע "החליט צה"ל לארגן את כוחות היבשה סביב הטנק, ועוצבת הטנקים הטהורה הפכה להיות עוצבת היסוד של הצבא".²⁵ בניסוח זהיר יותר כתב דב תמרי: "המעבר

20 אבי קובר, **הכרעה צבאית במלחמות ישראל-ערב 1948-1982** מערכות, 1995, עמ' 247-246. מקורו של המונח "מערכת נשק שליטה" בכתביו של פולר, אשר הבחין בין dominant weapon, אשר מגלה עדיפות על כלי נשק אחרים בעיקר בשל טווח עדיף, לבין master weapon, אשר זוכה למונופול. פולר, אחד מחסידיו הגדולים של הטנק מראשיתו, ראה אותו כנשק דומיננטי. ראו: J.F.C. Fuller, *Armament and History* (New York, 1945), pp. 7-8. וגם: *Memoirs of an Unconventional Soldier* (London, 1936), p. 291.

21 עמיעד ברזנר, **סוסים אבירים: התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת העצמאות ועד מלחמת סיני**, מערכות, 1999, עמ' 421 (להלן: ברזנר, **סוסים אבירים**).

22 ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 12.

23 רחבעם זאבי, "ישראל: לקחים צבאיים", בתוך: משה שמש ואילן טרואן (עורכים), **מבצע קדש ומערכת סואץ 1956, עיון מחדש**, המרכז למורשת בן-גוריון, 1994, עמ' 58.

24 אבנר יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 143.

25 אליוט כהן, מיכאל ג' אייזנשטאדט ואנדרוג' בסביץ', **סכינים, טנקים וטילים: המהפכה הביטחונית הישראלית, עיונים בביטחון המזה"ת** - מרכז בס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר אילן, 1999, עמ' 24.

מצבא המושתת ברובו על חיל רגלים לצבא משוריין ונייד [...] החל לפני 1956 והועמק אחרי מבצע קדש".²⁶ במקום אחר כתב תמרי ש"דיין הבין באיחור מסוים של מערכה אחת, את ההיגיון שהנחה את לסקוב בנוגע לתפעול כוח משוריין, וכך החל תהליך בניין הכוח המשוריין של צה"ל כבעל חשיבות גדולה ביבשה, וחטיבות המילואים הוסבו מחי"ר לשריון".²⁷ מקובל עוד לטעון שבד בבד עם ההכרה בערך השריון, עוררה מערכת סיני ספקות לגבי הצורך בחי"ר ולגבי השימושיות שלו במגוון משימות. מספר התבטאויות בעת המבצע או מעט אחריו משמשות עדויות לכך. בספטמבר 1956, בהרצאה בבית הספר לפיקוד ומטה (פוי"ם), סיפר דיין על ההתעצמות המהירה של האוויר והשריון; ולאחר מכן הוסיף:

בד בבד עם הרצון להיות צבא המושתת על הציוד הטכני הגבוה, איננו יכולים ואיננו צריכים להחליש את המתח בחטיבות החי"ר בצבא. זה איננו מעבר שכל הצבא עולה על טנקים. [...] לא נוכל להשתמש כראוי באף אחד מכלי הנשק ללא חי"ר. [...] השריון אולי יעשה נפלאות, אבל בשביל לכבוש את היעדים בנקודות הקשות, בנקודות המפתח, יצטרכו את החי"ר.²⁸

נטען שדיין הסיק כבר בימים הראשונים של הקרבות בסיני מסקנות כלליות לגבי חוסר השימושיות של חי"ר בהתקפה בחזית הדרום:

אין טעם להכניס חטיבות חי"ר בחצי האי סיני ולתקוף; אפשר לנצל רק כיצירת בסיסים מוצקים וקן הגנה. את החזיתות האחרות נוכל לעשות עם חטיבות חי"ר, ואילו בסיני נצטרך להכניס רק שריון. ככל האפשר עלינו לתת לפיקוד צפון ומרכז נ"ט הרבה וחי"ר (כולל מעט נ"ט נייד AMX), אבל הטווחים של סיני לא באים בחשבון לטיפול בחי"ר. [...] בדרום הטווחים הם של 10 ק"מ לפחות, וחי"ר אינו יכול להתקדם.²⁹

26 דב תמרי, "שמרנות מחשבתית בצה"ל - האמנם?", **מערכות 317**, אוקטובר-נובמבר 1989.
27 דב תמרי, "מבצע קדש" - בין אסטרטגיה לטקטיקה ליכולות לחימה של המילואים וסנכרונון למערכה בסיני" בתוך: גולן ושי, **ברעום המנועים**, עמ' 260.
28 הרצאת הרמטכ"ל בפתיחת מחזור ג' בפו"ם, 16 בספטמבר 1956, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ) 106/776/58.
29 דברי דיין במצפ"ע, 31 באוקטובר 1956, בעת דיון בשאלה איזו חטיבה לשלוח לתגבור הכוחות הנלחמים בסיני - חטיבת חי"ר או חטיבת שריון. מצוטט אצל: מוטי גולני, **תהיה מלחמה בקיץ**, מערכות, 1997, עמ' 497 (להלן: גולני, **תהיה מלחמה**). גולני כתב כי דיין הסיק במהירות לקחים מהיום הראשון במלחמה.

מספר ימים מאוחר יותר אמר דיין כי כוחות החי"ר במילואים "אינם נעים קדימה ואינם טובים למתקפות [...] עם כל הכבוד לחטיבה 10 ולחטיבה 11, צריך לומר כשהשריון עשה את רוב העבודה [...] כל הפעולות שנעשו עד עכשיו נעשו בעיקר באמצעות שריון ומטוסים". למחרת הוסיף דיין שהוא "מיואש מאוד מהמילואים. הזדקנו. הקצינים מיושנים, חסרי העזה, אין בהם יותר רוח חיים. צריך לבנות צבא על הקבע ועל הסדירים [...] אוויר, שריון וצנחנים והכל מנויד 100%".³⁰ כושרו ההתקפי הנמוך של החי"ר במילואים הוכר גם בעיני אחרים. מח"ט 8, יוסף גבע, אמר בכנס ספ"כ: "אני חושב שחטיבת המילואים, כפי שאני הכרתי אותה, היא יכולה ומוכשרת להלחם אבל קשה לה להתקייף", והוסיף: "אינני מאמין בכושר ההתקפה המידי של חטיבות החי"ר".³¹

התבטאויות סותרות לתזה המקובלת

לעומת התבטאויות אלה, נשמעו גם קולות רבים שהצביעו על הצורך לשמור על היקפו של מערך החי"ר ועל כושרו ההתקפי בשל חיוניותו במלחמה הבאה. קולות אלה זכו, משום מה, לתהודה חלשה יותר. באחד מכנסי ספ"כ שנערכו לסיכום המלחמה אמר דיין כי הוא "חושב שהחי"ר הוכיח את עצמו" וכי "אין תחליף לחי"ר".³² בכנס אחר אמר עוזר ראש מה"ד לחי"ר, יששכר שדמי: "אני חושב שמסוכן להציע קיצוצים על סמך קדש בלבד, משום שהזירות האחרות אינן מבטיחות צורת לחימה כזאת". בניגוד לאחרים שראו את עתיד החי"ר כחרמ"ש או ככוח יביל אוויר, ראה שדמי צורך בשמירה על חיל הרגלים ה"קלאסי". לדבריו, החי"ר לא זקוק למסוקים או לזחל"מים אלא למנשאים, קרסוליות וחותרות, שיאפשרו לו לפעול באופן רגלי, "העתיד עוד צופן לחיל הרגלים [...] שנשאר עד היום [...] מלכת שדה הקרב, אבל בתנאי שניתנים לו האמצעים".³³

לא רק אנשי חי"ר אלא גם אנשי שריון מובהקים כלסקוב ובר-לב לא מיהרו להספיד את חיל הרגלים, אלא הדגישו את חשיבותו גם בתוך מסגרות שריון.

30 שם, עמ' 567, מצוטט מתוך מחקרו החסוי של מרדכי בר-און משנת 1958 (שפורסם כספר **אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש, 1956**, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1991), ומספרו של משה דיין, **יומן מערכת סיני**, עם הספר, 1965, עמ' 172.

31 דברי יוסף גבע בכנס ספ"כ, 27 בדצמבר 1956. גבע מנה את גילם המבוגר של החיילים ואת חוסר התוקפנות והמקצועיות של חלק מהמפקדים כגורמים לחולשתן של חטיבות המילואים.

32 משה דיין בכנס ספ"כ, 29 בנובמבר 1956.

33 דברי שדמי בכנס ספ"כ, 27 בדצמבר 1956. שדמי דווקא תמך בלהט ברכש מסוקים, ובראשית שנות השישים, בעת שהיה מח"ט 37, הסתכסך עם מפקד גיסות השריון חיים בר-לב על רקע זה.

בדיון על הצעת אג"ם להוציא גדוד חרמ"ן³⁴ מחטיבת השריון, התנגד בר-לב להצעה משום שכך יישארו בחטיבה רק שש פלוגות חרמ"ש בצד חמש פלוגות טנקים. "אני חושב", אמר בר-לב, "שזוהי מסקנה נמהרת ובלתי נכונה וחלק נובע מתוך מה שהיה במבצע סיני כאשר עצם אופי המערך אפשר תמרון ודהירה של טנקים. אם נעבוד בתנאים אחרים וגזרות אחרות אנחנו נרגיש בתוך עוצבה משוריינת את חסרון החרמ"ש".³⁵ לעומתו, בן-ארי תמך בויתור על גדוד החרמ"ן בחטיבות השריון, אך עמד על הכללתה של פלוגת חרמ"ש בכל גדוד טנקים. עוזר ראש אג"ם עוזי נרקיס הסביר בדיון את ההבדלים בין עמדותיהם של בר-לב ובן-ארי לגבי אופי הלחימה של חטיבותיהם במערכה. חטיבה 27 של בר-לב נאלצה לבצע הבקעה ולכן מפקדה הכיר בחשיבות החי"ר, בעוד חטיבה 7 של בן-ארי הצליחה לפרוץ אל עורף המערך המצרי ללא הבקעה ולכן מפקדה לא ראה צורך בחי"ר לשם כך. נרקיס אמר: "תמיד נשאף שפריצת המערך תהיה על ידי חי"ר ואחריו ישטוף השריון". אחרי הטנקים יבוא החרמ"ן אשה, לדברי נרקיס, לא צריך להיות אורגני לחטיבת השריון.³⁶

לציפיות בדבר הזירה שבה תתנהל המלחמה הבאה הייתה השפעה על תחזית המשימות שיוטלו על החי"ר. כך אמר דיין בכנס ספ"כ בסוף 1956, כי "לא היתה בעיית פריצה במערכת קדש [...] החזית הסורית סגורה עם ביצורים, חצי האי סיני היה פתוח פרט לרצועת עזה. [...] לא נוכל בלי חי"ר בעל כושר ממדרגה ראשונה להתחיל כך את המערכה לא בחזית הסורית ולא בחזית הירדנית. בעיית ירושלים ושכם אינה כמו סיני". באותו כנס הדגיש גם ראש אג"ם מאיר עמית את הצורך העתידי בחי"ר בכל חזית שהיא: "אני לא רואה הרבה אפשרויות שחטיבת שריון תפעל עצמאית, בודדה בשטח. היא תפעל תמיד בשילוב עם חי"ר, ואחר כך תפרוץ קדימה".³⁷ חודשיים מאוחר יותר אמר עמית בישיבת מטכ"ל: "אנו צופים אותה [את המלחמה הבאה] במרכז או בצפון, ואז העניין של הפריצה יהיה הרבה יותר חמור. הפעם עשינו את זה עם שריון ורגלים. במלחמה הבאה נצטרך להסתמך הרבה יותר על הרגלים".³⁸

34 חרמ"ן - חיל רגלים ממונע

35 דברי בר-לב בישיבת מטכ"ל 16 בינואר 1957. שנה וחצי מאוחר יותר, בישיבת מטכ"ל ב-29 ביוני 1958 הציג בר-לב עמדה שונה, לפיה מהווה החרמ"ן מעמסה על מפקד עוצבת השריון, ולכן אוגדת השריון צריכה לכלול רק חטיבות משוריינות, ועל חטיבות החי"ר לנוע אחריה כדי לטהר כיסי התנגדות ולאבטח את צירי התנועה.

36 דברי בן-ארי ונרקיס בישיבת מטכ"ל, 16 בינואר 1957.

37 דברי דיין ועמית בכנס ספ"כ, 27 בדצמבר 1956.

38 דברי עמית בישיבת מטכ"ל, 10 בפברואר 1957.

היחס ללקחי מערכת סיני

בראשית מלחמת ששת הימים היה סיני חזית הלחימה העיקרית, ותנאי השטח הכתיבו דומיננטיות של כוחות שריון ואוויר ומיתאר אופרטיבי שהתחיל בהבקעה או בעקיפה של מערכי הגנה במזרח סיני ולאחר מכן התקדמות מהירה לתעלת סואץ. לאור הדמיון להתנהלות מערכת סיני, אפשר להניח - בדיעבד ובטעות - כי ההצלחה של צה"ל ביוני 1967 הייתה תוצאה של לימוד לקחי אוקטובר-נובמבר 1956, מתוך ציפייה כי התרחיש יחזור על עצמו. במחקרו שהתרכז בהפקת הלקחים בחצי השנה לאחר הלחימה כתב אלי מיכלסון: "מלחמת סיני, למרות המאפיינים הייחודיים שלה (מלחמה בקואליציה) היתה בעלת חשיבות רבה לצה"ל בהיבט הלמידה, משום שזו המלחמה הראשונה של צה"ל בה הופעלו כוחות שריון משמעותיים. הלקחים שהופקו ממלחמת סיני חיזקו את הגישה שתמכה בלוחמת השריון והאיצו את תהליכי בניין הכוח בתחום, לדוגמא רכש טנקים ובניית עוצבות משוריינות".³⁹ אולם ראשי מערכת הביטחון הכירו כי בשל ייחודה של מערכת סיני, יש ללקחה חשיבות מוגבלת בהכנה לקראת מלחמה עתידית. בכנס ספ"כ ב-27 בדצמבר 1956 אמר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון:

יתכן שבמלחמה הבאה לא אנחנו נהיה הפותחים אלא הנתקפים, ואין צורך להסביר מה הרווח אם היוזמה היא בידנו ומה ההפסד אם היוזמה היא בצד השני. במלחמה הבאה יתכן מאוד שהתוקפים אותנו יהיו לא רק צבא אחד אלא כמה צבאות. [...] דבר שלישי, הפעם הזאת עזר לנו הקדוש ברוך הוא שלא היתה מלחמה אווירית בתוך השטח שלנו. ועוד: אין לנו שום יסוד להניח שבמלחמה הבאה יהיו לנו כוחות עוזרים מבחוץ [...] אני חושב שכולם מסכימים שכוח אוויר לבדו לא יוכל לעשות מלחמה. אבל היום לא טנקים ולא חי"ר ולא שום צבא לא יוכל לעשות מלחמה בלי חיל אוויר. אנו תכננו שהמלחמה הזאת תהיה קצרה. אך היו מסיבות שלא יחזרו במלחמה הבאה [...] והיא עלולה להיות מלחמה ממושכת, ומלחמה ממושכת תטיל עלינו עול כבד. [...] לא היו פגיעות בעורף, אף פגיעה אחת [...] זה לא יהיה כך במלחמה הבאה. הדבר האחרון שיתכן שיהיה שונה: אם התוקפים יהיו לא רק מצרים. אני מניח שהמלחמה הבאה תהיה

39 מיכלסון, **תפיסת הפעלת כוחות היבשה**, עמ' 16. בתקופה הנכללת במחקרו של מיכלסון לא נרכשו טנקים ולא הוקמו עוצבות משוריינות, והוא התכוון כמובן לשינויים שנעשו מאוחר יותר.

בשטחי האויב. בכל אופן זו שאיפתנו [...] גם כשהם יהיו התוקפים. אבל יהיה הבדל אחד גדול. הפעם נלחמנו בשטח ריק [...] אבל אם נעשה מלחמה בשטח האויב, בירדן ובסוריה, נימצא בתוך ישוב עוין ומצבנו לא יהיה כל כך טוב כמו שהיה פה.⁴⁰

שנה מאוחר יותר חזר בן-גוריון ואמר: "התנאים שהיו במערכת סיני היו יחידים במינם. לא תהיה לנו עוד מלחמה כזאת".⁴¹ מפקדי צה"ל הכירו כי גם מבחינה מבצעית לא סיפקה מערכת סיני לקחים מספקים לשם עדכון תורת הלחימה של צה"ל, והזהירו מעריכת שינויים מהפכניים בעקבותיה. שדמי כתב:

במערכת סיני, כמו בכל מלחמה, היו תנאים ומסיבות מיוחדים לה, ואין לבנות על כך שיחזרו בדיוק במלחמה אחרת. [...] עלינו לנהוג זהירות מרובה שלא להקיש הקשים פזיזים מתופעות שנגלו במערכת סיני כתוצאה מתנאיה המיוחדים, כגון: מערכה קצרה ביותר בשטח פתוח וריק ברובו, ועביר לרכב ארבע-על-ארבע. העליונות האווירית היתה שלנו, היזמה היתה בידנו וכתוצאה מכך השגנו הפתעה.⁴²

גם מפקדי השריון לא ייחסו חשיבות רבה ללקחי סיני. מספר חודשים לאחר מינויו לרמטכ"ל אמר חיים לסקוב: "אני לא יכול להסתמך על ניסיון שהיה במלחמת השחרור, כי לא היה. אני לא יכול להישען על ניסיון שהיה בין מלחמת השחרור לבין קדש, כי לא היה [...] במבצע סיני הפעלנו צוותים על פלוגות של טנקים נגד אויב שלא העמיד התנגדות פרט לגזרה של אבו עגילה".⁴³ שנה מאוחר יותר אמר מפקד גיסות השריון חיים בר-לב: "בסיני לא היתה לשריון בעיה, לא נתקלנו באף טנק מודרני אחד ובאף ריכוז, ואני מסרב להוציא מסקנות מסיני".⁴⁴ בשל החשיבות המוגבלת שייחסו מפקדי צה"ל ללקחי מערכת סיני, יש לבדוק לא רק את ההתבטאויות שבמהלך המבצע או מעט אחריו, אלא גם את התפיסה כפי שנוסחה מאוחר יותר, לאחר שהאבק שקע, הנתונים התבהרו והמצב החדש נבחן ביסודיות.

40 דברי בן-גוריון בכנס ספ"כ, 27 בדצמבר 1956, מצוטטים בספרו: **יחוד ויעוד, דברים על בטחון ישראל**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1971, עמ' 282-283.

41 דברי בן-גוריון בכנס ספ"כ, 12 בדצמבר 1957, שם, עמ' 303.

42 ש.י. (יששכר שדמי), "מכתב לקצין המילואים", **מערכות** ק"ה, מארס 1957, עמ' 45.

43 דברי לסקוב בישיבת מטכ"ל, 15 במאי 1958.

44 דברי בר-לב בישיבת מטכ"ל, 25 ביוני 1959.

מצבה המדיני, הכלכלי והביטחוני של ישראל

מערכת סיני לא שינתה את נתוני היסוד של הסכסוך הישראלי-ערבי; העוינות והפערים הכמותיים בין ישראל למדינות ערב נותרו בעינם. עם זאת, הביאה המערכה לשיפור מסוים במצבה המדיני-ביטחוני של ישראל. כחלק מהסדר הנסיגה מסיני ניתנה ערבות אמריקאית, גם אם מוגבלת, לחופש שיט במצרי טיראן ולפירוז של חצי האי סיני.⁴⁵ ארה"ב סירבה עדיין לספק נשק לישראל, אך הפחיתה מההתנגדות שהקשתה עליה לרכוש נשק מצרפת ומבריטניה מאז "ההסכמה המשולשת" של מאי 1950.⁴⁶ מערכת היחסים שנוצרה ערב מערכת סיני עם אישי ממשל, תעשיינים וקציני צבא בצרפת התפתחה לאחר המערכה; בין ישראל וצרפת נקשרו עסקות נשק ארוכות טווח, שהבטיחו את יכולתה של ישראל לרכוש אמצעים שעמדו ברמה אחת עם הציוד הסובייטי שסופק לצבאות ערב.⁴⁷ שיפור היחסים עם צרפת הוביל לחידוש כוחו של חיל האוויר, ובהמשך להסכמים צבאיים⁴⁸ ולתרומה לכושרה המדעי של ישראל, אולם לא היה בהם כדי להביא לשיפור איכותי בתחום השריון, שכן הצרפתים לא ייצרו באותה עת טנקים בינוניים וכבדים אלא רק טנקים קלים, שמהם היה לישראל די והותר.⁴⁹ גם מיזם משותף צרפתי-גרמני לפיתוח "טנק אירופי", שתוכנית ההתעצמות של צה"ל "חשמונאים" הסתמכה עליו בראשית שנות השישים, נקלע לקשיים; כך שהמקורות המערביים לטנקים מתקדמים שאינם קלים נותרו ארה"ב ובריטניה. הודות לשיתוף הפעולה הישראלי עם שתי המדינות הללו בהצלת משטר חוסיין מלך ירדן ביולי 1958, חלה בשנים הבאות התקדמות גם ברכש מבריטניה, שהתבטאה בהצטיידות מוגבלת בדגמים מוקדמים של טנקים כבדים מסוג צנטוריון (שוט). תקוות לסיוע צבאי אמריקאי נרחב, באמל"ח ובדולרים, לא התגשמו במהלך התקופה הנידונה כאן.

45 מרדכי בראון, **שערי עזה: מדיניות הביטחון והחץ של ישראל 1955-1957**, עם עובד, 1992, עמ' 283-284.

46 מרדכי גזית, **הרכש הצבאי של ישראל מארצות הברית**, מכון דוידסון ליחסים בין-לאומיים, האוניברסיטה העברית, 1983, עמ' 2.

47 על הקשרים עם צרפת, ראו: שמעון פרס, **קלע דוד**, ויידנפלד וניקולסון, 1970; יאיר עברון, **הדילמה הגרעינית של ישראל**, הקיבוץ המאוחד, 1987, עמ' 13-16; יצחק בראון, **מטריה ביום סגריר - יחסים ביטחוניים בין צרפת לישראל, 1948-1956**, 2010.

48 לדיוני "יהושע" שנועדו להסדיר סיוע צרפתי לישראל במקרה של מלחמה, ראו: מכתבים מרביץ לנרקיס מהשנים 1959-1962 בתוך: רוזנטל, **יצחק רבין**, בעיקר עמ' 257.

49 "ברור שהרכש היסודי הוא בשטח האווירי, גם משום שהוא השטח שאנחנו צריכים להשקיע בו את כמויות הכסף המוגבלות שלנו ברכש וגם באשר צרפת ברכש הזה היא מתקדמת. בטנקים למשל לא תמיד יש להם להציע לנו סוגים שונים" - דברי דיין בישיבת מטכ"ל 9 ביוני 1957. ראו גם דבריו על התפתחות הקשרים עם הממסד הצרפתי באותה ישיבה.

אל המגבלות המדיניות שהקשו על רכש טנקים בינוניים וכבדים מתקדמים הצטרף מחסור תקציבי.⁵⁰ ללא מקורות כספיים חיצוניים; עם נטל חובות שנצברו בעסקאות ענק לרכש נשק מצרפת;⁵¹ ללא תחושת איום כפי שהתקיימה בתקופה שבין פרסום העסקה המצרית-צ'כית למערכת סיני; ובעידן של חידוש עלייה והתפתחות מתחים חברתיים - בשנים שלאחר מערכת סיני חלה ירידה עקבית במשקל תקציב הביטחון מהתל"ג ומתקציב המדינה.⁵² במסגרת תקציב הרכש המוגבל, נתח הארי הוקצה לחיל האוויר, ובמסגרתו בעיקר למטוסי קרב.

בהתאם לכך, בתקופה הנידונה כאן הייתה היתכנות מוגבלת למימון הצטיידות נרחבת בטנקים מתקדמים ויקרים. בשנת 1959 הסתפקה ישראל ברכש 60 טנקי צנטוריון;⁵³ ניסיון לרכוש 100 עד 200 טנקים דומים בדרום

50 ספר היסוד בתחום תקציבי הביטחון בתקופה הנידונה הוא: יצחק גרינברג, **חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1997 (להלן: גרינברג, **חשבון ועוצמה**).

51 לפי דברי שמעון פרס בישיבת מטכ"ל, 10 בפברואר 1957, הרכש מצרפת במבצע "גאות" ו"צידון" הסתכם בעלות של כ־60 מיליון דולר, מתוכה שילמה ישראל כשליש, והוא הצליח לגרום לצרפתים לוותר על חלק ניכר מהחוב שנותר. להשוואה, הרכש הצבאי בשנים שקדמו למלחמת סיני נע סביב 10 מיליון דולר לשנה. בישיבת מטכ"ל ב־23 ביוני 1957 פרס סיפר כי למרות חובות של 100 מיליון דולר, הוא מקדם רכש בהיקף של 20 מיליון דולר, מהם האוצר מוכן להקצות רק 14 מיליון. מתוך ה־20 מיליון, 80% מיועדים לחיל האוויר ו"למעשה התקציב של חילות היבשה נאכל עוד לפני שהתחילו בו כי קרוב לשני מיליון דולר הולכים לחלקי חילוף לשיקום ה־AMX וטנקים אחרים". חרף המצוקה התקציבית, הסכים דיין לרכוש כמה עשרות טנקים מאיטליה במחיר נמוך במיוחד (ראו דבריו בישיבת מטכ"ל 23 ביוני 1957), ופרס הודיע על חתימת עסקה לרכישת 40 טנקי שרמן ו־30 מט"נים בישיבת מטכ"ל ב־14 ביולי 1957. מספר חודשים לאחר מכן היה המצב התקציבי גרוע אף יותר משהיה בראשית השנה. על פי דיווח בישיבת מטכ"ל ב־17 בנובמבר 1957, הייתה ישראל צריכה לשלם 23 מיליון דולר עד לאפריל 1958, ובשנה שלאחר מכן עוד 32 מיליון. להשוואה, יצוא המוצרים הישראלי באותה שנה עמד על 140 מיליון דולר והגרעון המסחרי עמד על 335 מיליון דולר, לפי הדוח השנתי של בנק ישראל לשנת 1958, פרק ג'.

52 לפי גרינברג, **חשבון ועוצמה**, עמ' 173, 177-178, שיעור תקציב הביטחון מהתל"ג ירד מ־13.4% בשנת 1956 ל־8% בשנת 1957 ול־7.1% בשנת 1961. באותה תקופה ירד שיעור תקציב הביטחון מתקציב המדינה מ־36.8% ל־21.7% ול־17.3%. בין 1957 ל־1961 נשאר תקציב הרכש יציב למדי בתחום שבין 76 ל־109 מיליון ל"י, קפץ ל־212 מיליון ל"י בשנת 1962 והוכפל בשנים הבאות (בין היתר "בזכות" הפיחות הגדול של פברואר 1962 ששינה את שער החליפין מ־1.8 ל"י לדולר ל־3 ל"י לדולר) עד לסדר גודל של 500 מיליון בשנים 1965-1966. הוצאות הביטחון בדולרים עלו מ־30 מיליון בשנת 1957 ל־51 מיליון בשנים 1960-1961, נשארו בהיקף של פחות מ־70 מיליון דולר בשנים 1962-1963, והוכפלו בשנים הבאות.

53 ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 96.

אפריקה באותה שנה הוכשל,⁵⁴ ובסך הכול נרכשו רק 139 צנטוריונים עד לשנת 1964.⁵⁵ בשל כך נאלצו המתכננים בצמרת צה"ל לבנות את הכוח היבשתי בעיקר על בסיס האמצעים שכבר נמצאו בארץ (בעיקר טנקי שרמן הניתנים לשדרוג)

טנק צנטוריון צה"לי במהלך תרגיל בדרום, אוקטובר 1963. צלם: חן פריץ; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי. בניגוד למקובל לחשוב, וחרף ההכרה הצה"לית ביתרונותיו, לאחר מבצע קדש לא התחולל פיתוח מהיר בחיל-השריון בשל מגבלות שונות.

54 לפי רוזנטל, **רבין**, עמ' 242-244, עלות טנק צנטוריון עמדה בשנת 1959 על 95 אלף דולר. המחיר בהצעה הדרום-אפריקאית עמד על 70 אלף דולר לטנק בלבד, ובן-גוריון הסכים להקדיש את הסכום הדרוש לרכישת כל הכמות הזמינה (עד 18 מיליון דולר ל-200 טנקים, כולל שיקום והובלה לארץ); אולם העסקה לא מומשה בשל פעילות משרד החוץ הבריטי (לפי הערתו של שאול ברונפלד לטיטת מאמר זה).

55 עלות רכישתו של טנק צנטוריון סימן 5 עמדה בשנת 1961 על 77 אלף דולר, ויחד עם הוצאות הובלה וביטוח, עלתה הבאתו לארץ (בלי שדרוגו וללא הצטיידות בתחמושת, בניית תשתית, הקמת עוצבות והכשרת אנשי צוות) כמעט 89 אלף דולר. לגבי טנק צנטוריון סימן 8 עמדו העלויות על 137 ו-158 אלף דולר, בהתאמה. עלות שרמן משומש עמדה על פחות מ-30 אלף דולר. להשוואה, הוצאות צה"ל בשנת 1960/61 עמדו על 266 מיליון ל"י, שמהם הוצאו כ-82 מיליון ל"י על שכר, כ-84 מיליון על רכש בארץ וכ-73 מיליון על רכישות בחו"ל; נתונים מתוך מסמך ללא ציון מחבר, **דוגמאות של מחירי ציוד מתוך הרכש**, 10 במאי 1961, א"צ 1/48/64. תודה לשאול ברונפלד, על שהעמיד לרשותי מסמכים מתיק זה.

או שחוזים לרכישתם כבר נחתמו.⁵⁶ מגבלה חמורה נוספת נבעה ממחסור מתמשך בכוח אדם לוחם, במיוחד כוח אדם איכותי המתאים לפיקוד, שהיה צפוי להימשך עד לראשית שנות השישים ולמנוע הקמת עוצבות חדשות שלא על חשבון קיימות. כל שינוי בסד"כ היה בבחינת "משחק סכום אפס".⁵⁷

שינויים באיום

בתקופה שמייד לאחר מערכת סיני פחת באופן זמני האיום של "מקרה הכל", משום שהצבא המצרי - אותו "שלד עיקרי של מתקפה ערבית"⁵⁸ - יצא מכלל פעולה. חיל האוויר המצרי הושמד בידי הבריטים והצרפתים; כמה מהעוצבות שהיו בסיני נפגעו קשה; מערכת הכבישים, הבסיסים, שדות התעופה, מקורות המים ותשתית הקשר בחצי האי חובלו בידי

56 ראו למשל, מסמך לשכת הרמטכ"ל, **מצע לנקודות מוצא עבור תכנית העבודה לשנת 1957/58**, 26 בנובמבר 1957, א"צ 955/1034/65, שקבע כי התקציב "יהיה מצומצם ביותר במטבע חוץ ומוגבל במטבע ישראלי". המסמך קבע שבנוסף להוצאות שוטפות בסך 6 מיליון דולר ורכש חלקי חילוף, יוצא מטבע זר על גמר רכש הווטורים, קניית תשעה מסוקים, שתי צוללות, קני תותחים עבור טנקים ו-300 כלי רכב. במטבע מקומי, "בנוסף להוצאות הרגילות", הייתה ההשקעה המתוכננת מיועדת בעיקר לבינוי. המסמך הנחה שיש לצמצם אימונים, למעט אימוני מפקדים, ולדלל את יחידות המילואים באמצעות הוצאת כוח אדם בלתי מאומן, מבוגר ושאינו בריא. לגבי השריון נכתב, כי צוות האימונים להכשרת טנקיסטים לא ייבנה כיחידה קרבית, לא יתווספו שעות טנקים ולא יגדל מספר הכלים בתנועה.

57 במסמך אג"ם-מת"ם, **מגמות יסוד בתכנית פיתוח סד"כ 1960 - כוחות היבשה**, 26 בנובמבר 1956, א"צ 948/1034/65, נכתב כי "תחזית פיתוח מצבות כ"א של סד"כ 58 מורה על פערים כמותיים, ובעיקר איכותיים, שכיסוי הדרגתי צפוי להם רק החל משנת 60. אי לכך אין לראות אפשרות הקמת מסגרות חדשות במסגרת סד"כ 60, אלא על בסיס של שינויים באיזון כוחות בין חילי וכמו כן בשינוי האיזון הפנימי במסגרת החילות על ידי שינוי מבנה וארגון". לפי נספחים למסמך, מצבת כוח האדם בחי"ר עמדה בסוף שנת 1956 על כ-36 אלף, בהשוואה לצורך של יותר מ-44 אלף (על פי תקן+15% רזרבה) שהיה דרוש לסד"כ המתוכנן לשנת 1958 וכמעט 46 אלף שהיו דרושים לסד"כ 1960. בשריון היה המצב חמור עוד יותר, שכן המצבה עמדה על כ-5,300, והצורך עמד על כ-8,200 בשנת 1958 וכ-8,000 בשנת 1960. ראו גם דברי אל"ם יוסף נבו ואל"ם יהודה ניצן בישיבת מטכ"ל 24 באוגוסט 1958. נבו אמר ש"איננו מסוגלים להגביר את כמות החי"ר וגם לא לתת לו זריקה איכותית בגלל העדיפויות שלנו לצוות שפירושו אוויר, שריון וצנחנים". הוא אמר שרק לאחר 1962 אפשר יהיה להביא לשיפור איכותי בחי"ר. ניצן אמר ש"הבעיה העיקרית מבחינת הסד"כ היא כיצד להתברר על שתי שנות השפל ב-61-60-1959". הוא הוסיף ש-60% מהאנשים שמגיעים לחי"ר במילואים אינם בוגרי שירות סדיר בחטיבת "גולני", ואם בוגרי החטיבה יועברו לחרמ"ש "הרי המצב ילך ויהיה גרוע עוד יותר".

58 דברי רע"ן מבצעים אברהם (אברשה) טמיר בישיבת מטכ"ל 8 בינואר 1959.

צה"ל בעת נסיגתו,⁵⁹ וההערכה הייתה כי יידרשו שנים על מנת לשקמם ולהפוך את סיני לבסיס לפעילות התקפית נגד ישראל.⁶⁰ בנוסף, פחת הסיכוי למלחמה כתוצאה מהידרדרות, משום שהמצרים הפסיקו את פעילות הפדאיון (אם כי נמשכה הסתננות לשם הברחות, גנבה ומודיעין), ובסיני הוצב חיל משקיפים של האו"ם שצמצם את החיכוך בין צה"ל לצבא המצרי והעניק לישראל מרחב התרעה. ביטוי לשינוי האיום מופיע בנוסח מתוקן לתוכנית האופרטיבית "קטורה" מפברואר 1957,⁶¹ אשר לפיו פחות משליש מעוצמת צה"ל עמדה לרשות פיקוד דרום. התוכנית, שנערכה עוד לפני השלמת הנסיגה, התבססה על הנחה שמרחב שלמה הוא האזור הצפוי ביותר להתקפה. לאחר הנסיגה מהמרחב ומרצועת עזה בחודש מארס, פחת עוד הסיכוי למלחמה קרובה בזירה הדרומית. לאור זאת, עלתה באופן יחסי הסבירות של מלחמה מול סוריה או ירדן, שעלולה להיפתח כתוצאה מהידרדרות בשל תקרית מקומית על רקע ייבוש אגם החולה או השליטה באזורים המפורזים, או כתוצאה משינוי במשטר הירדני וכניסת כוחות זרים לגדה המערבית.⁶²

בראשית שנת 1958 התגבר זמנית החשש ממלחמה כוללת בעתיד, בשל האיחודים בין מצרים לסוריה במסגרת הקהילה הערבית המאוחדת (קע"ם) ובין ירדן לעיראק במסגרת הממלכה ההאשמית המאוחדת. אחד המרכיבים החשובים בהקמת קע"ם היה יצירת צבא מאוחד ובו שני "מחנות", הראשון בסוריה והשני במצרים. הצבא המאוחד נקט שורה

59 ראו: **דו"ח של יחידת חה"ן פיקודית 803 לסיכום מבצע "עמורה" לחבלה במתקנים בסיני**, 7 בינואר 1957, א"צ 26/158/59; וחומר נוסף על המבצע בתיקים 43 ו-45 במשלוח 422/65 ובתיק 36/780/58.

60 יגאל אלון, **מסך של חול, ישראל וערב בין מלחמה ושלום**, הקיבוץ המאוחד, 1968 (מהדורה ראשונה 1959), עמ' 355; אלון קבל על כך שישראל לא עמדה על אי-שיקומם של הבסיסים במסגרת המגעים שלפני הנסיגה מסיני או לפחות הבהירה כי שיקומם יהיה עילה למלחמה.

61 אג"ם-מבצעים, **נוסח מעודכן של פקודת מבצע "קטורה"**, 15 בפברואר 1957, א"צ 79/1034/65.

62 ראו למשל: מיכה בר, **קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה הישראלית**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1990, עמ' 88-89, 97-99. הברית הסורית-מצרית-ירדנית מ-25 באוקטובר 1956, אף על פי שלא מומשה בזמן מערכת סיני, הייתה אירוע שיצר לדבריו "קו אדום" מבחינתה של ישראל. השתלטות של משטר פרו-נאצרי על ירדן או כניסת כוח צבאי שאינו ירדני לתחומי הגדה המערבית נחשבה אירוע שיחייב את ישראל לכבוש את הגדה. תרחישים דומים עלו למעשה עוד לפני 1956. ראו למשל, מסמך אג"ם-מבצעים (יצחק רבין), **פקודת מבצע נוו**, 17 באפריל 1952, א"צ 2718/642/56. שם נכתב כי "ייחודה של ממלכת הירדן נדעזע עם מות המלך עבדאללה. קיימות אפשרויות של תהפוכות בתוך המדינה הירדנית, ואפשרויות של איחוד ירדן עם שכנותיה, אשר תביאנו לידי התערבות".

של צעדים במגמה של האחדה, הגברת שיתוף הפעולה בין המחנות ומתן יכולת שליטה לפיקוד האחד. הצבא המאוחד נהנה מתמיכה סובייטית בנשק ובאימוון, ועבר לארגון ולדוקטרינה המבוססים על הדגם הסובייטי. על השינויים בהערכת האיום ניתן ללמוד מסקירת מודיעין חצי-שנתית שניתנה בישיבת המטכ"ל ב-6 ביוני 1958.⁶³ ראש אמ"ן-מחקר דוד כרמון אמר בישיבה שצבאות קע"ם מצויים בתהליך של ארגון-מחדש, שינויים תורתיים וקליטת ציוד מתוצרת הגוש המזרחי, אשר גורם לירידת הרמה בטווח הקצר, לפחות עד שנת העבודה 1959-1960. לאחר קליטת הציוד והחדש והטמעת תורת הלחימה הסובייטית, יהיה צבא קע"ם חזק יותר, במיוחד בתחום השריון והאוויר. כוחו יגיע לחמש עד שש דיוויזיות חי"ר, שיכללו 18 עד 20 חטיבות (לעומת 14 חטיבות בשנת 1958), 15-18 חטיבות חי"ר במילואים (לעומת שמונה עד עשר ב-1958) ושלוש דיוויזיות שריון (לעומת שש חטיבות ב-1958). הערכת אמ"ן קבעה כי עד לשנת 1961-1960, כאשר מדינות ערב יראו את עצמן מסוגלות לפתוח במלחמה נגד ישראל, הסיכויים למלחמה נמוכים. עם זאת, קיימת אפשרות שיש להביא בחשבון כי תחל מלחמה כתוצאה מהידרדרות של תקרית גבול מקומית.⁶⁴ בתגובה לשאלה של עמית בדבר האפשרות כי קע"ם ישתלט על ירדן, ענה ראש אמ"ן יהושפט הרכבי כי הודות לאיחוד של ירדן עם עיראק במסגרת הממלכה ההאשמית המאוחדת, קטנים הסיכויים למהלך זה. הכוח הכלכלי של הגוש ההאשמי היווה, לדבריו, "מעוז כוח נכבד ומבטיח מצדו יציבות גוש זה". הערכתו של הרכבי התבדתה כעבור חודש, כאשר התחוללה הפיכה בעיראק ומלכה הוצא להורג; צנחנים בריטים נשלחו לירדן כדי להציל את חוסיין מגורל דומה. פירוק הממלכה ההאשמית המאוחדת אמנם הסיר את החשש מחזית מזרחית מאוחדת כנגד ישראל, אך העלה את הסבירות להשתלטות גורמים פרו-נאצריים על ירדן, שעשויה הייתה לחייב התערבות ישראלית למניעת כניסת צבא זר לגדה המערבית.

63 ראו: הישיבה עצמה, וגם: **יומן בן-גוריון**, 6 ו-7 ביוני 1958; וכן: רוזנטל, רבין, עמ' 204-206. בן-גוריון, שנכח בישיבה, לא דיבר בה למעט מספר קריאות ביניים. באותו יום כתב ביומנו: "הומעט ללא יסוד ערכו של צבא סוריה"; ולמחרת הוסיף את פירוט סדר הכוחות של צבאות ערב.

64 לאחר שרבין, עמית וזורע העירו בנושא, ענה ראש אמ"ן הרכבי שנכון כי יש סיכוי של 90% שלא תתרחש מלחמה כתוצאה מהידרדרות, אבל תפקיד המודיעין להתריע על האפשרות.

בסקירת המודיעין החצי-שנתית הבאה, שהתקיימה בנובמבר 1958, פירט כרמון את ההיערכות המצרית. לדבריו, המערך המצרי בנוי להגנה מפני פלישה של מעצמות מערביות לאזור הדלתא של הנילוס ומפני התקפה ישראלית בסיני, ואינו מציב איום מיידי על ישראל. עיקר כוח ההלם של הצבא המצרי מרוכז בהתאם באזור קהיר. המערך בסיני מבוסס על היערכות לעומק, כאשר בקדמת סיני מצויים רק כוחות מחפים ניידים. בנוסף מצויים מערכי חי"ר גדודיים באזור ביר גפגפה ובמיתלה, חטיבה באל-עריש וכוח עתודה המורכב משריון וחי"ר באזור התעלה. המערך מאפשר לזהות מאמצים ישראלים, לשבשם ולהגן על שלושת הצירים המרכזיים. המערך המוצק באל-עריש והעתודה בתעלת סואץ מאפשרים הנחתת התקפות-נגד מוגבלות, אבל לא התקפה מלאה על ישראל. עם זאת, המצרים שיקמו מאז מערכת סיני את הדרכים, שדות התעופה והתשתית הלוגיסטית בסיני, ויש להם אפשרות לעבור להערכות קדמית.⁶⁵ בהמשך הדיון בסקירת המודיעין, בישיבת מטכ"ל ב-8 בינואר 1959,⁶⁶ הוצגה תמונה דומה בעיקרה. ראש אמ"ן הרכבי תיאר את המתחים בעולם הערבי, בין חלקי קע"ם ובתוך שני חלקיה. הערכת המודיעין הייתה כי צבאות ערב לא יהיו מוכנים למלחמה יזומה לפני שנת 1962.⁶⁷

בסקירת המודיעין החצי-שנתית הבאה שהוצגה למטכ"ל ב-25 ביוני 1959⁶⁸ טען ראש אמ"ן החדש⁶⁹ חיים הרצוג, שמצרים עוסקות בהתעצמות צבאית, הכוללת רכש והקמת יחידות חדשות, אשר תאפשר לה לצאת למערכה כבר בסוף שנת 1960, אם כי סיום ההתארגנות מתוכנן רק לשנת 1961 או 1962. לדבריו, מצרים אינה חוששת מהתקפה ישראלית בטווח הקצר, עד לסיום התארגנות צבאה, משום שהיא מעריכה שמתקפה כזו אינה אפשרית בלא סיוע של מדינות מערביות. הרצוג הציג עמדה דומה גם בסקירה החצי-שנתית הבאה (31 בדצמבר 1959).⁷⁰ במהלכה הוא אמר כי קע"ם מצוי בתהליך מואץ של התעצמות צבאית בסיוע סובייטי, המבוצע "ביעילות וביסודיות". רק

65 דברי כרמון בסקירת מודיעין חצי-שנתית בישיבת מטכ"ל, 27 בנובמבר 1958.

66 בנוסף לפרוטוקול הישיבה, ראו גם: רוזנטל, **רבין**, עמ' 218-220.

67 דברי הרכבי בישיבת מטכ"ל, 8 בינואר 1959.

68 בנוסף לפרוטוקול הישיבה, ראו גם: רוזנטל, **רבין**, עמ' 231-233.

69 שכן הרכבי הוחלף בעקבות פרשת "ליל הברווזים".

70 בנוסף לפרוטוקול הישיבה, ראו גם: רוזנטל, **רבין**, עמ' 244-248.

בשנת 1962 יהיה המערך הצבאי מוכן, אם כי "חלקים רבים של הכוחות ניתנים כבר להפעלה מסודרת". לדבריו, מצרים מנצלת את נוכחותו של כוח האו"ם והופכת את סיני "לבסיס צבאי חשוב ומאיים", ועם זאת, המצב הבין-לאומי מצמצם את הסיכוי למהלך מלחמתי יזום מצידם. כרמון אמר באותו דיון שהגנת סיני מבוססת על ארבע חטיבות חי"ר וחטיבת שריון, ושהמצרים יוכלו לתקוף בכוח של שש עד שמונה חטיבות חי"ר ושתי חטיבות שריון. כלומר, עיקר האיום באותה תקופה, גם בחזית סיני, היה חי"ר ולא שריון.

באביב 1960, על רקע מתיחות בגבול הישראלי-סורי,⁷¹ תוגבר המערך המצרי בסיני, והגילוי המאוחר של השינוי הנרחב בהיערכות חייב היערכות נגד ישראלית בהולה (מבצע "רותם").⁷² לאחר תקופה קצרה דולל שוב המערך המצרי, וכך לא חל שינוי מהותי במצבה האסטרטגי של ישראל, אך הופקו מספר לקחים, לא רק בנוגע למודיעין אלא גם לגבי חשיבות ההגנה נ"ט שאיננה מבוססת על טנקים ועל הצורך להיות מוכנים למלחמה בשתי חזיתות, אל מול שני מחנות קע"ם.

בסיכום המודיעין לתוכנית האופרטיבית, עדכני ליולי 1961, נכתב:

יש להטיל ספק באפשרות של מתקפה יזומה מצרית בלבד כנגד ישראל בגלל חוסר אפשרות להגיע להכרעה צבאית לאור יחסי הכוחות הקיימים בשנה זו (61-62) ובגלל סיבות נוספות. מלחמה כוללת או חלקית כנגד ארצות ערב יכולה להתפתח כתוצאה מהידרדרות שכרקה לה יכול לשמש: א. מהפכה בירדן; ב. פעולות פיתוח בזירה הסורית; ג. הפסקת השיט במפרץ אילת; ד. סכסוך על שטחים מפורזים. תיאום צבאי ומדיני בין ארצות ערב לפיתוח מתקפה כוללת נגד ישראל עלול להיות רק לאחר שינויים מדיניים יסודיים בתוך ארצות ערב ו/או שינויים יסודיים בזירה הבינלאומית. ההנחות לגבי האויב מתבססות על מצב בו תיאום בין ארצות ערב הינו אפשרי.

71 אל"ם (במיל") ד"ר יוחאי שקד מחזיק בתזה לפיה התגבור המצרי נבע משיקולים פנימיים של חשש מהפיכה צבאית ולא היה קשור לאירועים בגבול הסורי. מחקרו היסודי וגדוש הנתונים והמפות של שקד טרם פורסם.

72 על הפרשה ראו במיוחד: יגאל שפי, **התרעה במבחן: פרש רותם ותפיסת הביטחון של ישראל, 1960-1957**, מערכות, 2008. לפי שפי, הכוח המצרי בסיני בעת התגבור כלל שתי דיוויזיות חי"ר, דיוויזיה משוריינת וכוחות נוספים, ובסך הכול שמונה חטיבות חי"ר, שלוש חטיבות טנקים, חטיבה ממוכנת, שני אגדי שריון בדיוויזיות החי"ר, גדוד טנקים עצמאי ושני גדודי סיור. בסך הכול היו בסיני בין 500 ל-556 טנקים ומט"נים מצריים. על היערכות השריון הישראלי במהלך המבצע ראו: ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 77-79.

על פי ההערכה, המאמצים העיקריים של האויב היו צפויים מסיני (שמונה חטיבות חי"ר, ארבע חטיבות טנקים, מהן אחת של טנקים כבדים, וחטיבה ממוכנת, כשחלק מהכוחות פועלים במסגרת שתי דיוויזיות חי"ר ודיוויזיית שריון), ומירדן (תשע או עשר חטיבות חי"ר ועוד שלוש או ארבע חטיבות שריון, של ירדן, סוריה, עיראק וסעודיה).⁷³

במצעים לדיון שנכתבו במחלקת תכנון במטכ"ל-אג"ם בספטמבר 1961 נכתב שעוצמת הצבא המצרי ("המחנה השני" של קע"ם בלשון המסמך) מאפשרת ריכוז כל הכוחות להתקפה בתוך שלושה ימים וביצוע "מתקפת ביתור קלאסית בשני מאמצים" של שתיים-שלוש דיוויזיות בכל מאמץ. לפי המסמכים, "היערכות המחנה השני להגנה בשני קווים ובעומק אינו מותיר אפשרות לאיגוף מערך ההגנה העיקרי בעצמה ניכרת בלא הבקעתו". משמעות העוצמה הזמינה של קע"ם בשני מחנות מביאה לאובדן מרחב ההתרעה, מבטלת את יתרון הקווים הפנימיים של צה"ל ומונעת אפשרות של ריכוז כוח מכריע בחזית אחת.⁷⁴ יום לאחר הפצת המצעים הללו, ב-28 בספטמבר 1961, התחוללה הפיכה בסוריה, שבעקבותיה היא פרשה מקע"ם. בניגוד לטענות של הרצוג משנת 1959 בדבר ההתעצמות המצרית, אמר ראש אמ"ן בקיץ 1963 שרק בשנת 1962, בעקבות פרישת סוריה מקע"ם, החליט הנשיא נאצר כי על מצרים להגיע למצב שבו היא לא תזדקק לקואליציה לשם ניהול מלחמה בישראל, והחל בתהליך של הגדלת צבאו.⁷⁵

לסיכום הדיון בהערכות המודיעין אפשר לקבוע שעד למבצע "רותם" לא צפו בצה"ל מלחמה בזמן הקרוב, והציבו באופן קבוע טווח ביטחון של כשלוש שנים שבהן אפשר יהיה לבנות את הכוח לטווח ארוך, ללא צורך בשמירה על רמת מוכנות גבוהה למלחמה. לאחר "רותם", הביטחון הזה עורער במידת-מה, אבל שוקם לאחר פירוק קע"ם. בנוסף, עד ל"רותם" מרכיב השריון באיום היה מצומצם למדי, שכן רוב סד"כ האויב התבסס על חטיבות חי"ר, שכחצי מהן היו צפויות לפעול בזירות סוריה וירדן, ולא בסיני.

73 סיכום מודיעין נכון ל-15 ביולי 1961, א"צ 235/518/67.

74 אג"ם-תכנון, קע"ם 65 - הערכת מודיעין, וגם: התעצמות קע"ם משמעויות ומסקנות לצה"ל, 27 בספטמבר 1961, א"צ 16/291/66.

75 דברי אהרן יריב בישיבת מטכ"ל, 1 ביולי 1963.

עדכון התכנון האסטרטגי

עדויות ראשונות לעדכון תפיסת הביטחון מופיעה במסמך ששלח רמ"ח התכנון יוסף נבו לראש אג"ם מאיר עמית בינואר 1957.⁷⁶ "לאחר מערכת סיני יש צורך בגיבוש מחדש של התכנון ארוך הטווח", כתב נבו וצירף למכתבו מסמך בן שלושה עמודים תחת הכותרת "מקרה אב מסתבר". במסמך תוארו מתווים כלליים של שתי אפשרויות מלחמה בסיסיות: יוזמה של ישראל ויוזמה של מדינות ערב. במקרה של יוזמה ישראלית, עשויה המלחמה להיות "מלחמת מנע נוסח קדש", או "כיבוש ירדן המערבית במקרה של התפוררות ממלכת ירדן". אפשרות של יוזמה ערבית נראתה לנבו לא מעשית בטווח הקצר, שכן "מצרים, ירדן וסוריה יודעות כי אינן מסוגלות בחמש השנים הקרובות להגיע לעדיפות צבאית במתקפה אלא על ידי התעצמות צבאותיהם ואיחודם. גם איחוד זה אינו מותיר להם שולי ביטחון מספיקים". כדי להשיג שולי ביטחון, יהיה על מדינות ערב לצרף גם את עיראק לאיחוד ולהבטיח סיוע, בעיקר אווירי, ממדינות מוסלמיות או מהגוש הסובייטי. במקרה של יוזמה ישראלית, הניח נבו משך לחימה של שבוע עד שלושה שבועות ומשך מלחמה של שלושה שבועות עד חודשיים; במקרה של יוזמה ערבית, תימשך הלחימה עשרה ימים עד חודש והמלחמה חודש עד חודשיים. בהמשך המסמך הגדיר נבו את משימות צה"ל בכל מקרה. במלחמת מנע תהיה המשימה "לפגוע ביכולת המתקפה של האויב על ידי כיבוש בסיסי המתקפה ופגיעה בעוצמתו הצבאית". במקרה של התפוררות ירדן, יוטל על צה"ל להביא ל"שחרור ירושלים וכיבוש שטחים שיתנו מקסימום ביטחון למדינה". במקרה של יוזמה ערבית, יהיה סדר העדיפות של המשימות: "1. הבטחת קיום המדינה והגנת שטחיה; 2. כיבוש שטחים חיוניים מבחינת ביטחון ארוך טווח (גב ההר, קדמת סיני והרמה הסורית); 3. כיבוש שטחים חיוניים מבחינה מדינית או משקית (ירושלים, עקבה, צפון ים המלח, מזרח הכנרת, מקורות הירדן, בקעת הלבנון, הר הדרוזים). בכל מקרה יש לשאוף לכיבוש שטחי התנחלות". נבו סיכם:

תוך חמש השנים הקרובות המקרה המסתבר הוא מלחמה ביוזמת הערבים. מקרה אב זה הנו חמור לישראל מבחינה צבאית אך נוח מבחינה מדינית. מבחינת תכנון הפיתוח של סדר כוחות צה"ל ופוטנציאל המדינה אין אפשרות לתכנן על כל מקרי האב האפשריים.

⁷⁶ אג"ם-תכנון, משימות מחלקת תכנון, 18 בינואר 1957, א"צ 25/158/59. נבו ציין כי "הרצוי הוא שהנחיית התכנון תורד מהדרג המדיני וביוזמתו. במידה שזה איננו מעשי יש לגבש הצעה להנחיית תכנון ולקבל אישור הדרג המדיני. אישור זה הכרחי כדי למנוע תכנון חסר תכלית או אף מזיק".

יש לבחור במקרה האב המסתבר, בייחוד אם הוא הקשה יותר מבחינת צה"ל, ולשלב בתוכו פתרונות למקרי אב אחרים.

ביטוי מקיף ומסודר יותר לתפיסת הביטחון כפי שהייתה מקובלת לאחר מערכת סיני מצוי בתוכנית ההתעצמות התלת-שנתית "בני יעקב", שגובשה על ידי צוות בראשות נבו.⁷⁷ לתוכניות רב-שנתיות כגון זו, גם אם לא יושמו במלואן, יש חשיבות רבה משום שהן מהוות סיכום מסודר, המוצג גם לדרג הפוליטי ולאחר מכן מאושר ומתקצב על ידו. עם ראשית פעולת הצוות פנה נבו לבן-גוריון והתייעץ עימו בדבר "הנחות מדיניות הביטחון" שבהן יש להתחשב בעת תכנון הסד"כ.⁷⁸ בין השאלות ששאל נבו את בן-גוריון: האם צה"ל יוסיף להכין עצמו למלחמה נגד מדינות ערב בלבד, או גם כנגד סיוע סובייטי או אף מערבי; האם עליו להתכונן לקראת מלחמה יזומה על ידי הערבים שבה ישתתפו כל מדינות ערב; האם על צה"ל להיות בנוי להכרעה מהירה על ידי מעבר מהיר למתקפה, על חשבון עוצמה הגנתית; והאם ההכרעה תחייב את צה"ל לכבוש בירות ערביות קרובות ולעבור את תעלת סואץ.

תשובות לשאלות נמצאות בפרקים הראשונים של תיק "בני יעקב" כפי שהוגש לגורמי המטכ"ל עם השלמתו בקיץ 1958.⁷⁹ לפי סעיף ה"הנחיות" במסמך, יכין צה"ל עצמו למלחמה נגד ארצות ערב בלבד שכן הסיוע הסובייטי לא יכלול לוחמים. בתקופת התכנון - השנים 1956-1961 - ישראל לא תיזום מלחמה ולא צפויה התקפה של מדינות ערב, אבל צה"ל צריך להיות מוכן "לענות על תופעות בזירה לשיפור מצבנו". כוחות צה"ל ייבנו לפעולה בטווח הכרעה של 150-250 ק"מ מהגבולות. בסעיף "אופי המלחמה" נכתב כי "המלחמה תהיה מהירה ביותר. צה"ל יצטרך להשיג הכרעה מהירה במלחמה על ידי מעבר מוקדם למתקפה, אף מתוך סיכון מחושב בהגנה. יתרון על האויב יושג על ידי מהירות וריכוז עצמה. כוחות צה"ל יאומנו ויתורגלו להפעלת כוח מרבי כדי להתחיל את השלב המכריע של הלחימה מיד עם פרוץ פעולות האיבה". הגורמים שהביאו לשינוי בהערכת

77 בין החברים הבולטים האחרים בצוות: בן ציון טחן (רע"ן מלחמה במחלקת תכנון), אברהם טמיר (רע"ן מבצעים) ודוד כרמון (רע"ן מחקר).

78 מכתב מאג"ם-תכנון, בחתימת יוסף נבו, לשר הביטחון, **צוות התכנון - נושאים לפגישה עם שר הביטחון**, 4 בדצמבר 1957, א"צ 12/291/66.

79 אג"ם-תכנון, **תיק בני יעקב**, ללא תאריך, א"צ 15/292/66. עיקרי התיק ותהליך יישומו מסוכמים אצל: גרינברג, **חשבון ועוצמה**, עמ' 118-123.

משך המלחמה, בהשוואה להערכות מוקדמות יותר, היו: פעולת גורמים בין-לאומיים שתקצרו את המלחמה, צורכי המשק, חיסכון כספי, שאיפה לצמצום אבדות והצורך לשמור על נכסי המדינה. אף על פי שהעריכו כי הלחימה תהיה קצרה, הכירו כותבי התיק כי ייתכן שיהיה צורך להשאיר את עיקר הסד"כ מגויס זמן רב. לכן נקבע כי יש לבנות את הדרג הלוחם להשגת הכרעה בתוך עשרה ימים לכל היותר, אך הצטיידות צה"ל צריכה להספיק ל-21 ימי לחימה ועל המשק להיות מוכן לתפקד גם כשמרבית חיילי המילואים מגויסים במשך שישה שבועות. למרות הקביעה כי עדיף לנהל מלחמה קצרה ומהירה, החליט הצוות כי צה"ל צריך להמשיך להיות בנוי למקרה הגרוע ביותר, וכתב: "סד"כ צה"ל יבנה בהנחה שהיוזמה לפתיחת המלחמה תהיה בידי האויב"; כלומר, הסיכום המקיף ביותר של תפיסת הביטחון של צה"ל בסוף שנות החמישים אמנם הדגיש את יתרונות מיתאר המלחמה ההתקפי, אך הכיר באפשרות של שלב ראשון הגנתי והנחה את בניין הכוח בהתאם לכך.

תיק "בני יעקב" כלל גם פירוט של מיתאר הלחימה האפשרי והשלכותיו על הכוח הדרוש, בחלוקה לחזיתות:

בגזרת סוריה ולבנון - בבלימה - הודות למכשול הירדן ולאופי ההררי של השטח, ניתן לבסס מערך בלימה על כוחות מרחביים תוך שימוש מזערי בכוחות ניידים; בהתקפה - מכשולי הירדן [מצפון לכנרת] והליטני יחייבו הבקעת מערכים מבוצרים. אופי הקרקע בבקעת הלבנון וברמה הסורית מאפשר המשך התקפה על ידי החדרת כוחות משוריינים וניידים. ריחוק בירות ודמשק ואופי הקרקע, המאפשר מערכים מבוצרים בעומק, דורשים עוצבות חי"ר נוספות להבקעת מערכים בעומק, והפעלת כוחות מוצנחים בסדר גודל עוצבתי להשלמת ההכרעה המערכתית במהירות.

בגזרת ירדן - בבלימה - בשל ריבוי יישובים, אופי מישורי וריבוי צירים יש צורך בשילוב מערך ניח ונייד, כולל הגמ"ר (הגנה מרחבית), כוחות מרחביים, אמצעי נ"ט נייחים וניידים, ושריון. בהתקפה - ההרריות של הגדה המערבית מחייבת הבקעה ומתקפה מבוססת בעיקר על חי"ר. ניתוק הגדה על ידי השתלטות על קו הירדן מחייב כוחות משוריינים וניידים. מכשול הירדן מחייב צליחה והבקעה. אופי הקרקע מעבר לירדן מאפשר פיתוח מתקפה על ידי כוחות משוריינים. ריחוק רבת עמון והאופי ההררי של הקרקע מחייבים הפעלת עוצבות חי"ר להבקעת מערכים בעומק ודורשים כוחות מוצנחים בסד"כ עוצבתי.

בגזרה המצרית - בבלימה - גודל המרחב, דלילות היישובים ועבירות הקרקע מחייבים ביסוס מערך הבלימה על כוחות ניידים. בהתקפה - גודל המרחב ועבירות הקרקע מאפשרים התקפה ללא הבקעה, אך תחזוקת כוחות גדולים לאחר החדרתם תחייב פתיחת צירים על ידי הבקעה או כיבוש מהעורף. אופי הקרקע והצירים בסיני מחייב ביסוס המתקפה על כוחות משוריינים וניידים. גזרת מרכז סיני מאפשרת הפעלת כוחות שריון גדולים. המרחק לתעלת סואץ, אופי הקרקע בסיני, המאפשר לאויב ביסוס מערך הגנה לעומק, מחייבים הפעלת כוחות מוצנחים בסדר גודל עוצבתי להשלמת ההכרעה המערכתית. התבססות להגנה על קו תעלת סואץ מחייבת עוצבות חי"ר ושריון.

בדרום סיני - ריחוק מרחב זה, אופיו ההררי, והיעדר צירים ישירים, מאפשרים כיבושו רק לאחר השתלטות על מרכז סיני או על ידי פעולה רב-זרועית משולבת.

כלומר, בקיץ 1958 עדיין הוכר צורך נרחב בחי"ר במרבית הגזרות ובמרבית מיתארי הקרב. בצפון ובמרכז התבססה ההגנה בעיקר על עוצבות חי"ר ובהתקפה היה צורך בחי"ר הן להבקעה הראשונית והן לקרב הסופי, המכריע, על מערך ההגנה שהקיף את בירות ערב. בדרום, היה הצורך בחי"ר מצומצם יותר, אך גם שם היה דרוש חי"ר לכיבוש רצועת עזה ולפתיחת הצירים לשם תחזוקת עוצבות השריון. כמו כן, בכל הזירות נחשבה עוצבת צנחנים לאמצעי שיכול לסייע להכרעה מהירה. עם זאת, אין להתעלם מעליית חשיבותו של השריון בהשגת הכרעה, במיוחד בחזית הדרום, בהשוואה למצב שלפני מערכת סיני.

דיון מטכ"ל שנערך מספר חודשים לאחר השלמת התוכנית, ב־8 בינואר 1959, מעיד על הדרך שבה נחזה מיתאר המלחמה הצפויה והוערך הרכב הסד"כ הדרוש. רע"ן המבצעים אברהם טמיר הציג תרחישי מלחמה אפשריים. במקרה סביר של התרעה מודיעינית של 72 שעות ומעלה, תוכל ישראל לגייס מילואים ולצאת למתקפת-נגד מקדימה בזירה אחת או שתיים, תוך הגנה בזירות האחרות. במקרה הגרוע ביותר, שבו ההתרעה על מתקפה כלל-ערבית תהיה קצרה יותר, רק 48 שעות (טמיר העריך כי "למטה מזה אין להניח שעלול להיווצר מצב שמתקפת פתע תחול"), תיאלץ ישראל להתגונן בראשית המלחמה, אך יחסי הכוחות לטובת הערבים (2:1 בשריון, 2:1 או 3:1 בחי"ר), יאפשרו לישראל לבלום את המתקפה. לאחר בלימתה, תצא ישראל בתוך זמן קצר להתקפות-נגד. התקפה על סוריה או מצרים תבוצע ביחסי כוחות של 1:1, אך התקפה על ירדן תיערך ביחסי כוחות נוחים יותר, של 2:1 או 3:1, שיאפשרו "לגמור את העניין מהר תוך 48 שעות"; זאת אם המתקפה תסתים לפני הגעת חיל משלוח עיראקי.

ראש אג"ם מאיר זורע העריך כי האתגר המרכזי שיעמוד בפני צה"ל יהיה התמודדות מול המערך המצרי בסיני, שהחל להיערך לפי הדוקטרינה הסובייטית, כלומר תוך תפיסת מערך קדמי בכוחות קלים והחזקת עתודה בעלת עוצמה, בעיקר בשריון. לדעת זורע המסקנות הארגוניות מהערכת המצב מחייבות סד"כ מאוזן של גדודי חרמ"ש וטנקים, והגדלת מספר הטנקים עד ל-1,000, שיאפשרו הקמת שבע חטיבות משוריניות מהן שלוש ממוכנות. הוא הציע לאגד אותם באגרופים של 150 טנקים (כלומר חטיבה ממוכנת וחטיבה משורינית) באוגדות אורגניות. לדעתו ידרשו שלוש שנים לארגן את הכוח ולכן "צריך להתחיל ממחר". אחרי זורע דיבר אלוף פיקוד הדרום, אברהם יפה. לדעתו, בגזרת סוריה צריך להישאר בהגנה, בלא לעלות על הרמה. את העורף מול ירדן צריך להבטיח בעזרת כיבוש מהיר של החלק השולט בגדה - קו פרשת המים - ואז לרכז כוח מול מצרים: "המט במשחק הזה צריך להינתן למצרים ובשלב די מוקדם", משום ש"ברגע שהכוח המצרי יורד, ברגע זה גמרנו את עיקר המלחמה". מכאן מתחייבת, גם לדעתו, בניית הצבא באופן שיתאים להתמודדות מול מצרים. אין לנסות ולבנות צבא המתאים לכל המקרים האפשריים, אלא להתמקד בהקמת צבא המאורגן להכרעת הצבא המצרי בחצי האי סיני. לדבריו, "ראיה כזאת של הדברים מחייבת אותנו מבחינה ארגונית ותכנונית".

ממלא מקום אלוף פיקוד המרכז, בנימין גיבלי, הסכים כי השגת "שלום" מותנית בעיקר בהשמדת הצבא המצרי. לדבריו, לא כדאי לכבוש את הרמה הסורית משום שאת מקורות המים אפשר להבטיח בכיבוש דרום לבנון, עד הליטני, צעד שגם ייתן גבול נוח יותר להגנה. גם את הגדה המערבית יש לכבוש. בנוגע למבנה הצבא, צריך "לשמור על איזון המערך היבשתי מבחינת החי"ר והטנקים". אלוף פיקוד הצפון, יצחק רבין, עקבי בדעות שהפגין בדיונים רבים, עדיין התנגד לראיית מצרים כאיום המרכזי ושלל בניית צבא המיועד רק למלחמה מולה.

לדבריו, על הצבא להיות בנוי לשתי אפשרויות: השמדת כוחות אויב וכיבוש שטח. הוא העריך שלא תהיה מלחמה לפני השגת איחוד כולל בין מדינות ערב. אם יהיה איחוד כזה, המאמץ העיקרי יהיה מ"המשולש". "אני לא בטוח אם הצעד העיקרי להשמדה הוא הצבא המצרי", אמר רבין, ומכאן - הארגון הצבאי "צריך להיות כזה שעונה על כל האפשרויות". בתגובה לדבריו של זורע על הקמת אוגדות אורגניות, אמר רבין כי הוא אינו רוצה להיכנס שוב לוויכוח על הדיוויזיה. הוא הסכים שצה"ל זקוק ל-1,000 טנקים ושיהיה צורך לאגד 200 עד 250 מהם תחת שליטה אחת, אבל סבר שדיוויזיה איננה המבנה המתאים.

בדיון מטכ"ל שנערך ב־18 בפברואר 1960, מעט לפני פרשת "ירותם", הציגו רבים מהדוברים (כולל לסקוב, זורע, יפה ובר־לב) את היעד המרכזי כהשמדת הכוח הצבאי של קע"ם בקרבות שבהם לשריון יהיה מקום מרכזי. רבין, לעומתם, אמר ש"מטרת המלחמה שלנו לשלול את היכולת של האויב להכריע אותנו [...] גם אם נצליח להשמיד את כל השריון המצרי עד תעלת סואץ, לא הבאנו את השלום. דחינו את המלחמה לתקופה ארוכה".

סדרת דיוני מטכ"ל בתיק התכנון האסטרטגי "מתתיהו", שנערכו בימים 3, 10, 17 ו־23 באפריל 1961⁸⁰ כשלב בהכנת התוכנית הרב־שנתית "חשמונאים" מהווה עדות ברורה לחשש שהתעורר בצה"ל מפני יציאה למתקפה בחצי האי סיני. אלוף פיקוד הדרום יפה הציע לפתות את המצרים לתקוף באמצעות ביום מתקפה על סוריה וכיבוש הגדה המערבית, ורק לאחר קרב הגנה של חמישה או שישה ימים - לעבור למתקפה לשטח סיני ולהכריע את הצבא המצרי. לדבריו, "בהגנה אנחנו יכולים להביא את מיטב הכוחות שלנו לידי ביטוי [...] בהתקפה אנחנו צריכים לצאת לשטחים מרוחקים, כשמבחינה כמותית אין לנו עדיפות אפילו על המחנה המצרי בלבד". מפקד גיסות השריון חיים בר־לב קיבל את עמדתו של יפה בדבר קשיי המתקפה בסיני, והעריך שהמלחמה תימשך כשישה שבועות, כולל הפוגה שבמהלכה יועברו חלק מהכוחות בין חזיתות. ישראל טל הציע להיערך ל־21 ימי לחימה לפחות. רבין אמר שצריך להכין את צה"ל לקראת כל האפשרויות, ולא רק לקרבות שריון בסיני.

בספטמבר 1961, בהשפעת אירוע "ירותם" ובהתאם למסקנות הדיון בתיק "מתתיהו" באפריל אותה שנה, סברו באג"ס-תכנון שסד"כ צה"ל צריך לאפשר לחימה מול שני מחנות קע"ם וכן כיבוש הגדה המערבית, וכי אין להתיר חזית חשופה בעת ריכוז כוחות למתקפה. במצעים לדיון שהופצו ב־27 בספטמבר נכתב, בין היתר: "חלק מעוצבות החי"ר חייב להיות מסוגל להבקיע מערכי אויב מבוצרים ויש לבנותו לפיכך כחטיבות מוגברות בשריון בעצמת אש ובכוח מחץ". עוד נכתב כי הכוח המוצנח חייב להיות בכוננות לפעולות לוחמה זעירה וכן ביחידות גדולות ואף בעוצבות לתפיסת יעדים אופרטיביים. במחלקת תכנון שמו דגש רב על הגנה, מתוך הנחה שלא ודאי כי לצה"ל תהיה אפשרות לצאת למתקפת נגד מקדימה. בין השאר הם טענו, כי הגש"פים חייבים לכלול טנקים המסוגלים לסייע לחי"ה, שכן המט"נים⁸¹ הם רק תותחי נ"ט ניידים ואינם תחליף לטנקים. עוד נכתב כי "כדי להקהות את

80 על הדיונים ראו, בנוסף לפרוטוקולי הישיבות: רוזנטל, רבין, עמ' 272-281.

81 גש"פ - גדוד שריון פיקודי; מט"ן - משחית טנקים.

חודם של [כוח המחץ ועוצמת האש של קע"ם] יש לתת למערך ההגנה נשק נ"ט מגן יעיל". לפיכך יש צורך בתגבור ההגנה נ"ט להגמ"ר (שהמסמך הקנה לה חשיבות רבה ביותר), לחי"ר ולשריון, באמצעות הצטיידות בקליעים (כלומר טילים) נ"ט, תוספת עוצמה ארטילרית וכן בניית ביצורים: "כושר עמידה כנגד עצמת האש הארטילרית הקע"מית אפשרי רק במגננים מבוצרים היטב. חוסר אפשרות ליצור מערכי הגנה בעומק מחייב יצירת קו אחד, אולם מבוצר היטב מראש".⁸² יום למחרת הפצת המסמכים הללו התחוללה הפיכה בסוריה, שהביאה להתפרקות קע"ם והפחיתה במידה רבה את החשש מלחימה בשתי חזיתות שעמדה בבסיס המחשבה שמאחורי המסמכים.

מקום החי"ר והשריון בתורת הלחימה

לפי מצע לדיון על המלחמה החזויה שהוכן באג"ם-מה"ד ביוני 1959, המלחמה הצפויה תתחיל במגננה בגזרה אחת או שתיים ומתקפה בגזרה אחרת, בשלב ראשון; בשלב שני, תהיה מתקפה בגזרה אחרת. נטען כי "עובדת היותנו יוזמים או מותקפים תשפיע על העיתויים אך לא על התמרון היסודי". המצע חילק את עוצבות צה"ל לפי הייעוד שלהן לכוחות מחץ המיועדים למתקפה (עוצבות שריון, צנחנים, חי"ר, כולל מילואים, וגדודי חת"ם והנדסה) ולכוחות סטטיים המיועדים למגננה (עוצבות חי"ר במילואים, גדודי חק"ש,⁸³ הגמ"ר, גדודי שריון פיקודיים, גדודי חת"ם במילואים).⁸⁴ חטיבות החי"ר במילואים מוזכרות במסמך זה הן בין כוחות המחץ והן במסגרת הכוחות הסטטיים.

משום שמוסכם שבהגנה, ובמיוחד בחזיתות הצפון והמרכז, נשאר מקום מרכזי לחטיבות החי"ר, אבדוק את אופן הפעלתו החזוי של החי"ר בהתקפה בחזית הדרום. לשם הדגמה אעשה שימוש בתרגיל "שקל", שנערך במארס 1958.⁸⁵ בתרגיל הטלפוני הדו-צדדי ייצג פיקוד הצפון את הצד המצרי

82 אג"ם-תכנון, קע"ם 65 - הערכת מודיעין; התעצמות קע"ם משמעותיות ומסקנות לצה"ל, 27 בספטמבר 1961, א"צ 16/291/66.

83 חק"ש - חיל קשישים.

84 מה"ד-ענף תורת הקרב והלחימה (סא"ל אהרון דויד'י), המלחמה החזויה - מצע, 8 ביוני 1959, א"צ 9/697/60. במסמך נטען כי "ריבוי השריון, כוחות האוויר והארטילריה אצל האויב, והיות עוצבותיו נידות ברובן, מאפשרות לו לפעול נגד כוח המחץ בהתנגשות ישירה, או נגד הכוח סטטי והמערכת הלוגיסטית בגישה עקיפה".

85 לגבי התרגיל, ראו: א"צ 121/1034/65, 116/581/60, תיקים 145, 146 ו-148 במשלוח 582/60, ותיקים 5, 52, 133 ו-554 במשלוח 696/60.

(ה"שחור") והתמודד מול פיקוד הדרום ומפקדות אוגדות 38 ו-77 (הצד ה"כחול") שייצגו את עצמם. התרגיל נועד לבחון את יכולתו של צה"ל לכבוש את סיני בתנאים קשים מאלה שהיו קיימים באוקטובר-נובמבר 1956. סיפור המעשה של התרגיל דומה לרקע שהוביל למערכת סיני: המדינה "השחורה" נהגה לשלוח חבלנים שהוציאו לפועל בלילות מעשי רצח וחבלה בקרב האוכלוסייה האזרחית. המדינה "הכחולה" השיבה בפשיטות על מחנות צבא. באוקטובר החלו חילופי אש בין כוחות לאורך הגבול, והצד הכחול החליט לתקוף. על פי הפקודה של הצד הכחול, כוונתו הייתה לכבוש את צפון סיני ולבסס קו הגנה בגדה המזרחית של תעלת סואץ בתוך ארבעה ימים, תוך הגנה והתקפות מקומיות לשיפור הקו בשאר הגזרות.

על פי פקודת הצד הכחול, כלל המערך השחור דיוויזיה פלסטינית ברצועת עזה ובצפון סיני ודיוויזיה מצרית במרכז סיני. באזור זה נמצאו גדוד טנקי שרמן, גדוד סיור עצמאי (כולל פלוגת טנקים), שני גדודי מט"נים ושני גדודי חיל גבול. בנוסף הוצבה דיוויזיית חי"ר במערב סיני ובאזור התעלה ועימה צח"ם (גדוד טנקים, גדוד חרמ"ש, גדוד משחיתי טנקים אס-י-100 ופלוגת סיור). עתודה בהיקף של חטיבת חי"ר ושתי חטיבות שריון הוצבה באזור קהיר. הסד"כ הכחול כלל שלוש חטיבות שריון, אחת מהן מוקטנת, שבע חטיבות חי"ר וחטיבה מוצנחת אחת. כך שהכוחות בשני צידי הגבול, בלא העתודות המצריות, היו דומים בגודלם, אך לצה"ל הייתה עדיפות בשריון ורובו היה מרוכז בשלוש חטיבות שכללו שני גדודי טנקים בכל אחת, בעוד למצרים לא היה ריכוז שריון דומה במזרח סיני אלא רק בעתודה.

הפקודה של הצד הכחול פירטה את השלב הראשון והמכריע של המערכה - 96 השעות הראשונות - בהן ייכבש מרחב צפון סיני ותהיה ההתמודדות מול עיקר הצבא המצרי. בסעיף הכוונה נכתב: "כוחות פיקוד דרום יכבשו את צפון סיני על-ידי התקפה בו זמנית בגזרת רפיח ובגזרת ניצנה ועל-ידי קידום כוחות שריון וחי"ר לכיוון התעלה שיבססו קו הגנה בגדה המזרחית של התעלה עד ע"4". בסעיף השיטה נכתב כי יהיו שני מאמצים עיקריים בעוצמה אוגדתית בציר הצפוני והמרכזי ומאמץ משני לחדירה עמוקה מדרום סיני, כאשר כל הכוחות יפתחו בהתקפה במקביל, בליל ה'ע', אך כל מאמץ יפעל באופן בלתי מותנה במאמצים אחרים. הפקודה הנחתה כי בכל התקפה יש ליצור עדיפות כוחות מקומית מכרעת; איגודי הכוחות צריכים להבטיח כי כוחות עצמאיים יתוגברו בשריון. על פי הפקודה, סיוע האוויר ב-48 השעות הראשונות יהיה מוגבל, משום שחיל האוויר יפעל אז כנגד חילות האוויר הערביים על מנת להשיג עליונות באוויר.

אוגדה אחת, הכוללת חטיבת שריון ושתי חטיבות רגלים, הייתה מיועדת לפרוץ את המערך בגזרת צומת רפיח ולהתקדם לאל-עריש, שם תצנח ותנחת מהים חטיבת צנחנים מתוגברת בפלוגת טנקים קלים. הפריצה תתבצע בשני צירים, כאשר כל חטיבת חי"ר תפעל בנפרד וחטיבת השריון תמתין עד לאחר שאחת מחטיבות החי"ר תצליח בהבקעה. לאחר כיבוש אל-עריש וחבירה לכוח הצנחנים (לא יאוחר מ-36+) תארגן האוגדה צג"ם⁸⁶ לכיבוש רצועת עזה, שיפעל בשיתוף עם חטיבת חי"ר נוספת (שאינה חלק מהאוגדה; ראו פירוט בהמשך). שאר יחידות האוגדה ימשיכו לעבר התעלה ויתבססו להגנה. אוגדה שנייה, הכוללת שלוש חטיבות חי"ר ושתי חטיבות שריון (אחת מהן מוקטנת), הייתה מיועדת לפרוץ את המערך באזור אום כתף-אבו עגילה, להתקדם לגיבל ליבני ומשם להמשיך בשני צירים לערים איסמאעיליה וסואץ. גם כאן אמורות היו חטיבות החי"ר למלא את עיקר משימת ההבקעה, כשהן נהנות מסיוע צמוד של שריון - כפלוגת טנקים לכל חטיבה. חטיבות השריון היו אמורות להסתנן אל מאחורי המערכים המצרים - שלא על גבי צירים - אך המשך תנועתן היה מותנה בהצלחת פעולתן של חטיבות החי"ר. בשלב התנועה לתעלה הייתה כל חטיבת שריון מלווה בחטיבת חי"ר או שתיים. בנוסף לשתי האוגדות כללה התוכנית שלושה כוחות עצמאיים. כוח אחד - בהרכב של גדוד חי"ר, פלוגת טנקים קלים, סוללת מרגמות ופלוגת סיור - יפרוץ באזור כונתילה, יתקדם בכיוון צפון-מערב תוך הימנעות ממגע עם מערכי אויב ויכבוש את ביר חסנה (עד ש'36+), ואז ייכנס תחת פיקוד האוגדה בציר המרכזי. עתודה של חטיבת חי"ר (פחות סוללת מרגמות ויחידת סיור) תכבוש את רצועת עזה בעזרת צג"מ שיוקצה לה מהאוגדה בציר הצפוני. כוחות ההגמ"ר ישלטו ברצועה, באמצעות מפקדת ממשל צבאי, לאחר כיבושה.

מתווה התרגיל מראה צורך רב בחי"ר לסוגיו בכיבוש סיני. חי"ר "רגיל" היה נחוץ להבקעת המתחמים המגינים על צירי הכניסה לסיני, לכיבוש רצועת עזה ולביסוס מערך הגנה על תעלת סואץ. חי"ר מוצנח ומונחת מהים היה נחוץ לשם כיבוש המרכז הלוגיסטי העיקרי של המצרים בסיני - אל-עריש - צעד שביא גם לחסימת אחד מצירי התנועה המרכזיים בסיני. חי"ר ממונע או משוריין נועד לנוע עם או בעקבות השריון ולבסס את הישגיו. לקחי התרגיל איששו את תמיכתו של אלוף פיקוד הצפון יצחק רבין בהפעלת חטיבות חי"ר כחטיבות מוסעות ואת התנגדותו להקמת אוגדות קבועות.⁸⁷

86 צג"ם - צוות גדודי משוריין.

87 דברי רבין בישיבת מטכ"ל, 29 ביוני 1958.

תרגילים נוספים שנערכו באותה תקופה, מעידים גם הם כי לעוצבות החי"ר נשאר מקום מרכזי במיתאר הלחימה החזוי של צה"ל בחזית הדרום. שני תרגילים מייצגים הם תרגילי הקשר האוגדתיים "חורמה" ו"עדולם" שנערכו בסתיו 1958, בהם תורגלו אוגדות 77 ו-36, בהתאמה.⁸⁸ שתי האוגדות, כפי שתורגלו, היו מבוססות על מבנה מאוזן של חטיבת שריון וחטיבת חי"ר; אוגדה 77 עם חטיבות 17 ו-1, ואוגדה 36 עם חטיבות 37 ו-202. מתווי התרגילים כללו את השלבים הבאים: הבקעת מערכים קדמיים ביום; הבקעת מערך עיקרי בלילה באמצעות חטיבות החי"ר והמשך פריצה ביום; החדרת כוחות משוריינים לעומק, כיתור אויב בעזרת השריון וקרב שריון בשריון; התקדמות ורדיפה בשני צירים עיקריים תוך תקיפת מערכי הגנה חפוזים באמצעות שריון; התקפה אוגדתית מתואמת על מערך עומק וכיבוש עיר, כאשר השריון מפוצל ומסייע לחי"ר.

הצורך הרב והמגוון בחי"ר שהודגם בתרגילים ההתקפיים בחזית הדרום מוכיח, בבחינת קל וחומר, את הצורך הרב אף יותר בחי"ר בצפון ובמרכז, בשטחים הרריים, סבוכים ובנויים, מול אויב שאינו משוריין ברובו.⁸⁹

שינויים ארגוניים

לאחר מערכת סיני עלתה השאלה כיצד יאורגן סדר הכוחות, ובעיקר כיצד יחולקו הטנקים הרבים שנוספו: האם ירוכזו בחטיבות שריון חדשות או אף באוגדות משוריינות, או לחלופין יפוזרו במסגרות קטנות המיועדות לסיוע לחי"ר. בשנים הבאות, ממש כמו בוויכוחים המפורסמים ביולי ובספטמבר 1956, ניסו אנשי השריון להביא לריכוז הטנקים, וגם הפעם נתקלו בהתנגדות קשה ורחבה שסיכלה את כוונותיהם.

88 ראו: מסמכי מה"ד-אימונים, טיוטות תיקי תרגילי 'חורמה' ו'עדולם', ספטמבר 1958, א"צ 86/135/60.

89 דוגמה לדרך ההפעלה החזויה במרכז, ניתן לראות את התוכנית האופרטיבית של אוגדה 38, **מבצע מסד - פקודת מבצע מס' 1** (סיכום לקב' פקודות מ"ד 22 דצמ 60), 28 בדצמבר 1960, א"צ 126/385/63. לפי התוכנית, במסגרת תוכנית "אנקור" להתקפה בצפון פרזדור ירושלים, לכיבוש רמאללה ולניצול הצלחה לכיוון שכם, היו שתי חטיבות החי"ר של האוגדה, מתוגברות בפלוגת טנקים, אמורות לפתוח צירים לתנועה ולתפוס יעדים קרקעיים קרובים, בעוד חטיבה ממוכנת הייתה אמורה לפרוץ לאחר הבקעת החי"ר, לכבוש את רמאללה, להעביר את העיר להשלמת כיבוש בידי חטיבת חי"ר, ולהמשיך לעבר שכם.

הצעות אנשי השריון

חודש וחצי לאחר סיום מבצע קדש שלח מפקד גיסות השריון מאיר זורע⁹⁰ מסמך שסיכם את לקחי השריון מהמבצע.⁹¹ המסמך כלל, בנוסף למספר עקיצות שכוונו לרמטכ"ל משה דיין, הצעה להקמת אוגדה משורינית, שמפקדתה תתבסס על גרעין סדיר ושתהיה מורכבת מטנקים וחרמ"ש ביחס של 1:1 בין הגדודים. בניגוד להצעות המהפכניות יותר שהציע לסקוב מאוחר יותר, ההצעה של זורע עדיין התבססה על מבנה של גדודים וחטיבות בתוך האוגדה. ברמת האוגדה, כתב זורע, יש צורך בגדוד הנדסה משוריין שיכלול פלוגה סדירה ומחלקת סער סדירה. בחטיבות השריון יש לכלול גדוד של 18 תומ"טים, שלושה מטוסי פייפר, פלוגת סיור על גיפים וזחל"מים וכן גונדה של תותחי נ"מ 30 מ"מ. בכל גדוד טנקים יש צורך בפלוגת חרמ"ש "כדי להימנע מציוות מלאכותי", ובגדודי חרמ"ש וחרמ"ן יש צורך בנשק נ"ט רב - "שאם לא כן מתבזבזים טנקים וגורעים על ידי כך מכוח המחץ של החטיבה המשורינית". כמו כן יש לספק לגדודים אלה לפחות שש מרגמות 120 מ"מ, וגדודי החרמ"ן צריכים להיות מנוידים ברכב רב-מינוע. בהמשך פירט זורע את סוגי הציוד הנוספים שיש להקצות לעוצבת השריון.

ברשימת האמל"ח החיוני כלל זורע טנקים או זחל"מי להביו, מרגמות 120 מ"מ ותותחי נ"מ 30 מ"מ מורכבים על זחל"מים, טנקי דחפור ומורג ומקלעי נ"מ על כל כלי הרק"ם. בנוסף הוא ציין שיש צורך בתוספת זרקורים רגילים וא"א (אינפרא אדום), מדי טווח, מכשירי קשר עם עוצמה רבה יותר, מטבח נייד לכל פלוגה, טנקי ורכבי חילוץ, סדנאות ניידות ואמצעי ביום קול לגדוד הדמייים. לדבריו, כל הדרגים צריכים להיות מבוססים על כלי רכב זחליים או רבי-מינוע.

הצעות ברוח דומה, הקוראות לריכוז אמצעים בשריון לשם הקמת אוגדה משורינית או לפחות חטיבת שריון רביעית, העלה מחליפו של זורע, אורי בן-ארי.⁹² גם לו היו דרישות חומריות רבות; הוא הסביר, באופן משכנע ביותר, כי לשם מיצוי עוצמתם של הטנקים יש לצייד את השריון בציוד ייעודי כגון:

90 זורע היה סגנו של לסקוב מאז שזה מונה למפקד גיסות השריון ביולי 1956. לאחר מותו של אלוף פיקוד הדרום אסף שמחוני בתאונת מטוס, תפס לסקוב את מקומו וזורע היה, לזמן קצר, מפקד גיסות השריון.

91 מלשכת מפקד גיסות השריון אל ראש מה"ד, **לקח השריון במבצע קדש**, 18 בדצמבר 1956, א"צ 6/59/58.

92 דברי בן-ארי בכנס ספ"כ 26 בדצמבר 1956 ובישיבת מטכ"ל 16 בינואר 1957.

קסדות, אוזניות ומשקפיים מיוחדים לטנקיסטים.⁹³ אולם בניגוד לזרוע, סבר בן-ארי שאין לכלול גדודי חרמ"ן בחטיבות השריון, שצריכות להיות בנויות, לדעתו, בעדיפות טנקים.

הצעות אנשי החי"ר

בעוד אנשי השריון הגישו הצעות לתגבור עוצבות השריון, העלו גורמים במטכ"ל ואנשי חי"ר הצעות מנוגדות, לפיהן יש לתגבר את חטיבות החי"ר בשריון. ראש אג"ם עמית שלל את הצעתו של בן-ארי להקמת אוגדה משורינת. "אינני חושב", אמר עמית, "שאפשר להסיק מסקנות כפי שאורי [בן-ארי] הסיק פה לגבי אוגדת השריון [...] ואני לתומי חשבת שהנושא הזה שבק חיים. גם לא הייתי מעלה אותו. אין לנו צורך באוגדות משורינות. מה פירוש 'אין לנו צורך'? זוהי שוב שאלה של עדיפות".⁹⁴ עמית התנגד להקמת אוגדה משורינת קבועה בטענה שזו תפחית את הגמישות האופרטיבית של צה"ל ואמר שעל כל אוגדה, ולא רק אוגדת שריון, להיות מסוגלת להפעיל חטיבות משורינות. עמית הוסיף שהוא אינו רואה אפשרות להקים חטיבות שריון נוספות בשנתיים הקרובות, ושגם אין צורך בהן, שכן בחזיתות ירדן ובסוריה לא יהיה צורך ביותר מחטיבה משורינת אחת, "בשום פנים", ואם המלחמה תהיה בשלוש חזיתות יהיה צריך לפצל את השריון. הוא התנגד גם להצעות להוסיף אמצעים לגיסות השריון ואף הציע לפרק את הגיס, שהיה לדבריו "מיותר". עמית טען עוד שאין צורך באמצעים בשריון מעל דרג החטיבה, ועל החטיבה להיות קלה, "בלי זנבות מיותרים". הוא הטיל ספק בצורך בגדוד חרמ"ן בחטיבת השריון ואמר שעדיף לשמור את הרכב בדרג גבוה יותר, וכך לשפר את גמישות ההפעלה של הכוח. הוא התנגד להקמת גונדות תותחי נ"מ בחטיבות שריון באומרו שאפשר להסתפק באש נשק קל נגד מטוסים. בניגוד לאנשי השריון, הציע עמית להקים גדודי שריון עצמאיים נוספים שיהיו מיועדים לסיוע לחי"ר, וכך לא יהיה צורך לפצל חטיבות משורינות.

⁹³ דברי בן-ארי בכנס ספ"כ 27 בדצמבר 1956. בן-ארי הציע לוותר על רכש של שני טנקים כדי לממן את רכש הציוד, שיבטיח את יעילות הפעלתם של שאר הטנקים. אך מאחר שבתקופה זו לא הייתה כוונה לרכוש טנקים נוספים, לא היה בהצעה כדי למצוא מקור למימון הרכש. גם עשר שנים לאחר מכן לא הייתה תפיסתו של בן-ארי מקובלת בצה"ל; ישראל טל היה צריך להיאבק בחברי המטכ"ל האחרים כדי שיאשרו רכש פריטים דומים לטנקיסטים. ראו דבריו בישיבות מטכ"ל ב-7 בפברואר וב-19 בספטמבר 1966.

⁹⁴ דברי עמית בכנס ספ"כ, 27 בדצמבר 1956.

הצעות דומות עלו מסיכומי חטיבות החי"ר למערכת סיני. במסמך של חטיבה 11 שסיכם את לקחי החטיבה נכתב כי "לאור ניסיון זה ובהנחה שנמשיך להלחם נגד צבאות בעלי אופי דומה, יש מקום לחשוב על הכללת יחידת שריון (באופן קבוע או כאגוד זמני) בחטיבת מילואים לביצוע הפריצה הראשונה במערך האויב. דבר זה נכון אמנם לגבי כל יחידת חי"ר אך הרמה הנוכחית של יחידות החי"ר במילואים מחייבת שימוש בכוח מחץ בחוד החטיבה".⁹⁵ בדו"ח המסכם של חטיבה 1 הופיעה דעה דומה. נכתב שם: "הכרחי לקיים בחטיבת חי"ר באופן קבוע, או להצמיד לה באופן קבוע בשטחים עבירים לשריון (איפה אין כאלה), אלמנט של שריון למשימות הבאות: א. אלמנט נ"ט נייד ב. לסיוע כבסיס אש ולהטעיה ג. לחילוף פצועים והבאת כוחות ד. רכב פיקוד".

מפקד הגונדה נ"ט של החטיבה הסביר את הצורך של בסיוע משוריין: "לדעתי נראה שתותחים נ"ט אינם יכולים להיות בצורה יעילה כוח נ"ט לחטיבת רגלים. [...] כמעט בשום מקרה לא יוכלו לתת לחטיבה סיוע נ"ט בזמן הלחימה. למעשה, תותחים אלה יהיו צמודים לתפיסת מערך הגנתי עם גמר הלחימה בלבד". מסקנות מפקד הגונדה היו כי צריך להעביר את תותחי הנ"ט הנגררים אל יחידות הגמ"ר וחק"ש ולהחליפם בחטיבות חי"ר בגונדה נ"ט ניידת הכוללת משחיתי טנקים כגון ארצ'ר או אי־אֶס־אקס־13.⁹⁶ מפקדי יחידות שלא נהנו מסיוע משוריין הצביעו על חסרונו. בדוח המסכם של מג"ד 128 מחטיבה 12 נכתב כי "צירוף מספר משוריינים לגדוד היה מוסיף הרבה". בדו"ח של מג"ד 13 נכתב כי "העדר חצאי זחלים בגדוד חי"ר מנע פינוי יעיל של פצועים והבאת כלים בינוניים לצורך רדיפה אחר אויב בורח, דבר אשר גרם למספר אבדות".⁹⁷

אנשי החי"ר היו מודעים, נוכח הבעיות שבהן נתקלו במבצע, בקשיים הנובעים מהכפפת כלי רכב משוריינים ליחידה שאינה מצוידת מראש בציוד דומה, שאינה כוללת סגל טכני המסוגל לתחזקם ושמפקדיה אינם מכירים את הכלים, את יכולתם, מגבלותיהם ודרך תפעולם. בדוח המסכם של חטיבה 11 נכתב: "הכללת שריון מחייבת מתן אמצעי שליטה לחטיבה".

95 **דו"ח מסכם מבצע קדש חטיבה 11**, א"צ 31/684/62. מחבר הדו"ח, כנראה מפקד החטיבה אהרון דורון (ארוין), יצא מתוך הנחה "שמקובל לחשוב שתפקיד הפריצה הנו חי"ר ואילו השריון מיועד לניצול הצלחה".

96 במבצע הייתה הגונדה מצוידת בשמונה תותחי 6 ליטראות וארבעה תותחי 17 ליטראות, ומנתה 167 איש.

97 **דו"ח מסכם גדוד 13**, בחתימת המג"ד סא"ל שלמה אלטון, 16 בדצמבר 1956, א"צ 122/619/62.

בדוח של חטיבה 1 נכתב, כי "אם מוקצה ציוד ספציפי כגון 10 זחל"מים ליחידה אשר ציוד זה לא נמצא ברשותה בהתאם לתקן, רצוי להוסיף אליהם מיד חוליה טכנית ואביזרים הכרחיים".⁹⁸

בדו"ח של גדוד 51 נכתב: "אי אפשר להעביר זחל"מים לגדוד חי"ר בלי חוליות טכניות, בלי כלי עבודה ובלי אמצעי החזקה מינימליים. כאשר הגענו לאל עריש, כבר נשחקו חצי מהזחל"מים בגלל חוסר טיפול טכני נאות".

החלטת דיין

בישיבת מטכ"ל ב-3 בינואר 1957 שרטט הרמטכ"ל משה דיין את חזונו למבנה כוח היבשה. הוא הציע להשאיר בשלוש חטיבות השריון של צה"ל 300 טנקים מתוך 650 טנקים ומט"נים שהיו ברשות צה"ל (שמרביתם לא היו כשירים באותה עת, ולא היו להם צוותים מאומנים) ולהקים שבעה גדודי שריון נוספים ובהם 350 טנקים ומט"נים, שיחולקו בין שבע חטיבות חי"ר. כך יהיו לצה"ל עשר חטיבות קו ראשון, מהן שבע חי"ר ושלוש שריון. עשר חטיבות החי"ר האחרות של צה"ל יוגדרו חטיבות חק"ש ויוכפפו להגמ"ר.⁹⁹ ההצעה נגדה את תפיסתם של אנשי השריון, שהיו מעוניינים בריכוז מרב הטנקים במסגרת כוח משוריין והתנגדו נחרצות לפיזורו בין מסגרות החי"ר. ההצעה מהווה ביטוי לכך שבתקופה זו עדיין לא הושלם המהפך התודעתי המיוחס בדרך כלל לאותם "ספקנים" ו"שמרנים" שהתנגדו לדעותיהם של אנשי גיסות השריון ערב מערכת סיני, וכי בניגוד למה שמקובל לטעון - דיין לא "מיהר לאמץ את תפיסת אנשי השריון". שבועיים אחר כך דחה המטכ"ל, בהנהגת דיין, הצעה של גיסות השריון להקים חטיבת שריון רביעית.¹⁰⁰ "עת לבלוע ועת לעכל", אמר דיין בישיבה, "בלענו בשנה זאת כמות עצומה של טנקים וצריך

98 מסמך חטיבה-1אג"ם, "דו"ח מבצעים מסכם מבצע קדש", 21 בדצמבר 1956, א"צ 122/619/62.

99 דברי דיין בישיבת מטכ"ל, 7, 3 בינואר 1957.

100 ההצעה להקמת חטיבה רביעית הייתה מקובלת גם במטכ"ל והוזכרה במסמך אג"ם/מת"ם, **מגמות יסוד בתכנית פיתוח סד"כ 1960 - כוחות היבשה**, 26 בנובמבר 1956, א"צ 948/1034/65, שם הוצע גם לשנות את מבנה החטיבה (לבטל את גדוד החרמ"ן ולהוסיף פלוגת חרמ"ש לגדודי הטנקים) וכן להקים גדוד טנקים לסיוע לחי"ר ולקלוט את המט"נים שנתפסו שלל במבצע בפלוגות שיוקמו בגש"פים. ההצעה להקים חטיבה רביעית תוארה בפירוט רב, תוך דיון במגבלות המשאבים ובחלופות האפשריות, במסמך אג"ם-מת"ם, **תכנית פיתוח חש"ן**, 6 בינואר 1958, א"צ 23/158/59. על פי המסמך, מצאי הטנקים הבינוניים של צה"ל, לא כולל שלל, עמד על 370, שמהם אפשר היה להקים חמישה גדודים; 180 טנקים קלים, מהם אפשר היה להקים "בדוחק רב", שלושה גדודים ועוד שלוש פלוגות. לצה"ל היו 800 זחל"מים, בהשוואה לתקנים שעמדו על 1,100 וצורך ב-1,400 לסד"כ שתוכנן לשנת 1960.

לעכל אותם".¹⁰¹ דיין קבע שצריך לעשות "מינימום זעזועים", ודעתו הייתה מקובלת כמעט על כל חברי המטכ"ל.¹⁰² בהתחשב בעודף הטנקים שנוצר בצה"ל ובמחסור בכוח אדם סדיר, ניתנה עדיפות לארגון גדודי שריון על פני הקמת חטיבה רביעית שכרוכה בתוספת תקורות.

בישיבת מטכ"ל ב-10 בנובמבר 1957 הציג דיין דעה שונה מזו שהציג בראשית אותה שנה, וקבע שאין לכלול את גדודי הטנקים בתוך חטיבות החי"ר בזמן שגרה, אלא רק לכפוף אותם אליהן בזמן מלחמה; אך גם אז, בשלהי כהונתו, התנגד דיין להקמת חטיבת שריון נוספת או אוגדות משוריינות אורגניות.

שינויים בארגון החי"ר ובחימוש

היכולת ההתקפית המוגבלת שגילו חטיבות החי"ר במילואים במערכת סיני, בצד ההכרה בצורך המבצעי בהפעלת חטיבות חי"ר במיתארי קרב התקפיים במלחמה הבאה, הביאו הצעות לטיוב חלק מחטיבות החי"ר. בכנס ספ"כ שנערך ב-27 בדצמבר 1956 הציג עוזר ראש אג"ם עוזי נרקיס להפוך חלק מהחטיבות ל"קומנדו במילואים". לחטיבות אלה יוקצו זחל"מים באופן אורגני, והן יסתיעו בגדודי טנקים שיוקמו לצורך זה. שדמי הביע בכנס התנגדות לרעיון, באומרו שהסדיר הוא "הקומנדו" של צה"ל, ואין ליצור הבחנות בין חטיבות המילואים. במקום זאת הציג שדמי להקטין את מערך החי"ר בחטיבה אחת, להצעיר את כל החטיבות האחרות ולהגביר את ניידותן באמצעות צמצום יחידות המשנה שלהן.¹⁰³ בצד ההתבטאויות בכנסים נערכה עבודת מטה מסודרת. המחלקה לתפקידי מטה הציגה בנובמבר 1956 לתת עדיפות בפיתוח הסד"כ לחיל האוויר ולשריון, אך גם לתת "תשומת לב מיוחדת להגברת ניידות החי"ר".¹⁰⁴ ההצעה הייתה להשאיר

101 דברי דיין בישיבת מטכ"ל, 16 בינואר 1957. מספר חודשים מאוחר יותר דיין דווקא הסכים לרכש מצומצם של טנקים, שהוצעו במחיר נמוך במיוחד, ואמר שההסכמה היא "בתנאי שאנו איננו רוכשים טנק אחד שצריך לעשות בו טיפול או שאין לו חלקי חילוף. בשני המקרים הוא רק יחליש את מצבנו. אם נקנה טנקים שאנו צריכים לטפל בהם זה רק לרעתנו כי הוא יצטרף לכל הטנקים העומדים". לדבריו, "כדאי לרכוש אותם רק אם הם באים בשלמותם או שאפשר לשים אותם ישר למחסני חירום או לכל היותר להרכיב את התותח על הטנקים", ולכן, "אם אין חלקי חילוף לא נקנה בכלל". דברי דיין בישיבת מטכ"ל 23 ביוני 1957.

102 התומכים היחידים בהקמת חטיבה רביעית היו מפקד גיסות השריון אורי בן-ארי וראש אג"ם-מת"ם עודד מסר.

103 דברי שדמי בכנס ספ"כ ב-26 וב-27 בדצמבר 1956.

104 אג"ם-מת"ם, **מגמות יסוד בתכנית פיתוח סד"כ 1960 - כוחות היבשה**, 26 בנובמבר 1956, א' צ' 948/1034/65. כנספח להצעה מופיעות הצעות למבנה גדוד וחטיבת חי"ר.

את מערך החי"ר הקיים (14 חטיבות, מהן שתיים סדירות, אחת מאלו מוצנחת), להקטין את הכיתה לשמונה לוחמים, להוסיף בדרג הגדוד שתי כיתות מקלעים כבדים 0.5 אינטש ומחלקת תול"ר 90 מ"מ,¹⁰⁵ ובדרג החטיבה להוסיף מחלקת הובלה עם 15 זח"מים ו-18 משאיות שיאפשרו הובלת הדרג הלוחם של גדוד אחד. המסמך כלל גם הצעה לחלוקת חטיבות המילואים לחטיבות רגילות ולחטיבות "מחץ", אשר המבנה שלהן יהיה זהה אך חטיבות המחץ יוגבלו לגיל מרבי של 28 עד 30; כל ציודן, כולל הרכב, יהיה ממקורות צבאיים, והן תזכינה לעדיפות בהתארגנות ובהצטיידות. בישיבת מטכ"ל ב-20 בפברואר 1957 הציג ראש אג"ם מאיר עמית נוסח הצעה שונה מעט, לפיו "יקורקעו" שתיים או שלוש חטיבות חי"ר במילואים, כך שיהיו מיועדות להגנה בלבד, ושתיים או שלוש חטיבות אחרות יהפכו לחטיבות מחץ; שאר חטיבות החי"ר והחק"ש יישארו ללא שינוי, למעט הצערה באמצעות הוצאת שנתונים מבוגרים. בעוד ההצעה להצערה זכתה לתמיכה רחבה ויושמה,¹⁰⁶ הרי שההצעה על "קרקוע" ויצירת חטיבות מחץ עוררה התנגדות רחבה. המתנגדים הבולטים היו אלופי פיקודי המרכז והצפון - צור ורביץ - שהצביעו על הפגיעה בגמישות האופרטיבית עם יצירת הבחנה בין החטיבות. בסוף הישיבה התקבלה הצעה של בר-לב לפיה שתי חטיבות חי"ר במילואים יזכו להעדפה בפיקוד, בכוח אדם, הצטיידות ואימונים; אך דיין אמר שיש "לעשות את זה בצורה המחתרית הנדרשת כדי לא לקלקל את המוראל בצה"ל".

בהתאם להצעה נבחרו שתי חטיבות (4 ו-9), שזכו בשנים הבאות לתגבורות בכוח אדם צעיר, לקדימות בקליטת ציוד איכותי¹⁰⁷ ולאימונים רבים יחסית, כולל בשיתוף פעולה עם שריון. למרות ההשקעה לא הצליח הניסוי,¹⁰⁸ וכאשר

¹⁰⁵ המקלעים הכבדים לא נכנסו בשנות החמישים למערך החי"ר. בתוכנית פיתוח סד"כ החי"ר משנת 1961 הוצע שוב להכניס לתקן מקלעים בקוטר 0.5, כצעד ביניים עד להכנסת תותח 20 מ"מ - זאת משום שהמקלע לא היה מסוגל לחדור את השריון של הנגמ"שים בהם היו מצוידים צבאות ערב. כיום - 60 שנה מאוחר יותר - עדיין מוצבים מקלעי 0.5 על רבים מהנגמ"שים של צה"ל, על אף שהשריון של הנגמ"שים בזירה לא היה לדק יותר. רכש התול"רים התעכב עד שנת 1959/1960, אז נרכשו בארה"ב תול"רים בקוטר 106 מ"מ, ומאוחר יותר החל גם ייצורם בתע"ש.

¹⁰⁶ לפי דברי עמית בכנס ספ"כ ב-27 בפברואר 1957, הועברו 3,000 חיילים מבוגרים מחטיבות החי"ר אל חטיבות חק"ש ואל יחידות הגמ"ר.

¹⁰⁷ קליטת הנשק שנרכש מחברת FN התפרסה על השנים 1957-1958; ראו מסמכים בא"צ 54/76/62. חטיבות 4 ו-9 היו מהראשונות שקיבלו את הרובים החדשים. בעוד התקן של חטיבות החי"ר האחרות כלל מרג"מים מדגמים מיושנים, ציודו חטיבות המחץ במרג"מים בקוטר 73 מ"מ - שבהם צוידו החטיבות הסדירות. כאשר סופקו לצה"ל 500 מרג"מים ראשונים בקוטר 82 מ"מ באפריל 1958, הוחלט לחלקם קודם כול לחטיבות הסדירות ולחטיבות המחץ, ולהעביר את המרג"מים בקוטר 73 מ"מ לחטיבות אחרות, שהעבירו את המרג"מים הישנים שלהם ליחידות חק"ש. ראו מסמך מת"ם בא"צ 83/135/60.

¹⁰⁸ דברי זאבי בישיבת מטכ"ל, 24 באוגוסט 1958.

התקבלה ההחלטה על הסבת שלוש חטיבות חי"ר במילואים לחטיבות ממוכנות, נבחרו חטיבות אחרות להסבה (ראו בהמשך). הניסיון לשפר את הכושר ההתקפי של חלק מחטיבות החי"ר במילואים, ובמיוחד הרצון של אלופי הפיקודים צפון ומרכז לשמר את הכושר ההתקפי של כלל חטיבות החי"ר, מעיד שגם אחרי מערכת סיני הוכר צורך בסד"כ חי"ר התקפי משמעותי.

בשנים 1957-1958 נערכו במערך החי"ר מספר שינויים נוספים, שכללו הכנסת נשק קל חדש שנרכש עוד בשנת 1955, הקטנת יחידות המשנה¹⁰⁹ ואימוץ שיטת הדרכה חדשה לקליעה - שיטת "אש הקרב". האמל"ח החדש של החי"ר - הרובים, המיטענים והמקלעונים מתוצרת חברת FN - זכו בדיעבד למוניטין מפורקקים בשל בעיות אמינות שהתפתחו במשך שנים של אחזקה לקויה ובגלל נחיתותם בהשוואה לנשק הקל הסובייטי שבו נתקלו לוחמי החי"ר של צה"ל במלחמת יום הכיפורים. אולם בסוף שנות החמישים היו האמצעים הללו בשורה אחת עם הנשק הקל שבו צוידו צבאות נאט"ו המתקדמים. זאת, בניגוד בולט למצב הטנקים של צה"ל, שהיו נחותים במידה רבה הן מהטנקים שבהם הצטיידו במערב באותה תקופה והן מהטנקים הסובייטיים מסוג טי-54 שהחלו להגיע לצבאות ערב.¹¹⁰

ניסיונות הרפורמה של לסקוב

בשנים 1956-1958 הגיש לסקוב שורת הצעות לשינוי מבנה עוצבות השריון, אשר קבלתן הייתה משנה מן היסוד את כוחות היבשה של צה"ל. במקום חטיבות מוגברות כעוצבות יסוד המאוגדות באוגדות משימתיות בהתאם לצורך, ניסה לסקוב להביא להקמת דיוויזיות קבועות, שיאגדו מראש גדודי שריון ורגלים תוך ויתור על הדרג החטיבתי. על פי הצעותיו, שהיו מבוססות על מודל אמריקאי

109 הקטנת יחידות המשנה נעשתה בהדרגה עם קליטת הרובים המיטענים (self loading) ומקלעונים האף-אן (FN). הכיתה צומצמה מעשרה חיילים לשמונה, ולהם ארבעה רובים, שני מקלעונים ושני תת-מקלעים מסוג עוזי. ראו מסמך מה"ד-חי"ר, **הוראת אימון 2/57, התפעול הטקטי של הכיתה העצמאית והכיתה במסגרת המחלקה לאור הכנסת הנשק החדש והמבנה הקטן**, מארס 1957, א"צ 17/161/59. במחלקה היו ארבע כיתות, אחת מהן כיתת נשק עם שני מרנ"טים ומרגמה, וסה"כ 36 איש. על פי תקן אג"ם-מת"ם, **פקודת ארגון מס' 201/58 - תקן א' לגדוד חי"ר**, 31 במארס 1958, א"צ 7/643/59. ארבע הפלוגות הרובאיות קטנו מ-145 ל-127 לוחמים, בשלוש מחלקות של 36 לוחמים (שלוש כיתות רובאיות וכיתת נשק) וככיתת מקל"פ (מקלע פלוגתי). מחלקות החבלה והמרגמות בפלוגה המסייעת כללו שלוש כיתות, בעוד מחלקת המק"ב כללה ארבע כיתות. ראו גם מסמך אג"ם-מת"ם, **תקן ניסוי פלוגה רובאית**, 10 במארס 1957, א"צ 35/18/59.

110 בנוסף, בראשית שנות השישים זכו הצנחנים לציוד יקר בהיקף נרחב הודות לסיוע גרמני, שכלל עשרות מטוסי ומסוקי תובלה וכן אלפי טילי נ"ט מונחים. למידע מפורט על המשלוחים, לפי שנים, ראו: גרינברג, **חשבון ועוצמה**, עמ' 181-183.

ממלחמת העולם השנייה,¹¹¹ הגדודים יהיו ניתנים לאיגוד בשני צוותי קרב שיכללו רק מפקדה, ללא יחידות הסיוע והשירותים החטיבתיות. על פי הצעות אלה, יאוחדו פלוגות הסיוע והשירותים החטיבתיות לגדודים דיוויזיוניים, וכך יושג חיסכון בתקורות.

טיוטת ההצעה הראשונה של לסקוב נשלחה עוד בסוף דצמבר 1956, כאשר הוא שימש כאלוף פיקוד הדרום במקום אסף שמחוני, שנהרג בתאונת מטוס.¹¹² לסקוב הציב כהנחה כי המצרים ילמדו את לקחי מבצע קדש ויבנו בסיני מערך הגנה שיכלול מכשול מוגן באש ומגננים הערוכים לעומק, שיאלצו את צה"ל לערוך קרב הבקעה מורכב ורב־שלבי. בנוסף צפה לסקוב כי המצרים יפתחו את חיל האוויר שלהם כדי שיאפשר לפחות "מצב אווירי נוח" מבחינתם. לפיכך על כוחות צה"ל להיות מסוגלים לפעול גם ללא שליטה אווירית, ולכן יחידות המשנה אינן יכולות להיות גדולות, כדי שלא יהיו פגיעות להתקפות אוויר, ועוצמתן צריכה להיות בסדר גודל של גדוד מוגבר. לסקוב הציע להקים דיוויזיה משורינית שתכלול שלושה גדודי טנקים, שני גדודי חרמ"ש, שני גדודי חרמ"ן ואגד ארטילרי. לדבריו, ניתן להקים שלוש דיוויזיות כאלה.

רעיון דומה הוצג בישיבת מטכ"ל ב־10 בפברואר 1957. לסקוב הציע בישיבה לבטל מפקדת אוגדה ושתי מפקדות חטיבה ולהקים במקומן שלוש עוצבות משוריניות, שבהן ירוכז כמעט כל השריון ויחידות החי"ר האיכותיות של צה"ל - חטיבת החי"ר הסדירה וגדודי מילואים שאנשיהם צעירים. העוצבה המוצעת תכלול גדוד סיוור, שלושה גדודי טנקים, גדוד חרמ"ש, שני גדודי רגלים, אגד ארטילרי, יחידה הנדסית ושירותים, ותשמש לפריצה ולהתקפות-נגד. משום שהישיבה נועדה לדיון בנושא אחר, ומשום שהצעתו של לסקוב לא הייתה מגובשת, הציע דיון כי לסקוב יפיץ את הצעתו ויצג אותה בדיון נפרד. דיון זה נערך ב־10 במארכ 1957 ובו הציג לסקוב את משנתו בצורה מסודרת:¹¹³ בעוד

111 הדיוויזיות המשורינות האמריקאיות לא כללו חטיבות אלא מפקדות - combat commands - שלהן הוכפפו גדודים בהתאם לצורך. להתפתחות הדיוויזיה האמריקאית במאה ה־20 ראו מחקר של מכון RAND משנת 2000: R. W. Kedzior, Evolution and Endurance. בשנים 1956-1960 אורגן הצבא האמריקאי במבנה אחר, של דיוויזיה "פנטומית" המותאמת למלחמה גרעינית, אשר לא התאימה לשמש מודל עבור צה"ל.

112 מסמך בחתימת לסקוב, **מבנה עוצבות חש"ן והגיס המשוריין**, 27 בדצמבר 1956, א"צ 3/158/59. המסמך התבסס על מסמך אחר של לסקוב, **שיעורי קדש**, 17 בדצמבר 1956. הצעת לסקוב לשינוי מבנה עוצבת שריון נשלחה לבר־לב ב־6 בינואר 1957, א"צ 23/158/59.

113 מצע שהופץ לקראת הדיון, ללא ציון מחבר או תאריך, א"צ 35/627/57.

שחטיבות השריון הקיימות מותאמות לניצול הצלחה ורדיפה בלבד, העוצבה המוצעת היא "רב מטרתית ואינה זקוקה לזיווג של עוצבות אחרות לביצוע משימותיה". הוא הזכיר כי דובר רבות בכנסים אחרי "קדש" על הצורך במלחמה קצרה, אבל לדבריו לא נעשו השינויים הנחוצים לכך. "המטרה שראיתי לעצמי בעוצבה הזאת", אמר לסקוב בישיבה, היא "לבנות עוצבה משוריית כל חילית ורב משימתית שתאפשר לחימה מהירה יותר". המבנה המוצע יתאים לתמרון של "יתד ומלכודת" (ראו פירוט בהמשך). המתנגד החרף ביותר להצעתו של לסקוב באותו יום היה מאיר עמית, שהצביע על מספר ליקויים בה. לדבריו, היחידה המוצעת תסבול מעודף שריון בזירה הירדנית ומחוסר שריון בזירה המצרית. בנוסף, הדיוויזיה תהיה גדולה מדי, וכך יאבד צה"ל את הגמישות האופרטיבית שהקנה קיום מספר גדול של חטיבות עצמאיות. עמית התנגד להצעות גם משום שהן היו מביאות לביטול גדוד השריון לסיוע לחי"ר, אשר יהיה נחוץ לדבריו בשלב בלימה, בגזרות בהן לא מתבצעת המתקפה המרכזית. גם אנשי השריון במטכ"ל לא תמכו בהצעות לסקוב. מפקד גיסות השריון בן-ארי תמך בהקמת אוגדת שריון אחת, שתכלול שתי חטיבות שריון וחטיבת חרמ"ן ותוביל את המאמץ העיקרי של צה"ל, אך התנגד להקמת אוגדות נוספות, על מנת שיישאר חטיבת שריון ושלושה גש"פים אשר יוכלו לפעול במאמצים אחרים ולסייע לחי"ר. ראש מה"ד בר-לב אמר שצריך להשאיר חטיבה כעוצבת היסוד, כדי לא לאבד את הגמישות, והתנגד להצעת לסקוב גם משום שהיא תגרום לפירוק חטיבות החי"ר הקיימות.¹¹⁴

בישיבת מטכ"ל ב-10 בנובמבר 1957 הציג לסקוב שוב הצעה להקמת אוגדת שריון, הפעם עם שלושה גדודי טנקים, שני גדודי חרמ"ש ושני גדודי חרמ"ן. משמעות קבלת הצעתו הייתה הוצאת כל הרכיבים האיכותיים, הניידים, בעלי עוצמת האש היעילה נגד טנקים, מחטיבות החי"ר בסדיר ובמילואים ומגדודי השריון הפיקודיים וריכוזם בשלוש עוצבות שריון. איוש גדודי החרמ"ש והחרמ"ן בדיוויזיה הסדירה היה מבוסס, על פי ההצעה, על פירוק "גולני", שהייתה אז חטיבת החי"ר הסדירה היחידה בצה"ל. גם בפעם זו נדחתה הצעתו של לסקוב בידי מרבית הדוברים. אלוף פיקוד המרכז צבי צור הסכים, בסגנון הדיפלומטי שהיה אופייני לו, שההצעה טובה בתור הצעה, מתקבלת על הדעת מבחינה תאורטית ועקרונית ותואמת את קו המחשבה המקובל בעולם; אך העלה ספקות לגבי היכולת ליישמה ב"תנאים הריאליים". לדבריו, לא פשוט לערוך שינויים במערך מילואים כפי שהציע לסקוב, ואילו בסדיר

114 דברי לסקוב, עמית, בן-ארי ובר-לב בישיבת מטכ"ל, 10 במרס 1957.

משמעות השינוי היא פירוק החטיבה הרגלית הסדירה היחידה הקיימת, וכך להשאיר 12 חטיבות דומות במילואים בלא חטיבה שתזין אותן ותהיה אב־טיפוס להפעלתן. כמו בשיבות קודמות, גם הפעם הציגו רבין וצור חזית אחידה; אולי משום שלשניהם, כאלופי פיקוד הצפון והמרכז, היו אינטרסים דומים. לפיקודיהם היו כפופות רוב חטיבות החי"ר שבמילואים, ובגזרתם צפוי היה כי יופעלו כוחות שריון מוגבלים.¹¹⁵ גם בר־לב, שמונה באותם ימים למפקד גיסות השריון, התנגד להצעותיו של לסקוב. הוא אמנם הסכים כי המבנה המוצע מתאים ונוח להפעלת שריון, אך התנגד לארגון־מחדש בשלב זה והציע לבחון מעבר למבנה של דיוויזיות כעבור שנתיים.¹¹⁶

גם לאחר שהחליף את דיין כרמטכ"ל (בסוף ינואר 1958), לא הצליח לסקוב להביא להגשמת תוכניותיו, בשל עמידתם האיתנה של חברי מטכ"ל אחרים על דעותיהם. העימות המתמשך בסוגיה הוביל לפרישתו של צור מתפקיד ראש אג"ם לאחר כהונה קצרה¹¹⁷ ולהחלפתו בידי מקורבו של לסקוב ופקודו מימי הבריגדה - מאיר זורע. אולם גם אז נמשכה ההתנגדות לתוכניותיו של לסקוב. במאי 1958 נתקל ניסיונו להציג את תמרון "יתד ומלכודת" בתגובה צוננת, והצעה נוספת שלו, חודש מאוחר יותר, להקמת דיוויזיה משוריינת לא התקבלה.

בישיבת מטכ"ל ב־15 במאי 1958 ניסה הרמטכ"ל לסקוב להסביר את תמרון "יתד ומלכודת". בניגוד לחדירה בודדת ("יתד"), הרי שבתמרון זה מתבצעות מספר חדירות במקביל, דרך תפרים ונקודות חלשות במערך; בשלב הבא מוצבת מלכודת בעומק שטח האויב, שבה אמורים להילכד עתודותיו וכוחותיו הניידים.¹¹⁸ הדוגמאות שהביא לסקוב לתמיכה בסגנון לחימה זה היו לקוחות מפעולות השריון הגרמני, בעיקר בשלבים הראשונים של מלחמת העולם השנייה. הדברים החלו בהסבר תאורטי, אך מהדיון הער שהתפתח ניתן להבין כי מטרת לסקוב בהעלאת הנושא הייתה לקדם את התמיכה בהצעותיו הארגוניות, שהיו חיוניות לדבריו ליישום התמרון. לסקוב אמר: "נדמה לי שהדרך הנכונה היא להביא בסופו של דבר לידי זה שבמקום שיש היום חי"ר וחש"ן שיהיה לנו חיל אחד, ואז החיל

115 לעומתם, ממלא מקום אלוף פיקוד הדרום חיים הרצוג תמך בישיבת מטכ"ל ב־29 ביוני 1958 בהקמת אוגדה משוריינת, שתהיה מיועדת לפעולה בדרום.

116 דברי לסקוב, צור ובר־לב בישיבת מטכ"ל, 10 בנובמבר 1957.

117 ראו: מרדכי נאור, **לסקוב**, כתר ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1988, עמ' 282–284.

118 התמרון הוסבר עוד קודם לכן במאמר שהופיע ב"מערכות" ביולי 1957 וחתום בידי "אלף" - כנראה לסקוב או זורע, ולאחר דיון המטכ"ל סוכם במסמך לשכת הרמטכ"ל, **דרכי תמרון – תמרון יתד ומלכודת**, 28 במאי 1958. שם נכתב כי על התמרון בדיוני המטה הכללי כי "הוחלט להכניסו כשיטת לחימה בצה"ל", ושהוטל על בית הספר לפו"ם ליישם את השיטה.

עונה לבסיס של אותו צוות קרב שנלחם". התגובות ללסקוב התבססו שוב על הטענות כי אין אפשרות ליישם את ההצעה ב"מציאות שלנו" (לדברי עמית) או "עד שנת 60/61" (לדברי בר-לב). בר-לב טען כי החטיבות הקיימות הן ממילא כבר רב-חיליות, ולפיכך מתאימות לתמרון המוצע. גם צור אמר דברים דומים.

דיוני קיץ 1958

בקיץ 1958 הועלו מספר הצעות לארגון העוצבה המשוריינת. ההצעה הראשונה שנידונה הייתה של הרמטכ"ל לסקוב, שהתבססה בדומה להצעות קודמות שלו על אוגדות משוריינות, ונדחתה בטיעונים דומים לאלו שנשמעו בישיבות קודמות.¹¹⁹

בישיבת מטכ"ל ב-6 ביולי 1958 הציג ראש מת"ם זאבי הצעה לאוגדה משוריינת קטנה, שלא הייתה אלא חטיבה מוגברת.¹²⁰ לסקוב וזורע הביעו התנגדות, והדיון התלהט.¹²¹ ניתוח מעניין של צורכי צה"ל הציג בישיבה ראש אמ"ן הרכבי, שהתנגד להסתמכות על צבאות זרים הנערכים למלחמות אטומיות, "כאשר אנחנו נמצאים עדיין בשלב של מלחמה קונבנציונאלית, מיניאטורית, בתנאים שלנו". לדבריו, צריך להתייחס לתנאים במזרח התיכון שלפיהם יש רק מקום אחד, בגזרה המרכזית בסיני, שבו ניתן להפעיל עוצבה משוריינת גדולה, כאשר בשאר הצירים אפשרות התמרון פחותה ואין מקום לחדירה של 150-200 ק"מ - אליה מיועדת האוגדה שהציע לסקוב. הרכבי טען נגד דבקות ברעיון של חדירה

---

119 ישיבת מטכ"ל, 29 ביוני 1958. הפעם כללה האוגדה המוצעת שני גדודי טנקים בינוניים, גדוד טנקים קלים ושלושה גדודי חרמ"ש, שניתנים לאיגוד בשני צוותי פיקוד. מאיר עמית הציג שורה של טיעונים ששללו את ההצעה, "בנתונים שלנו של מיעוט אמצעים", והציע לפרק את מפקדת גיסות השריון כצעד שיביא לתרומה הרבה ביותר לשיתוף הפעולה בין ח"ר לשריון. צור הציג את הצורך במספר רב יותר של עוצבות, ורבין טען שבהיעדר עומק יש צורך בטנקים לתגבור מערך ההגנה, ולכן יש לשמור על גדודי השריון הפיקודיים.

120 זאבי הציע אוגדה שתכלול גדוד טנקים בינוניים (56 טנקי שרמן), גדוד קל (40 טנקי איג"ם אקס-13), גדוד חרמ"ש (עם 53 זחל"מים), גדוד חרמ"ן, גדוד סיור (פלוגת זחל"מים, פלוגת ג'יפים ופלוגת סיירים על נושאות נשק), גדוד תחזוקה (פלוגות תחמושת, אספקה, דלק, הובלה, סדנה ומפקדה). אם תיבנה אוגדה אחת, יושארו בנוסף אליה שתי חטיבות של שלושה גדודי טנקים (שניים עם טנקים בינוניים ואחד עם קלים). אם ייבנו שתי אוגדות, תישאר רק חטיבת שריון עצמאית אחת, ובנוסף אליה יהיו בגדודי השריון הפיקודיים שש פלוגות טנקים ושלוש פלוגות מט"נים.

121 בעקבות זאת הציע ראש אמ"ן הרכבי לדחות בכמה חודשים את השינוי ואמר: "אני רואה סכנה בפילוג הנוכחי במטכ"ל, שכמוהו לא היה מאז שאני זוכר את המטכ"ל, לא סוד הוא בפורום זה איזה מצב רוח קשה השתרר במטכ"ל כבר היום. אל נעשה שינויים מתוך מצב רוח זה". ראו גם תגובתו של פרס לדברי הרכבי באותה ישיבה.

עמוקה והציע דוקטרינה פחות התקפית, המשלבת התקפה והגנה. בהתאם, הוא הציע להסתפק באוגדה אחת המבוססת על מפקדת גיסות השריון לפעולה בחזית הדרום, בלי לפגוע בחי"ר, ובמיוחד בחי"ר הסדיר. זאת משום שבצפון ובמרכז הדוקטרינה התקפית לא תמיד תהיה ישימה וטווחי הפעולה שם קצרים יותר. לדבריו, "אנו נזדקק תמיד לחטיבה 1 כחטיבת חי"ר. אצלנו מקום החי"ר הוא עיקרי, בייחוד לנוכח נושא הבלימה, כאשר נצטרך לבלום לאורך כל החזיתות".

ב-3 וב-9 באוגוסט 1958 נמשך הדיון והוצגה הצעתו של רבין, לפיה תישאר החטיבה עוצבת יסוד, ומספר חטיבות חי"ר מוסעות יאומנו לפעולה בשיתוף עם חטיבות משוריניות. ב-9 באוגוסט הציג רבין את חזונו למיתאר פעולה דו-אוגדתית בסיני או ברמת הגולן. הוא צפה פריצה בשני צירים, כאשר בכל אחד תתקדם חטיבה משורינית ואחריה חטיבה מוסעת, שיהוו אוגדה. לאחר שיובקע מערך ההגנה, יחדרו לעומקו שתי חטיבות השריון שיחברו לשם קרב השריון בשריון, למשל באזור ג'בל ליבני במקרה של מלחמה בסיני.¹²² לאחר קרב השריון תיכנס חטיבת החי"ר שוב לפעולה. "מה יעודה של החטיבה המוסעת?", שאל רבין וענה: "תרוץ חטיבת השריון ותנוע אחריה החטיבה המוסעת, ואיני רוצה שמפקד השריון יעסוק בתנועות החטיבה [המוסעת]. אם הוא מגיע לקן השני שלהם, לפני דמשק, נחפש כל צורת איגוף, ואת החטיבה המוסעת נביא שתבצע התקפה חי"רית רגילה בלילה".

באוגוסט 1958 נערכה סדרת ישיבות בנוגע לסד"כ צה"ל לשנת 1962. הוצגה עבודתה של מחלקת תכנון, לפיה יהיו ארבע חטיבות שריון, משני דגמים, וכן שלושה גדודי שריון פיקודיים; ובסך הכול 11 גדודי טנקים, בעוד "המטרה היותר רחוקה היא 13 גדודי טנקים".¹²³ הרמטכ"ל סיכם את הדיון באומרו כי עדיין לא החליט על המבנה העל-גדודי, אולם יש צורך ביחס 1:1 בין גדודי הטנקים והחרמ"ש, ואפשר להסב גדוד חי"ר במילואים לגדוד חרמ"ש בחודש של אימונים. הוא קבע ש"אנחנו נבחר שלוש חטיבות טובות מבחינת הרמה ובהתאם למצאי של הזחל"מים נעביר אותם לגדוד חרמ"ש".¹²⁴ ברזנר כתב

¹²² בתגובה אמר זורע, שהוא מזהה התקדמות בדעות הדוברים, שמסכימים עתה כי תפקיד השריון הוא ללחום בשריון, ואם פעם דיברו על לחימה בפלוגות, הרי עכשיו מדברים על חטיבות. אולם לדבריו, זה לא מספיק ויש צורך באוגדות מול ריכוז השריון המצרי שימנה 200 עד 250 טנקים. **דברי זורע**, ישיבת מטכ"ל, 9 באוגוסט 1958.

¹²³ דברי יוסף נבו בישיבת מטכ"ל, 24 באוגוסט 1958. בישיבה שהתקיימה ב-20 באוגוסט אמר לסקוב כי בעבר ביקש להגיע לסד"כ של 15 גדודי טנקים ו-15 גדודי חרמ"ש. משני הדיונים נעדרו האלופים רבין וצור – האופוזיציה העיקרית להצעותיו של לסקוב בדיונים קודמים.

¹²⁴ דברי לסקוב בישיבת מטכ"ל, 24 באוגוסט 1958.

כי בסיום סדרת הדיונים "הורה בן גוריון ללסקוב שלא להיחפז בהחלטה על הקמת האוגדה", וכי גם לאחר שהתקבל אישור שר הביטחון היא לא הוקמה, לטענת לסקוב, בשל מחסור באמצעי קשר.¹²⁵

הקמת החטיבות הממוכנות

החלטת הרמטכ"ל מ'24 באוגוסט 1958 עברה בחודשים הבאים התאמות,¹²⁶ שרדה הצעה נוספת להקמת דיוויזיות משוריינות,¹²⁷ ובסופו של דבר סוכם להסב שלוש חטיבות חי"ר במילואים לשלוש חטיבות ממוכנות שיכללו שני גדודי חרמ"ש וגדוד טנקים אחד.¹²⁸ בשנת העבודה 1959/1960 הוסבה חטיבה 10 (פיקוד המרכז); ובשנת 1960/1961 הוסבו חטיבה 18 (שהפכה לחטיבה 45 ונותרה בפיקוד הצפון) וחטיבה 6 (שהייתה לחטיבה 14 ועברה מפיקוד המרכז לפיקוד הדרום).¹²⁹ בתמרון האוגדתי "ברד" ביולי 1960 כבר נטלה חלק, יחד עם החטיבה המשוריינת הסדירה, גם חטיבת המילואים 10 הממוכנת.¹³⁰ בהחלטה ניתן לראות פשרה בין

125 ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 56.

126 ראש אג"ם החדש, מאיר זורע, סיכם דיון שנערך ב־17 באוקטובר 1958 בקובעו, בין השאר, כי "סד"כ חש"ן יפותח ככל שיאפשר הרכש – וזאת אף על חשבון יחידות אחרות בסד"כ. יהיה רכש משאיות וחל"מים לניוד המערך [...] הקמת גדודי הטנקים והחרמ"ש המוצעים מותנית ברכש, אולם הכשרת צוותות טנקים תעשה בהתאם לתכנון (ולא בהתאם לרכש)". זורע אמר עוד, ש"כל גדוד חי"ר המוסב לחרמ"ש או חרמ"ן מגביר את עוצמתו של צה"ל". לשכת ראש אג"ם, **סד"כ צה"ל 1962 – סיכום דיון**, 19 באוקטובר 1958, א"צ 96/746/61. ראו גם מסמך לשכת ראש אג"ם (בחתימת עוזר ראש אג"ם שלום עירון), **הוראת עבודה מס' 1/10/58 – הקמת גדודי חרמ"ש בהתאם לסד"כ 58**, 27 באוקטובר 1958, א"צ 96/746/61. המסמך הורה על בדיקה מחודשת של תקני הזחל"מים, וקבע שאם יתברר כי מספרם אינו מספיק לכלל הגדודים החדשים, "יחולק מספר הזחל"מים לגדודי החרמ"ש לשתי קבוצות: א. זחל"מים לחלוקה תקנית לגדודי חרמ"ש; ב. זחל"מים להקמת פלוגות תובלה לאותם גדודים שעבורם אין מספיק זחל"מים, ושכאופן זמני יפעלו כגדודים מוסעים, עד שמצאי הזחל"מים יאפשר את הפיכתם לגדודי חרמ"ש תקינים". לאחר מספר שבועות הופץ מצע מפורט לדיון על ארגון השריון, שהתבסס על ההחלטה בדבר הקמת 11 גדודי טנקים ו־11 גדודי חרמ"ש, באמצעות הסבת תשעה גדודי חי"ר (מהם שלושה גדודים עודפים שהתקיימו בחטיבות שונות ושישה מחטיבות שלמות שעוד לא נבחרו) לשמונה גדודי חרמ"ש; אולם המצע לא נגע במבנה העוצבתי, "מאחר והנושא טרם סוכם". אג"ם/מת"ם, **ארגון חש"ן – זימון דיון**, 14 בנובמבר 1958, א"צ 34/62/61.

127 מסמך ללא ציון מחבר (כנראה, מפקדת גיסות השריון), **מבנה עוצבת שריון (מצע לדיון)**, 11 בנובמבר 1958, א"צ 77/50/61.

128 ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 57-58.

129 **תכנית עבודת צה"ל 60/61 – הוראות תכנון**, 9 באוקטובר 1959, א"צ 403/1034/65; וגם **הוראות ביצוע**, 8 בנובמבר 1959, א"צ 035/1034/65 וגם 1031/1034/65. חטיבה 45 התבססה בעיקרה על חטיבה 18. ראו גם: ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 70.

130 על התרגיל ראו מחקר של מה"ד/היסטוריה, שמעון גולן, **תמרון ברד: תרגיל עם גייסות יולי 1960**, ינואר 1988, א"צ 79/1821/96; וגם תיק 10/77/70 ותיקים 60, 106 ו־148 במשלוח 101/64.

עמדותיהם של לסקוב ורבין. כפי שרצה רבין, נשארה החטיבה עוצבת היסוד של צה"ל, לא הוקמו אוגדות קבועות, לא נפגעו חטיבות החי"ר או גדודי השריון הפיקודיים, ולא נערך ארגון-מחדש מקיף שהיה פוגע בטווח הקצר בכשירות הכוח. לסקוב, מצידו, זכה להקמת חטיבות ממוכנות הדרושות להרכבת כוח משוריין מאוזן. הוא כתב: "החטיבה הממוכנת נבנתה כדי להוות עוצבה שנייה לחטיבה המשורינת שבאוגדה. כלומר עוצבה משורינת גבוהה המושתתת על שלושה גדודי טנקים, אם כי יהיו מצבים שבהם ניתן להפעיל כל אחת לחוד, הרי אין אלה המקרים המאפיינים ריכוז של שריון".¹³¹ ברמה התאורטית, לסקוב קיבל אפשרות לבנות צוותי קרב משורינים מאוזנים כפי שביקש, אולם בפועל עברו שנים עד שאפשר היה לממש את החזון; זאת משום שהגידול בסד"כ החרמ"ש נעשה בשלב ראשון בלי להגדיל בהתאם את מספר הזחל"מים התקינים, שהיו חיוניים להפעלתו. בין סוף 1957 לסוף 1959 גדל מספר הזחל"מים התקינים מ-591 ל-788, בהשוואה ל-1,400 שנדרשו לסד"כ.¹³² מחירים של הזחל"מים היה נמוך מאוד - נמוך אף ממחירה של משאית¹³³ - ובכל זאת צה"ל התממה בהצטיידות בהם, ומספרם זינק רק בתקופת כהונתו של רבין כרמטכ"ל.

בנוסף לחל"מים, היו החטיבות הממוכנות החדשות זקוקות ללוחמי חרמ"ש. את חלקם ניתן היה להשיג באמצעות הסבה של גדודי חי"ר במילואים; אולם הייתה הבנה כי פתרון זה באבזני¹³⁴ וחד-פעמי, ולכן הוכר הצורך במסגרת חרמ"ש סדירה להזנת מערך המילואים. בקיץ 1958 עלתה, ונדחתה, אפשרות

131 נקודות שעלו בביקור הרמטכ"ל לסקוב בפו"ם, 9 במאי 1959, א"צ 85/799/60. לעקרונות הפעלת האוגדה ראו מסמך רע"ן תו"ל (אהרון דוידוי), **אוגדת שתי שריון**, מאי 1959, א"צ 9/697/60. בתיק זה מצוי מסמך מעניין נוסף שחיבר דוידוי: **סקירה היסטורית על התפתחות האוגדה**, 1 באפריל 1959. ראו גם מסמך ללא תאריך, **נקודות דגש בתפעול האוגדה המשורינת**, א"צ 76/751/61.

132 ברזנר, **אש לפני תלך**, עמ' 99. מספר הזחל"מים הבלתי תקינים עלה באותה תקופה מ-217 ל-504. לפי מסמך לשכת הרמטכ"ל, **הצעה לחלוקת זחל"מים במסגרת המצאי הקיים**, 3 באוגוסט 1958, א"צ 34/62/61, עמד המצאי על 808, ממנו יש להותיר 10% כרזרבה; כך שאפשר לחלק ליחידות 728 בלבד. הרמטכ"ל הציע לתת 170 לכל חטיבת שריון (מהם 28 לכל גדוד טנקים ו-48 לכל אחד משני גדודי החרמ"ש שהיו אמורים להיות בכל אחת משלוש חטיבות השריון) ורק ארבעה זחל"מים לכל אחת מ-14 חטיבות החי"ר. שלושה שבועות מאוחר יותר, ב-24 באוגוסט 1958, דווח על הזמנת 600 זחל"מים נוספים, אולם ב-24 בנובמבר דווח למטכ"ל כי נרכשו 440 בלבד.

133 זחל"ם משומש עלה כ-2,000 דולר, בעוד מוביל טנקים משומש עלה יותר מ-13 אלף דולר ומשאית 6X6 עלתה יותר מ-10 אלף ל"י. נתונים מתוך מסמך ללא ציון מחבר, **דוגמאות של מחירי ציוד מתוך הרכש**, 10 במאי 1961, א"צ 1/48/64.

134 בשל חוסר ההתאמה בין מבנה גדוד החי"ר למבנה גדוד החרמ"ש, משמעות הסבה של גדוד חי"ר הייתה נטילת חלקים ניכרים ממנו, תוך השארת נתח נכבד, שכבר לא היה יכול לתפקד כגדוד, ואין מה לעשות איתו בגדוד החרמ"ש.

להסב את גודד הנח"ל המוצנח (שמספרו אז היה 88) לחרמ"ש.¹³⁵ בהמשך הציעו באג"ם שלושה פתרונות: הקמת גודד שלדי בעל מסגרות להסבת פלוגות מילואים; הקמת גודד חרמ"ש מלא, אליו יסופח גם צוות הסבה לפלוגות מילואים; והקמת גודד חלקי שאליו יצורף צוות הסבה. מחסור בכוח אדם סדיר חייב פירוק גודד מ"גולני" כדי לקיים את האפשרות השנייה, ולכן רבין התנגד לה, בטענה ש"יש גבול שאפשר להוריד את החי"ר. החי"ר הוא מבחינת כ"א העיקר של הצבא. היום הבעיה היא שחיסלנו את הבא"פים. אין צמיחה של כוח אדם מקצועי, אין צמיחה של פיקוד [...] אלא בתוך הצבא הסדיר". ועוד הוסיף ואמר: "צה"ל עושה את חשבון העדיפות, הוא צריך לעשות אותו, אבל אי אפשר לבטל ולמחוק ולהראות זלזול בחי"ר".¹³⁶ ראש המחלקה לתפקידי מטה, רחבעם זאבי, אמר שיש במילואים 61 גודדי חי"ר מהם 26 גודדי חק"ש, ולכן צריך להשאיר חטיבת חי"ר סדירה כ"אב-טיפוס". לדבריו, אם יבוטל גודד - כבר לא יקימו אותו מחדש, כי החי"ר אינו במקום גבוה בסדר העדיפויות. בסופו של דבר, רוקן גודד 51 מ"גולני" מרוב לוחמיו והפך זמנית לגודד שלדי.¹³⁷ הגדוד הושלם כגודד מלא במהלך שנת 1960/1961.

השינויים בסד"כ היבשה בשנים הבאות

במהלך כהונתו של לסקוב נקלטה בצה"ל פלוגה אחת בלבד של טנקים כבדים מסוג צנטוריון (שאר הטנקים שנרכשו נכנסו לשימוש רק בשנת 1961). גם בתקופת יורשו, צבי צור, היה הגידול בסד"כ המשוריין מתון מאוד והסתכם בהשלמת חטיבה משורינת אחת (200) ובתחילת ארגון חטיבה נוספת (520). ההשקעה בשריון עד לשנת 1964 הייתה נמוכה ולא אפשרה הגדלה משמעותית של מספר הטנקים. לאחר מערכת סיני היו בידי צה"ל כ-650 טנקים ומשחיתי טנקים, שחלקם נתפסו שלל, אם כי רבים מהם לא היו כשירים וחלקם לא נכנסו מעולם למערך.¹³⁸ רכש הטנקים בשנים 1958-1964 נפל במידה רבה ממה שתוכנן על פי תוכניות ההתעצמות הרב-שנתיות "בני יעקב" ו"חשמונאים";¹³⁹ וכך, יותר משבע

¹³⁵ ראו למשל, דברי אברהם יפה ועודד מסר שתמכו בהצעה, ואת דברי בנימין גיבלי ומאיר זורע, שהסבירו את הקשיים הכרוכים בה, בישיבת מטכ"ל, 24 באוגוסט 1958.

¹³⁶ דברי רבין בישיבת מטכ"ל, 12 בינואר 1959.

¹³⁷ הצעד גרם למפקד הגדוד, אברהם (אלברט) מנדלר, לעבור לשריון.

¹³⁸ לנתון בדבר מספר הטנקים, ראו דברי דיין בישיבת מטכ"ל, 3 בינואר 1957, ודברי דיין ועודד מסר בישיבת מטכ"ל, 16 בינואר 1957.

¹³⁹ גרינברג, **חשבון ועוצמה**, עמ' 197.

שנים מאוחר יותר, בראשית 1964, היו במערך 692 טנקים, מהם רק 139 טנקי שוט והשאר שרמן (רובם משודרגים) ו־אִי־אֶם־אֶקס־13.¹⁴⁰ כמו כן היו בשימוש 101 משחיתי טנקים, שהערכת יעילותם הייתה כה נמוכה, עד שהם הוחלפו בטנקי שרמן בלתי משודרגים, בעלי תותח נחות, עוד לפני מלחמת ששת הימים. גם איכותם, כושר פעולתם ורמת אחזקתם של הטנקים, למרות השיפור המתמיד, נשארו ברמה נמוכה בהשוואה לזו שאליה הגיעו בשנים הבאות.¹⁴¹

הרכב סד"כ היבשה של צה"ל בין מערכת סיני למלחמת ששת הימים¹⁴²

5.6.1967	1.1964	2.1960	12.1956	
4	3	3	3 ¹⁴³	אוגדות
4 ¹⁴⁶	9	9 ¹⁴⁵	12 ¹⁴⁴	חטיבות חי"ר
3	2	1	1	חטיבות צנחנים
5 ¹⁴⁸	1	1	1 ¹⁴⁷	חטיבות מרחביות
6 ¹⁵¹	5 ¹⁵⁰	3	3 ¹⁴⁹	חטיבות משוריינות
4 ¹⁵²	3	3	0	חטיבות ממוכנות
15-13 ¹⁵³	13	10	3	גדודי חרמ"ש
12 ¹⁵⁶	12	12	8 ¹⁵⁵	גדודי טנקים באיכות נמוכה ובינונית ¹⁵⁴
9 ¹⁵⁹	3	0.33 ¹⁵⁸	0	גדודי טנקים באיכות גבוהה ¹⁵⁷
כ־1,300 (1,093)	מעל 800 (כ־790)	כ־650 ¹⁶² (כ־580)	כ־650 ¹⁶⁰ (כ־220) ¹⁶¹	טנקים ומט"נים בארץ (מהם כשירים ומאוישים ביחידות)

¹⁴⁰ דברי משה גורן בכנס ספ"כ, 28 במארס 1963 ו־11 במארס 1964; דברי רבין וגורן בישיבת מטכ"ל, 1 ביולי 1963. לפי גרינברג, בשנים 1957-1963 הגיעו לארץ 97 טנקי שרמן, 139 טנקי צנטוריון, ארבעה טנקי אִי־אֶם־אֶקס־13 ו־80 מט"נים; ראו: גרינברג, חשבון ועוצמה, עמ' 176. כמו כן הגיעו באותה תקופה 40 תומ"טים 105 מ"מ ו־40 תובות של תומ"טים.

¹⁴¹ דווקא לטנקים מהסוגים המתקדמים יחסית היו כמויות תחמושת מוגבלות ביותר; לטנקי השרמן המצוידים בתותח 105 מ"מ צרפתי (M-51) לא הייתה אפילו "בטן" תחמושת אחת. גם לטנקי הצנטוריון המצוידים בתותח 105 מ"מ בריטי הייתה תחמושת מעטה, והמחסור היה חמור במיוחד בתחמושת נפיצה. רמת האחזקה הנמוכה גרמה לחוסר אמון בטנקי הצנטוריון. על הרמה הנמוכה של התותחנות ובקרת האש מעידות התוצאות הדלות בתקרית שאירעה ב־3 בנובמבר 1964 בתל דן.

¹⁴² המקורות המרכזיים לנתונים המופיעים בטבלה הם: ברזנר, **אש לפניו תלך** וכן: יצחק רבין, **סקירה תקופתית 1 בינואר 1964 - 31 בדצמבר 1967**, א' צ 48/83/68 (להלן: רבין, **סקירה תקופתית**).

- 143 מהן, אוגדה 36 הייתה חסרה כוח אדם ואמצעים, לא תורגלה בתרגיל אוגדתי מלא ולא הייתה כשירה ללחימה
- 144 חטיבות 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18.
- 145 בהשוואה למצב בשלהי 1956, חטיבות 6, 10 ו-18 הוסבו לממוכנות (6 שינתה את מספרה ל-14, ו-18 שינתה את מספרה ל-45), וחטיבה 17 שינתה את מספרה ל-5, אולם נותרה חטיבת חי"ר.
- 146 חטיבות 1, 9 (בהסבה לממוכנת, ללא זחל"מים), 11 ו-99 (לשעבר 12).
- 147 חטיבה 16 הייתה החטיבה המרחבית היחידה באותה עת, אולם לאור הסד"כ הגדול שלה (ארבעה גדודי חי"ר בחטיבה ועוד ארבעה גדודי חק"ש במחוז ירושלים ובפרוזדור), היא הייתה גם חטיבת חי"ר מתמרנת לכל דבר. לא נכללו בטבלה יחידות חק"ש שהוגמ"ה, שלא היו מיועדות ללחימה ניידת ואוישו בכוח אדם מבוגר.
- 148 חטיבות 2, 3, 4, 5 ו-16.
- 149 מהן אחת (37) לא היתה מלאה.
- 150 מהן אחת (520) בשלבי הקמה.
- 151 חטיבות 7, 37, 60 (לשעבר 27), 200, 520 וכן חטיבה 401 בשלבי הקמה, שלא פעלה כחטיבה במלחמה.
- 152 חטיבות 8, 10, 14 ו-45.
- 153 עשרה גדודים בחטיבות ממוכנות, מהם שניים (בחטיבה 9) בלי זחל"מים ועוד חמישה בחטיבות משורינות.
- 154 בטנקים מסוג שרמן או אי-אקס-13.
- 155 רובם בסד"כ חסר.
- 156 גדודים בחטיבות משורינות, ארבעה בחטיבות ממוכנות וארבעה גש"פים. במלחמה הופעלו ארבע פלוגות טנקים במסגרת שלושה צק"גים מאולתרים, אולם פלוגות הטנקים נלקחו מגדודים אחרים ואין לראות בהן גדוד נוסף.
- 157 מצוידים בטנקים מסוג שוט או מגח.
- 158 בגדוד 82 הייתה פלוגת שוט אחת בתחילת שנת 1960, ורק בשנת 1961 הגיע הגדוד לסד"כ של שלוש פלוגות שוט, מהן אחת במילואים.
- 159 בנוסף היו פלוגות טנקי שוט שצורפו לחטיבה 10 ולחטיבה 37.
- 160 מעל 400 טנקי שרמן, שחלקם נתפסו שלל בסיני, 180 טנקים קלים אי-אקס-13, 21 מט"נים אקס-10, ומעל 40 מט"נים ארצ'ר ו-20 טנקים מסוג טי-34 שנתפסו שלל, והיו מחשבות להכניסם לשימוש. בנוסף היו 91 שריוניות מסוג סטגהאונד, חמושות בתותח, שרובן לא הושמשו. לגבי הרק"ם שנתפס שלל במערכת סיני, ראו: מאור לוי, **טנקי השלל האחרים**, האוניברסיטה העברית (עבודת מ"א), 2017.
- 161 לפי ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 11, 41, היו 224 טנקים מאוישים במבצע "קדש" ו-212 טנקים ומט"נים כשירים לשימוש בדצמבר 1956.
- 162 כ-400 טנקי שרמן, 180 טנקים קלים אי-אקס-13, 16 טנקי צנטוריון, 51 מט"נים אקס-10. בקיץ 1960 הגיעו לארץ עוד 50 מט"נים, שרובם לא היו חמושים. טנקי צנטוריון נוספים החלו להגיע בדצמבר 1960, בקצב של חמישה בחודש.

רק בשנים 1965-1967, בתקופת כהונתם של רבין כרמטכ"ל ושל ישראל טל כמפקד גיסות השריון, ניכרת העדפה ברורה בפועל של רכיב הטנקים, שגדל בכמותו ובאיכותו. האישיות החשובה ביותר בתהליך הייתה אולי לוי אשכול אשר מנע, כשר אוצר, את הגדלת תקציב הביטחון, וכשר ביטחון וראש ממשלה (החל ביוני 1963) - הגדיל באופן משמעותי את היקף הרכש והביא לעסקאות גדולות של טנקים כבדים עם ארה"ב ובריטניה. במלחמת ששת הימים כבר היו לצה"ל 1,300 טנקים, גם אם לא כולם היו כשירים, מהם שיעור ניכר של טנקי שוט ומגח.¹⁶³ בנוסף, ניכר בתקופה זו שיפור רב בכושר התותחנות¹⁶⁴ וברמת האחזקה, והוגדל במידה משמעותית מלאי התחמושת. בשנים אלה פותחה בגיסות השריון תורת לחימה שבה מילאו הטנקים תפקיד הולך וגדל, גם במשימות שהיו מיועדות עד אז לחי"ר כמו הבקעה של מערכים מבוצרים. בתקופה זו הפכו מרבית חטיבות החי"ר לחטיבות מרחביות המיועדות להגנה בלבד או לחטיבות ממוכנות. אולם גם בתקופה זו ההתעצמות היבשתית לא הייתה מוגבלת לשריון. באותה עת הוגדל במידה ניכרת סד"כ החי"ר המוצנח (הוקמו גדוד סדיר שלישי וחטיבה שלישית), החרמ"ש קיבל אמצעי לחימה משופרים (תותחי 20 ו-90 מ"מ על זחל"מים), סד"כ הארטילריה בקוטר 155 מ"מ הוסב למתנייע, והחלה הצטיידות במרגמות 160 מ"מ.

סיכום

מקובל לטעון כי במקרים רבים, במיוחד לאחר ניצחון, מתכוננים צבאות למלחמה הקודמת. ניתן לטעון כי כפי שאחרי מלחמת העצמאות ציפו בצה"ל למלחמה ארוכה וסטטית שתיסוב סביב כיבוש משלטים והחזקתם ושבה יישא החי"ר בעיקר הנטל - כך אחרי מערכת סיני התכוונו למלחמת תנועה קצרה ומהירה שבה ימלא השריון תפקיד מרכזי, ונדמה כי ההתרחשויות במלחמת ששת הימים תרמו לסברה זו. אך בחינת ההתנהלות בשני המקרים מגלה כי תהליך בניין הכוח של צה"ל היה מורכב יותר.¹⁶⁵

¹⁶³ רבין, **סקירה תקופתית**.

¹⁶⁴ על השיפור ברמת התותחנות ראו, למשל, ראיון של רבין עם אבי שליים (נערך בשנת 1982): **עיונים** 8, 1998, עמ' 679-680.

¹⁶⁵ שלוש הפסקאות הבאות, העוסקות בתקופה שעד 1956, מסכמות מחקר קודם שלי על חיל הרגלים בשנים 1949-1956.

הגישה שרווחה בצה"ל בתקופה שעד מערכת סיני מוצגת בידי אנשי שריון, המקבלים את גרסתם של לסקוב וזורע לגבי האירועים כ"שמרנית" או "ספקנית"¹⁶⁶ בשל אי-ההכרה, לכאורה, ביכולתו ובחשיבותו של השריון והדבקות בקיומו של מערך נרחב של חטיבות חי"ה. אך לדעתי הגישה שהנחתה את קבלת ההחלטות בצה"ל בתקופה זו לא הייתה שמרנית אלא מעשית ומחושבת. בצה"ל פותחה דוקטרינה שהביאה לידי ביטוי את לקחי מלחמת העצמאות ומלחמת העולם השנייה, והתאימה לתנאי הזירה, הרכבו של צה"ל והתחזיות לגבי אופיה של המלחמה העתידית. היו אחדים, כגון יצחק שדה וישראל בר, שראו את ההתבססות על צבא מיליציוני-עממי כערך שהשתלב באידאולוגיה רחבה יותר, אך השפעתם של אלה בצה"ל הייתה מצומצמת ומוגבלת בעיקר לשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות. בהמשך, קיומן של מספר גדול של עוצבות חי"ה, משולבות במערך הגמ"ר, נחשב חיוני להתמודדות מול הנחת הגרוע ביותר - תרחיש "מקרה הכל" שבו יתקפו מדינות ערב את ישראל בהתרעה קצרה. הקמתן של עוצבות משוריינות הייתה משפרת את כושרו ההתקפי של צה"ל, שהיה חשוב במיוחד במסגרת האפשרויות של "מכה מקדימה" או "מלחמת מנע", אך התקציב ומקורות הרכש שהיו נחוצים להקמת עוצבות כאלה לא היו בנמצא. החשש מפני השריון של צבאות ערב מלמד כי גם לפני המערכה היו מודעים בצה"ל ליכולותיו הרבות, ועקרונות הפעלת השריון משנת 1949, כמו גם אופן הפעלתו בתרגילים, מעידים כי היתרונות שבהפעלתו במרוכז היו ידועים. אך עד להגעת משלוחי הטנקים מצרפת במחצית השנייה של שנת 1956 לא היה אפשר לבנות את השריון כ"חיל הכרעה". בשל כך נאלץ צה"ל לתכנן השגת הכרעה באמצעות הכוח הקיים, שהתבסס על עוצבות רגלים.

מפקדי צה"ל הכירו בכך שעל מנת למצות את יכולתן של חטיבות החי"ר יש צורך לספק להן סיוע משוריין, באמצעות הכפפת טנקים לסיוע צמוד והגנה נ"ט וזחל"מים לתובלת גייסות בשדה הקרב. לסקוב, שהיה מודע גם הוא לחשיבותו של הסיוע המשוריין לעוצבות החי"ר, ניסה כסגן רמטכ"ל בשלהי 1955 להביא לשילוב אורגני של שריון בעוצבות החי"ה; אך לאחר מינויו למפקד גיסות השריון כחצי שנה מאוחר יותר, שינה את עמדתו ואימץ גישה שהייתה למעשה מיושנת יותר מזו של ה"שמרנים", בהתבססה על ניסיון ראשית מלחמת העולם השנייה ולא של סופה. חשיבותו של הסיוע המשוריין באה לידי ביטוי במספר מקרים

166 טל, **ביטחון לאומי**, עמ' 135; ברזנר, **סוסים אבירים**, עמ' 13.

במערכת סיני. חטיבות חי"ר שאליהן סופח שריון, למשל חטיבה 11 ברצועת עזה וחטיבה 1 ברפיח, הצליחו במשימות הבקעה של מתחמים מבוצרים וכיבוש אזורים בנויים תוך שמירה על שיעור אבדות נמוך.

לאחר מערכת סיני היו העומדים בראש צה"ל וההנהגה הפוליטית-ביטחונית מודעים לנסיבות המיוחדות של המערכה, ולא התכוונו לחזרה על אותו מתווה. הנחת העבודה, במסגרת מגמת ההתכונות למקרה החמור-הסביר, הייתה כי בפעם הבאה עלולה ישראל להילחם ביותר מחזית אחת, בלא תמיכה של מעצמה, בלא שליטה אווירית מובטחת וגם בלא ביטחון כי לצה"ל תהיה אפשרות ליוזמה התקפית. אמנם בהצהרות ששרטטו קווים אדומים הוצגה אפשרות של הנחתת מכה ראשונה גם בלא יוזמה צבאית מצד מדינות ערב, ואמנם תרחיש זה התממש לבסוף בשנת 1967, אך ההנחיות של הדרג המדיני, שהתקבלו גם על הדרג הצבאי, התבססו על ההנחה שצה"ל חייב להיות מוכן גם לספיגת מכה ראשונה. יתר על כן, בראשית שנות השישים רבים בצה"ל עדיין העדיפו לנהל שלב ראשון הגנתי לפני מעבר להתקפה. בלחימה הגנתית שכזו היה לחי"ר תפקיד חשוב בתפיסת מערכי הגנה קבועים ובהגנה על שטחים חיוניים.

בדומה להצהרות שנשמעו בראשית מלחמת העולם השנייה, לאחר ההצלחות הגרמניות, כך היו שהספידו את חיל הרגלים עוד במהלך מערכת סיני ומייד אחריה. אך לאחר בחינה מדוקדקת יותר של לקחי המערכה, הצרכים הביטחוניים, מתווי המלחמה האפשריים והיכולת לעריכת שינויים במערך הכוחות, התברר כי גם בעתיד ימשיך חיל הרגלים לסוגיו למלא תפקיד מרכזי. החרמ"ש נחשב חיוני בתוך עוצבות השריון והמשיך להוות כמחצית מכוחן; עוצבות הצנחנים הוכרו כאמצעי היכול לסייע להשגת הכרעה מהירה; חיל הרגלים הרגיל, "הקלאסי", איבד אמנם מזוהרו, אך המשיך להיחשב האמצעי המתאים ביותר להבקעת מערכים מבוצרים - שלב חיוני בהשגת ההכרעה בשלוש החזיתות שבהן היה צפוי צה"ל להילחם - ואכן מילא תפקיד זה במספר קרבות במלחמת ששת הימים.

בתקופה שמייד אחרי מבצע "קדש" הייתה ציפייה כי המלחמה הבאה לא תהיה בהכרח בדרום, אלא עשויה בסבירות גבוהה להיערך בצפון הארץ או במרכזה, מול צבאות שאינם ממוכנים, ומטרת המלחמה עשויה להיות כיבוש שטח והחזקתו. בהתאם, הוכר כי עדיין יש צורך בחיל רגלים במגוון משימות, כולל התקפיות. בהתאם כל נעשה ניסיון לשפר את היכולת ההתקפית של החי"ר. מאוחר יותר, בין השאר בשל הקמת קע"ם והתעצמות צבאה, התגבשה תמונה לפיה המלחמה הבאה תוכרע בחזית הדרום עם השמדת הצבא המצרי,

ולהתמודדות בין עוצבות שריון יהיה מקום מרכזי במערכה. אבל גם במלחמה כזו - הניחו בצה"ל - עדיין יש צורך נרחב בחי"ר לסוגיו לשם הבקעת המערכים בקדמת סיני ולפתיחת הצירים, החזקת "בסיס מוצק" בזמן קרב השריון בשריון, כיבוש שטחים בנויים, הבקעת מערכי הגנה בעומק, חסימת צירי נסיגה והיערכות להגנה לאחר סיום הקרבות.

בשל כך גם חסידי ריכוז השריון הכירו בצורך בגדודי חרמ"ש במסגרת העוצבות המשוריינות ובהגדלת סד"כ החי"ר המוצנח, בעוד מתנגדיהם ניסו והצליחו לשמור על קיומן של חטיבות החי"ר העצמאיות.

בניגוד לתפיסה המקובלת, לדעתי - בתקופה שמייד אחרי מערכת סיני, "בעלי הגישה הספקנית" דווקא לא "מיהרו להכיר בטעותם". משה דיין, מאיר עמית, צבי צור ויצחק רבין, אם לציין רק כמה מהדמויות המרכזיות בצה"ל באותה תקופה, פסלו ניסיונות לאיגוד השריון בדיוויזיות קבועות והעלו הצעות לפיזור הטנקים בין חטיבות החי"ר, בניגוד לרצונם של חסידי השריון.

חטיבה 202 באימונים, 92 באוגוסט 7591, אוסף במחנה, ארכיון צה"ל

ברזנר עמד על כך שהביטוי המעשי של השינוי בסדרי העדיפויות לא החל מייד לאחר מערכת סיני, אלא רק בתקופת לסקוב:

בשנים שלאחר מלחמת סיני ניצב כנגד פיתוח השריון המחסור התקציבי שממנו סבל צה"ל, שמנע את פיתוח הסד"כ וגרם להתמקדות במילוי הפערים באיוש הטנקים הקיימים. שינוי מהותי בהיקף השריון החל בכהונתו של הרמטכ"ל רב־אלוף חיים לסקוב, שעוד לפני מלחמת סיני ראה בשריון את כוח ההכרעה העיקרי ביבשה. בהובלתו, צומצם מערך החי"ר ונוספו חטיבות ממוכנות לסד"כ. בד בבד המשיך שיפור כוח האש של טנקי שרמן הקיימים והחל שיפור ניידותם. גולת הכותרת באותו זמן היתה תחילת רכישת טנקי סנטוריון מבריטניה.¹⁶⁷

במהלך כהונתו של לסקוב כרמטכ"ל, בשנים 1958-1960, התעצם החרמ"ש יותר מאשר הטנקים. אפשר לנסות ולהסביר את הדגש על החרמ"ש ברצון ליצור כוח משוריין מאוזן, אולם נראה כי לחוסר ההצלחה בהצטיידות בטנקים מתקדמים ובהקמת דיוויזיות קבועות היה משקל מסוים בהחלטה על פיתוח החרמ"ש. בנוסף, הגידול בסד"כ החרמ"ש נעשה בשלב ראשון בלי להגדיל בהתאם את מספר הזחל"מים התקינים, שהיו חיוניים להפעלתו.

בד בבד עם הגדלת סד"כ החרמ"ש פותחה במה"ד תורת לחימה הרואה מקום מרכזי לחי"ר לסוגיו במיתארי הקרב השונים, הן בהגנה והן בהתקפה, בהתמודדות מול מערכי ההגנה שהחלו להיבנות לפי "הדוקטרינה הסובייטית". בראשית שנות השישים עדיין הייתה הגישה ההגנתית-התקפית נפוצה, ולעיתים אף דומיננטית בקרב חברי המטכ"ל, והפתרון המועדף להתמודדות מול השריון המצרי הייתה משיכתו למארב, שבו יש משמעות רבה ל"בסיס המוצק" המחוזק בידי חי"ר או חרמ"ש המצוידים באמצעי נ"ט.¹⁶⁸ בהתאם לתפיסה זו, הושקעו בתקופה הנידונה משאבים ניכרים באמצעי נ"ט שונים.

במלחמת ששת הימים באו לידי ביטוי שתי תפיסות שונות, שניתן להדגימן באמצעות פעולותיהן של אוגדות שרון וטל. בעוד שרון הפעיל כוח

167 ברזנר, **אש לפניו תלך**, עמ' 321-322.

168 ראו במיוחד: דיוני מטכ"ל בתיק "מתתיהו", אפריל 1961, המוזכרים לעיל.

מאוזן שכלל מרכיב חי"ר גדול, בהתאם לתורה שפותחה במה"ד בראשית שנות השישים, הרי שטל הפעיל את אוגדתו, שהייתה ממוכנת כולה וכללה טנקים איכותיים רבים, תוך יישום תורת הלחימה שפיתח בשלוש השנים שקדמו למלחמה, אשר שמה דגש רב על מרכיב הטנקים. הצלחת השריון במלחמת ששת הימים מציינת את סיומו של תהליך שינוי ארוך במעמדו של חיל הרגלים, מ"אח בכור"¹⁶⁹ לשותף זוטר, שהזנחתו באה לידי ביטוי במלחמת יום הכיפורים.

---

169 כך תיאר משה דיין את חיל הרגלים בכנס של חטיבת "גולני", 14 ביוני 1956.

תקציר

בשלהי 1953, ערב פרישתו הזמנית מן הממשלה והליכתו לשדה בוקר, הציג דוד בן-גוריון בפני הממשלה את האלוף משה דיין כמועמדו לתפקיד הרמטכ"ל. זאת לאחר שהרמטכ"ל הקודם, רב אלוף מרדכי מקלף, ביקש לסיים את שרותו הצבאי לאחר שנה אחת בלבד בתפקיד. בן-גוריון הדגיש את נסיונו הצבאי והמדיני העשיר של דיין, ואת אומץ הלב והתושיה שגילה בקרבות במלחמת העצמאות. למרות זאת, התגבשה בממשלה אופוזיציה משמעותית מאוד נגד מינויו של דיין כרמטכ"ל. שלושה טיעונים מרכזיים הועלו נגד מועמדותו: א. הרקע הפוליטי-מפלגתי שלו. דיין היה חבר מפא"י, ואף מועמד לכנסת הראשונה במקום העשירי ברשימה. ב. אופיו הבלתי מרוסן יוצר סיכון רב שיפעל עצמאית שלא על פי הנחיות הדרג המדיני. ג. אין להשלים עם כך שרמטכ"ל (מרדכי מקלף) מכהן שנה אחת בלבד בתפקידו, ויש צורך לעשות מאמץ מרוכז כדי לשכנע אותו להמשיך בתפקידו. בסופו של דבר החליטה הממשלה לבקש ממספר שרים להיפגש עם מקלף כדי לשכנע אותו להמשיך בתפקידו. מאמצי השכנוע לא הועילו, והממשלה אישרה את מועמדותו של דיין כרמטכ"ל ברוב קולות. תהליך מינויו של דיין כרמטכ"ל נסקר במסגרת מחקר זה באורח מפורט, תוך הסתמכות על מקורות ראשוניים רבים. להערכתנו, הוא מעיד על כך שהתפיסה המקובלת בדבר מעמדו הסמכותי "הכל יכול" של בן-גוריון בממשלה עומדת בסימן שאלה כבד. מעבר לכך, במבט היסטורי, על רקע תפקידו המכריע של הרמטכ"ל במדינת ישראל והשפעתו הרבה החורגת בהרבה מן המימד הבטחוני צבאי, על מארג החיים במדינת ישראל, מעלה המחקר את השאלה האם לא ראוי היה לשתף גופים נוספים, ובראשם הכנסת, בתהליך הבחירה של הרמטכ"ל.

הדיונים לקראת מינוי משה דיין לרמטכ"ל - נובמבר-דצמבר 1953 - רקע, מהלכים ולקחים

זכי שלום¹

מבוא

בשלהי שנת 1953 הודיע דוד בן-גוריון לחברי הממשלה על רצונו לפרוש מן הממשלה לתקופת זמן מסוימת שאותה לא הגדיר במדויק. באותו עיתוי הוא ביקש למנות את אלוף משה דיין לרמטכ"ל. במחקרים שפורסמו עד כה הוצגה סוגיית מינויו של דיין לרמטכ"ל ככזו הנתונה לשיקול דעתו הבלעדי של ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון.² בספרו האוטוביוגרפי התייחס דיין למינויו זה כאל מהלך טבעי והתעלם מן המאבק שקדם לו. "מינויי

1 פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי שלייד אוניברסיטת תל אביב, ומרצה בכיר במכללה האקדמית אשקלון. המחבר מבקש להודות לבן ציון בורוכוביץ, עמית עולמי, יפים מגריל, מיכל בקשיו בן מירו שסייעו לו במחקר.

2 יחיעם ויץ כתב בהקשר זה: בערב התפטרותו ממש מינה בן-גוריון את משה דיין לרמטכ"ל הרביעי של צה"ל ואת שמעון פרס בן השלושים למנהל הכללי. יחיעם ויץ, "אל הפנטזיה ובחזרה: מדוע החליט בן-גוריון לרדת לשדה-בוקר", **עיונים בתקומת ישראל** 8, 1998, עמ' 302 (להלן: ויץ, **אל הפנטזיה ובחזרה**). גם בעיתונות לא הופיעו ידיעות על המחלוקת הקשה שקדמה למינוי. "הארץ" הסתפק בקביעה שהממשלה אישרה את מינויו של אלוף משה דיין לרמטכ"ל. **הארץ**, 2 בדצמבר 1953, עמ' 1. ראוגם: "מר ד. בן גוריון נפרד מרב-אלוף מ. מקלף ומסר את נס הרמטכ"ל לרב-אלוף משה דיין", **הארץ**, 7 בדצמבר 1953.

לרמטכ"ל, הוא כתב, "לא בא לי במפתיע. ידעתי שמקלף עומד להתפטר וכי בן גוריון רואה בי את מחליפו. גם מבחינת הקידום הצבאי לא היה בכך משום קפיצת דרך. את העניינים המדיניים הכרתי מהשתתפותי במשא ומתן על שביית הנשק ומן העבודה עם מנגנון האו"ם. פיקדתי על [חזית] הדרום, על הצפון ועל ירושלים, ולאחרונה הייתי שנה שלמה ראש אג"ם".³ המקורות שנחשפו בשנים האחרונות לעיון הציבור, ובעיקר דיוני הממשלה וועדת החוץ והביטחון של הכנסת, מציינים תמונה שונה של מהלך המינוי. מתברר שהייתה לבן-גוריון בעניין זה אופוזיציה חזקה ורחבה למדי שהקשתה עליו לממש את המינוי. מאמר זה יבחן את הרקע למינויו של דיין לרמטכ"ל, את המהלכים לקראתו ואת ההשלכות של מינוי זה.

רקע היסטורי

בישיבת הממשלה שנערכה ב־3 בדצמבר 1952 עמד על סדר היום נושא אחד בלבד: מינוי רמטכ"ל לצה"ל בעקבות התפטרותו של הרמטכ"ל השני לצה"ל, יגאל ידין. ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון דיווח לממשלה כי דחה את בקשתו הראשונה של ידין להתפטר, "כי איני רואה כל יכולת והצדקה לפרק שותפות הפעולה. האחריות שקשרה אותנו בשנות גורל אלו".⁴ בהמשך הרעיף עליו בן-גוריון, כהרגלו, שבחים רבים על תפקודו כרמטכ"ל. "שלוש שנים ומעלה", הוא כתב לידין, "כיהנת כראש המטה הכללי. בשלוש שנים אלה אורגן ואומן למעשה מחדש צבא ההגנה לישראל ונעשה לכוח הצבאי הראשון בחלק זה של העולם ולגורם המחנך והמלכד המרכזי באומה המתחדשת במולדת [...] כולם יודעים כמוני, מה חלקך אתה בפעולה עצומה ומבורכת זו, חלקך כיוזם מתכנן מבצע מכוון ומחנך [...] עוז רצונך ורוחך, היקף ראייתך ועומקה, תפיסתך המהירה והחודרת, ידיעותיך המעמיקות במלאכת הצבא ותולדותיה ומסירותך ונאמנותך שאין להן סייג ותנאי יצוקים בדפוסי צבא ההגנה לישראל ומהם יינק צבאנו גם להבא".⁵

3 משה דיין, **אבני דרך, אוטוביוגרפיה**, עידינים - ידיעות אחרונות ודביר, 1976, עמ' 116 (להלן: דיין, **אבני דרך**). ראו גם: אבי שליים, **קיר הברזל, ישראל והעולם הערבי**, ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2000, עמ' 107-114.

4 **פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג**, 3 בדצמבר 1952, עמ' 2, ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

5 **מכתבו של בן-גוריון אל ידין**, 4 בדצמבר 1952. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג). ראו גם: **מכתבו של בן-גוריון אל יגאל ידין**, 23 בנובמבר 1952, תיק התכתבויות, אב"ג. במכתב זה הוא מודיע לידין שאינו מקבל את בקשתו להתפטר מתפקידו.

אולם, לאחר שהתברר לו שידין נחוש בדעתו לפרוש, הוא נענה לבקשתו, "אם כי ידעתי כי העם כולו יקבל ידיעה זו בצער עמוק".⁶ ידין, אמר בן-גוריון, נימק את התפטרותו במניעים אישיים אותם סירב בן-גוריון לפרט בישיבת הממשלה, ובחוסר רצונו לבצע את תביעתו לקיצוץ נרחב בכוח האדם בצה"ל. "בן גוריון", כותב מרדכי בר-און, "סבר שניתן להסתפק בצבא סדיר בהיקף מרבי של 22 אלף חיילים. יגאל ידין סבר שקיצוץ קיצוני כל כך במצבת הצבא עלול להזמין את חידוש המלחמה, ולא יאפשר להבטיח את הגבולות".⁷ בן-גוריון סבר שידין בוחן את הדברים מנקודת מבט צרה, צבאית באופיה: "אינך רואה התמונה כולה כמו שהיא", כתב לו בן-גוריון: "א. בטחון המדינה אינו עומד על הצבא בלבד, אלא תלוי ביכולתה הכלכלית והכספית המקצועית והמוסרית של האומה. ב. אסור שכוחות הביטחון ייערכו מתוך הנחה שכל רגע יכולה לפרוץ מלחמה. מפני שאם הצבא יהיה ערוך כל הימים למלחמה, לא יוכל העם להיות ערוך למלחמה כאשר היא תפרוץ באמת. ג. אי אפשר וגם מזיק [לפעול] בלי סיכון מחושב".⁸

בדיעבד מתברר כי בן-גוריון לא שבע נחת מאופיו הזהיר של ידין ומן החששות שלו לקחת סיכונים במצבי עימות. הוא סבר שרמטכ"ל מחויב להפגין מידה רבה יותר של העזה. בדיונים שקדמו להכרזת המדינה היה זה ידין, הרמטכ"ל בפועל, שהעריך את סיכויי הניצחון ב-50% בלבד (פיפטי פיפטי", בלשונו).⁹ בישיבת מנהלת העם ב-12 במאי 1948 נשאל ידין לגבי יכולת העמידה מול צבאות מדינות ערב. "אם אני רוצה להיות מאוד זהיר", הוא ענה, "ברגע זה השאנסים [הסיכויים] שקולים מאוד. אם להיות יותר כנה, הייתי אומר שהיתרון שלהם גדול, אם כל הכת הזאת [מדינות ערב] תבוא להילחם בנו". בהמשך אמר ידין במפורש שרצוי היה לדחות את הכרזת העצמאות בחודשיים.¹⁰ בן-גוריון העריך, קרוב לוודאי, ובצדק, שהערכת מצב כזו הנשמעת מפי מפקד הצבא יש בה כדי לרפות את ידי הדרג המדיני המורכב, מן הסתם, מאזרחים חסרי ידע וניסיון צבאי.

6 פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג, 3 בדצמבר 1952, עמ' 2, א"מ.

7 מרדכי בר-און, **כשהצבא החליף מדיו פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2017, עמ' 33 (להלן: בר-און, **כשהצבא החליף מדיו**).

8 **מכתב בן-גוריון אל יגאל ידין**, 4 בספטמבר 1952, תיק התכתבויות, אב"ג.

9 אבי בראלי, "בלי הפחדות", **ישראל היום**, 16 במאי 2020.

10 **ישיבת מנהלת העם**, 12 במאי 1948, א"מ.

הערכת המצב של בן-גוריון נשמעה אופטימית יותר: "המערכה ההולכת ומסתיימת בשני שלביה הראשונים", אמר במועצת העם ב-4 במאי 1948, "יש בה לא מעט כדי לעודד אותנו. למרות מיעוט מספרנו, ולמרות מיעוט ההתכוננות שלנו, לא הפסדנו עד עכשיו אף נקודה אחת, והאויב לא הצליח לחדור לאף ישוב אחד. לעומת זאת, נעזבו כמאה ישובים ערביים על ידי תושביהם. למעלה ממאה וחמישים אלף ערבים עזבו את ישוביהם ועברו למרכז הארץ או לארצות השכנות".¹¹ גם לאחר ההכרזה על הקמת המדינה ותחילת הפלישה הערבית נשמע בן-גוריון מודאג, אך הקרין יותר ביטחון מהערכות המצב של ידיו. "לפי שעה", הוא אמר בישיבת מועצת העם ב-19 במאי 1948, "השלטון באוויר נמצא בידי האויב [...] יש לנו יסוד להניח שמצב זה לא יימשך זמן רב [...] אבל ציבורנו לא נפחד [...] הייתי ברחוב בשעת ההפצה הראשונה [...] ראיתי את הציבור ולא מצאתי כל סימן של בהלה".¹²

גם במהלך המלחמה התגלה ידיו כאדם זהיר מדי לטעמו של בן-גוריון:

רק בשני מקרים נכנעתי לדעתו של ידיו, ועד היום אני מצטער [על כך] והוא מצטער [על כך]. הוא נוכח [לדעת] שאני צדקתי. זה היה בזמן שעוד לא הכרתי כל כך העניינים. [בתגובה על הצעות הפעולה של] הוא אמר: 'על גופי'. לא היה לי אומץ לב לאמר: 'לא'. אילו לא קיבלתי דעתו, כי אז רצועת עזה הייתה בידנו. הפעם השניה זה בדרך ירושלים. הערבים נכנסו לדיר אויב [כפר ערבי סמוך לשער הגיא]. חשבתי שצריכים לכבוש אותו עוד פעם. הוא [ידיו] עשה חשבון שאין לו כוחות. נכנעתי לו. אני בטוח שאפשר היה לכבוש עוד פעם את דיר אויב, אבל נכנעתי לו. ידיו היה רמטכ"ל מבריק, אבל יותר מדי זהיר. נחוצה זהירות. אבל נחוצה גם העזה. בלי העזה אי אפשר לנהל מלחמה. אי אפשר להעיז באופן פראי, אבל בלי העזה אי אפשר להצליח אף פעם.¹³

¹¹ **ישיבת מועצת העם**, 4 במאי 1948, א"מ. הרמטכ"ל דיין נתן גיבוי לדברים אלה: "בתקופה שממרח עד מאי 1948, [...] הצבא כילה למעשה את המלחמה בשטח ארץ ישראל, עם ערביי ארץ ישראל, לפני שפלושו צבאות ערב מהארצות השכנות ונכנסו לקרבות מכריעים. [הערבים] [...] נכשלו במלחמתם זו לפני התחלת המלחמה עם צבאות ערב". משה דיין, "משלב אל שלב", **מערכות** ל"ג, תשי"ט, עמ' 51. ראו גם: אורי מילשטיין, "מתגובה ליוזמה בשדה הקרב, מחצית אפריל 1948", **מערכות** 302-303, מארס-אפריל 1986, עמ' 44-53.

¹² **ישיבת מועצת העם**, 19 במאי 1948, א"מ. ראו גם: מאיר פעיל, "ממלחמה זעירה למלחמה סדירה", דצמבר-1947מאי 1948. **מערכות** נ"ט, אפריל 1972, עמ' 6-18.

¹³ **פרוטוקול** ישיבת הממשלה, יב/שכא, 27 בנובמבר 1960, א"מ.

בהמשך ביקש ראש הממשלה ושר הביטחון כי הממשלה תאשר הקצאת משאבים למילוי בקשתו של ידין לצאת לחו"ל להשלמת עבודתו האקדמית: "בישיבת הממשלה", כתב בן-גוריון לשר האוצר, "מילאה הממשלה את ידי להבטיח ליגאל ידין למשך שנתיים לסיים עבודתו המדעית בחו"ל, עבודה שיש בה גם ערך מדעי וגם ערך צבאי".¹⁴ בהמשך, באורח מפתיע, הודיע בן-גוריון לשרים כי הוא נוכח לדעת שהעול המוטל עליו בגין הצורך למלא שני תפקידים כה תובעניים - ראש ממשלה ושר ביטחון - הוא "למעלה מכוח אנושי"; הוא רוצה לפצל את התפקידים. מנקודת ראותו, רק אדם אחד בצבא היה ראוי לקבל את תפקיד שר הביטחון. הוא לא נקב בשמו, אך ככל הנראה כוונתו הייתה לראש אג"ם, אלוף משה דיין. אולם אליבא דבן-גוריון, גם ידין וגם המועמד לתפקיד שר הביטחון ביקשו ממנו להוריד רעיון זה מסדר היום.¹⁵

עתה נותרה על הפרק שאלת מינוי רמטכ"ל חדש. בן-גוריון הבהיר כי הוא וידין הגיעו למסקנה, "גם לגופו של דבר וגם מטעמים פסיכולוגיים בצבא", שהמועמד הראוי ביותר לתפקיד הוא סגן הרמטכ"ל, מרדכי מקלף. "גיוסו" של מקלף לתפקיד לא היה קל, אמר בן-גוריון, רק לפני שנה הוא ביקש להשתחרר מן הצבא. כדי להניא אותו ממהלך זה, שוחח בן-גוריון עם אישתו של מקלף. בסופו של דבר סוכם כי הוא ייצא לשנתיים לימודים בבריטניה. ערב צאתו של מקלף ללימודים בלונדון, כתב לו בן-גוריון מכתב הפותח במילים "אלופי היקר". בהמשך הוא המזכיר את סירובו של מקלף לקבל עליו את הפיקוד על חזית המרכז במלחמת העצמאות "מתוך הנחה שאינך ראוי לכך". בן-גוריון הדגיש כי הוא רואה ביציאתו של מקלף ללימודים רק "הפסקה קצרה בשירותך המבורך בצבא ההגנה לישראל [...] הערכתי [את] רצונך לעסוק בחקלאות, אבל נועדת להיות חייל, ואיני מניח לרגע אחד שתברח מגורל חיידך [...] בטחון המדינה לא יוכל לוותר על איש כמוך".¹⁶

אך בקיץ 1952 שיגר בן-גוריון את שליחו הצבאי, נחמיה ארגוב, ללונדון כדי לשכנע את מקלף לשוב ארצה, וזה נענה לבקשה ושימש סגן רמטכ"ל. עתה הובא לידיעתו כי נבחר לתפקיד הרמטכ"ל: "הוא התחלחל", סיפר בן-גוריון,

14 מכתב בן גוריון אל שר האוצר, 8 בנובמבר 1953, אב"ג.

15 פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג, 3 בדצמבר 1952, עמ' 3, א"מ.

16 מכתב בן גוריון אל מרדכי מקלף, 1 בינואר 1952, תיק התכתבויות, אב"ג.

"הוא אינו רוצה להישאר בצבא. יש לו לזאת טעמים אישיים ומשפחתיים. הוא רוצה להיות חקלאי".¹⁷ בסופו של דבר הסכים מקלף לקבל עליו את התפקיד למשך שנה, וביקש שבן-גוריון יתחייב בפניו שעוד שנה יהיה חופשי. בן-גוריון סירב לתת התחייבות מפורשת בהקשר זה והציע למקלף להמתין ולראות מה יהיו ההתפתחויות המדיניות והביטחוניות בזירה האזורית והבין-לאומית במהלך שנה זו.

ב-3 בדצמבר 1952 העביר בן-גוריון מכתב למקלף ובו נתן ביטוי רשמי למינויו כרמטכ"ל: "ברכתי האישיית לרגל תפקיד רב אחריות זה", כתב לו.¹⁸ ימים ספורים לאחר מכן ציין ראש הממשלה כי ההתחייבות לשנה אחת בלבד "מטילה עלי חובה לדאוג למחליף בעוד שנה. אבל אין אני יכול עדיין לחתום על דברייך כי בעוד שנה תהיה חופשי לעזוב אם תרצה בכך כי אינני יודע מה יתרחש השנה. ייתכן שאתה בעצמך תראה שאינך יכול לעזוב".¹⁹

איש לא הביע תמיהה על העובדה שרמטכ"ל מוערך כל כך מסיים את כהונתו לאחר שנה בלבד. לדברי בן-גוריון, מקלף היה אחד החיילים המצטיינים במלחמת העצמאות. כיבוש חיפה, הזכיר ראש הממשלה, נעשה על ידי גדוד שמקלף אימן ועל פי תוכנית מבצעית שהוא עיצב. בישיבת הממשלה ב-11 באוקטובר 1949 הוא הגדיר את מקלף "מתכנן הקרבות בגליל".²⁰ על רקע זה הציע אותו בן-גוריון למפקד חזית המרכז. ההצעה עוררה התנגדות עזה בקרב חוגים שבן-גוריון נמנע מציון זהותם. הוא הסתפק בקביעה ש"אז אורגן מרד. כל המטה התפטרו ושלחו לחברי הממשלה העתק מכתב סודי אישי אלי".²¹

בראיון ל"מעריב" ערב יום העצמאות 1967 הודה יגאל ידין כי הוא זה שעמד מאחורי ההתארגנות נגד מינוי מקלף למפקד חזית המרכז: "בן-גוריון רצה למנות לתפקיד אלוף פיקוד המרכז קצין מיוצאי הבריגדה שלפי דעתי נפל אז בנסיונו וכושרו מיגאל אלון שאותו הצעתי למנות כאלוף פיקוד המרכז [...]

17 פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג, 3 בדצמבר 1952. עמ' 4, א"מ.

18 מכתב בן גוריון אל מקלף, 3 בדצמבר 1952, תיק התכתובות, אב"ג.

19 פרוטוקול ישיבת הממשלה, י"ב/שי"ד, 15 בנובמבר 1953, עמ' 71, א"מ. בהמשך אותה ישיבה הציב ראש הממשלה את מקלף ואת שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, בשורה אחת: "אני חושב את שניהם לעובדים הטובים ביותר שיש לנו, ואני שמח שזכיתי לעבוד עם שניהם. כל אחד עושה במקצועו, עד כמה שאני יכול להעריך, את עבודתו באופן הטוב ביותר".

20 פרוטוקול ישיבת הממשלה, ג/שי, 11 באוקטובר 1949, א"מ.

21 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 3, א"מ.

הודעתי לבן גוריון שאם יתמנה האיש שהוא ממליץ אתפטר מתפקידי וכמוני כמעט כל ראשי האגפים".²²

בסופו של דבר סירב מקלף לקבל עליו את התפקיד; ככל הנראה חשש שההתנגדות למינויו תקשה עליו למלא את התפקיד בהצלחה. בן-גוריון הציג זאת ביתר עדינות. לדבריו, "מקלף היה בחור צנוע וחשש לקבל עליו תפקיד זה להיות מפקד המרכז ומפקד ירושלים. הוא היסס וזה לא יצא לפועל".²³ משום מה, לא ראה בכך בן-גוריון ביטוי של חולשה, שאינו תואם אופי רצוי של רמטכ"ל. לאחר המלחמה התמנה מקלף ל"עוזרו הראשי" (התואר הרשמי - סגן הרמטכ"ל) של הרמטכ"ל יגאל ידין.²⁴

שנה לאחר תחילת כהונתו כרמטכ"ל חידש מקלף את לחציו על ראש הממשלה כדי שיאפשר לו לסיים אותה כפי שהובטח לו. באורח רשמי הפציר בו בן-גוריון שיישאר בתפקידו, אך לא ברור אם הפצרות אלה נאמרו כך שיכלו לשכנע את מקלף שאכן זהו רצון כן או שמא לא היה זה אלא מס שפתיים. עם סיום כהונתו כתב לו בן-גוריון מילים חמות:

בצער רב אני נפרד ממך היום. אני חייב לך תודה אישית עמוקה על אשר נשמעת לי למרות רצונך ונטייתך וקיבלת עליך לשרת לפחות שנה כראש המטה הכללי. אולם תודתי זו היא רק חלק מִצְעָר מהחוב שהעם כולו חייב לך על שירותיך המבורכים במשך שבע עשרה שנה [בכוחות הביטחון]. עודך עומד בשחר ימך, ואני בטוח שצפוי לך עתיד עשיר של שירותים לאומה ולמולדת.²⁵

במבט היסטורי קשה להבין את מניעיו של מקלף לשרת שנה אחת בלבד. הוא יכול היה להניח ששירות בכהונה כה בכירה ותובענית למשך תקופת זמן כה קצרה יעלה תהיות לגבי הסיבות לכך. בלי קשר להסברים

22 ראיון של יגאל ידין עם רפאל בשן, מעריב, 14 במאי 1967; ראו גם: אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית, הקיבוץ המאוחד, 1985, עמ' 38 (להלן: שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח); ראו גם: מיכאל בר זהר, בן גוריון כרך ב, מגל בע"מ, 1987, עמ' 802.

23 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 3, א"מ. על אופי עבודתו של מקלף כרמטכ"ל, ראו: בר-און, כשהצבא החליף מדיו, עמ' 271-281. בספרה של אניטה שפירא מוגדר מקלף "הכוכב העולה" של בן-גוריון: שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, עמ' 37.

24 גיא אביעד, רב-אלוף מרדכי מקלף, ראש המטה הכללי השלישי של צה"ל, סדרת הרמטכ"לים, המחלקה להיסטוריה בצה"ל ותחום ההוצאה לאור בחטיבת תוה"ד, 2017, עמ' 24.

25 מכתב בן גוריון אל מרדכי מקלף, 6 בדצמבר 1953, אב"ג.

הרשמיים. סביר להניח שהדעה השלטת תהיה שהוא נכשל בתפקידו והוא נתבקש לסיים את תפקידו כדי למזער נזקים. אפשרות אחרת היא שתשרש ההערכה שהוא העדיף לדאוג לענייניו האישיים על פני טובת המדינה. מעבר לכך, איש מנהלה כמוהו ידע היטב שקשה להניע תהליכים משמעותיים בתוך שנה; בעצם, יאמרו האומרים, הוא הוצב כ"פקק" למלא את הפער בין התפטרותו של ידן למינויו של דיין. תמונת מצב זו אינה מכובדת לאדם במעמדו של רמטכ"ל במדינת ישראל.²⁶

כפי שנהג כלפי ידן, גם כלפי מקלף טרח בן-גוריון לשלב לא מעט נימות ביקורתיות לצד דברי השבח והמחמאות. בהשוואה שהוא עשה לא אחת בינו לבין ידן הבהיר בן-גוריון לחברי הממשלה כי ידן "עלה עליו בהברקותיו ובאינטואיציה שלו".²⁷ לא ברור לשם מה נועדה השוואה זו בין הרמטכ"לים, שאינה מחמיאה למקלף. ייתכן שהוא ביקש להעביר לשרים מסר כי המחמאות שהוא מרעיף על מקלף הן מחווה מתבקשת לאדם במעמדו, אך מצבה הביטחוני של מדינת ישראל מחייב להחליף אותו ברמטכ"ל אחר. ואכן, גם בדברי השבח שלו למקלף טרח בן-גוריון להדגיש בעיקר את יכולותיו המנהלתיות: "למקלף", הוא אמר, "יש חלק רב בעבודה הגדולה שנעשתה בשנים אלו. בלעדיו העבודה כמעט שלא הייתה יכולה להיעשות. הוא אדמיניסטרטור בחסד עליון. נכנס לפרטי פרטים. עושה עבודה בשקט ובהתמדה".²⁸ בן-גוריון לא אמר זאת במפורש אך דבריו אלה, המדגישים את יכולותיו המנהלתיות של מקלף, יוצרים רושם ברור שהוא ביקש להעביר מסר חז-משמעי לחברי הממשלה: נוכח הכשלים בפעילותו ובהתנהלותו של צה"ל, ועל רקע החשש מפני עימות מלחמתי נוסף, נדרש עתה מינוי של רמטכ"ל קרבי, לוחמני ובעל כריזמה.

²⁶ פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג, 3 בדצמבר 1952, עמ' 4-5, א"מ. בהתייחסותו לסוגיה זו כתב עורך "מעריב": "זה היה השבוע, זעזוע קשה. זה המינוי הרביעי של רמטכ"ל בצבא, שכל כולו אינו אלא בן חמש שנים. זה עושה רושם של חוסר יציבות, וזה שינוי שבא כעבור שנה אחת בלבד לאחר כניסתו של מרדכי מקלף. וכאשר רמטכ"ל מתפטר לאחר תקופה קצרה כזאת, מתעורר בפומבי הרושם שהוא נכשל". עזריאל קרליבך, "ככל האדם הרמטכ"לים", מעריב, 4 בדצמבר 1953, עמ' 3 (להלן: קרליבך, ככל האדם).

²⁷ פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 3, א"מ. על אופי עבודתו של מקלף כרמטכ"ל, ראו: בר־און, כשהצבא החליף מדיו, עמ' 271-281. בספרה של שפירא מוגדר מקלף "הכוכב העולה" של בן-גוריון: שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, עמ' 37.

²⁸ פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 3, א"מ.

גם שר החוץ משה שרת ראה לנכון לערוך בהזדמנות זו השוואה בין ידין למקלף. "ידין", קבע שרת, "מוכשר יותר ממקלף, אישיות חזקה יותר ובעל מעוף גדול יותר". היתרון היחיד שהוא ראה במקלף היה היותו "בעל ניסיון קרבי מובהק".²⁹ משמע גם הוא, כמו בן-גוריון, הבין שהמציאות הביטחונית מחייבת "שינוי כיוון" והדגשה עמוקה יותר של הממד הקרבי בפעילותו של צה"ל. בסיום הישיבה הבהיר ראש הממשלה כי דיין ישמש סגנו של מקלף, אך ייכנס לתפקיד בעוד מספר חודשים. בכינוס חגיגי של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת לרגל כניסתו של הרמטכ"ל החדש לתפקידו, הבהיר ידין (ששנים ספורות קודם לכן סבר כי מקלף אינו ראוי לשמש מפקד חזית המרכז), כי הוא "נרגע ובטוח" נוכח מינויו של מקלף לרמטכ"ל. "אני משוכנע ובטוח", הוסיף, "שבגלל אישיותו, תכונותיו וידיעתו את כל העניינים הצבאיים והבטחוניים במשך תקופת כהונתו הם ישגשו ויתחזקו ביותר".³⁰

תמונת המצב הביטחונית

שימת הדגש על הצורך ברמטכ"ל קרבי באופן מובהק נובעת במידה מרובה מן המציאות הביטחונית שבפניה עמדה הנהגת המדינה בשלהי 1953. את שורשיה של תמונת מצב זו ראה להערכתנו בן-גוריון כבר בשלהי מלחמת העצמאות. בדרכו העיקשת, שחתרה "נגד הזרם", הוא סירב בתוקף להצטרף לצהלות השמחה והאופוריה שליוו רבים במדינת ישראל עם תום המלחמה. בניגוד לרבים, הוא סירב לקשור כתרים ולהתפעל נוכח תפקודו של צה"ל במלחמה: "ניצחנו", כתב בן-גוריון ביומנו לקראת תום המלחמה, "לא מפני שצבאנו הוא עושה נפלאות, אלא שהצבא הערבי רקוב; המוכרח ריקבון זה להמשיך?"³¹ בישיבת ועדת הביטחון ב-10 בדצמבר 1948 חזר בן-גוריון על תובנה זו: "אני אספר על הרבה כשלונות שהיו לנו, בגלל חוסר משמעת לא של חיילים, אלא בגלל זה שלא עשו את הדברים שהיו צריכים לעשותם היום, כי אם עשו אותם באיחור של שלושה ימים. כי למפקד שקיבל את הפקודה היה משום מה שיקול אחר".³² בישיבת ועדת הביטחון ב-11 בפברואר 1949 הוא חידד את המסר בהקשר זה: "בענייני צבא אני חולק על כל מה שמקובל אצלנו.

29 שם, עמ' 5-6.

30 פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 6/ב, 15 בדצמבר 1952, א"מ.

31 יומן בן גוריון, 27 בנובמבר 1948, אב"ג.

32 ישיבת ועדת הביטחון, 10 בדצמבר 1948, א"מ.

הציבור שמח, ובצדק, על הכיבושים והנצחונות שלנו [...] [אבל] אני מסרב להיות קרבן התעמולה של עצמנו בנוגע לצבא [...] תעמולה זו יכולה לעלות לנו ביוקר, בעצם קיומנו [...] היו לנו כשלונות שלא אעמוד עליהם עתה".³³

התנהלותו של צה"ל בעימות עם העולם הערבי לאחר מלחמת העצמאות שכנעה, קרוב לוודאי, את בן-גוריון בצדקת הערכותיו באשר לצורך הדחוף להביא למפנה דרמטי בשיפור יכולתו המבצעית. בישיבת ועדת החוץ והביטחון בדצמבר 1955 הוא אמר:

לאחר גמר המלחמה עם כריתת חוזה שביתת הנשק נעשו דברים שאסור היה לעשות אותם [נראה שכוונתו לפגיעה מכוונת באזרחים] ולא מצאנו דרך איך לעשות זאת [להרתיע את מדינות ערב מהמשך הפגיעה בנו בעיקר באמצעות תופעת ההסתננות]. ניסינו כמה פעולות שלא היו מוצלחות. היו כשלונות [מבצעיים] וגם כשלונות מוסריים [...] שהורידו את המוראל. איני מתבייש [לומר] שלא ידענו איך לעשות זאת [איך להתמודד עם האיומים הבטחוניים שהציבו בפנינו מדינות ערב]. עד שהגענו לידי כך [למסקנה] שצריך להקים כוח מיוחד [הכוונה, קרוב לוודאי, ליחידה 101] ועלינו לקחת על עצמנו שלא לעשות כמותם [פגיעה מכוונת באזרחים] ו[שלא] לעשות דברים שיצרו רושם רע בעולם וגם בתוכנו.³⁴

בספרו האוטוביוגרפי "אבני דרך" הציג דיין תמונת מצב דומה לזו שהציג בן-גוריון:

עד 1953 [דרך הפעולה של צה"ל הייתה] פאסיבית בעיקר [...] בראשית 1953 גברו פעולות צה"ל מעבר לגבול, ובכללן חדירות לכפרים פגיעה בנפש וברכוש. יחידות צה"ל לא ששו לבצע פעולות אלה. נראה כי דבר זה נבע מחוסר אמונת היחידה בכוחה ובכושרה לבצע פעולות חורגות מן המקובל. מפקדים אשר נתגלה אצלם חוסר מנהיגות ואי דבקות במטרה לא נתנו את הדין. תמיד נמצאו תירוצים והסברים לכשלונם. חדירה לכפר אשר נתקלה בשומר או שנתגלתה, הביאה לעתים לידי נסיגת הכוח בלי שיבצע את משימתו. ההכנות לביצוע הפעולות לא היו יסודיות ולא

³³ ישיבת ועדת הביטחון, 11 בפברואר 1949, א"מ.

³⁴ ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 27 בדצמבר 1955, א"מ.

מספיקות. הידיעות על השטח ועל היעד לא היו עדכניות. אי
מציאת היעד או הפתעות גרמו לכשלון הפעולות.³⁵

במאמרו "פעולות צבאיות בימי שלום" תלה דיין את הכשלים בפעילותו של צה"ל באותה תקופה, בין השאר, במורשת הצבאית של מלחמת העצמאות:

מלחמת העצמאות הורישה לנו מסורת גבוהה ביותר, ונכונות להילחם מול אויב עדיף בציוד ובכוח אדם, אך חוששני כי במלחמת השחרור לא הגיעה הנכונות והתקיפות במרבית קרבות ההתקפה לזו של קרבות ההגנה. מסורת זו של מלחמת העצמאות לא די היה בה בשביל לחסן ולבטח את רמת הלחימה של הצבא להבא. החיילים והמפקדים שנתחננו עתה בצבא נבחנו לא בקרבות הגנה אלא בהתקפה ולא די היה עוד בסיפורים על מלחמת העצמאות ובהבטחות כי נילחם גם במלחמה הבאה.³⁶

על רקע תמונת מצב זו, ניתן להתרשם מהתבטאויותיו של בן-גוריון כי הוא העריך שדיין ניחן ביכולת, בניסיון ובסמכותיות הנדרשים להביא לשינוי מהותי בהתנהלותו של צה"ל בתקופת זמן זו. התייחסויותיו של בן-גוריון אל דיין ותפקודו במלחמת העצמאות רוויות דברי שבח. לא ברור אם הוא לא היה מודע לאירועים פחות מוצלחים בפעילותו הצבאית של דיין, או שמא מנקודת ראותו היה המאזן הכולל חיובי ולא הצדיק התייחסות לכשלים. שנים מאוחר יותר הבהיר בן-גוריון באורח חד-משמעי את מעמדו הייחודי של דיין: "משה דיין כמפקד מלחמתי", הוא קבע, "היה הטוב שברמטכ"לים שקדמו לו".³⁷

35 דיין, **אבני דרך**, עמ' 147. יואב גלבר כתב בהקשר זה: "מלחמת צה"ל נגד הכפר הערבי בשנים 1953-1950 לא השיגה את מטרתה. צה"ל נחל בהכשלונות טקטיים, כגון הפעולות בפלמה ובאדנא". ראו: יואב גלבר, "תקופת פעולות התגמול", בתוך: מוטי גולני (עורך), **פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50**, מוסד הרצל לחקר הציונות ומערכות, 1994, עמ' 15. "לכשלון של יחידות הקרב אז", כתב שבתי טבת, "היו סיבות והסברים. צה"ל היה עדיין בעצם התארגנותו, בניית עוצבותיו, ובמעבר מאורח לחימה של צבא פרטיזני לזה של צבא סדיר. רוב החיילים הסדירים ביחידות הקרב היו עולים חדשים שטרם התערו בארץ. המפקדים הבכירים לא בטחו בחייליהם ולא סמכו על המפקדים הזוטרים. האימונים לא היו תכליתיים לצורת מלחמה נמרצת. חלק מזמןן של היחידות הוקדש למשימות קליטת העלייה. שיטות ההדרכה והציוד היו עדיין שאולים מצבאות זרים ולא מתאימים לנסיבות בישראל. ובעיקר, לא הייתה החלטיות קרבית". שבתי טבת, **משה דיין, ביוגרפיה**, שוקן, תשל"ג, עמ' 383.

36 משה דיין, "פעולות צבאיות בימי שלום", **מערכות** קי"ח-קי"ט, כרך ל"ג, ניסן תשי"ט, עמ' 58.

37 **מכתב בן גוריון אל הרמטכ"לים**, 9 במארס 1964, אב"ג.

מאוחר יותר אמר דיין כי בן-גוריון פעל על פי תפיסת עולם שתמכה בכניסת צעירים להנהגה, והוא עצמו השתלב היטב בתפיסה זו. "כאשר הייתי רמטכ"ל", סיפר דיין, "החלפתי את כל קבוצת המפקדים הבכירים שקיבלתי בירושה. לא מיניתי מישהו שלא היה בשדה הקרב. בן-גוריון היה בעד החלפת הגוורדיה הישנה. באחד מנאומיו בפני ותיקי מפא"י הוא אמר ששום דבר בארץ לא נעשה אלא על ידי אנשים של עד גיל שלושים".³⁸

מערכת היחסים בין בן-גוריון לדיין

יחסיו ארוכי השנים של דיין עם בן-גוריון היו מורכבים וידעו עליות וירידות רבות. "היחסים בין השניים", כתב החוקר דוד טל, "חרגו מיחסי מדינאי-רמטכ"ל, ושניהם נתנו ביטוי ליחס המיוחד שהעניקו איש לרעהו: בן גוריון עשה זאת בדרכו המיוחדת, בכך שהרבה לשתף את דיין בספקותיו ובהתלבטיותיו בנושאים בטחוניים ומדיניים, ודיין הביע את תחושותיו כלפי בן גוריון באופן מפורש".³⁹ שמעון פרס, שעבד שנים רבות לצד שני האישים הללו, אפיין את מערכת היחסים ביניהם במילים הבאות:

בין השניים הייתה הכרה והוקרה עמוקות מאוד. בן גוריון העריך את משה דיין, אני יכול אפילו לאמר שאהב אותו כבן אדם, וכמו כן שמשה מאוד מאוד העריץ את בן גוריון. אני חושב שהיה יחס כן בין שני הצדדים. היו עליות וירידות. אף אחד מהם לא היה חסיד שוטה [...] אבל ביסודו של דבר עמדה הערכה ויחס עמוק מאוד בין השניים, שכמעט לא נפגעו לאורך הדרך כולה.⁴⁰

38 יעקב ארז ואילן כפיר, **שיחות עם דיין**, ספריית מעריב, 1981, עמ' 17 (להלן: ארז וכפיר, **שיחות**). ערב מינויו לרמטכ"ל היה דיין בן 38. ראו גם: משה מייזלס, "בן גוריון התייצב לצד הצעירים ועורר חמת הוותיקים", **מעריב**, 7 בדצמבר 1958.

39 דוד טל, "בין בן-גוריון, שרת ודיין: המאבק על היזמה למלחמת מנע, 1955", **קתדרה**, 81, עמ' 99. טל מציין במחקרו את קביעתה של יעל דיין, בתו של משה דיין, באשר לתחושות "ההערכה הכבוד והאהבה" שרחש אביה לבן-גוריון. בה בעת הוא מציין את העובדה שבספרו של בן-גוריון "מדינת ישראל המחודשת" (עם עובד, 1969), המגולל את אירועי התקופה הוא כמעט שאיננו מזכיר את דיין. הערות 1 ו-2 במאמרו של טל. ראו גם: מוטי גולני, "בן-גוריון נגד דיין, או בעקבותיו? ישראל בדרך אל המלחמה היוזמה", **קתדרה**, 81, עמ' 100.

40 **משה דיין - בין אסטרטג למדינאי: לזכרו של רב אלוף משה דיין, לרגל יום השנה ה-22 לפטירתו**, המרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה והמכללה לביטחון לאומי - צה"ל, 2003, עמ' 71

בהתייחסויות רבות אל דיין ציין בן-גוריון שוב ושוב את הערכתו הרבה לאומץ ליבו ולכישוריו כמצביא. אין ספק שהוא ראה אותו כמי שישתלב בהנהגת המדינה. במהלך מלחמת העצמאות הביע בן-גוריון תרעומת על הניסיון לעצור את קידומו של דיין בשל השתייכותו למפא"י:

מבין מפקדי החזית, אין אחד מחברי מפלגת פועלי ארץ ישראל, ובין שלושה עשר מפקדי החטיבות יש חבר אחד ממפלגת פועלי ארץ ישראל. וזוהי בושה לנו. הוא [דיין] היה מפקד כל השנים. אין לנו הרבה כמותו בכל הצבא. מותר לי לאמר זאת עליו אף על פי שהוא חבר מפלגת פועלי ארץ ישראל. הייתה מגמה כזאת. הייתה קומבינציה כזאת לא להניח למי שאינו חבר מפלגה מסויימת להגיע לדרגות הגבוהות. אבל נתברר שבין המפא"יניקים ה'שלימזלניקים', יש אחד שראוי להיות מפקד חטיבה. שערוריה היא שמשה דיין לא היה מפקד עד עכשיו. בקושי הגיע להיות מפקד גדוד בעשרת ימי הקרבות האחרונים. הוא היה בין כובשי לוד. הוא בין המחווננים שבחיילי הארץ.⁴¹

בשלביה האחרונים של המלחמה נתן בן-גוריון ביטוי לרצונו בשילוב דיין בהנהגת המדינה; בין השאר, בהצבתו במקום העשירי ברשימת מועמדי מפא"י לכנסת בבחירות שנערכו בינואר 1949. יש להניח, אם כי אין לנו ראיות חותכות לכך, כי נכוונותו של דיין לפרוש מן הכנסת, ואולי אף מתפקיד שר בממשלת בן-גוריון, נבעה מהבטחה שקיבל מראש הממשלה באשר לקידומו הצבאי. דיין עצמו הודה כי בן-גוריון קידם אותו בתחום הפוליטי, בעיקר בקשר לשילובו במשא ומתן עם מדינות ערב ושיחות שביתת הנשק.⁴²

ראש הממשלה היה מוכן להרחיק מעבר לכך. ב-29 בנובמבר 1952 הוא כתב ביומנו כי הציע לדיין לשמש סגנו של הרמטכ"ל מקלף, "ובעוד שנה יהיה רמטכ"ל או שר הביטחון".⁴³ אך דיין הבהיר כי אינו רוצה להיות סגן של מקלף.

41 פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, לד/שח, 15 בספטמבר 1948, א"מ.

42 ארז וכפיר, שיחות, עמ' 21. ואכן מסמכי מחלקת המדינה מתקופת מלחמת העצמאות רוויים אזכורים של דיין, ובעיקר שיחותיו להשגת הפסקת אש בומגעיו עם ההנהגה בירדן. ראו גם: אליקים רובינשטיין, 'משה דיין וירדן: מערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לירדן ב-51 השנים האחרונות שזורה בקורות חייו של משה דיין שנפטר לפני 18 שנה כפי שעולה מדברים שנשא אליקים רובינשטיין לזכרו של הרמטכ"ל ושר הביטחון לשעבר ביום השנה ה-16 למותו. מערכות 364, יוני 1999, עמ' 60-64.

43 יומן בן גוריון, 29 בנובמבר 1952, אב"ג.

בתפקיד זה הוא ייאלץ לעשות פעולות ש"מקלף יטיל עליו מדי פעם". לפיכך הוא התמנה כראש אג"ם, הגם שבפועל מדובר בתואר שהיה זהה בחשיבותו לסגן רמטכ"ל.⁴⁴

בסוף אוקטובר 1953, עם פרישתו הזמנית של בן-גוריון מן הממשלה, הוא הביא בפני הממשלה את הצעתו למנות את דיין לרמטכ"ל. מאמר זה יסקור את הטיעונים העיקריים שהועלו בעד ונגד מינוי זה.⁴⁵

הדין בממשלה סביב מינוי דיין לרמטכ"ל

בישיבת הממשלה ב-29 בנובמבר 1953 הוסיף בן-גוריון להרעיף שבחים על דיין, הפעם בקשר ליכולותיו בתחום המדיני. אגב כך הוא עשה, ולא בפעם הראשונה, השוואה בינו לבין מקלף, שלא החמיאה לאחרון: "אולי השרות הגדול ביותר שהוא [דיין] עשה היה לא בשטח הצבאי אלא בשטח הצבאי-דיפלומטי, זה עניין ואדי ערה. אם אנו יכולים עכשיו לנסוע לעפולה דרך ואדי ערה והמשולש הקטן הוא בידינו, זוהי מלאכתו של משה דיין [...] הוא אדם בעל מחשבה צבאית חשובה. ההבדל בינו לבין מקלף [נעוץ בכך] שמקלף מתרכז על כל פרט, [ואילו דיין] קרוב לטיפוס של יגאל ידין".⁴⁶

במכתב הפְּרָדָה מדיין כרמטכ"ל סקר בן-גוריון, בין השאר, את הישגיו הצבאיים במלחמת העצמאות, ובעיקר את כיבוש לוד ורמלה. "אם כי כוחות הלגיון הערבי עלו בכמות חייליו וזינונו על הכוח שלך", כתב בן-גוריון, "בקרבות אלה גילית שתי תכונות [...] שעשו אותך לאחד החיילים המעולים ביותר בצבא ההגנה לישראל: תעוזה כמעט מטורפת, מאוזנת על ידי שיקול טקטי ואסטרטגי מעמיק".⁴⁷ תפקודו של דיין במהלך מלחמת העצמאות בכלל, ובקרבות לוד ורמלה בפרט, נידון בשלל רב של מחקרים; רובם תמכו בגרסת בן-גוריון ומיעוטם דחו אותה. בהמשך המכתב הביע ראש הממשלה הערכה רבה גם ליכולותיו של דיין בתחום המדיני ובניהול המשא ומתן עם מדינות ערב: "ראיתי שחוננת בחושים מדיניים ושכל ממלכתי בלתי

44 שם, 7 בדצמבר 1952. דיין סירב עוד קודם לכן להתמנות לסגנו של יגאל ידין. "אמרת לי", קבע דיין, "אני מעולם לא הייתי סגן של מישהו ולעולם לא אהיה סגן". ארז וכפיר, **שיחות**, עמ' 15. בפועל, התואר ראש אג"ם מקביל לסגן רמטכ"ל.

45 סקירת חלק מן הטיעונים, ראו אצל: שלמה נקדימון, "כך מינו כאן רמטכ"לים לפני וילה גלנט ולפני אהוד ברק", **הארץ**, 10 בפברואר 2011.

46 **פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד**, 29 בנובמבר 1953, א"מ.

47 **מכתב בן גוריון אל משה דיין**, 27 בינואר 1958, תיק התכתבויות, אב"ג.

רגילים".⁴⁸ מעניין לציין כי אופיו הלוחמני של דיין במלחמת העצמאות היה מוכר גם לנציגים דיפלומטיים בארץ. "מינויו של דיין במקום שאלתיאל", כתב הקונסול האמריקאי בירושלים למחלקת המדינה, "מהווה סימן שהיהודים מתכוונים לחדש את הלחימה בירושלים. דיין מוכר כ'פייטר', בעוד שאלתיאל מוכר כאיש מנהלה".⁴⁹ שנים רבות לאחר המלחמה התייחס דיין לתפקודו של דיין. "הערכת, ועודני מעריך ביותר", הוא אמר, "את כושרו של משה דיין במלחמת העצמאות, למרות שגם לחובתו, כמו לחובתו כולנו, יש לזקוף מספר כשלונות".⁵⁰

48 שם. בהתייחסותו לקרב כתב בר־און: "כך החל אחד מקרבות המופת של המלחמה על עצמאות ישראל. למרות הביקורת שנשמעה על הסיכון המופרז שקיבל דיין עליו ועל אנשיו, התחנכו דורות של לוחמים בצה"ל על ברכי סיפור הגבורה [...] סוד ההצלחה היה טמון בכוח האש שהופעל בצורה מרבית ובמהירות התנועה". מרדכי בר־און, **משה דיין: קורות חייו 1915-1981**, עם עובד, 2014, עמ' 68 (להלן: בר־און, **דיין קורות חייו**). ראו גם: גיא אביעד, **רב־אלוף משה דיין ראש המטה הכללי הרביעי של צה"ל**, סדרת הרמטכ"לים, המחלקה להיסטוריה בצה"ל והמדור לפרסומים ולמולטימדיה בחטיבת תוה"ד, 2018, עמ' 22. בהקדשתו לדיין כינה אותו בן־גוריון "הלוחם הנועז ורב התבונה"; ראו: יוסי גולדשטיין, **בן־גוריון, ביוגרפיה**, ספר שני: **המנהיג - עלייתו ושקיעתו**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2019, עמ' 825 (להלן: גולדשטיין, **בן־גוריון**). במחקר על תפקודו של דיין, מפקד הגדוד בקרב, ציין החוקר את הנקודות העיקריות: "בקרב הזה הפגין מפקד הגדוד את התכונות הבאות: א. אומץ לב וחוסן נפשי לעמוד אל מול לחצי הקרב. את אלה ניתן לראות בקור הרוח שהפגין, בעמידתו ללא חשש בשדה הקרב ובאופן תפקודו. ב. מקצועיות שבאה לידי ביטוי בהבנת שדה הקרב ובהפעלה נכונה של הגדוד. ג. יישום הפיקוד והתבונה הטקטית. (בשני הקרבות שתוארו לעיל זיהה מפקד הגדוד את נקודת ההכרעה ופעל כך שידם של כוחותיו תהיה בה על העליונה). ד. השראת ביטחון ומסוגלות. מפקד הגדוד הביע אמונה ביכולות של פקודיו במהלך הקרב ונסך בהם ביטחון. ה. דבקות במשימה, נחישות ויוזמה. מפקד הגדוד לא נסוג לאחור ולא נעצר למרות התנגדותו החזקה של האויב, אלא להפך: הוא דבק בהשלמת המשימה ו. פיקוד מלפנים. בשני הקרבות היה מפקד הגדוד בראש אנשיו ברגעי הכרעה. שי קלפר, "מנהיגות המג"ד בשדה הקרב, עבר הווה, עתיד", **מערכות** 434, עמ' 28. ראו גם: אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, **כיבוש לוד, יולי 1948**, הארכיון לתולדות ההגנה ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2000. ראו גם: מרדכי בר־און, "בחזרה אל לוד ורמלה", **קתדרה** 99, ניסן תשס"א. תום שגב, "מה קרה בלוד", **הארץ**, 12 במאי 2000; אלחנן אורן, **בדרך אל העיר, מבצע "דיני"**, מערכות, 1976 (להלן: אורן, **בדרך אל העיר**). חשוב לציין שהיו מערערים על מידת ההצלחה של דיין בקרב לוד רמלה. ראו: סא"ל בועז: "משה דיין, אדם בעל מודעות רבה להיסטוריה ולמקומו בה, הצליח להנחיל את המיתוס שכיבוש העיר לוד במלחמת העצמאות נבע מפריצת הגדוד המשורין שעליו פיקד, גדוד 89, לתוך העיר. מחקר קפדני יותר מלמד שהפריצה הזאת הייתה מסע מבולבל למדי של כוח שתעה בדרכו". סא"ל בועז, "כיבוש לוד והשפעתו על צה"ל", **מערכות** 383, **מאי 2002 - אייר התשס"ב**, עמ' 92. אפרים ריבק מתח אף ביקורת על הפעולה והוסיף: "ורוצה אני לשאול: האם בכלל מותר לנו לראות פעולה מסוג זה כפעולה למופת לנו". אפרים ריבק, "על הפריצה ללוד ותכנונה", **מערכות** ס"ה, כרך י"ז, כסלו תשי"א, עמ' 75-76.

49 **מברק של קונסול ארצות הברית בירושלים, מקדונלד, אל מחלקת המדינה**, 31 ביולי 1948. *Foreign Relations of the United States, 1948, Volume V, Part 2, The Near East, South Asia, and Africa*, United States Government Printing Office Washington, 501.BB Palestine/7-3148: Telegram. ebook, May 28, 2018.

50 יגאל ידון, "בן גוריון רוצה לזקוף את הצלחות צה"ל לזכותו ולהטיל את האחריות לכשלונות על הפיקוד", **מעריב**, 8 במרס 1964, עמ' 1.

ביום ראשון 29 בנובמבר 1953, בשעה 10:00 בבוקר, התכנסה הממשלה לשיבה רגילה. על סדר היום - סקירות שוטפות בסוגיות שוליות כלכליות ודיפלומטיות. ראש הממשלה ושר הביטחון פתח בסקירה על התרסקות מטוס של חיל האוויר ועל רכש תותחים בינוניים מצרפת. מכאן הוא עבר כבדרך אגב למינוי דיין לרמטכ"ל. סוגיה זו לא נכללה בסדר היום הרשמי של הישיבה, וככל שניתן להתרשם בן-גוריון לא מסר - לפחות לחלק מן השרים - על כוונתו להעלות עניין זה באותה ישיבה. קרוב לוודאי שחזה כי תהיה התנגדות למינוי, ובדרך זו של הפתעה הוא ביקש למנוע תיאום מוקדם ביניהם.

הערכה זו מתחזקת, כפי שנראה להלן, נוכח התנהלותו של בן-גוריון לכל אורך ההתדיינות סביב מינויו של דיין לרמטכ"ל וההתנגדויות הקשות שהיו לכך בממשלה. לא אחת הוא נשמע כאובד עצות ממש מול השרים המותחים עליו ביקורת קשה, לעיתים באורח עדין וזהיר ולעיתים באורח בוטה למדי, על בחירתו בדיין כמועמד לרמטכ"ל. כל זאת, כאשר גם שרי מפלגתו הסתפקו בהבעת תמיכה זהירה ולא חד-משמעית. תמונת מצב זו מציגה את מעמדו הפוליטי של בן-גוריון בשנים הראשונות של המדינה באור שונה מזה שניתן לו על ידי חוקרים רבים. הדימוי של מנהיג כריזמטי וסמכותי, היכול לאכוף על חברי הממשלה כמעט כל החלטה שירצה בה, עומד בסימן שאלה נוכח תמונת המצב המצטיירת בהקשר המאבק שניהל סביב מינויו של דיין לרמטכ"ל.

את דבריו בישיבת הממשלה בנובמבר 1953 פתח ראש הממשלה ושר הביטחון בסקירה קצרה על תהליך מינויו של מקלף לרמטכ"ל והחלטתו הנחושה לפרוש עתה מן התפקיד.⁵¹ מטרתו הברורה הייתה להבהיר חד-משמעית שתקופת כהונתו של מקלף הסתיימה, ועתה יש למנות לתפקיד הרמטכ"ל את המועמד שלו - משה דיין. שרי הממשלה, כפי שנראה להלן, לא אפשרו לו לממש מתווה זה בדרך חלקה ומהירה. וכעת ניגש בן-גוריון לעיקר. במשפט קצר הוא הבהיר לשרים כי ברצונו למנות את דיין לרמטכ"ל. ההחלטה על מינוי זה גמלה בליבו זמן רב קודם לכן, והוא שיתף בכך את מקורביו שבועות ספורים לפני כן: "בצאתי את הישיבה", כתב משה שרת ביומנו ב-12 באוקטובר 1953, "שם יצחק נבון בידי פתק כתוב ערבית: 'ב'ג [בן-גוריון] חושב על אשכול כראש הממשלה; מרדכי מקלף התפטר ואלוף [משה דיין] ראש אגף מבצעים יתמנה רמטכ"ל".⁵²

51 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 3, א"מ.

52 משה שרת, יומן אישי, ספריית מעריב, 1978, 12 באוקטובר 1953, עמ' 27 (להלן: שרת, יומן). אתר משרד הביטחון מציין את התפקידים הבאים שמילא דיין בצה"ל: אלוף פיקוד הדרום (1951-1949), אלוף פיקוד הצפון (1952), ראש אג"ם (1952-1953) והרמטכ"ל הרביעי של צה"ל (1953-1958); אתר משרד הביטחון, שרי הביטחון לדורותיהם - משה דיין: <https://www.mod.gov.il/About/ministers/Pages/dayan.aspx>

עוד באותו יום נפגש שרת עם בן-גוריון ושמע מפיו על כוונתו למנות את דיין לרמטכ"ל. וכך כתב שרת ביומנו:

אמרתי מייד לבן גוריון כי משה דיין הוא חייל רק בשעות מלחמה אבל בימי שלום הוא איש מדיניות. אין לו כל עניין בניהול המשק הצבאי. המינוי פירושו 'מידון' [הכוונה, קרוב לוודאי, ליצירת מדינים, מחלוקות ויריבויות בתוך המטכ"ל] המטה. כושר המזימה המופלג של הרמטכ"ל החדש יהיה שורש פורה סיבוכים. בן גוריון הודה בנכונות הגדרות אלו ולא עוד אלא הוסיף כי דיין עצמו הגדיר עצמו כך, ולכן ביקש לפסול עצמו למישרה זאת. אבל אין דבר. יהיה טוב. יצאתי מלפניו בלב כבד ביותר.⁵³

שבועיים ימים לאחר מכן חזר שרת והביע את תחושותיו הקשות נוכח מינוי דיין: "ישבתי המום מהתמונה שנגולה לפני ותוהה על החזות הקודרת הנשקפת לצבא עם חילופי הגברא בתפקיד הרמטכ"ל העומדים לבוא זו הפעם השלישית בתולדותיו הקצרות של צה"ל".⁵⁴

במלחמת העצמאות, אמר בן-גוריון לחברי הממשלה, "הוא [דיין] הצטיין כאחד הלוחמים הנועזים ביותר". אחת התכונות החשובות שיש לדיין, הוסיף ראש הממשלה, הוא היכולת שלו לרכוש את אמון אנשיו, "זה דבר חשוב מאוד בצבא". הגדוד של דיין, סיפר, היה מורכב מאנשי הלח"י, "כאשר ביקשתי למנות את דיין למפקד ירושלים, באו אלי אנשי הגדוד והבהירו כי לא יקבלו עליהם מפקד אחר זולת דיין". בן-גוריון הבהיר להם שאין הם יכולים לקבוע מי יפקד עליהם, ועם זאת הוא העריך את מסירותם לדיין: "אז ראיתי יחס האנשים האלה כלפיו".⁵⁵

נראה כי בן-גוריון התפעל מפניית אנשי הלח"י אליו על רקע העובדה שמשה דיין קיבל ב־19 בספטמבר 1948 הנחיה (כנראה מבן-גוריון): "לאסור כל אנשי הלח"י; לתפוס את כל הבסיסים שלהם; לא לסבול שום התנגדות פיזית, ואם ינסו להתנגד יש לירות בהם. עליך לפעול בכל התקיפות והמרץ".⁵⁶ ניתן להניח כי הוא התפעל גם מסירובו של דיין לקבל תפקיד בכיר ויוקרתי כמפקד

53 שרת, יומן, 12 באוקטובר 1953, עמ' 27.

54 שם, 27 באוקטובר 1953, עמ' 83.

55 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 4.

56 מכתב בן גוריון אל משה דיין, 17 בספטמבר 1948, תיק התכתובות, אב"ג (תיק מקורי א"צ 1/1556/2). על פעילותו של דיין נגד אנשי הלח"י בירושלים, ראו: בר־און, דיין קורות חייו, עמ' 72.

ירושלים, שכן בלשונו, "אינני רוצה להיפרד מן הגדוד ומתפקידי, מפקד גדוד קומנדו הנלחם פיסית בראש אנשיו".⁵⁷ ראוי לציין כי הקונסול האמריקאי בירושלים, גיימס מקדונלד, העריך בהקשר זה כי מינויו של דיין כמפקד חטיבת ירושלים נועד להשיג שתי מטרות: מינוי מפקד המסוגל לנהל מערכה צבאית נגד הירדנים בירושלים, ובמקביל נקיטת צעדי ענישה קשים נגד אנשי האצ"ל והלח"י.⁵⁸

דיין, הבהיר בן-גוריון, "דרש ממנו מאוד" שהמינוי שלו כרמטכ"ל יאושר עוד באותו יום וביקש להודיע על הדבר לאלופים בטרם הדבר יתפרסם, כדי שלא ייוודע להם מהעיתונות. בכל מקרה, אמר ראש הממשלה, המינוי ייכנס לתוקפו רק בשבוע הבא - "אני חושב שהוא זכאי שאמלא בקשתו". לא ברור אם אכן הציג דיין את תביעתו למינויו לרמטכ"ל בנוסח אולטימטיבי כזה או שמא נוח היה לבן-גוריון לומר כך את דבריו על מנת להאיץ את קבלת בקשתו למינוי דיין כרמטכ"ל בטרם יעזוב הוא עצמו את הממשלה.⁵⁹

שר הבריאות יוסף סרלין (סיעת ציונים כלליים) העלה בדבריו את הסוגיה העקרונית של דרך קבלת ההחלטות סביב המינוי עוד בטרם הכניסה לדיון על התאמת דיין לתפקיד. על רקע זה הוא ביקש לדחות את ההחלטה. לא ייתכן, אמר סרלין, שהממשלה תופתע על ידי הודעה כזו ותתבקש להחליט באורח מיידי. הוא דרש להעביר את הסוגיה לוועדת השרים לענייני ביטחון ואחר כך להחזירה להכרעת הממשלה. בן-גוריון התחמק מתשובה ברורה לטיעונים אלה ולא הסביר מדוע לא פעל בדרך המקובלת - לא הציב את הסוגיה על סדר היום של ישיבת הממשלה ולא שיתף לפחות חלק מן השרים בתוכניותיו. הוא הסתפק בקביעה שדיין דרש כי ההכרעה תתקבל בו ביום. בן-גוריון טען כי הבהיר לדיין שהדבר נתון להכרעת הממשלה, והוא עצמו אינו יכול להתחייב מראש כיצד יחליטו השרים. אבל דיין, כך בן-גוריון, עמד על דעתו שההכרעה תתקבל היום: "זוהי בקשה אישית שלו, ואני מרגיש חובה לקיים אותה. אנו חייבים לבחור הזה משהו".⁶⁰

57 דיין, **אבני דרך**, עמ' 64.

58 **מברק של קונסול ארצות הברית בירושלים, מקדונלד, אל מחלקת המדינה**, 13 ביולי 1949. Foreign Relations of the United States, 1948, Volume V, Part 2, The Near East, South Asia, and Africa, United States Government Printing Office Washington, 501.BB Palestine/7-3148: Telegram.ebook, May 28, 2018

59 **פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד**, 92 בנובמבר 1949, עמ' 4.

60 שם, עמ' 5.

ניתן להניח שדיין אכן הפעיל לחצים כבדים להבטיח את אישור מינויו כרמטכ"ל בטרם יפרוש בן-גוריון מן הממשלה. לדיין, צריך לציין, היה גב פוליטי חזק למדי בתוך מפא"י, בין השאר בזכות אביו, שמואל דיין, שהיה חבר כנסת ומראשי תנועת המושבים. דיין העריך, ובצדק, כי רק בן-גוריון ירצה ויוכל להסדיר את מינויו לרמטכ"ל. בסיום הדיון אמר בן-גוריון לשרים: "אני צריך להסתלק בשבוע הבא. אני דוחה הסתלקותי רק בגלל עניין זה".⁶¹ ייתכן שקביעה זו נועדה לזרז את השרים שהיו מעוניינים בפרישתו לפעול לאישור המינוי. בהמשך הוא הבהיר למתנגדי דיין, כי הוא בסך הכול מממש את בקשתו של מקלף לפרוש בהקדם: "הבטחתי למקלף", הוא אמר, "שאני אעביר הכהונה מאיש לאיש. זה עניין של סנטימנט. אין בזה שום דבר ממשי [כנראה, מהותי]. אבל יש ענין של יחסים אנושיים. מקלף חזר מלונדון כדי להמשיך ולשרת בצה"ל רק על בסיס הפצרתי הגדולה, [בעקבות] הלחץ שלי. הבטחתי לו שאני אעביר הכהונה מאיש לאיש".⁶²

בן-גוריון ידע היטב שהצגת הדברים שלו תעמיד את חברי הממשלה במצב שיתקשו לסרב לבקשתו. זה שנים הוא נחשב לסמל לאומי שאין לו מתחרה - שכן הוא האיש שהביא להקמת המדינה ולניצחון במלחמת העצמאות. הוא נהנה מאהדה ציבורית בקרב שכבות רחבות ובמגזרים מגוונים. למרות זאת, השרים לא מיהרו להתיישר לפי דרישותיו. שר המשפטים פנחס רוזן (יושב ראש המפלגה הפרוגרסיבית) ביקש לקבל עוד מידע על דיין בשני היבטים: ההיבט הפורמלי נוגע להשכלתו הצבאית של דיין. האם יש לו השכלה צבאית גבוהה מעין אקדמית, שאל רוזן, או שכל השכלתו היא הניסיון שרכש במהלך שירותו ב"הגנה" ובמלחמת העצמאות. ההיבט השני משמעותי הרבה יותר ומעיד בעליל על יכולת הבחנה חדה של רוזן: "אני שמעתי שהוא [דיין] היה נועז ואמיץ מאוד. האם אין לפחד שהוא עלול להעמיד את הממשלה בשטח הצבאי בפני עובדות בלי לשאול אותנו".⁶³

61 ש.ם.

62 ש.ם.

63 ש.ם.

בהתייחסו להשכלתו הצבאית של דיין ערך בן־גוריון, כהרגלו, השוואה עם רמטכ"לים אחרים:

משלושת הרמטכ"לים שהיו לנו, שניים הראשונים, כל השכלתם הייתה בהגנה. הרמטכ"ל הראשון והשני, לא קיבלו שום חינוך צבאי באיזה מקום שהוא. הרמטכ"ל הראשון היה חייל בגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה. בלגיון הראשון לא היו בני הארץ מפקדים. זו הייתה השכלתו הצבאית מחוץ להגנה. יגאל ידן קיבל את השכלתו הצבאית רק בהגנה. לא הייתה לו כל השכלה צבאית בשום מקום אחר. מקלף, מלבד בהגנה, הייתה לו השכלה צבאית בבריגדה. ואחר כך היה שני חודשים בלונדון. הוא למד שם אדמיניסטרציה, והפסקתי את לימודיו.

באשר לדיין, הבהיר בן־גוריון, השכלתו נרכשה תוך כדי פעילותו ב"הגנה" ובתפקודו במהלך מלחמת העצמאות. הוא גם סיים קורס של ארבעה חודשים בבריטניה.⁶⁴

אשר להיבט השני שהעלה השר רוזן קבע ראש הממשלה:

יש ביטחון גמור ששום רמטכ"ל מאלה שאני מכיר, שבאים בחשבון לתפקיד זה, אין לי חשש שמישהו מהם יעשה מעשה להעמיד את הממשלה בפני עובדה, כלומר שיעשו איזה דבר בלי הרשאת השר הממונה עליהם [...] גם בנוגע לדיין, כמו לכל הקצונה הבכירה, כפי שאני מכיר אותה, אין שום חשש. דבר זה נכנס בדמם. הם יודעים שהם עובדי המדינה, ואין שום מדיניות שלהם. אין אני יודע מה יהיה בעוד עשר שנים כאשר יקום דור חדש לגמרי [...] על הקצינים שאני מכיר אני יכול לאמר בביטחון שהם יודעים ומרגישים שהם רק זרוע ביצוע של המדינה.⁶⁵

ספק אם בן־גוריון עצמו היה משוכנע בתקפותן של קביעות אלה. הוא עצמו התנסה לאורך מלחמת העצמאות במקרים רבים של קשיים באכיפת סמכותו האזרחית על אנשי צבא. בנסיבות הקיימות הייתה בפניו משימה ברורה

64 שם, עמ' 6. עם סיום המחזור הראשון של בית הספר לפיקוד ומטה אמר הרמטכ"ל דיין את הדברים הבאים בהקשר לסוגיית ההשכלה בצה"ל עם הקמתו: "צה"ל בהיווצרו הקדים נעשה לנשמע. צה"ל נולד תוך קרבות מלחמת הקוממיות. מפקדיו לא היו בוגרי אקדמיות צבאיות, ולא חניכי בית הספר לפיקוד ומטה". הרמטכ"ל משה דיין, "דברים לרגל סיום המחזור הראשון של בית הספר לפיקוד ומטה", **מערכות** כ"ה, סיוון תשט"ו, עמ' 6.

65 שם, עמ' 7.

- לאשר את מינויו של דיין, ולצורך זה הוא נדרש להרגיע את השרים מפני "מדיניותו העצמאית".

ואכן, כפי שניתן לצפות, לפחות חלק מן השרים לא שוכנעו מדבריו של בן-גוריון. אחדים מילאו פיהם מים ואחרים דיברו. שר הדתות והסעד משה שפירא, מנהיג תנועת המזרחי, נטל את היוזמה ופנה אל בן-גוריון:

לא הייתי רוצה בישיבות האחרונות [לפני פרישתך] לחלוק על דעתך [...] אך העניין הוא לדעתי כה חשוב וכה רציני שאיני יכול לכבוש את דעתי בעניין זה. לא כל מי שכבש עיר ראוי להיות ראש הצבא. עד כמה שאני מכיר איש זה, עד כמה ששמעתי עליו הוא אינו אדם שקול. אינו קר רוח. אינו יודע לרסן את עצמו כשיש צורך. לדעתי, אלה הן הסגולות העיקריות שצריכים לדרוש מרמטכ"ל. וזה חסר לו לגמרי. אני תמה מאוד על מועמדות זו [...] אין דעה אחידה בחבר הקצינים ביחס אליו. אני יודע שיש דעה הפוכה אצל רבים מהקצינים, שרואים במינוי זה דבר לא כל כך טוב בשביל הצבא ובשביל חבר הקצינים.⁶⁶

בדברי התשובה נמנע בן-גוריון מהתייחסות לטיעונים המהותיים של השר שפירא שנגעו לאופיו של דיין. הוא פתח בביקורת מיתממת משהו על עצם העובדה ששר בממשלה מדבר עם קצינים בכירים בצה"ל. שפירא, נדחק לפינה, הבהיר כי הוא מקיים קשר בפרופיל נמוך ומצומצם עם מספר קצינים, "והם יודעים קצת את רחשי הרוחות שם" (בקרוב קציני הרמטכ"ל). מעבר לכך, התריס שפירא כנגד האיסור הגורף למפגש בין אנשי הדרג המדיני וקצינים בכירים: "אינני חושב שחבר ממשלה צריך לדון על עניין זה [מינוי הרמטכ"ל] רק מתוך האינפורמציה שהוא מקבל [משר הביטחון]".⁶⁷ בשלב זה העלה שפירא נימוק נוסף נגד מינויו של דיין. הוא לא אמר זאת במפורש, אך כוונתו הייתה, קרוב לוודאי, להיכרותו הקרובה של דיין עם המרקם הפוליטי בישראל והשאיפות הפוליטיות שלו, שקיבלו ביטוי מוחשי בהצבתו ברשימת מפא"י לכנסת בבחירות 1949. "לאשרינו", אמר שפירא, "היו לנו עד היום רמטכ"לים - אמנם הם לא גמרו אקדמיות - אבל הם ידעו

66 שם, עמ' 7-8.

67 שם, עמ' 8.

לשמור על [עיקרון] אחד: רק הצבא [הוא תחום עיסוקם] ולא יותר מזה. אינני יודע אם דיין הוא האיש אשר ידע שהוא רק איש צבא ולא משהו יותר מזה. אינני סבור שהמצב היום במדינה מצדיק שיתמנה אדם כרמטכ"ל שאין ביטחון מלא שהוא רואה לנגד עיניו רק ענייני הצבא ולא יותר מזה".⁶⁸

בהמשך העלה שפירא כנימוק נוסף את יחסו השלילי של דיין כלפי הדת: "הוא אחד מאלה עד כמה שיכול היה להתנגד לקלקל ולחבל בהחלטות הרמטכ"ל [בסוגיות דת] [...] על אחת כמה וכמה [שימשיך בגישה זו] כאשר הוא יהיה רמטכ"ל. זה בשבילי דבר חשוב שיהודי דתי ירגיש את עצמו טוב בצבא. שהוא לא יהיה נתון למצב רוח מיוחד [גחמות] של הרמטכ"ל".⁶⁹ בסוף דבריו העלה השר את העובדה שהממשלה דנה על מינויו של הרמטכ"ל הרביעי מאז קום המדינה. אין זה סימן טוב, אמר, במיוחד על רקע העובדה שדווקא בתחום הפוליטי הייתה יציבות ומאז הוקמה המדינה יש ראש ממשלה אחד - דוד בן גוריון: "החילופים האלה", אמר שפירא, "שהם לעיתים יותר מדי קרובות אינם סימן טוב לצבא [...] החילופים האלה עלולים לעורר רושם שיש משהו לא יציב בצמרת הצבא שלנו".⁷⁰

מעבר לכך, שפירא ערער על קביעתו של בן-גוריון כאילו מקלף סירב בתקיפות להמשיך בתפקידו בתום שנת שירות אחת. הוא העריך, ובצדק, כי בנסיבות פוליטיות אחרות הוא היה מוכן להמשיך בתפקידו: "נכון שמקלף קיבל על עצמו את התפקיד רק לשנה אחת", אמר, "אבל אני מעז לחשוב שבתנאים מסוימים מקלף היה ממשיך גם אחרי גמר השנה". בסיכומו קבע שפירא נחרצות: "אינני רואה את דיין כמועמד ראוי לתפקיד מכובד זה [רמטכ"ל]". על רקע זה הוא הציע לזמן את מקלף ולנסות לשכנע אותו להמשיך בתפקיד, "זה יהיה גם לטובת המדינה וגם לטובת הצבא".⁷¹

גם שר הפנים ישראל רוקח (הציונים הכלליים), כמו שפירא, מצא לנכון להתנצל בראשית דבריו בפני בן-גוריון על "שיש לי [כלפיך] טענה חברית

68 שם. בפועל, קביעה זו אינה נכונה. יגאל ידין התמחה בארכאולוגיה ואילו מקלף סיים את לימודיו בטכניון בחוג להנדסה אזרחית.

69 שם, עמ' 9. בתקופת כהונתו של דיין כאלוף פיקוד הדרום, הוא נתן הוראה לחמם לחיילים ארוחת שבת. הרב הפיקודי באותם ימים זעם על כך ושפך ארצה את תוכנו של הסיר. ראו: יגיל לוי, **המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל**, עם עובד, 2015, עמ' 28 (להלן: לוי, **המפקד האליון**).

70 **פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד**, 29 בנובמבר 1953. עמ' 9, א"מ.

71 שם.

קשה מאוד". בן-גוריון הרגיע אותו והבהיר: "בחדר הזה מותר להגיד הכל".⁷² רוקח, בניגוד לשר שפירא, לא סבר שחברי ממשלה "צריכים להיכנס יותר מדי לשיחות עם קצינים על נושאים אלה", והבהיר את הזיקה האישית שיש לו כלפי הרמטכ"ל מקלף, מאחר שהוא אחד מאלה ששרדו את הפְּרָעוֹת במוצא (1929). "תפקיד הרמטכ"ל", אמר רוקח, ובצדק, "הוא התפקיד השני בדרגה [קרוב לוודאי לאחר ראש הממשלה ושר הביטחון]. אפשר למצוא תחליף לכל השרים, אבל לא קל לבחור רמטכ"ל שבידו כל עתיד ובטחון המדינה". לדעת רוקח, תפקיד זה צריך להיות מאושר פה אחד בממשלה.⁷³

בשלב זה הסביר רוקח את הטיעון המרכזי לביסוס הסתייגותו ממינויו של דיין והזכיר לבן-גוריון את פעילותו הנמרצת לדה-פוליטיזציה של צה"ל. בהקשר זה הוא ציין את העובדה שדיין היה מועמד בבחירות לכנסת ב"מפלגה ידועה [מפא"י] בהיותו קצין צבא [...] הוא איש פוליטי מובהק [...] הוא גם נבחר לכנסת, אך וויתר על חברותו בה. קשה לי להגיד בלב שלם שהוא יוכל להיות רמטכ"ל".⁷⁴ דיין אכן היה, כאמור, מועמד לכנסת מטעם מפא"י בבחירות שנערכו בינואר 1949 והוצב במקום העשירי ברשימתה.⁷⁵ במהלך שירותו הצבאי השתתף דיין לא אחת בכינוסים מפלגתיים.⁷⁶ עם זאת, ראוי לציין שזו לא הייתה תופעה חריגה באותה תקופת זמן. גם מפקדי הפלמ"ח יצחק שדה ויגאל אלון היו ברשימת המועמדים לכנסת, ואליהם הצטרפו שמעון אבידן, משה כרמל, אליהו בן חור ואורי ברנר. מפא"י הציבה במסגרת הרשימה לכנסת, לבד מדיין, גם את אסף שמחוני ומשה נצר.⁷⁷

---

72 ש.ש.

73 ש.ש.

74 ש.ש, עמ' 12.

75 "פקודת הבחירות לאסיפה המכוננת", תש"ט-1949, **עיתון רשמי – מועצת המדינה הזמנית**, מס' 43, 19 בינואר 1949, פרסום רשימת המועמדים. מפלגת פועלי ארץ ישראל ובלתי מפלגתיים.

76 כאלוף פיקוד הדרום השתתף דיין בשנת 1950 בדיון בסיעת מפא"י. לואיז פישר וימימה רוזנטל (עורכות), **משה שרת: ראש הממשלה השני ישראל**, תשס"ז, עמ' 428, א"מ (להלן: פישר ורוזנטל, **משה שרת**).

77 משה נצר, **נצר משורשיו, סיפור חיים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2002, עמ' 127. על פי ידיעה ב"מעריב", רק ערב אישורו לתפקיד הרמטכ"ל הודיע דיין למרכז מפא"י כי הוא פורש ממרכז המפלגה; **מעריב**, 2 בדצמבר 1953. במאמר מקיף על דיין, ככל הנראה על בסיס תדרוך רקע שלו עצמו, נכתבו הדברים הבאים: "דיין הוא חבר מפלגה, גם בהיותו בצבא. אך רחוק הוא מכל פעילות מפלגתית, אף באותם הגבולות המותרים לאיש צבא. הוא בעד התנזרות פוליטית מוחלטת במסגרת הצבא". ד. דיוקנאי, "אלוף משה דיין, או: מצחו של גלית ועקב אכילס", **מעריב**, 4 בדצמבר 1953, עמ' 2.

שר התחבורה יוסף ספיר הצטרף למסתייגים ממינויו של דיין לרמטכ"ל. הוא לא ציין סיבה מוגדרת להתנגדותו, ועצם העובדה שיש ספקות לגבי התאמתו לתפקיד אמורה, לדעתו, לפסול את מינויו: "המועמד המוצע לנו", אמר ספיר בלשון ישירה למדי, "אינו הולם את התפקיד. עובדה היא שעל יד שולחן זה ישנם אנשים המקבלים הצעה זו בהיסוס רב ולא בהרגשה קלה [...] טוב שהרמטכ"ל יתמנה מתוך עמידה בטוחה ולא מתוך היסוסים וספקות".⁷⁸

הדובר הבא בישיבת הממשלה היה שר החוץ משה שרת. דבריו מבטאים סבך של אינטרסים מנוגדים. ברמה האידאולוגית הוא העריך, קרוב לוודאי, שדיין דוגל בעמדות מדיניות-ביטחוניות דומות לאלה של בן-גוריון, ואולי אף קיצוניות מהן. שרת חלק על בן-גוריון בסוגיות המרכזיות שנגעו למדיניות החוץ והביטחון של ישראל. הוא התנגד למה שנראה בעיניו מדיניות כוחנית כלפי העולם הערבי וביקש להביא למיתון הסכסוך. שרת האמין שחלוף הזמן ימתן את העמדה הערבית כלפי מדינת ישראל ויאפשר הסדר שלום ישראלי-ערבי. הוא דחה את ההערכה הפסימית מאוד של ראש הממשלה באשר לחוסר הסיכוי להסדר באזור. שרת לא התנגד להפעלת כוח כלפי העולם הערבי, אך ביקש למתן את התגובות כדי להימנע מהסלמה וקרא להגיב באופן מדוד על מעשים אלימים נגד ישראל. מעבר לכך, שרת נטה להתחשבות רבה יותר בעמדות המערכת הבין-לאומית, ובעיקר המעצמות, בסוגיות הנוגעות לסכסוך הישראלי-ערבי. הוא סבר שעמדותיו יקדמו את צרכיה של מדינת ישראל טוב יותר מאשר אלו של בן-גוריון; לפיכך, מעבר לרצונו המובן מאליו להגיע כמדינאי לפסגה, שיקוליו נבעו בעיקר מאמונתו כי תחת הנהגתו יקודמו האינטרסים הלאומיים של ישראל טוב יותר מאשר תחת בן-גוריון.

על רקע זה ניתן להניח כי מועמדותו של משה דיין לרמטכ"ל העמידה את שרת בפני אינטרסים צולבים:

א. אם יאושר המינוי, יעמוד בראש המערכת הצבאית רבת העוצמה אדם כוחני שדעותיו אינן משרתות, לדעת שרת, את האינטרסים הלאומיים של מדינת ישראל;

ב. אם לא יאושר המינוי של דיין, עלול בן גוריון להשעות, ואולי אף לבטל, את פרישתו ובכך לחסום בפני שרת את הדרך לפסגה.⁷⁹

78 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 13, א"מ.

79 מרדכי בר-און, "הבטחונים ומבקרו 1949-1967", בתוך: מרדכי בר-און (עורך), **אתגר הריבונות - יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, יד יצחק בן-צבי, 1999, עמ' 62-103. ראו גם: זכי שלום, "עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות - בחינה מחודשת", **עינים בתקומת ישראל** 8, 1998, עמ' 110-149.

שרת ניסה לתמרן בין אינטרסים מנוגדים אלה באמצעות הטיעונים העיקריים הבאים:

א. מקלף אינו "סיפור הצלחה" כל כך מרשים שצריך להיאבק בנחישות רבה על המשך כהונתו כרמטכ"ל: "הוא [הרמטכ"ל מקלף] אינו איש גאוני, אבל הוא היה רמטכ"ל לא רק טוב אלא גם רמטכ"ל חשוב מאוד. אין אני רוצה לאמר שלא היה מפקד טוב במלחמת העצמאות. הוא בעל בית, איש משק".⁸⁰

ב. מעמדו הסמכותי של בן-גוריון ותביעתו החז-משמעית למנות את דיין לרמטכ"ל יובילו, בכל מקרה, לאישור המינוי. לפיכך ההתנגדות לכך חסרת תוחלת ועלולה רק לעכב, ואולי אף לסכל, את הליכתו של בן-גוריון. התפטרותו של מקלף, אמר שרת לשרים, היא עובדה מוגמרת: "אני מצטער שהוא הולך אחרי תקופה קצרה. [עם זאת] אני מכיר פרשה זו קצת מקרוב. אני משוכנע שפרשה זו נסתיימה. לא יעזר אם נעשה בירורים, ונשהה את העניין. במצב הנתון אין בידינו לשנות אותו. אני אומר זאת בניגוד לרצוני, כי הייתי רוצה מאוד שמקלף יישאר. אבל אנו מוכרחים לראות את המציאות כמו שהיא ולהזהיר את החברים מפני אשליות, שהליכה לפיהן עלולה לסבך מאוד את המצב [...]. יש להזהיר בכל לשון של הזהרה בפני החלטה כזו או אחרת שפירושה תהיה דחיית ההסדר או תליית הדברים בסימן שאלה".⁸¹

ג. החששות מפני "פעלתנות היתר" של דיין מוצדקים, אך בסופו של דבר יימצאו הכוחות שיובילו לריסונו: "דיין", אמר שרת, "הוא איש בעל כישרונות יוצאים מן הכלל. אולי הכישרון היותר בולט הוא יוזמה במחשבה ויוזמה בפעולה. תכונה זו יש בה הרבה ברכה אך היא מחייבת ריסון. אני חושב שאפשר לסמוך על שני גורמים שיפעילו פעולה מרסנת הדרושה פה. זה קודם כל שר הביטחון [...] והאחריות שלו [של דיין]. אחריות מרסנת. הוא אינטלקט כל כך מפותח שיבין היטב המסקנות הנובעות מהאחריות הנופלת עליו. בהצטרפות שני הגורמים - מה שמחייב ריסון בסגולותיו ירוסן, והצבא והמדינה ייהנו מהצד החיובי של כישרון זה".⁸²

80 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 12-13, א"מ.

81 שם, עמ' 16.

82 שם, עמ' 13.

ביומנו האישי נתן שרת באותו היום ביטוי לעמדותיו האמיתיות בסוגיית מינויו של דיין לרמטכ"ל, שאותן חשש לומר מול עינו הפקוחה של בן-גוריון:

משהודיע בן-גוריון על התפטרות מקלף ועל הצעתו למנות את דיין במקומו, כמה סערה. נתגלה אי-אמון עמוק למשה [דיין], גם יחס של הערכה כנה למרדכי [מקלף]. הייתה התנגדות לחילופים בכלל, לאחר שרק בן-גוריון היה, כמובן, בשלו ונוצרה מתיחות קשה. חברינו לא נזדרזו להיכנס למערכה. לבון שתק. נאלצתי לומר משהו לעזרת בן-גוריון אחרת הייתה שתיקתי מתפרשת כתמיכה בהתנגדות, שהיא עמדתי האמיתית. כתבתי לגולדה [מאיר]: 'משה דיין איננו איש צבא ואיננו איש משמעת. הוא לוחם-פרטיזן נועז במלחמה ומדינאי-הרפתקן מחונן בשלום. אין לו מושג ואין לו כל עניין בניהול המשק הצבאי'. סוף] בסופו של דבר] שהוחלט להעביר את השאלה לוועדת שרים לענייני חוץ וביטחון. בן-גוריון לחץ והאיץ, יען הליכתו קשורה בחילופי הרמטכ"לים.⁸³

אחרון הדוברים בשלב זה, שר המשטרה בכור שטרית, תמך בבקשתו של בן-גוריון (אותו הוא הגדיר "יוצר הצבא מראשיתו") למנות את דיין לרמטכ"ל. מנקודת ראותו, העובדה שדיין "רצה ללכת לבחירות או היה ברשימת המועמדים של מפלגה אינה פוסלת אותו [לכהן כרמטכ"ל]. כל אדם בישראל שייך למפלגה. במידה שישמש בתפקידו לא יערבב ענייני המפלגה לתוך זה".⁸⁴

בראשית דברי התשובה שלו התמקד בן-גוריון שוב בסכנה הטמונה בקשרים שבין שרי הממשלה ובין קצינים בכירים בצה"ל: "אני רוצה להזהיר את חברי הממשלה", אמר, "שלא יעשו דבר כזה, שלא יפתחו פתח לקצינים לרוץ אחרי חברי הממשלה [...] למען השם אל תעשו זאת [...] כשבא קצין אל שר בממשלה בעניינים כאלה, צריך לגרש אותו".⁸⁵ מעבר להיבט של מנהל תקין הכרוך בדיאלוג מתמשך בין גורמים פוליטיים בדרג המדיני וקציני צה"ל, הוטרד,

83 שרת, יומן, 29 בנובמבר 1953, עמ' 200.

84 פרוטוקול ישיבת הממשלה, יד/שיד, 29 בנובמבר 1953, עמ' 13, א"מ.

85 שם, עמ' 17.

קרוב לוודאי, בן-גוריון גם מן האפשרות שגורם פוליטי אחר יתיימר לייצג את צה"ל בתוך הממשלה. המעמד שלו כשר ביטחון העניק לו מעין "מונופול" על ייצוג צה"ל בקרב חברי הממשלה; פגיעה במעמדו המונופוליסטי תפגע מן הסתם במעמדו בממשלה ובציבור.

בקשר לסוגיית הפוליטיזציה הכרוכה במינויו של דיין היתמם בן-גוריון וסיפר לחברי הממשלה כי במהלך מלחמת העצמאות הוא מינה לעוזרו איש שאינו חבר מפא"י. "החלטתי בלבי", הוא אמר, "שבענייני ביטחון ומלחמה אין מפלגות. יש רק יהודים". ספק אם הוא עצמו היה משוכנע בתוקפם של דבריו אלה, וקשה להניח שהשרים קיבלו אותם בתחושת אמון. בהקשר היותו של דיין מועמד לכנסת השיב בן-גוריון תשובה עקיפה ומתחמקת: "אין סכנה גדולה מזו, מאשר להכניס פוליטיקה בשאלות אלו [...] לא לדון על האיש אלא על הפוליטיקה. אני לא התעניינתי אף פעם בפוליטיקה של האיש שהיה לקצין. לא התעניינתי אף פעם מיהו האיש ומה מפלגתו. ידעתי על פעולתו ותוצאותיה"⁸⁶.

ראש הממשלה דחה גם את הטענה בדבר אופיו הלא שקול של דיין:

אינני מכיר הרבה אנשים המסוגלים לשקול דברים, לחדור לדברים כמוהו, מעטים מאוד, לא רק בצבא. העובדה שאדם מוכשר לא רק בעניינים צבאיים אלא גם בעניינים פוליטיים זה לא חסרון. אסטרטג גדול הוא מדינאי גדול. הנהלת המלחמה זו מדיניות. אינני מקבל [את הטענה] שהוא אינו מרוסן. במידה ידועה זה [תכונה זו] חלה על כל החיילים. בשטחים ידועים כל אחד קצת לא מרוסן [...] אין הרבה חיילים מוכשרים כמו האיש הזה.⁸⁷

בסופו של דבר החליטה הממשלה ברוב של שבעה נגד ארבעה למסור לוועדת השרים לענייני ביטחון להחליט בדבר מינוי חדש לראשות המטה הכללי. בן-גוריון, יש להניח, לא היה מרוצה מתוצאה זו שהציבה סימן שאלה על מידת הסמכותיות שלו. על רקע זה הוא ביקש, כך נראה, לקבע תודעתית את כניסתו של דיין לתפקיד הרמטכ"ל, הגם שהדבר טרם אושר בממשלה. משום כך הוא הודיע לממשלה "שבעוד עשרה ימים יוצא הרמטכ"ל (מקלף)

86 שם, עמ' 13.

87 שם, עמ' 18-19.

לחופשה של שבועיים-שלושה. ימלא מקומו משה דיין". ראש הממשלה לא הסתפק בכך וטרח להבהיר כי הרמטכ"ל היוצא לא יהיה נגיש בתקופת זמן זו: "הרמטכ"ל לא יהיה בארץ, הוא ייסע על פני המים". ולבסוף רמז ראש הממשלה לרמטכ"ל היוצא, כך ניתן להתרשם, שמנקודת ראותו הוא, מקלף, יכול להאריך את חופשתו: "מגיעה לו אמנם חופשה ארוכה יותר הוא עבד השנה עבודת פרך. אבל יצטרך להסתפק בחופשה זו".⁸⁸

בה בעת הודיע בן-גוריון שגם הוא "מוכרח עתה לצאת לחופשה [שכן] אינני יכול להמשיך". הוא לא טרח להבהיר לשרים את מניעיו והציע ששר החוץ שרת ימלא את מקומו כראש ממשלה, ופנחס לבון ימלא את מקומו כשר הביטחון. "מועמדותו של לבון", כתב החוקר יחיעם ויץ, "הייתה תמוהה לחלוטין, כמעט בלתי מובנת. מה למנהיג תנועת נוער, אדם בעל נטיות כמעט פציפיסטיות, שרבים פקפקו באיזונו הנפשי ולעמידה בראש מערכת הביטחון". את ההסבר לכך סיפק חבר הכנסת יצחק בן אהרון. "באותה תקופה", הוא כתב, "חל אצל לבון מפנה יסודי ביחסו לבן גוריון. הוא הצטרף אל מעריציו וקיבל את מרותו ואדנותו".⁸⁹

בנוסף הבהיר בן-גוריון כי סיכם עם הרמטכ"ל הנכנס, דיין, "שהוא יוכל תמיד לגשת אלי, למרות שיש [לי] ממלא מקום, אם ימצא צורך לדון אתי באיזה דבר. לשאר החברים אהיה מצוי רק בעוד שבועיים. אני רוצה מנוחה מלאה - לכל הפחות לשבועיים". בן-גוריון לא הבהיר מתי בדיוק תסתיים חופשתו והסתפק בקביעה המוכרת "עד לאחר החגים". הממשלה אישרה לו חופשה ל"חודשיים בערך", שבסופו של דבר תתארך חודשים רבים לאחר מכן.⁹⁰

הדיון בוועדת השרים לביטחון

בוועדת השרים לענייני ביטחון שהתכנסה באותו יום, 29 בנובמבר 1953, בשעות אחר הצהריים הושמעה שוב ביקורת על מינויו של דיין לרמטכ"ל, בעיקר על רקע עברו המפלגתי כחבר מפא"י. "מה בפיכם", שאל בן-גוריון את חברי הוועדה בראשית הישיבה. שר התחבורה יוסף ספיר השיב: "אני יכול רק לחזור על ההצעה שהממשלה תודיע כי אין היא מקבלת את התפטרותו

88 שם, עמ' 38.

89 ויץ, אל הפנטיזה ובחזרה, עמ' 302, הערה 14.

90 שם. על מניעי התפטרותו של בן-גוריון, ראו: גולדשטיין, בן-גוריון, עמ' 895-896. ראו גם: זכי שלום, "מן הארכיון התפטרותו של בן גוריון מן הממשלה, 16 ביוני 1963", עיונים בתקומת ישראל, כרך 5, 1995, עמ' 608-615.

של הרמטכ"ל, רב אלוף מרדכי מקלף, ושיזמינו אותו וימסרו לו את החלטת הממשלה ונראה מה יגיד אחרי החלטה זו". תגובתו של בן-גוריון לא איחרה לבוא: "לי ברור שזה יהיה רק ביטול זמן, כי אני יודע המסיבות מדוע קיבל מקלף בשעתו את המינוי". כאשר התברר שספיר אינו מתכוון לסגת מתביעתו והעלה את הצעתו להצבעה, הבהיר בן-גוריון כי הוא לא יצביע נגד הצעתו של ספיר, עם זאת הוא תבע שתקבל החלטה מיידית לכאן או לכאן, וכבדרך אגב הוסיף איום מרומז: "[אם לא תקבל החלטה מיידית] זה יעכב גם אותי [את התפטרותי], ואיני רוצה להתעכב".⁹¹

בשלב זה יצא ראש הממשלה בביקורת חריפה נגד הטיעון בדבר חברותו של דיין במפא"י והיותו מועמד לכנסת מטעמה כנימוק לפסילת מועמדותו לתפקיד הרמטכ"ל. בכוונת מכוון הוא התעלם מן הטיעון בדבר היותו של דיין מועמד לכנסת, ולא רק "חבר מפלגה": "אני רואה בדאגה רבה את הנימוק שנשמע [...] לא יעלה על ליבי שאפשר לפסול מועמדותו של מישהו מפני שהוא חבר מפלגה. כל אדם שייך למפלגה. זה דבר משונה מאין כמוהו לבוא בנימוק כזה".⁹² אך ספיר לא ויתר; הפסילה אינה מכוונת למי שרשום כחבר מפלגה אך אינו פעיל בעשייתה, אמה, הדברים מכוונים למי שמפגין פעילות שוטפת למען המפלגה, "לוחם עוקצני [...] האם אפשר להציג מועמדותו של איש כזה לתפקיד זה, המחייב דקדוק קפדני וזהירות רבה ביחסים בין גורמים שונים [...] זה הרי אחד הדברים שעליו מושתת הערך הלאומי של הצבא, שאיננו נתון לשום השפעות, שיקולים או חישובים של פוליטיקה מפלגתית".⁹³

בן-גוריון לא נרתע משאלות אלה. בדרך פתלתלה הוא חזר והתחמק מדיון נוקב בשאלה המוצדקת: האם אדם שהזדהה פומבית עם מפלגה, פעל בשורותיה ואף היה מועמד שלה לכנסת, יכול לכהן כרמטכ"ל: "נכון שלמשה דיין יש גם תפיסה פוליטית", אמה, "והוא יכול להיות ממלא מקום גם בחיים המדיניים. זה איננו חסרון, אלא מעלה. ככל שיש לאדם יותר שכל הוא חייל טוב יותר".⁹⁴ כעבור שנים, במעמד הפרדה מדיין כרמטכ"ל וכניסתו של חיים לסקוב לתפקיד, הודה בן-גוריון בעקיפין בנטייה הפוליטית של דיין: "רמטכ"ל זה [חיים לסקוב]" ביחוד אינו איש פוליטיקה. דיין כבר עכשיו איש חופשי".⁹⁵

91 פרוטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 29 בנובמבר 1953, א"מ.

92 ש.מ.

93 ש.מ.

94 ש.מ.

95 פרוטוקול ישיבת הממשלה, ד/שי"ט, 26 באוקטובר 1958, א"מ.

שר הביטחון המיועד, פנחס לבון, שאמור היה להיכנס לתפקידו אם וכאשר יפרוש בן-גוריון מן הממשלה, יצא אף הוא להגנת הרמטכ"ל המיועד. "משה דיין", אמר, "הופיע ברשימת 120 המועמדים של מפא"י לבחירות לכנסת הראשונה. למיטב ידיעתי לא הופיע בשום אסיפת בחירות. מאז לא הופיע, ואני מכיר את חיי המפלגה, בשום עניין מפלגתי". הכנסתו של דיין לרשימה, הסביר לבון, נועדה רק כדי לגרוף קולות של מצביעים ולא מתוך כוונה לשלב אותו בפעילות מפלגתית-פוליטית:

מדוע הוכנסו אז כמה אנשי צבא הנמנים ברשימת מפא"י, לרשימת המועמדים בבחירות ההן, אם כי לא הייתה כלל כוונה להכניסם לכנסת, יבין כל אחד מן היושבים כאן אם יש לו די השכלה פוליטית, ואם אינו רוצה להשתמש סתם בעובדה זו לרעה. במיוחד [על רקע העובדה כי] ברשימה האחרת [מפ"ם] הופיע מי שהופיע [...] [אין זה הוגן] להפוך את העובדה הזאת לנימוק להכתיים את דיין בפגם של איש פוליטי אקטיבי או שליח מפלגתי בענייני הצבא, בשעה שזה כל כך רחוק מן האמת הפשוטה.⁹⁶

החוק באותם ימים, כתב משה נצר בספרו, לא אסר על הצגת מועמדות של אנשי צבא ברשימה לכנסת. ברשימת מפ"ם לכנסת נכללו, בין השאר, מפקדים בכירים בפלמ"ח כמו יצחק שדה ויגאל אלון, ומפא"י החליטה להגיב בהצבת אנשי צבא שלה ברשימת המועמדים לכנסת. דיין הוצב במקום העשירי. אסף שמחוני, לימים אלוף פיקוד הדרום, הוצב במקום ה-12 ומשה נצר עצמו הוצב במקום ה-29. לדבריו, שלושת המועמדים הפקידו מראש מכתבי התפטרות, שכן איש מהם לא העלה בדעתו להמיר את העיסוק הצבאי בקריירה פוליטית.⁹⁷ ואכן בנורמות שהיו מקובלות באותה תקופה לא נתפסה תופעה זו בלתי מקובלת לחלוטין כפי שהיא נתפסת היום. "משה דיין, חבר מפא"י, לפחות מ-1944", כתב פרופ' אבי בראלי, "לא נרתע מהשתתפות בכינוס

⁹⁶ פרטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 29 בנובמבר 1953, א"מ.

⁹⁷ נצר, נצר משורשיו, עמ' 126-127. משה נצר היה מפקד הגדוד השני של הפלמ"ח שהוצב בנגב, ואחר כך מח"ט 9 במלחמת העצמאות; ראו גם: יחיעם ויץ, "בין האהבה והשנאה – בן גוריון, משה דיין ואסף שמחוני", מידה, 5 בספטמבר 2014:

<https://mida.org.il/2014/09/05/%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%90%D7%94%D7%91%D7%94-%D7%95%D7%94%D7%A9%D7%A0%D7%90%D7%94-%D7%91%D7%9F-%D7%92%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%95-%D7%9F-%D7%9E%D7%A9%D7%94-%D7%93%D7%99%D7%99%D7%9F-%D7%95/>

מפלגתי מובהק בהיותו קצין בשירות פעיל, ולו גם בחופשת לימודים [...]. בן גוריון, שרת או לבון, לא מצאו כל פסול בהשתתפותו בדיון מפלגתי ביסודו, גישה אופיינית לאותו זמן".⁹⁸

נוכח המבוי הסתום, הבהיר בן-גוריון כי מסגרת האפשרויות לבחירת מועמד לרמטכ"ל מוגבלת בשעה זו לשלושה מועמדים בלבד, הנמצאים בתחום המתאים של גיל, ידע וניסיון צבאי. הוא לא אמר זאת במפורש, אך מדבריו מתברר כי דיין התאים לתפקיד יותר משני האחרים. בעתיד, הוא מרגיע את חבריו לוועדת השרים, מסגרת האופציות תהיה רחבה יותר, ויהיו מועמדים רבים יותר שיתאימו לתפקיד. באותה עת לא הייתה ברירה וצריך לבחור במשה דיין: "בין הקצינים שהם בין הגיל של 30-40 אני מכיר רק שלושה שהם ראויים לתפקיד הרמטכ"ל, ומשה דיין הוא אחד מן השלושה [...]. אני מאמין שבמשך הזמן יהיו הרבה יותר מועמדים לתפקיד זה המצריך הבנה של ענייני הצבא, התיכנון, חינוך הצבא, רכישת אמון החיילים וכשרון לראות את הבעיות האסטרטגיות שלנו".⁹⁹

שר האוצר לוי אשכול הפנה את תשומת ליבם של חברי ועדת השרים לנזק שייגרם למעמד הצבא בדיון המתמשך בסוגיית מינוי הרמטכ"ל. גם אם ימשיך מקלף בתפקידו, הוא הבהיר, דיין יהיה "איש שני לרמטכ"ל. חשוב מאוד שידעו כי מועמדותו הובאה לישיבת הממשלה ויש כלפיו אמון מצד כולם. כל טיפול יתר רק יזיק ויקלקל".¹⁰⁰ השרים שפירא וספיר התייחסו לעיתוי של חילופי הרמטכ"ל והשלכותיו על דעת הקהל בארץ: "לו גם מועמדותו של אלוף משה דיין היתה מתקבלת על דעת כולם", אמר שפירא, "גם אז היינו צריכים לדרוש מרב אלוף מקלף להמשיך זמן מה בתפקידו ולא שמיד עם צאת ראש הממשלה יצא גם הרמטכ"ל".¹⁰¹ ספיר הרחיק לכת בהערכת הסיכונים שהיו כרוכים בחילופי משמרות בצה"ל דווקא בעיתוי שבו פורש בן-גוריון מן הממשלה: "גם אם נניח שרב אלוף מקלף אינו רוצה לחזור בו", הוא אמר לחבריו, "הרי העובדה של חילופי משמרות של ראש הממשלה ושר הביטחון והרמטכ"ל בעת ובעונה אחת, עלולה להתקבל בציבוריות מתוך הרגשה שחל משהו שהביא לידי הפיכה בצבא. אינך יכול למנוע את ההרגשה הזאת בציבור".¹⁰²

98 אבי בראלי, **מפא"י בראשית העצמאות, 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, 2007, עמ' 194, 273.

99 פרוטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 29 בנובמבר 1953. א"מ.

100 ש.ש.

101 ש.ש.

102 ש.ש.

משה שרת שר החוץ, שר הביטחון המיועד פנחס לבון ושרת העבודה גולדה מאיר הצטרפו לקריאה לדחות את הצעת ספיר ולבחור בדין כרמטכ"ל. אולם ספיר לא נסוג והעלה הצעה למינויו של קצין אחר לתפקיד, אם כי לא נקב בשם. לנוכחים ברור היה כי עצם העלאת שמו של מועמד שכלל לא הובא לשיקול הממשלה מהווה פגיעה קשה ביוקרתו ובסמכותו של ראש הממשלה ושר הביטחון: "אתה יכול להציע [את מי שאתה רוצה לתפקיד הרמטכ"ל]" אמר לו בן-גוריון בנימה של כעס ותסכול. [אבל] אינך יכול לדרוש ממני שאציע דבר שאיני חושב כי אני צריך להציעו. אני מציע מה שאני, לפי מיטב ידיעתי, חושב כי אני צריך להציע. אבל אתה יכול להציע מועמד אחר. אצטער מאד אם אצטרך פה להצביע".¹⁰³

בנסיבות אלה פנה בן-גוריון לשרים והפציר בהם למנוע מצב שיהיה בו צורך לערוך הצבעה: "יהיה רע מאד", הוא אמר, "אם נצטרך להצביע פה בענין זה [...] אני חושב שיהיה נזק, אם תהיה כאן הצבעה בעד ונגד. אבל אין כנראה ברירה." בהצבעה שנערכה בוועדת השרים התברר שיש תיקו - שלושה בעד הצעת ספיר ושלושה נגדה. תמונת מצב זו העמידה את בן-גוריון במבוכה והוא הודה, שלא כדרכו: "אינני יודע מה לעשות [...] לא הייתי רוצה שדווקא בימים האחרונים לפני לכתי יבוא עיכוב כזה". הוא פנה אל שרת לעזרה: "ידידי המועמד לראש הממשלה", אמר, "מה אתה מיעץ".¹⁰⁴ שרת בחר לשתוק.

בסופו של דבר נענה בן-גוריון לבקשת שרים כי ישוחחו שוב עם מקלף, ינסו להבין את מניעי התפטרותו ולהשפיע עליו לחזור בו.¹⁰⁵ למשימה זו נבחרו ספיר ושפירא. הם ביקשו ששרת יצטרף אליהם, אך הוא התחמק בטענה שהוא עסוק. גם שרים אחרים של מפא"י סירבו להצטרף למפגש עם מקלף. בנסיבות אלה, כאשר אף נציג של מפא"י לא השתתף במאמצים להשאיר את מקלף בתפקידו, ברור היה לספיר כי "הניסיון נידון כמעט מראש לכישלון".¹⁰⁶ בסופו של דבר ניאות שרת להירתם למשימה ואף קבע שהשיבה עם הרמטכ"ל לתקיים בחדרו במשרד החוץ.

103 ש.ם.

104 ש.ם.

105 ש.ם. ראו גם: שרת, יומן, 29 בנובמבר 1953, עמ' 200.

106 פרוטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 29 בנובמבר 1953, א"מ.

ב-1 בדצמבר 1953 התכנסה ועדת השרים לביטחון לדיון מחודש במינוי הרמטכ"ל בעקבות הפגישה המשולשת עם מקלף. את הישיבה פתח שר החוץ משה שרת והחל בהבעת הזדהות עם עמדתו של בן-גוריון כי המפגש עם מקלף לא היה רצוי מלכתחילה. הוא הוסיף כי תוצאות הפגישה חיזקו עמדה זו: "אינני חושב כי המפגש הביא ברכה", הוא קבע נחרצות. לדבריו תלה מקלף את רצונו לפרוש בשיקולים אישיים הקשורים בגילו, במספר השנים שהיה בצה"ל וביכולתו לפתוח בקריירה חדשה: "חמש עשרה שנה הוא משרת בהגנה, בבריגדה, במלחמת השחרור בצה"ל", הסביר שרת, "אם הוא עכשיו יצא הוא בגיל כזה שיוכל למצוא משלח יד לא רק לקיומו, אלא לפעולה לטובת המדינה. הוא אינו רואה עתידו בצבא עד סוף ימיו. משום כך, כאשר הוא קיבל את תפקידו הוא אמר לראש הממשלה שזה לשנה אחת. עכשיו תמה השנה. הוא רואה את עצמו זכאי לצאת [לפרוש מצה"ל]"¹⁰⁷.

קשה להניח כי שרת האמין שטיעון זה ישכנע את השרים בכך שזו הסיבה לפרישת מקלף. ניתן להניח כי סיכוייו של מקלף להשתלב בהנהגה הלאומית או במגזר הציבורי-הכלכלי יהיו הרבה יותר גבוהים לאחר שיסיים את תפקידו כרמטכ"ל בעוד כשנתיים, עם כל היוקרה, הניסיון ומערכת הקשרים המתלווה לתפקיד זה. מעבר לכך יכול היה מקלף להניח, שסיום כהונה לאחר שנה בלבד עלול להציב סימן שאלה לגבי יכולותיו המקצועיות על ידי הדרג המדיני. ואכן במהלך השיחה, "לאחר שהחברים לחצו אותו, שידלו אותו, דיברו על לבו והוכיחו אותו", כדברי שרת, הסגיר מקלף את מניעיו האמיתיים. בפועל, אמר, הוא "מיישר קו" עם בן-גוריון שקבע עוד קודם לכן שרצונו של מקלף לפרוש מצה"ל כרוך בהחלטתו-הוא לפרוש מן ההנהגה, ולו זמנית. ממילא ברור כי מנקודת ראותו של מקלף "הגורם הבעייתי" היה שר הביטחון המיועד, שככל הידוע לו לא ירצה בו כרמטכ"ל. "זו שאלה של עבודה יחד", אמר מקלף לשלושת השרים, "זו שאלה של יחסי אמון. אין לו ההרגשה שחבר הממשלה המיועד לקבל את תיק הביטחון לידי (פנחס לבון) שרמטכ"ל כזה דווקא רצוי לו".¹⁰⁸

107 פרוטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 1 בדצמבר 1953, א"מ.

108 שם. לדעת דיין, "מקלף התפטר בגלל שתי סיבות: אחת היחסים הקשים מאוד שהיו לו עם לבון, וזה היה בדיוק באותה שנה שבה לבון התמנה כשר הביטחון. ושנית, הדברים במציאות לא התנהלו כפי שהוא רצה. לא היה לו כוח להתמודד עם המציאות הזאת, ולא רק עם לבון". ארז וכפיר, שיחות, עמ' 15.

כאשר נשאל מקלף האם הוא מוכן להישאר בתפקיד הרמטכ"ל, אמר השר שפירא, תשובתו הייתה: "זה לא תלוי בי. אתם צריכים לשאול את האחרים... אינני בטוח שרוצים בי". לאור תשובה זו הבינו שפירא וספיר כי "אם הממשלה תחליט שהוא יישאר, הוא יישאר. הוא אינו שש לעזיבה הוא אינו עוזב מרצון. ואם זה לרצון הממשלה ולרצון שר הביטחון הוא יישאר".¹⁰⁹ גרסה דומה מסר מקלף לעורך "מעריב" עזריאל קרליבך. "כמדומה", כתב קרליבך, קרוב לוודאי על בסיס שיחת רקע עם מקלף, "לא הוא אשם שהוא מתפטא. התפטרותו של מישהו אחר אשמה. איתרע מזלו של מקלף, שדווקא בסוף השנה הראשונה של כהונתו, בן גוריון החליט לצאת, וזה הנימוק העמוק יותר של חילופי הגברי. כי שני האנשים [בן-גוריון ומקלף] התרגלו לעבוד יחד".¹¹⁰

בן-גוריון נטל שוב את רשות הדיבור ושב הדגיש את הנזק של הפגישה:

אתם אינכם יודעים שאתם עוסקים במטריה עדינה מאוד, הרי מדינת ישראל משולה לעיירה. לא רק שיודעים הכל, וזה הולך ומתפשט, הולך ומתווסף. אם המדובר הוא על הנעשה בממשלה או בחבר ממשלה אין בזאת ברכה רבה. אבל לא נורא. לשם כך הם פוליטיקאים, שיעשו אתם מה שיעשו. אבל בצבא, במיוחד בצבא רך מאוד זה לא בריא.

בן-גוריון חזר והתריע מפני מפגשים של פוליטיקאים עם קציני צבא (על פי הודאתו של שפירא עצמו). אילו זה היה קורה עוד עשרים שנה, כך ניתן להבין מדברי בן-גוריון, אולי אפשר היה להתייחס לזה בקלות, אבל כיום "זה [המדינה והחברה] עדיין לא התייצבו, ואין דבר קל מסידור קליקות בצבא".¹¹¹ בתום דבריו הוא תבע שוב למנות את דיין לרמטכ"ל.

שפירא הבהיר לראש הממשלה כי הוא מודע לרגישות הקיימת לגבי הצבא והפרסומים על אודותיו: "לא עלה אף פעם על דעתי להציע הצעות, להיפגש [עם קצינים בכירים] ולנסות להשפיע. גם אני הבינותי, אם כי אינני איש צבא, שמטריה זו היא עדינה ביותר". עם זאת, הוא הבהיר, המינוי

¹⁰⁹ פרוטוקול ישיבת השרים לענייני חוץ וביטחון, 1 בדצמבר 1953, א"מ.

¹¹⁰ קרליבך, ככל האדם, עמ' 3.

¹¹¹ שם.

המוצע של דיין לרמטכ"ל חייב נקיטת צעדים חריגים למנוע זאת: "אילו היו מציעים את [האלופים] חיים לסקוב או שלמה שמיר", אמר שפירא, "לא הייתי מעורר שום שאלה. אבל מכיוון שהציעו אדם זה [משה דיין] עוררתי בעיה זו. לפי הכרתי אין למסור את הצבא לידי איש זה. הרגשת האחריות דורשת ממני להגיד כל מה שאני מרגיש. כיוון שזה צבא צעיר, נטע רך, יש יותר להקפיד על הדברים". הוא שב והעלה כנימוק נגד המינוי את הזלזול בענייני דת בצבא. "הרמטכ"לים הקודמים", הוא אמר, "לא היו דתיים אבל היה להם יחס הוגן לעניינים דתיים".¹¹²

ספיר ניסה להמעיט בחומרת המפגש עם קצינים. הוא עצמו לא נפגש עם קצינים בכירים, אבל הנושא הוא שיחת היום "ברחוב ובין עיתונאים". ושוב הוא הביע דעה נחרצת נגד מינויו של דיין. "אני מפקפק", אמר ספיר, "אם איש זה [משה דיין] הוא בעל משקל מתאים לתפקיד זה. איני מתכוון להציע מועמד אחר לתפקיד. אבל יש לי עמדה ברורה ביחס למועמד זה". לאחר דיון על תהליך ההצבעה העלה בן-גוריון את הצעתו למינוי דיין כרמטכ"ל. ההצעה התקבלה ברוב של חמישה נגד שלושה. בשלב זה ביקש ראש הממשלה לקיים הצבעה חוזרת, כדי שהמינוי יתקבל פה אחד. ספיר התנגד והבהיר כי יצביע נגד.¹¹³

ב-6 בדצמבר 1953 שיגר בן-גוריון לדיין מכתב ובו הודיע לו רשמית על מינויו לראש המטה הכללי של צה"ל. "אני מקווה", כתב, "שחייך הרצופים עבודת אדמה, גבורה ומלחמה ונאמנות ממלכתית, יטביעו חותמם על כל מפקדי צה"ל וחייליו".¹¹⁴ באותו יום נערך טקס חילופי הרמטכ"לים: "כל הזמן הייתי שרוי בהרגשה של עצב ודאגה", כתב שרת ביומנו בתום הטקס, "ונדמה לי כי הרגשה זו אופפת את החדר כולו".¹¹⁵ דיין השיב לבן-גוריון עוד באותו יום והודה לו ולממשלה כולה על האמון שנתנו בו. בהמשך מכתבו הוא ניסה להרגיע את החששות מפני עצמאותו היתרה: "אעשה כמיטב הכרתי ובכל כוחי למלא נכונה את תפקידי זה בבצעי את הוראות הממונים עלי".¹¹⁶

112 ש.ש.

113 ש.ש.

114 **מכתב בן גוריון למשה דיין**, 6 בדצמבר 1953, תיק התכתבויות, אב"ג.

115 שרת, **יומן אישי**, 6 בדצמבר 1953, עמ' 214.

116 **מכתב משה דיין אל בן גוריון**, 7 בדצמבר 1953, תיק התכתבויות, אב"ג.

אולם דיין עצמו הקפיד להבהיר כבר ביום הראשון בתפקיד הרמטכ"ל כי אין לו שום כוונה ללכת בתלם שחברי הממשלה מייעדים לו: "בטכס חילופי הרמטכ"לים", כתב דיין, "ניגש אלי מזכיר הממשלה, זאב שרף, ואמר לי כלאחר יד שעכשיו אצטרך לשנות 'אופיי הפרטיזני', להקפיד על הליכותי ולעדנן. השבתי לו שטעות בידו. לא אני אהפוך לאחר, אלא תדמית הרמטכ"ל היא שתשתנה. לא אני תפרתי לי חליפה חדשה. צה"ל הוא שקיבל רמטכ"ל חדש".¹¹⁷

בפקודת יום שהוא הוציא עם כניסתו לתפקיד קבע דיין: "משימת הצבא בעת הזו - הבטחת שלום הארץ וכוננות ליום פקודה".¹¹⁸ ואכן, חודשים ספורים לאחר כניסתו לתפקיד הבהיר דיין את קו הפעולה שהוא תובע מחיילי צה"ל וממפקדין, המתבסס בעיקר על יוזמה ודוגמה אישית: "אני מבכר יוזמה ופעילות יתר", הוא כתב לראש אג"ם, "גם אם היא נושאת בחובה טעויות פה ושם, על פני פאסיביות של 'שב ואל תעשה' והתחכמויות בניירת ובשבעה אישורים לפעולה לפני ביצועה".¹¹⁹

במקום אחר הדגיש את אמונתו כי: "האמצעי הראשי [להצלחת הצבא] הוא ההנהגה. הפקודה 'אחרי' [...] הפקודה אשר נותנה מחייב בה את עצמו, וקורא לחייליו ללכת עמו".¹²⁰

ב־22 בדצמבר 1953 התארח דיין בפעם הראשונה כרמטכ"ל בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת. "אני רוצה לברך בתוכנו את הרמטכ"ל החדש בתפקידו הרם והאחראי", אמר יושב ראש הוועדה, חבר הכנסת מאיר ארגוב. "אנחנו מכירים את רב אלוף משה דיין כבן היישוב, כאיש העבודה, כמגן, כאיש בעל ידיעות בטחוניות [...] זו זכות גדולה שהאומה הפקידה בידו את האחריות לענייני הביטחון. אנחנו בטוחים שהוא ימלא את תפקידו באמונה".¹²¹

לקחים ומסקנות

במהלך 73 שנותיה של מדינת ישראל לא הייתה אישיות ציבורית-פוליטית שהשפיעה על עיצוב מדיניות החוץ והביטחון של מדינת ישראל לאורך שנים

117 דיין, **אבני דרך**, עמ' 116.

118 רב אלוף משה דיין, ראש המטה הכללי, "פקודת יום לחיילי צה"ל", מערכות כ"א, כסלו, תשי"ז, עמ' 5.

119 **מכתב הרמטכ"ל משה דיין, אל ראש אג"ם**, 9 ביוני 1954, תיק נושא, יחסי שרת-לבון, 1954, אב"ג.

120 סגן אלוף אלחנן אורן, "על פיקוד והנהגה בהסתערות", **מערכות** ל, אלול תשי"ז, עמ' 41. ראו גם: אלחנן אורן, "לסוגיית הדוגמה האישית", **מערכות** 159, אייר תשכ"ד, עמ' 36-38.

121 **ישיבת וועדת החוץ והביטחון**, 22 בדצמבר 1953, א"מ.

כמו משה דיין. כבר בצעירותו כמפקד במלחמת העצמאות הוא הוביל קרבות שהאדירו את שמו כלוחם וכמפקד ולאחר מכן תרם לא מעט לעיצוב אופיים של הסכמי שביתת הנשק, קווי הגבול של מדינת ישראל ומערכת יחסיה עם הממלכה ההאשמית. לאחר שהסתיימה המלחמה תרם דיין תרומה מכרעת לעיצוב מדיניות הביטחון של מדינת ישראל, ובעיקר מדיניות התגמול וההרתעה. דיין היה גורם מוביל בהפיכתו של צה"ל לצבא לוחם לאחר מלחמת העצמאות והשפיע על עיצוב ערכי הלחימה שלו.¹²²

דיין מילא תפקיד מכריע בהחלטה לצאת למלחמה יזומה נגד מצרים ב-1956 בשיתוף פעולה עם בריטניה וצרפת,¹²³ בהכרעה על הקמת כוח הרתעה אסטרטגי לישראל, מכת המנוע במלחמת ששת הימים ובהתנהלות של צה"ל בתקופת מלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים. מעבר לכך השיא דיין תרומה מכרעת לעיצוב יחסיה של ישראל לשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. אמירות שיוחסו לו - כדוגמת "מוטב שארם א שיח בלי שלום מאשר שלום בלי שארם א שיח"¹²⁴ - היו לסלעי מחלוקת לאורך שנים בחברה הישראלית. דיין היה גם גורם מכריע בעיצוב מערכת היחסים של הפלסטינים עם מדינת ישראל ובעיצוב מעמדם של המקומות הקדושים ליהדות ולאיסלם (הר הבית ומערת המכפלה) בעקבות המלחמה.¹²⁵

במבט לאחור ניתן לקבוע כי מרבית הטענות שהועלו נגד מינויו לרמטכ"ל התבררו כמוצדקות. דיין היה רמטכ"ל דעתני, שבא למטכ"ל עם תפיסת עולם מגובשת בקשר לעמדותיה של ישראל בסוגיית הסכסוך הישראלי-ערבי. הוא נכנס לתפקיד כשהוא נושא עימו ניסיון צבאי ומדיני עשיר. בתוקף מעמדו, נסיונו, אישיותו הסמכותית וכוחו הפוליטי - הוא צבר עוצמה רבה

---

¹²² "הצבא שירש דיין היה חסר תרבות מבצעית, רוח לחימה ותחושת הצלחה. בדיון שנערך במטכ"ל ב-1954 ציין שר הביטחון פנחס לבון, כי במחצית הראשונה של 1953 כשלו כל הפעולות היזומות של צה"ל, למעט אחת". עפר שלה, **האומץ לנצח: מדיניות ביטחון לישראל**, משכל - ידיעות ספרים, 2015, עמ' 218.

¹²³ "דיין", כותבות פישר ורוזנטל, "תמך כבר זמן רב בפתיחה במלחמה יזומה לפני שהערבים יתחזקו. דיין וחברי האסכולה האקטיביסטית פעלו מתוך ההנחה שעוינות הערבים לישראל מוחלטת, אין תקווה לשלום ורק מדיניות של כוח תרתיע חדשה". פישר ורוזנטל, **משה שרת**, עמ' 473.

¹²⁴ יונה הדרי, **משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975**, הקיבוץ המאוחד, מכון שלום הרטמן אוניברסיטת בר אילן, מרכז צביון, 2002, עמ' 75.

¹²⁵ לוי, **המפקד האליון**, עמ' 72. על תפקידיו הרבים של דיין במרכז ההנהגה המדינית-ביטחונית של ישראל לאורך השנים, ראו: יחיעם וייץ, "משה דיין בין סגידה לסקילה, ביקורת על ספרו של מרדכי בר און, משה דיין, קורות חייו, 1915-1981", **קתדרה** 157, תשרי תשע"ו, עמ' 200-205.

בהנהגת המדינה. עוצמה זו אפשרה לו, לא אחת, לקדם את עמדותיו בתחום המדיני-אסטרטגי ולא רק בתחום הצבאי הצר. לכל אורך כהונתו כרמטכ"ל היה דיין נתון לביקורת קשה מצד אישים בדרג המדיני לגבי תהליכי קבלת ההחלטות בהקשר הפעילות המבצעית של צה"ל ודרך מימושו.¹²⁶

נסתפק כאן בדוגמה אחת בולטת לביקורת מעין זו, הכרוכה במבצע "כינרת" (דצמבר 1955). המבצע נערך בשעה ששר החוץ משה שרת שהה בארצות הברית וזמן קצר לפני פגישתו עם מזכיר המדינה ג'ון פוסטר דאלאס בעניין אספקת נשק אמריקאי לישראל. המבצע יצא, אם כן, לפועל ללא ידיעתו של שר החוץ וללא ידיעת הממשלה שהתכנסה לישיבה מן המניין ממש ערב הפעולה; וככל הנראה בידיעה חלקית בלבד של ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון.

מטבע הדברים, תהליך קבלת החלטות זה זכה לביקורת נוקבת של שרים בממשלה: "דומני", אמר השר שפירא שר הדתות והסעד (מפלגה דתית-לאומית), "שכל החברים הופתעו כמוני לשמוע בבוקר ברדיו על המבצע מעבר לכינרת. אמנם הידיעה הראשונה הייתה כבר ב-12 בלילה, אבל לא היו פרטים. למחרת בבוקר שמענו שזה אינו דבר פשוט. הממדים הבהילו אותי. כך וכך הרוגים ושבוים. היות ועוד בשעה שמונה וחצי בערב ישבנו בישיבת הממשלה, ואז יש להניח כבר התחילה הפעולה, אני ראשית כל תמה שהממשלה כלל לא ידעה על זאת". דברים דומים אמר השר מרדכי בנטוב, איש מפ"ם: "מבחינה אישית של חברי ממשלה הם נראים קצת טפשים. עד שמונה וחצי יושבים בישיבת הממשלה. אף מלה. אף רמז. למחרת בשבע בבוקר שומעים הודעה. זה מעמיד אותנו במצב מגוחך. זה אינו נותן הרגשה טובה, כאשר שואלים אותי חברי ואני מוכרח להשיב שלא ידעתי כלום".¹²⁷

למותר לציין כי שר החוץ משה שרת, ששהה באותה עת כאמור בארצות הברית לא ידע דבר וחצי דבר על הפעולה הקרבה. ברור שהידיעות על הפעולה יצרו משבר אמון קשה בין הממשל האמריקאי לישראל והפכו בן-לילה את שליחותו למיותרת. תגובתו הייתה בהתאם: "חשך עולמי", כתב שרת ביומנו באותו לילה, "שוב רושם של שאיפת דם רב והתגרות למלחמה מצד ישראל] - לא קדם [למבצע] שום הרג, [לא הייתה] שום הכנת דעת קהל, [לא נמסרה] שום הודעה מוקדמת] ליי".¹²⁸ מובן מאליו, שמעבר להיבט הפוליטי-אישי, היו

126 יגיל לוי, **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**, משכל - ידיעות ספרים, 2003, עמ' 43.

127 **ישיבת ועדת השרים לענייני חוץ וביטחון**, 13 בדצמבר 1955, א"מ.

128 שרת, **יומן אישי**, 11 בדצמבר 1955.

לפעולה השלכות גם על יחסי ישראל-ארצות הברית. אכן, תהליך זה של קבלת החלטות על אירוע ביטחוני כה משמעותי מעורר תהיות. לבן-גוריון הייתה אולי סיבה למדר את יריבו הפוליטי, שר החוץ שרת, מהמידע על האירוע ולגרום לו מבוכה קשה מול הממשל האמריקאי, אולם מידורם של חברי הממשלה מעורר תהיות קשות. קשה להניח שראש הממשלה עשה זאת בכוונת מכוון. ראיון של הרמטכ"ל דיין עם עורך "מעריב", אריה דיסצ'ניק, שנים רבות לאחר מכן, נותן הסבר אפשרי להתנהלותו של בן-גוריון בפרשה:

את פרטי פעולת התגמול סיכמתי עם ביג'י [בן גוריון], גם על היעדים וגם על הכוחות שיופעלו. הוסכם שאני אבצע היערכות הכוחות לקראת 3 לפנות בוקר, שעת השין. אז, לאחר שהכל יהיה מוכן ומאורגן לפני התחלת הפעולה - עלי להתקשר עם ראש הממשלה ושר הביטחון כדי לקבל 'אור ירוק' סופי. ואכן, זמן קצר לפני שעת השין התקשרתי כמקובל, עם אל"מ נחמיה ארגוב [שלישו הצבאי של בן-גוריון] ודיווחתי לו כי הכל מוכן לפעולה כמוסכם וביקשתי ממנו לקבל מביג'י אישור סופי לפני שאתן את הפקודה לזוז. נחמיה אמר לי כי יגש לביג'י הביתה ויחזיר לי טלפון, ולאחר זמן-מה טילפן ואמר: 'אור ירוק'. אפשר לפעול. אני מניח שנחמיה הלך לביג'י, העיר אותו משנתו וקיבל ממנו את האישור הסופי או שמא נטל על עצמו את האחריות לתת 'אור ירוק' על פי סיכום מוקדם עם ביג'י ולא העיר אותו משנתו. על כל פנים, אני קיבלתי את הפקודה בצינוורות המקובלים, וכך פעלתי.¹²⁹

דבריו של דיין מחזקים את ההשערה שהתנהלותו של בן-גוריון סביב מבצע "כינרת" נבעה מהעובדה שככל הנראה הוא עצמו לא היה מודע באורח מלא לאפשרות של פעולה כה נרחבת באותו לילה, ולפיכך לא הביא אותה לידיעת השרים. ככל הידוע לנו, בן-גוריון מעולם לא נתן ביטוי פומבי לכעסיו על דיין בהקשר זה. הוא שמר על שתיקה ממושכת. פה ושם השמיע במרומז אי-נחת ממאפייני הפעולה. בהתייחסותו לנטייתו של דיין ליזום "מדיניות עצמאית" כתב החוקר בני מוריס את הדברים הנוקבים הבאים:

129 אריה דיסנצ'יק, "כיצד מתפקדת המערכת", מעריב, 14 בינואר 1977.

בספרו 'שערי עזה' טורח מרדכי בר־און להזים את הסברה-האשמה כי דיין ניסה, והצליח, להערים על בן גוריון והרחיב את פעולת כינרת מעבר לתכנון המקורי שאושר על ידי בן גוריון. בסוגיה זו אין בר־און משכנע לגמרי והסבריו לגבי זכותו של דיין ליעץ, ולנסות להשפיע על בן גוריון אינם רלבנטיים. העובדה שבן גוריון לא הצהיר בפומבי כי דיין חרג מסמכותו איננה הוכחה חותכת שכך היו הדברים. יתכן גם שבשעת ההפגזה על העיר עזה ב־5 באפריל 1956 דיין נקט אותה שיטה של הרחבת הפעולה על דעת עצמו - בשני המקרים כדי למשוך את מצרים למלחמה. וגם כאן לא טרח בן גוריון אי פעם להסביר למישהו שדיין פעל שלא בסמכות. הקשר המיוחד בין שני האישים ובין 'הזקן' וצה"ל, די בו כדי להסביר את שתיקותיו של בן גוריון. ובגין, דרך אגב, שתק שתיקה דומה לגבי פועלו של שרון בפרשת לבנון.¹³⁰

דיין סיים את כהונתו כשהוא נישא על גלי התהילה בעקבות הניצחון המכריע במבצע "קדש" והשקט הביטחוני היחסי שהשתרר אחריו. במסיבת הפרדה שנערכה לו בוועדת החוץ והביטחון ב־11 בפברואר 1958 התחרו הנוכחים בהרעפת מחמאות. "משה דיין", אמר יושב ראש הוועדה מאיר ארגוב, "נחשב בצדק לאהוב העם והצבא. רואים בו את איש האדמה ואיש המגן והחייל [העשוי] ללא חת. מספרים לנו, שהצרפתים מקנאים בנו בגלל ארבעה דברים. אחד מהם הוא העובדה שאין לצבא מדיניות עצמאית". קשה לדעת אם אמר זאת באירוניה או בכנות. את דבריו סיים ארגוב בקביעה: "זכית להיות בין המצביאים המפוארים של ישראל ועוד נכוננו לך עלילות".¹³¹

חודשים ספורים לאחר מכן, בישיבת הממשלה ב־18 במאי 1958, בא בן-גוריון חשבון עם השרים שהתנגדו למינויו של דיין לרמטכ"ל. "היה רק פעם אחת", הוא אמר, "שארבעה חברים [שרים] הצביעו נגד מינוי רמטכ"ל. רמטכ"ל זה לא בייש את מדינת ישראל, והוא נקבע בניגוד לעמדת ארבעת החברים האלה [...]. אני יודע גם [את] הליקויים שלו. אין אדם שאין לו ליקויים. זאת הייתה הפעם הראשונה שקבענו רמטכ"ל על בסיס הצבעת רוב ומיעוט, והרוב לא טעה. אני יודע שהמיעוט התחרט על הצבעתו".¹³² באחד הכינוסים הפוליטיים, כמה

130 בני מוריס, "מבצע קדש ובן גוריון", הארץ, 13 בנובמבר 1992.

131 מסיבה שנערכה לאלוף משה דיין ולרמטכ"ל הנכנס, חיים לסקוב, 11 בפברואר 1958.

132 פרוטוקול ישיבת הממשלה, מ/שיח, 18 במאי 1958, א"מ.

חודשים לאחר שדיין סיים את כהונתו, הרבה בן-גוריון להחמיא לו: "לא אגיד שמשה דיין אחראי לבדו למערכת קדש", הוא אמר למשתתפי האספה הפוליטית, "אך במידה ששם ישראל נישא בפי כל, רבה בכך זכות משה דיין. ואין הרבה מצביאים שזכו להערכה כמוהו בכל העולם".¹³³

ראש הממשלה דוד בן גוריון והרמטכ"ל משה דיין סוקרים משמר כבוד, פברואר 1955.
צלם: הנס פיין; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

133 (סופר דבר), "דיין קורא לפיתוח משטר חלוצי במדינה", **דבר**, 8 ביוני 1958.

אולם בפועל סיים דיין את תפקידו כרמטכ"ל מבלי שבן-גוריון הציע לו תפקיד בהנהגה הלאומית. במשך כשנה הוא השלים את לימודיו באוניברסיטה העברית. בעקבות הבחירות שנערכו בנובמבר 1959 הקים בן-גוריון ממשלה ומינה את דיין לשר החקלאות. בן-גוריון ידע היטב שמשאת נפשו של דיין היא משרד הביטחון. חודשים ספורים לאחר עזיבתו את המטכ"ל הגיעה רעייתו רות אל בן-גוריון. "משה", כך אמרה לו, "מדוכא. הלימודים לא מספקים אותו. לא נעים לו לשבת עם בני 20 על ספסל אחד".¹³⁴ שנים אחדות מאוחר יותר כאשר בן-גוריון הוצא אל מחוץ למפא"י וביקש להקים מפלגה חדשה בשם רפ"י, הוא פנה אל דיין בבקשה כי יצטרף לרשימה. הוא ידע היטב שדיין מהווה כוח אלקטורלי, אולם דיין הביע ספקות באשר ליכולתה של מפלגה זו להגיע להישגים משמעותיים בבחירות. בעקיפין הוא מתח ביקורת על בן-גוריון על כך שלא השכיל לקדם את תומכיו, והוא ביניהם, לעמדות מפתח בהנהגה הלאומית: "בימים שקדמו להקמת רפ"י", סיפר יצחק נבון, "זימן בן גוריון את דב יוסף ומשה דיין לשיחה: 'תגידו לי, אתם באים לרשימה שלי או לא?' דיין התרומם ואמר: 'בן גוריון הלכת לשדה בוקר [ביוני 1963] ומינית את אשכול למחליף. תגיד לי למה? בן גוריון נעץ בו מבט ולפתע דיין תפס בידיו את חזהו והמשיך כשקולו עולה לאוקטבות גבוהות: 'אתה יודע מה, בן גוריון, מהתיש הזה אתה, בן גוריון, לא תוציא יותר חלב'. בן גוריון נעמד לרגע. היה המום".¹³⁵

מקורביו של דיין, ובעיקר שבתי טבת, נתנו ביטוי למאוויי נפשו. "להיות שר הביטחון", כתב טבת, "זה כרגע חלומו היותר גבוה של משה דיין".¹³⁶ אך בן-גוריון בחר להותיר אותו במשרד חסר עוצמה ומרוחק למדי מסוגיות הביטחון שבהן הוא כה חשק. האם התנהלותו של דיין כרמטכ"ל העלתה אצל בן-גוריון חששות מפני הפקדת משרד הביטחון בידיו? זו אפשרות סבירה בהחלט, אם כי אין לנו ראיות חותכות לכך. דיין נשאר בתפקיד זה עד לאחר התפטרותו הסופית של בן-גוריון מן הממשלה ב-16 ביוני 1963. בעקבות עזיבתו הודיע גם דיין על התפטרותו מן הממשלה. אולם מחליפו של בן-גוריון, לוי אשכול, שכנע אותו להישאר בממשלה.

134 יומן בן גוריון, 20 במאי 1958, אב"ג.

135 זכי שלום, **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקיו על דמות המדינה והנהגתה**, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2004, עמ' 72, הערה 120.

136 שבתי טבת, "לעיתודותיו של משה דיין", **הארץ**, 4 בפברואר 1958.

ב-4 בנובמבר 1964 פרש דיין מממשלת אשכול ויצא למדבר הפוליטי. הוא לא שיתף את בן-גוריון בהחלטתו להתפטר: "משה היקר", כתב לו בן-גוריון שלושה ימים לאחר מכן, "מה קרה? אני יודע שזה דבר לא פתאומי, שאתה מתחבט כבר זמן מה. אבל היה מוכרח להיות דבר מה נוסף וחדש שהביא אותך להחלטה סופית [...] אני מאוד מצטער על הצעד שעשית [...] אני חרד למצב במדינה [...] האמנם נגזר עלינו שלטון של בגין?¹³⁷ למחרת השיב לו דיין כי לא אירע שום "אינצידנט" בינו לבין אשכול, והתפטרותו אינה אלא בגלל "מצב כרוני הנובע מאי שיתופי בקביעת מדיניות החוץ ובענייני ביטחון".¹³⁸

את מקומו של דיין כרמטכ"ל קיבל חיים לסקוב, שגם הוא נחשב מקורב למפא"י ולבן-גוריון. יחד עם זאת הוא נתפס אדם חברותי ומינויו לא עורר מחלוקות קשות. בישיבת הממשלה ב-11 באוקטובר 1949 דיבר בן-גוריון על האווירה הקשה ששררה בקרב חוגים שונים בצבא, והתייחס לאווירה הטובה שמשרה לסקוב. "ישנם [קצינים]", אמר, "הרוצים לצאת מן הצבא ודרושים מאמצים רבים כדי להחזיקם. אולם באותו חלק של הצבא שבו מקבלים אימון אינטנסיבי, בחיל היבשה, שם יש רוח טובה. אלה שמעבידים אותם בפרך מקבלים עובדה זו באהבה. בראש שירות ההדרכה עומד לסקוב".¹³⁹

בהמשך התייחס ראש הממשלה למעשי שוד ופגיעה בחפים מפשע שבוצעו במהלך מלחמת העצמאות, ומצא לנכון לציין לשבח את לסקוב בהקשר זה: "כאשר הלכנו לכבוש את נצרת", אמר בן-גוריון, "ידעתי שנצרת אינה סתם עיר. זו עיר ההולדת של ישו, בעלת שם בכל העולם הנוצרי [...] אם שם יקרה איזה דבר, זה יהיה לחרפה ודיראון לנו. המפקד היה אדם שהיה לי אמון מלא אליו זהו חיים לסקוב. נתתי לו הוראה שלפני כניסה לנצרת יאסוף את כל הקצינים ויזהיר אותם שיהיו אחראים באופן אישי על כל מעשה שוד ואונס ופגיעה בבתי תפילה נוצריים [...] [ואכן] לא הייתה אף פגיעה באדם ברחוב בבתי תפילה וכו'. אם נוקטים באמצעים, אפשר להשתלט".¹⁴⁰

137 **מכתב בן-גוריון אל משה דיין**, 7 בנובמבר 1964, תיק התכתבויות, אב"ג.

138 **מכתב ממשה דיין אל אלא דוד בן גוריון**, 8 בנובמבר 1964, אב"ג.

139 **פרוטוקול ישיבת הממשלה, ג/שי**, 11 באוקטובר 1949, א"מ

140 ש.ש.

בדצמבר 1960 סיים לסקוב את כהונתו כרמטכ"ל, שנתיים בלבד לאחר כניסתו לתפקיד. בן-גוריון הציע כמחליפו את צבי צור, ששימש ראש אג"ם בעת כניסתו של לסקוב לתפקיד הרמטכ"ל, אבל "מפני שלא חי אתו כל כך בסדר", בלשונו של בן-גוריון, נשלח צור ללמוד בצרפת, ועתה הוא אמור לקבל את התפקיד הנכסף. השר שפירא לא נרתע מהבעת תמיהה על החילופין: "האם ראש הממשלה יוכל לאמר לנו מה הסיבה שמחליפים את הרמטכ"ל. כפי שאני שמעתי ההחלפה אינה לרצון הרמטכ"ל היוצא. האם זה הזמן המתאים שאנו עכשיו מחליפים אותו. שמעתי פעם מראש הממשלה שלסקוב זה החייל הראשון שיש לנו במדינה". השר יצחק בן אהרון, איש אחדות העבודה, תהה מדוע לא נבחר יצחק רבין לתפקיד הגם שהיה מבוגר ממנו במקצת. בן-גוריון נאחז בטיעון זה כמוצא שלל רב והצדיק את המינוי של צור על בסיס הטענה ש"צריכים להיות כוחות צעירים בצבא".¹⁴¹

סוף דבר

תפקיד הרמטכ"ל במדינת ישראל מקנה לממלא אותו עוצמה רבה. הרמטכ"ל וראש אגף המודיעין הכפוף לו ממונים, בין השאר, על גיבוש הערכת המצב הלאומית, התוחמת בפועל את מרחב האפשרויות המדיניות והביטחוניות העומדות בפני מדינת ישראל. בפועל מייצג הרמטכ"ל את עמדת המטכ"ל כולו, בלי קשר לעמדות חברי המטכ"ל וליחסים של רוב ומיעוט. לתפקיד הרמטכ"ל במדינת ישראל אופי ייחודי. שלא כמו במדינות אחרות, שבהן התפקיד קשור רק לפעילות הביטחונית של המדינה, בישראל יש לרמטכ"ל השפעה רבה גם בזירה החברתית. כעומד בראש "צבא העם" יש לו משקל ניכר בעיצוב המדיניות הנוגעת לסוגיות חברתיות וערכיות הנמצאות על סדר היום של החברה כגון: מתן פטור מגיוס לצה"ל למגזרים שונים בחברה הישראלית;¹⁴² מעמדה של הדת בחברה הישראלית; ערכים הקשורים למוסר לחימה; פידיון שבויים ועוד. העובדה שחלק ניכר מן האישים שהתמנו לרמטכ"לים במדינת ישראל השתלבו בצורה זו או אחרת בהנהגה הלאומית, היא עדות נאמנה לעוצמה הרבה הגלומה בתפקיד זה.

141 פרוטוקול ישיבת הממשלה, י"ב/שכ"א, 27 בנובמבר 1960, א"מ.

142 יגיל לוי, "הפרדוקס של שירות ההומולסבים בצה"ל", בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, פרדס הוצאה לאור בע"מ, 2006, עמ' 241.

חוק יסוד: הצבא - מרץ 1976, קובע: "ראש המטה הכללי יתמנה בידי הממשלה לפי המלצת שר הביטחון". העוצמה הכרוכה בתפקיד מחייבת אותנו לשקול האם נכון שמינויו יהיה נתון בידי הממשלה בלבד, שבה מטבע הדברים יש לראש הממשלה ולשר הביטחון משקל מכריע בסוגיה. מן הראוי לתהות האם דמות כמו משה דיין הייתה זוכה לתמיכה בכנסת, אם היה נערך בה שימוע לתפקידים בכירים כפי שנהוג בדמוקרטיות אחרות. השאלה המתבקשת היא אפוא: האם לא ראוי היה שלנבחרי העם תינתן האפשרות להשפיע, בדרך זו או אחרת, על מי שאמור לעמוד בראש "צבא העם".

תקציר

ידוע כי בסיום מלחמת העצמאות הוענקו 12 עיטורי גבורה לחיילי צה"ל; אולם ידועה פחות העובדה שעיתורים מעטים אלה הוענקו בהוראת דוד בן-גוריון תוך התעלמות מעבודתן של שתי ועדות צה"ליות רשמיות אשר המליצו לאחר מלאכת מיון מעמיקה על למעלה מ-100,1 אותות גבורה ברמות שונות, שנבחרו מתוך מספר גדול בהרבה. בן-גוריון חשש, כדבריו, מזילות האותות ולכן הכתיב את המספר 12 תוך שהוא גורם עוול כבד ללוחמים רבים אשר מעשי גבורתם הועלמו מההיסטוריה ומהמורשת שלנו. מטרת המאמר לסקור את עבודת הוועדות השונות שמונו לקביעת אותות הצטיינות שיש להעניק לחיילי צה"ל שהצטיינו במערכה, להביא מידע חדש על המומלצים לאותות בשתי הדרגות העליונות ולהציע כיצד ניתן להעשיר את מורשת הגבורה של צה"ל, תוך תיקון העוול.

הערת העורכים: המאמר, בדגש על המסקנות העולות ממנו, על דעת הכותב בלבד, ואינן משקפות את עמדת צה"ל או מערכת הביטחון בנושא.

עבודת הוועדות לאותות ההצטיינות של מלחמת העצמאות

עפר דרורי¹

מבוא

מלחמת העצמאות פרצה ב־30 בנובמבר 1947 והסתיימה ב־17 ביולי 1949. בסיום המלחמה נמנו 6,373 חללים מתוך אוכלוסייה של כ-600 אלף איש. אורכה של המלחמה - למעלה משנה וחצי - ומספר החללים הגדול הן באופן יחסי לאוכלוסייה והן במספר מוחלט מול כלל מלחמות ישראל מציבים אותה כמלחמה הקשה ביותר מבחינה זו מאז ועד היום. חירוף הנפש של חיילי צה"ל ועוזי רוחם, לצד העמידה האיתנה של אזרחי המדינה (וכישלונות צבאות ערב), הם מהסיבות העיקריות שהעניקו לנו בסופה של המלחמה את הניצחון ואת המדינה כעובדה קיימת.

1 ד"ר סא"ל (במיל") עפר דרורי הוא מייסד ומנהל "אתר הגבורה", המביא מידע רחב על כלל מקבלי העיטורים והצל"שים בצה"ל, במג"ב, במשטרת ישראל, בשב"ס ובשאר גופי הביטחון במדינה. המחבר מבקש להודות ליפעת גליניק ארנון ולדורון אביעד מארכיון צה"ל על עזרתם באיתור חומרים רלוונטיים למחקרי בנושא עיטורים וצל"שים בהיותו חוקר מורשה בארכיון.

ידוע כי בסיום מלחמת העצמאות הוענקו 12 עיטורי גבורה לחיילי צה"ל; אולם ידועה פחות העובדה שעוטורים מעטים אלה הוענקו בהוראת דוד בן-גוריון תוך התעלמות מעבודתן של שתי ועדות צה"ליות רשמיות אשר המליצו לאחר מלאכת מיון מעמיקה של למעלה מ-1,100 אותות גבורה ברמות שונות, שנבחרו מתוך מספר גדול בהרבה. בן-גוריון חשש, כדבריו, מזילות האותות ולכן הכתיב את המספר 12 תוך שהוא גורם עוול כבד ללוחמים רבים אשר מעשי גבורתם הועלמו מההיסטוריה ומהמורשת שלנו.² מטרת המאמר לסקור את עבודת הו ועדות השונות שמונו לקביעת אותות הצטיינות שיש להעניק לחיילי צה"ל שהצטיינו במערכה, להביא מידע חדש על המומלצים לאותות בשתי הדרגות העליונות ולהציע כיצד ניתן להעשיר את מורשת הגבורה של צה"ל, תוך תיקון העוול.

מתודולוגיה

נושא אותות הצטיינות במלחמת העצמאות חשוב, אבל נשכח. עבודת הוועדות לאותות הצטיינות הייתה ראשונית בכל קנה מידה והיבט. לא הייתה מסורת בארץ או ביישוב העברי טרם הקמת המדינה להישען עליה. כל הידוע היה הנהוג בצבאות זרים, שחלק מחיילי צה"ל שירתו בהם בעבר. לא היו כללים ותבחינים, ולא הייתה מסורת ציבורית בתחום זה. הכוח היהודי הלוחם במלחמת העצמאות עבר תוך כדי הלחימה מיסוד, התארגנות ליחידות צבאיות ולחטיבות לוחמות. אחד הסימנים למיסוד הצבא היה בציון מעשי גבורה כחלק מבניית מורשת קרב ובהענקת אותות הצטיינות לחיילים, ליחידות ואף ליישובים על חלקם במערכה הכבדה. עבודת הוועדות לאותות הצטיינות יצרה תשתית ונוהלי עבודה לכל ועדות הצל"שים שצה"ל הקים בסיומן של מלחמות וגם בשגרה. מרבית החומרים העוסקים בתחום אותות בארכיון צה"ל ובמערכת הביטחון לאחר שעברו תהליך הלבנה ושוחררו לעיון עם פסילות מעטות מאוד של היחידה לביטחון מידע. ב-13 תיקים איתרתי חומר רלוונטי, וכולם מבוססים על יותר מ-1,600 מסמכים סרוקים, מרביתם בכתב יד (חלק ניכר ממנו לא היה קריא וחייב עבודת פענוח לא פשוטה). אותות הצטיינות במלחמת העצמאות לא נודעו ברבים. גם בעת עבודת

2 עפר דרורי, "חוק העוטורים בצבא ההגנה לישראל – השתלשלות היסטורית", אתר הגבורה, דצמבר 2010, fh3wufyy/moc.iruynit//:sptth

הוועדות בתום המלחמה הם זכו לפרסום מועט ביותר, ומרבית הציבור לא ידע על קיומם. להוציא מספר פרסומים קטן בעיתונות ב"יום הצבא" (כ' בתמוז תש"ח, 27 ביולי 1949) עליו הכריז ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון, שבו הוענקו 12 עיטורי גיבור ישראל - לא ידע הציבור הרחב כי קיימות ועדות שבחרו את 12 הגיבורים, ודאי לא ידע שהומלצו רבים אך נדחו על ידי בן-גוריון. כך נעלמו ונשכחו מקבלי האותות מההיסטוריה הצבאית שלנו כמדינה, ונפקד מקומם במורשת הגבורה שלנו כעם. מאמר זה עוסק בעבודת הוועדות, בהיותן פורצות דרך וראשוניות בנושא זה במדינת ישראל הצעירה.³

אותות הצטיינות במלחמת העצמאות

באפריל 1948 שלח ישראל גלילי, ראש מטה ה"הגנה", מכתב לכל יחידות ה"הגנה" בבקשה שמפקדיהן יעבירו המלצות לאותות הצטיינות. מכתב זה מהווה בפועל את תחילתה של פרשת אותות הצטיינות במלחמת העצמאות.⁴

הוועדה הראשונה, ועדת שדמי

ב-24 במארס 1949 מינה הרמטכ"ל יעקב דורי ועדה לקביעת אותות הצטיינות. יו"ר הוועדה היה סא"ל נחום שדמי,⁵ וחבריה סא"ל שמעון אבידן⁶ וסא"ל מרדכי מקלף.⁷ את ההמלצות התבקשה הוועדה להגיש עד 1 במאי 1949 (ועדה זו תכונה להלן הוועדה הראשונה).⁸ ב-20 באוקטובר 1949 שלח שדמי מכתב לרמטכ"ל ובו סיכום עבודת הוועדה והמלצותיה.⁹

3 מאמר זה הוא חלק ממחקר גדול הנמצא בעבודה, שמטרתו לחשוף את עבודת הוועדות לאותות הצטיינות במלחמת השחרור, לאתר את המומלצים ולהבין את המאפיינים שלהם.

4 **מכתבו של ישראל גלילי (ראש מטה ה"הגנה") לכל היחידות** מ-20 באפריל 1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 31-481-1948.

5 לימים, אל"ם ונשיא בית הדין לערעורים.

6 מקים חטיבת "גבעתי" ערב מלחמת השחרור ומבקר מערכת הביטחון בשנים 1976-1977.

7 מפקד חטיבת "כרמלי" מלחמת השחרור ורמטכ"ל צה"ל בשנים 1952-1953.

8 **כתב מינוי לוועדה לקביעת אותות הצטיינות לסא"ל נחום שדמי, סא"ל שמעון אבידן, סא"ל מרדכי מקלף**, 24 במארס 1949, מאת יעקב דורי הרמטכ"ל, א"צ, 428-1308-1950.

9 **מכתבו של סא"ל נחום שדמי, ראש מח' הסגל במטכ"ל אל הרמטכ"ל וסגנו**, 20 באוקטובר 1949. עיקרו סיכום המלצות הוועדה לאותות והצטיינות. א"צ, 5-159-1979, עמ' 10-14 (להלן: **סיכום הוועדה הראשונה**).

הוועדה השנייה עברה על 2,498 המלצות שהובאו בפניה. לצד המלצותיה, שהובאו בפני הרמטכ"ל וסגנו, אלוף מרדכי מקלף,¹⁰ צוינה העובדה שעברה פעמיים על החומר שהוגש לה: בפעם הראשונה על ידי כלל חברי הוועדה, ובפעם השנייה על ידי יו"ר הוועדה לבדו, כי שני החברים האחרים לא היו פנויים לכך. ואלה היו ההמלצות:

1. להעניק אותות הצטיינות ברמות השונות ל-1,260 חיילים חיים, ל-374 חיילים חללים וכן ל-70 אזרחים, סה"כ 1,704 אותות. הוועדה החליטה לדחות 794 המלצות שהוגשו לה.

2. להעניק אות הצטיינות קולקטיבי ל-19 יישובים.

3. למנות ועדה נוספת שתעבור שוב על כל החומר וכן על המלצות נוספות (כ-100) שהוגשו לאחר דיוני הוועדה, היות שלא כל היחידות אכן הגישו המלצות.

4. מדרג אותות הצטיינות והקריטריונים לאותות:

הוועדה (ועדת שדמי) המליצה על מדרג של עשר דרגות של אותות הצטיינות. אות דרג א', אות המפקד, אות דרג ב', אות דרג ג', אות דרג ד', אות שירות למופת, אות שירות מצוין, אות חלוצי טיס, אות מחתרת אוויר, תעודה. לא פורטו בדו"ח ההגדרות לאותות הצטיינות, להוציא "אות שירות מופת" ו"אות שירות מצוין"; שניהם יינתנו רק לפעולה בנסיבות קרביות. הוועדה המליצה לאחד את האותות דרג ד', "שירות למופת" ו"שירות מצוין", לאות אחד שייקרא "דרג ד' - אות האומץ". אפיונו בידי הוועדה היה: "אות האומץ" יוענק לחייל על מעשה אומץ והקרבה בלתי מצוי שעשה, אם מתוך מלוי תפקיד, אם בנסיבות קרב ואם בנסיבות אחרות". מתוך המלצות הוועדה עולה כי הגדרת עשרת האותות הייתה לפניה עוד בטרם החלה בדיוניה, ולא פורטה במסקנותיה, להוציא קביעת המעשה הזכאי לכל אות הצטיינות.¹¹

10 דרגת אלוף במלחמת העצמאות הייתה הדרגה הראשונה מעל לטא"ל. דרגות אל"ם ותא"ל נוספו במהלך השנים.

11 **סיכום הוועדה הראשונה**, עמ' 10-14.

סיכום המלצות ועדת שדמי לאותות הצטיינות:

סוג האות	מומלצים חיים	מומלצים חללים	מומלצים אזרחים	סה"כ
דרג א'	8	5		13
אות המפקד	58	17	1	76
דרג ב'	87	88	10	185
דרג ג'	372	177	32	581
דרג ד'	78	7	3	88
שירות למופת	319	46	22	387
שירות מצוין	223	14		237
חלוצי טיס	29			29
מחותרת אוויר	48	10		58
תעודה	38	10	2	50
מבוטלים (נדחו)	782		12	794
סה"כ	2,042	374	82	2,498

התייחסות בן-גוריון לעבודת הוועדה

ביוני 1949 כתב בן-גוריון ביומנו¹² - בהתייחס להכנות ל"יום הצבא" - כי הוועדה של שדמי טרם סיימה את עבודתה אבל בכוונתה להעניק אותות הצטיינות לכ-60 אנשים. על מספר זה הוא כתב: "מדאיג בריבוי [...] זה מוזיל את האות. גם עשרים מקרים - זה הרבה מאוד". מבלי להיכנס לפרטי המספר שנבחר לבסוף (12, האם אכן "כמספר שבטי ישראל"¹³?), ברור שעמדתו של ראש הממשלה הייתה נחרצת לגבי המספר הסופי של אותות הצטיינות שיש להעניק לגיבורי מלחמת העצמאות.

הוועדה השנייה, ועדת פונדק

בחודש שבו הוגשו המלצות הוועדה הראשונה (כנראה 26 באוקטובר 1949) מינה סגן הרמטכ"ל מקלף את סא"ל יצחק פונדק¹⁴ ליו"ר הוועדה לבדיקת

12 יומן בן-גוריון, 21 ביוני 1949, ארכיון בן-גוריון.

13 זאב לכיש, "כיצד נבחרו הגיבורים", **עלי זית וחרב**, כרך י"ח, 2019, עמ' 173-198.

14 מג"ד 53 במלחמת העצמאות ומח"ט 9 לאחר מכן. שימש כמפקד גיסות השריון ב-1953, ובשנת 2013 הוענקה לו דרגת אלוף לאחר שההבטחה לדרגה של משה דיין לא קוימה, ובכך היה לאלוף המבוגר ביותר בצה"ל.

המלצות לאותות הצטיינות (להלן: הוועדה השנייה) וחבריה סא"ל זיר¹⁵ וסא"ל נשרי¹⁶. בכך נענה הרמטכ"ל לבקשתו של שדמי להקים ועדה נוספת שתבחן את המלצות הוועדה שבראשה עמד, וכן תבדוק המלצות נוספות שהגיעו לאחר סיום עבודת הוועדה. בכתב המינוי של הוועדה השנייה נכתב:

הנכם מתמנים בזאת לוועדה לבדיקת ההמלצות לאותות הצטיינות בצה"ל. סגן אלוף יצחק פונדק ישמש כיושב ראש הוועדה. עליכם לעבור על החומר שמוין ע"י ועדה קודמת ורוכז בידי מחלקת הסגל, ולהביא המלצות סופיות לחלוקת אותות הצטיינות בצה"ל. כמו כן יהיה עליכם לסגן ולעבד את החומר באופן סופי [...] עליכם לסיים את עבודתכם עד ליום 25 בנובמבר 1949. על החתום, מרדכי מקלף, אלוף, סגן הרמטכ"ל.¹⁷

ב-27 בנובמבר הגיש פונדק מכתב למקלף שעיקרו סיכום עבודת הוועדה והמלצות למתן אותות הצטיינות ל-1,137 לוחמים, ולצידו הסתייגות לגבי שלמות העבודה.¹⁸

הוועדה קיימה 23 ישיבות עד ל-25 בנובמבר, שבהן דנה בכל ההמלצות שהונחו על שולחנה. בתום עבודתה היא המליצה כלהלן:

1. להמליץ לרמטכ"ל לאשר 1,137 אותות הצטיינות בשבע רמות. מתוך 1,137 המומלצים - 309 חיילים נפלו בלחימה. בנוסף, נרשמו 90 המלצות תחת הקטגוריה "מסופקים", שלגביהם לא התקבלה החלטה סופית של הוועדה.
2. הוועדה ציינה שנשארו בתיקייה 1,239 המלצות שלא נידונו, וכי אין ביכולתה להשלים את המלאכה ולגבש מסקנות סופיות בנוגע לכל ההמלצות מסיבות שונות:
  - א. ניסוח ההמלצות נעשה ללא הדרכת הממליצים, כך שאינו אחיד או מאפשר בירוה;
  - ב. אי-דיוק במידע, משום שהרישום נעשה זמן רב לאחר האירועים;
  - ג. לא ניתן לברר ולבדוק את אמיתות האירועים מסיבות שונות.

15 מפקד גדוד 33 במלחמת העצמאות ולאחר מכן מח"ט "אלכסנדרוני", מוכר יותר בשם בנץ (בן ציון) פרידן.

16 אף שלא הוזכר בכתב המינוי, אריה גולעד שהיה בדרגת "ראש טייסת", המקבילה לדרגת רס"ן היום, שימש בפועל כמזכיר הוועדה. עובדה זו עולה מתכתובת שלו לאחר סיום עבודת הוועדה השנייה.

17 א"צ, 3-159-1979, עמ' 22.

18 **מכתב של סא"ל יצחק פונדק (בשם הוועדה לאותות הצטיינות) אל אלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל**, 27 בנובמבר 1949, עיקרו סיכום עבודת הוועדה (הוועדה השנייה), א"צ, 3-159-1979, עמ' 25-3.

בנוסף לדעת חברי הוועדה, ההמלצות אינן כוללות את כל המקרים הראויים לאות הצטיינות מהסיבות הבאות:
א. חוסר התייחסות שווה בין המפקדים לעניין ההמלצות;
ב. אי-פרסום מספיק על האפשרות להגיש המלצות לאות הצטיינות.

הוועדה המליצה על עשרה מדרגים של אותות הצטיינות:
אות גבורה אישי בעבור פעולה בשדה הקרב - בשלוש רמות; **אות משימה** בעבור פעולה בשדה הקרב - בשתי רמות; **אות שירות** בעד פעולות בשדה הקרב או צמוד לו - בשתי רמות; **אות קיבוצי** - בעד פעולות בשדה הקרב (בפועל, לא מומש); **ציון לשבח** - בעד פעולות בשדה הקרב או מחוצה לו; **אות הקוממיות** - לכל משתתפי מלחמת הקוממיות (לא רלוונטי לעניין האותות האישיים).

אחותו של טוראי עמנואל לנדאו ז"ל מקבלת את אות הגבורה של אחיה מידי נשיא המדינה חיים ויצמן וראש הממשלה דוד בן-גוריון, יולי 1949. צלם: אלדן דוד; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

הוועדה המליצה על הדירוג הבא:

1. אות הגבורה יוענק על ידי נשיא המדינה.
2. אות גבורה 2, אות משימה 1 ואות השירות למופת יוענקו על ידי שר הביטחון.
3. אות גבורה 3, אות משימה 2 ואות השירות המצויין יוענקו על ידי הרמטכ"ל.
4. ציון לשבח יפורסם בעיתון רשמי של המדינה.¹⁹

מקריאת הגדרות מדרג האותות, ההמלצות והחלטות הוועדה נראה שדירוג חשיבותם של אותות ההצטיינות אמור היה להיות שונה מהדירוג כפי שהוא בא לידי ביטוי בטקסי הענקת האותות. כאשר הדירוג הוא: גבורה 1, גבורה 2, גבורה 3, משימה 1, משימה 2, שירות למופת, שירות מצויין, צל"ש.²⁰

סיווג האותות לדעת חברי הוועדה:

1. אותות גבורה אישיים יינתנו בגין פעולה בשדה הקרב, האותות יינתנו בשלושה מדרגים.
2. אותות משימה יינתנו בגין פעולה בשדה הקרב, האותות יינתנו בשני מדרגים.
3. אותות שירות יינתנו בעד פעולות בשדה הקרב או צמוד לו, האותות יינתנו בשני מדרגים.
4. אות קיבוצי יינתן בעד פעולות בשדה הקרב לקבוצת חיילים.
5. ציון לשבח יינתן בעד פעולה בשדה הקרב או מחוצה לו.
6. אות הקוממיות יינתן לכל משתתפי מלחמת הקוממיות.

התבחינים למתן האותות כפי שקבעה הוועדה:

- **אות גבורה**, בשלוש הרמות, יינתן בגין פעולות בשדה הקרב; אין התייחסות מפורשת לשאלה אם המעשה היה תחת אש, אבל ניתן להניח שזו הייתה כוונת הוועדה.
- **אות משימה**, בשתי הרמות, יינתן גם הוא על משימות בשדה הקרב אבל ברמה פחותה משל הראשונות. אין הגדרה ברורה להבדלים הללו.
- **אות השירות** יינתן על מעשה הן בשדה הקרב והן בסמוך לו, ומתייחס למעשים מצוינים שאינם נכללים בשתי הרמות הקודמות.

19 במלחמת העצמאות היה נהוג לפרסם הצטיינות של חיילים בפקודת יום, שהייתה נתלית על לוחות המודעות בבסיסי צה"ל.

20 עדיין נשארה סתירה בין דירוג האותות כפי שהוא מופיע במספר רב של מסמכים, שבהם אותות הגבורה קודמים לאותות המשימה, לעומת המלצות הוועדה לדירוג המעניקים, מהן עולה כי אות משימה 1 קודם לאות גבורה 3.

- בפועל, בסיום דיוני הוועדה הוחלט על מדרג של שבעה אותות הצטיינות אישיים ואות מערכה לכלל המשתתפים במלחמה, כלהלן:²¹
1. אות הגבורה (מגן גיבורים דרג 1) - מקביל לעיטור הגבורה היום;
  2. מגן גיבורים ב' (מגן גיבורים דרג 2, אות ב', גבורה 2) - מקביל לעיטור העוז היום;
  3. מגן גיבורים ג' (מגן גיבורים דרג 3, אות ג', אות האומץ, אות גבורה 3, אות התפארת) - מקביל לעיטור המופת היום;
  4. אות המשימה 1 (אות המפקד, מש1, א. המ) - מקביל לצל"ש הרמטכ"ל היום;
  5. אות המשימה 2 (אות התפקיד, מש2) - מקביל לצל"ש אלוף המקובל היום;
  6. שירות מצוין (ש. מצ, שרות למופת) - מקביל לצל"ש מפקד אוגדה היום;
  7. צל"ש (צ. ש) - מקביל לצל"ש מפקד חטיבה היום;
  8. אות מלחמת הקוממיות - מקביל לאות מערכה שניתן לכל מי שהשתתף במלחמה מאז.

סיכום המלצות ועדת פונדק לאותות הצטיינות:

סוג האות	מומלצים חיים	מומלצים חללים	סה"כ
גבורה דרג 2	55	42	97
גבורה דרג 3	349	171	520
אות המשימה 1	3	5	8
אות המשימה 2	98	30	128
שירות למופת ²²	1		1
שירות מצוין	176	33	209
ציון לשבח	146	28	174
סה"כ	828	309	1,137

יש לציין כי בטבלת הסיכום לא נכללו 12 בעלי אות גיבור ישראל, היות שהם קיבלו את העיטור ביום הצבא ב-27 ביולי 1949, ארבעה חודשים לפני הגשת ההמלצות של הוועדה השנייה. מתוך כך אני מניח ראתה עצמה הוועדה פטורה מלהמליץ על מי שממילא כבר עוטר.

21 בסוגריים - השמות שניתנו לאותות במסמכי הוועדה, חלקם קיצורים לנוחות טכנית.

22 בהמשך אוחד אות השירות למופת עם אות השירות המצוין, ובפועל קטגוריה זו בוטלה.

- בנוסף המליצה ועדת פונדק על כמה נושאים כלהלן:
1. להטיל על ועדה אחרת את קביעת שמות האותות, צורתם וצבעם. הוועדה ממליצה:
    - א. לשנות את שמות האותות כפי שהיא עשתה בהם שימוש כי אינם משקפים את תוכן המעשים;
    - ב. לכנות את האותות בהתבסס על שמות של קרבות היסטוריים (מצדה, בית חורון) או על שם מפקדים ידועי שם במלחמות ישראל.
  2. להקים מוסד קבוע למיון ולהמלצת אותות עתידיים;
  3. לחייב מפקדים להמליץ על פקודיהם בתוך חודש ימים ממעשה הגבורה;
  4. בהתייחס לאותות ההצטיינות של מלחמת השחרור, המליצה הוועדה לבצע את ההענקת הראשונה בחג החנוכה, ולאחר מכן במספר אירועים שבהם יקובצו ההענקות לקבוצות של מומלצים.

המידע שהוביל לוועדה השלישית

כאמור, ב־27 בנובמבר 1949 הגיש יצחק פונדק מכתב למקלף סגן הרמטכ"ל, המסכם את פעילות הוועדה שבראשה עמד. לא מצאתי התייחסות של סגן הרמטכ"ל להמלצות, אבל שבוע לאחר מכן, ב־4 בדצמבר, כנראה בשל היעדר תגובה כזו, כתב מזכיר הוועדה מכתב לראש האגף (כנראה, אגף כוח האדם - אכ"א) שנועד להביא לידי גמר את עבודת הוועדה ולסיים את העבודה לאותות הצטיינות ללוחמי מלחמת השחרור.²³ וכך כתב אריה גולעד, ראש טייסת, בשם הוועדה:

הועדה לאותות הצטיינות אם כי לא פוזרה רשמית, הפסיקה את עבודתה הזו מבלי שהעבודה סוימה ומבלי שהוקם מוסד אחר שיכול להמשיך את עבודתה. הועדה השאירה כ־900 מקרים שטרם בוררו סופית. ההמלצות שאושרו במספר של כ־1200 - תיאורי המעשה שבהם נוסחו ובצורתם הנוכחית אינם ראויים לפרסום. בהתאם לנ"ל הריני מציע:

- א. למנות בהקדם ועדה שתמשיך במיון החומר הקיים וכל החומר החדש שיתוסף.

ההרכב המוצע הוא: שלושה סגני אלופים מחיל היבשה ואחד אחד²⁴ מחיל האויר וחיל הים. בין חברי הועדה רצוי שיהיה לכל

23 א"צ, 3-1979-159, עמ' 20.

24 כפי הנראה: אחד מחיל האויר ואחד מחיל הים.

- הפחות אחד שהינו בעל ניסיון קרבי במלחמה זו, ואחד ששירת בצבא זר ואחד ששירת זמן ארוך כקצין מטה. לשם ריכוז החומר יש למנות אחד מקציני מטכ"ל/אכ"א שישמש ככתובת לכל הנוגע לאותות הצטיינות ויטפל גם בהכנת החוקה כמפורט להלן.
- ב. לאשר סכום כסף כשכר למסגנן מקצועי [עורך לשוני] שינסח את "תיאורי המעשה" לפרסום.
  - ג. להשיג חומר חוקתי על אותות הצטיינות מצבאות זרים שיעזור בניסוח "חוק אותות הצטיינות" לאישור הכנסת.
  - ד. לקבוע סופית את הסוגים והשמות של האותות המאושרים.

גלעד סיים את מכתבו במילים: "ברצוני להדגיש שהסדר ענין אותות הצטיינות התאחר בהרבה וראוי, לפי עניות דעתי, לעדיפות גבוהה. נא הוראותיך בנדון".

מכתב זה זכה לתגובה מהירה יחסית. חודש לאחר מכן הוציא הרמטכ"ל כתב מינוי לוועדה חדשה (שלישית). הפעם כוונת הרמטכ"ל הייתה לוועדה שתסיים את המלאכה. לא עוד בחינה נוספת של כל ההמלצות, אלא רק בדיקה של ההמלצות שנותרו ללא הערכה מהוועדה השנייה, כ-900 במספר, מבלי לעבור שוב על כלל ההמלצות שהונחו בפני הוועדה הראשונה ובפני הוועדה השנייה.

הוועדה השלישית, ועדת איתן

הוועדה - שחבריה היו סא"ל יוסף איתן (יו"ר),²⁵ סא"ל עמנואל שחר, סא"ל יוחנן פלץ²⁶ וסא"ל יצחק רבין²⁷ - מונתה ב-10 בינואר 1950. וזה לשון כתב המינוי:

הנכם מתמנים בזה לוועדה לבדיקת ההמלצות לאותות הצטיינות בצבא ההגנה לישראל. סגן אלוף יוסף איתן ישמש כיושב ראש לוועדה. עליכם לעבור על החומר שעדיין לא מוין על ידי הוועדה הקודמת ולהביא בפני המלצות סופיות לחלוקת אותות הצטיינות. מזכיר הוועדה לאותות הצטיינות - ראש טייסת

25 קמב"ץ חטיבה 7 במלחמת העצמאות.

26 סמג"ד 81 במלחמת העצמאות.

27 מפקד חטיבת "הראל" במלחמת העצמאות, ולימים רמטכ"ל צה"ל במלחמת ששת הימים וראש הממשלה.

אריה גולעד יגיש לכם את כל החומר. מועדי פגישות הועדה יקבעו ע"י היו"ר. עליכם לסיים עבודתכם זו עד ל-31 בינואר 1950 ולהגיש את הדו"ח לראש מטכ"ל/אכ"א. המינוי במכתב ר/46/13 מיום 26 באוקטובר 1949, בטל בזה. על החתום, יגאל ידין, רב אלוף, הרמטכ"ל.²⁸

יש לציין שבכתב המינוי של ועדת פונדק רשום התאריך אוקטובר 1949 בלבד, ללא ציון היום, אבל הסימוכין הרשומים בו זהים, כלומר ר/46/13, ומכאן ניתן להניח שבפועל בוטל כתב המינוי של הוועדה השנייה עם התמנותה של הוועדה השלישית. ועדה זו נדרשה לסיים את מלאכתה עד 31 בינואר 1950. לא מצאתי מסמכים המעידים שוועדה זו התכנסה, ואם התכנסה - לא מצאתי מסמכים על עבודתה או המלצות על אותות נוספים.

יש לדייק בדברים: בעוד שהוועדה השנייה נדרשה לעבור על כלל החומר של הוועדה הראשונה ולעבד את החומר - הוועדה השלישית לא נדרשה לכך, אלא לעבור רק על החומר שלא מוין על ידי הוועדה השנייה ולהביא המלצות סופיות. משמעות הדיוק של הדברים היא שהמלצות הוועדה השנייה התקבלו, ואילו הוועדה השלישית נדרשה לעבור רק על החומר שלא נבדק על ידי הוועדה השנייה, ובכך לחתום את הרשימות הסופיות של מומלצי אותות הצטיינות של מלחמת העצמאות. מכאן שגם אם הוועדה השלישית לא התכנסה, וגם אם התכנסה אבל לא ביצעה את הנדרש ממנה בכתב המינוי, הדבר הקרוב יותר שיש בידינו לגבי כלל ההמלצות לאותות הצטיינות הן אלה של הוועדה השנייה, שמהן הושמטו חלק מההמלצות של הוועדה הראשונה ונוספו המלצות חדשות שהונחו בפניה.

בראיון עימו בינואר 2009²⁹ הבהיר יצחק פונדק, כי למיטב ידיעתו לא התכנסה ועדה נוספת לדיון באותות הצטיינות של מלחמת העצמאות לאחר הוועדה שבראשותה עמד. בשיחה נוספת, במסגרת מספר שיחות שקיימתי איתו בפברואר 2009, לאחר שדיבר עם בן ציון פרידן (מוזכר בוועדה בשמו באותה עת, זיו) חבר הוועדה התברר לו כי היות שהרמטכ"ל חשב כי ההמלצות אינן מאוזנות מבחינת חיל האוויר וחיל הים, הוא הקים צוות מצומצם נוסף לתיקון המצב. אם השערותו של פונדק נכונה, זה כנראה ההסבר לצוות השלישי שספק אם התכנס, כאמור.

28 א"צ, 3-159-1979, עמ' 21.

29 ראיונות המחבר עם יצחק פונדק, נובמבר 2008 עד פברואר 2009, נעשו בטלפון מביתו בכפר יונה.

הוועדה הרביעית, ועדת מקלף

הוועדה שחבריה היו אלוף מרדכי מקלף (יו"ר), אלוף שמעון מזא"ה ואלוף צבי איילון מונתה ב־26 בינואר 1950 על ידי הרמטכ"ל יגאל ידין, ומשימתה הייתה להמליץ על אותות הצטיינות לסגל הפיקודי הגבוה במלחמת השחרור. הוועדה נדרשה להגיש את המלצותיה עד ל־1 במארס 1950.

לא מצאתי מסמכים המעידים על עבודת הוועדה; מאידך גיסא, ברשימות הוועדה השנייה מופיעים מספר מפקדים מסגל הפיקוד הבכיר במלחמת העצמאות. במסגרת דיון שהיה במטכ"ל שנה לאחר מכן הובהר כי קצינים בכירים הסתייגו מההצעה להעניק אות הצטיינות למפקדים בכירים, וכי לדעתם אלה צריכים להינתן לחיילים בלבד.

סיכום עבודת הוועדות

בהנחה שהוועדה השלישית לא התכנסה או התכנסה אולם לא הוציאה דו"ח מסכם מטעמה, נוצר המצב הבא:

1. הוועדה הראשונה ערכה מיון משמעותי וקיבלה החלטות לגבי המלצות המפקדים. עבודת מיון זו הניבה 1,704 אותות הצטיינות בדרגים השונים מתוך 2,498 המלצות שעליהן עברה.

2. הוועדה השנייה עברה על כלל ההמלצות של הוועדה הראשונה (2,498) וכן על המלצות מפקדים נוספות שהוגשו לה. עבודת מיון זו הניבה 1,137 אותות הצטיינות בדרגים שונים (ממספר זה עולה כי הוועדה השנייה פסלה חלק מההמלצות של הוועדה הראשונה, דבר שנכלל בסמכותה).

3. אם נרצה לעשות צדק עם המומלצים וברוח ההנחיה שניתנה לוועדה השנייה, הרי 1,137 שאושרו לאותות הצטיינות הם אלו שהוכרו לבסוף כמצטייני מלחמת העצמאות. היות שבן-גוריון החליט שרירותית לציין לשבח באות גיבור ישראל רק 12 מהם. שאר 1,125 החיילים לא זכו באות בגלל החלטה זו.

החלטת ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון

במהלך דיוניה של הוועדה השנייה, עוד בטרם הגישה את המלצותיה לרמטכ"ל, נקרא יצחק פונדק לראש הממשלה ושר הביטחון. בן-גוריון לא נלהב מריבוי אותות הצטיינות והורה את פונדק להמליץ מתוך רשימת המצטיינים על 12 בלבד; כפי הנראה, כמניין שבטי ישראל.

במענה לדרישתו של בן-גוריון לחזור עם רשימה של 12 בלבד, אמר פונדק³⁰ שצמצום זה בלתי אפשרי, היות שהוא פוגע במאות חיילים הראויים לאות הצטיינות. בן-גוריון ענה ברוגז: "שוב אתה מתווכח? 12 גיבורים כמניין שבטי ישראל זהו. אנחנו לא זקוקים לגיבורים".

לצד שיח זה בין פונדק לבן-גוריון יש להזכיר את תגובתו של ראש הממשלה בעת שקיבל לידי את המלצות הוועדה הראשונה. כנאמר, בן-גוריון כתב ביומנו³¹ בהתייחס להכנות ל"יום הצבא", כי הוועדה של שדמי טרם סיימה את עבודתה, אבל בכוונתה להעניק אותות הצטיינות לכ־60 אנשים, וכי ריבוי זה מפחית מערכו של האות. אם נביא בחשבון את אישיותו הדומיננטית של בן-גוריון כפי שהעיד עליה פונדק, ונצרף את עדותו האישית של בן-גוריון ביומנו - נבין כי הוא התנגד התנגדות נחרצת לריבוי אותות ועיטורים. יש להניח שמול עיניו היו תמונותיהם של גנרלים רוסים, צרפתים ואחרים עטורי אותות לרוחב החזה, שורות-שורות של מדליות קשורות בסרטים צבעוניים. האמת חייבת להיכתב - ככל שעיטור או תכשיט נדיר והוא יקר המציאות, כך ערכו עולה. ככל שהיד המחלקת עיטורים תהיה קפוצה - כך ערכם יעלה. הסוגיה המהותית היא המידתיות. אם ניתן עיטור אחד, מן הסתם ערכו ויוקרתו יהיו גבוהים ביותר; אבל בה בעת יקופחו חיילים או מפקדים ראויים מאוד. אם ניתן לחיילים רבים עיטור גבורה - ברור שערכו יפחת, ולכן קיים אות של השתתפות במערכה, שערכו בכך שהוא מציין את העובדה שנושאו השתתף במערכה והוא ראוי על כך לכבוד. במבט לאחור ניתן להגיד בוודאות רבה, כי תפיסתו של בן-גוריון הייתה קיצונית בהשוואה למלחמות שהתחוללו מאז.

במחקר אחר³² בדקתי את היקף הענקת העיטורים במלחמות ישראל מאז מלחמת העצמאות ועד ליוני 2016, תוך השוואה למשך הלחימה. אין זה המדד היחיד להשוואה, אבל יש בו כדי לבצע בחינה ראשונית של היקף סביר של הענקת עיטורים. ריכוז המידע ההשוואתי מוצג בטבלה שלהלן. מן המחקר עולה כי היקף העיטורים שניתנו במלחמת השחרור קטן ביותר בסדרי גודל לעומת מה שהוענק במלחמות ישראל שאחריה.

30 **ראיון עם יצחק פונדק.**

31 **יומן בן גוריון**, 21 ביוני 1949, ארכיון בן-גוריון.

32 עפר דרורי, "התפלגות עיטורים וצל"שים לפי תקופות לחימה", בתוך: **אתר הגבורה**, יוני 2016.

התפלגות העיטורים והצל"שים במלחמות לפי משך הלחימה:³³

ממוצע ליום לחימה	משך התקופה בימים	מספר הצל"שים והעיטורים	התקופה
0.02 ³⁴	593	12	מלחמת העצמאות
9.8	8	78	מבצע "קדש"
44.2	6	265	מלחמת ששת הימים
0.1 ³⁵	515	61	מלחמת ההתשה
31.5	18	568	מלחמת יום הכיפורים
0.9	85	77	מבצע "שלום הגליל"
4.6	33	151	מלחמת לבנון השניה
1.3	51	66	מבצע "צוק איתן"

ניתן לראות בבירור כי מספר העיטורים או הצל"שים שניתנו במלחמת העצמאות בהתפלגות לימי לחימה אינו סביר בעליל. ההחלטה השרירותית של בן-גוריון סבירה עוד פחות במרחק הזמן.

לעומת כ-1,200 שמות שעברו בוועדה, הוענקו לבסוף 12 עיטורים - אחוז אחד בלבד. דומה הדבר לכך שבסיום מלחמת הכיפורים היו מוענקים חמישה עיטורים ולא 568 עיטורים וצל"שים כפי שהוענקו בפועל, או שבסיום מלחמת ששת הימים היו מוענקים שני עיטורים בלבד ולא 265 עיטורים וצל"שים כפי שהוענקו בפועל.

הוועדה בראשות פונדק התפטרה אבל נאלצה לחזור לעבודתה, והפעם עם קריטריון נוסף שקבע בן-גוריון: "אות גיבור ישראל יינתן רק למי שבמעשהו גרם לניצחון בקרב".

דווקא מקרה הגבורה הבולט ביותר במלחמת השרור היה, לדעת פונדק, של מירה בן ארי בקרב ניצנים, שבמהלכו היא יצאה עם מפקד ניצנים לנהל משא ומתן עם הכוח המצרי. חייל מצרי הרג את מפקדה והיא שלפה את אקדחה והרגה את היורה. היא נורתה ונהרגה במקום, אך מכיוון שניצנים נפלה - כלומר, חסר רכיב הניצחון בקרב - היא לא הומלצה לאות.

עוד סיפר פונדק, כאמור, שהרמטכ"ל חשב שיש חוסר איזון בכל הקשור להמלצות של חיילים מחיל האוויר ומחיל הים. ואמנם גם יו"ר הוועדה הראשונה שדמי כתב כי להוציא המלצה אחת של מפקד חיל הים לא התקבלו המלצות נוספות אף שהוא חזר וביקש ממנו לבצע את המוטל עליו.

מומלצי אות הגבורה

נושא המומלצים לאות הגבורה ראוי להתייחסות במיוחד נוכח העובדה שהם 12 הגיבורים היחידים שזכו להוקרת עולמים. במקור המליצה הוועדה על 18 חיילים לאות הגבורה: אברהם אביגדורוב, אמיל בריג, סימן-טוב גנה, זרובבל הורוביץ, צבי זיבל, בן ציון לייטנר, עמנואל לנדאו, אליהו מזרחי, אריה עצמוני, יזהר ערמוני, רון פלה, יאיר רחלי, אליעזר גרינבוים, יורם מוסקט, צבי פרוצל, אריה קופהולץ, ישעיהו תהבלום. לא מצאתי פירוט של עבודת הוועדה ותייעוד תהליכי ההחלטה, אבל העובדה היא שמתוך ה-18 שהומלצו נופו מהרשימה שבעה, כך שנשארו 11 מומלצים לאות הגבורה. במקרים רבים נוספים שינתה הוועדה בדיוניה הסופיים את המלצותיה מאות הצטיינות בדרג אחד לאות הצטיינות בדרג אחר. ב-13 ביולי 1949 הגיש מפקד חיל הים, שלמה שמיר, המלצה לרמטכ"ל למתן אות הגבורה ליוחאי בן-נון. המלצה זו אושרה על ידי הרמטכ"ל עצמו ונכנסה לרשימה הסופית של הוועדה השנייה. המעשה של יוחאי בן-נון והצוות שלו עשה רושם כביר על בן-גוריון שאף הזמין אותם לצילום משותף.

ציונים לשבח נוספים במהלך מלחמת העצמאות ובתקופה הצמודה לה

לפרסום רב זכו כאמור 12 מקבלי עיטור "גיבור ישראל" בסיומה של מלחמת העצמאות. אולם במהלך המלחמה העניקו מספר מפקדים ציונים לשבח לחייליהם מתוקף החלטה שלהם, אולי תוך כדי אימוץ נהגים שהיו בצבאות זרים שבהם הם שירתו בעבר. עד כה איתרתי 40 צל"שים כאלו, וניתן להניח שהמספר גדול יותר. מדובר בצל"שים שמעמדם החוקי אינו ברור, היות שלא היו חוק או פקודה מטכ"לית בנושא זה. צל"שים אלה הם, לדעתי, צל"שים לכל עניין ודבר, היות שהוענקו על ידי מפקדים בהיעדר הנחיה אחרת. יתרה מזו, פקודות מטכ"ל שפורסמו כמה שנים לאחר מכן התבססו על תבחינים דומים לאלה שהיו בפני המפקדים בשטח.

תבחינים למעשה גבורה

מדו"חות הוועדה הראשונה (שדמי) והוועדה השנייה (פונדק) עולה, כי הן עסקו ברצינות בהגדרת האותות ובמעשים המזכים בהם. היות שהוועדה השנייה עברה על כלל העבודה של הוועדה הראשונה וצמצמה את מספר הזכאים לאותות - מצאתי לנכון להתמקד בתבחינים שלה למעשי גבורה. ראשית בולטת העובדה כי המדרג של שבעה אותות הצטיינות עליו החליטה הוועדה עדיין נהוג בצה"ל. ועדת פונדק הבחינה בין מעשה אישי למעשה קבוצתי של יחידה שלמה; גם היום יש אות אישי ואות יחידתי. ועדת פונדק קבעה שלושה מדרגים של אותות גבורה

טקס הענקת אות 'גיבור ישראל' ללוחמי צה"ל ביום הצבא, יולי 1949, תל אביב. עומדים משמאל לימין: רב־חובל יוחאי בן־נון, רב־סמל אריה עצמוני, סמל אמיל בריג, סמל אהרון פלה, יאיר רחלי, רב"ט בן־ציון ליטנר ואברהם אביגדורוב.
צלם: אלדן דוד; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי

בגין פעולות בשדה הקרב. אין התייחסות מפורשת לסוגיה האם המעשה היה תחת אש, אבל ניתן להניח שזו הייתה כוונת הוועדה. בנוסף היא קבעה שלושה מדרגים של ביצוע משימות, גם הן בשדה הקרב. אין הגדרה כתובה המבחינה בין פעולה בקרב למשימה בקרב; במילונים אין הבחנה מדויקת בין המונחים הללו, ובחלקם אף מזהים בין המילה "משימה" למילה "פעולה". מאידך גיסא, ניתן ללמוד מהמקרים שעליהם המליצה הוועדה לאות גבורה 2, כי מרביתם אירעו בקרבות פנים אל פנים, השלכת רימונים וקרבות מטווח קצר. חלק ניכר ממקבלי אות גבורה 2 נפלו חלל במהלך ביצוע משימתם. הרמה השלישית היא אות השירות - הן בשדה הקרב והן בסמוך לו - שנועדה לכסות מעשים מצוינים שאינם נכללים בשתי הרמות הקודמות.

מתוך דיוני הוועדה הראשונה בראשות שדמי עולה כי למול עיניהם היה מונח מסמך הגדרות של תבחינים למעשי גבורה. בסיכום עבודתה לא פירטה אותם הוועדה, וגם הוועדה השנייה לא פירטה תבחינים להמלצותיה, אלא קבעה את המדרג ואת סדר החשיבות של האות על פי הגדרת המעניק. לדוגמה, אות הגבורה יוענק על ידי נשיא המדינה, אות גבורה 2 יוענק על ידי שר הביטחון, ואות גבורה 3 יוענק על ידי הרמטכ"ל.

במסמך משנות החמישים, המתייחס להמלצה להעניק עיטורים בעת שלום, נכתב:³⁴

עיטור גיבור ישראל: יוענק עבור מעשה גבורה עילאי שנעשה בשדה הקרב ובשעת הקרב מול פני האויב תוך חירוף נפש. **עיטור גיבור החייל:** יוענק עבור מעשה גבורה בלתי רגיל שנעשה בשדה הקרב תוך חירוף נפש. **עיטור האומץ:** יוענק עבור מעשה שנעשה תוך מילוי תפקיד קרבי, באומץ לב או תוך גילוי מרבית התכונות הבאות: יוזמה, תושייה, קור רוח ודבקות במטרה.

הנוסח הקיים היום בחוק העיטורים בצה"ל³⁵ דומה בעיקרו לנאמר לעיל בכל הקשור לשלושת העיטורים הגבוהים:

- **עיטור הגבורה** יוענק על "מעשה גבורה עילאית שנעשה בעת לחימה מול פני האויב תוך חירוף נפש."
- **עיטור העוז** יוענק על "מעשה גבורה שנעשה במילוי תפקיד קרבי תוך חירוף נפש."
- **עיטור המופת** יוענק על "מעשה שנעשה באומץ לב והוא ראוי לשמש מופת".

לסיכום, כאז כן עתה אין הגדרה חד-משמעית לתבחינים שעל פיהם מוענק כל אות ויש עמימות מסוימת בחלוקה ביניהם. ייתכן שכך ראוי, משום שמדובר במעשי קיצון בתחום ההתנהגות האנושית, ולא ניתן לקבוע במדויק את התבחינים המבדילים. קביעה זו צריכה להיעשות על ידי חברי הוועדה, אנשים מיומנים ובעלי ניסיון קרבי שעברו חוויות דומות במהלך שירותם.

סיכום והמלצה להמשך

למעלה מ־1,100 חיילים הומלצו במלחמת העצמאות לאותות הצטיינות על ידי מפקדיהם, המלצות שעברו שתי ועדות סינון. מספר המומלצים היה גדול כמעט פי שלושה מאלה שאושרו על ידי הוועדות. מתיאור האותות שאושרו ניתן ללמוד כי מדובר במעשי גבורה מיוחדים במינם שהיו ראויים להיכנס לפנתאון הגבורה של מדינת ישראל. אולם, כאמור, החלטתו השרירותית של בן-גוריון מנעה את הענקת האותות לאותם 1,100 לוחמים, ובכך נגרם עוול כבד להם ולבני משפחותיהם, בין אם נפלו חלל במהלך המלחמה ובין אם נותרו חיים.

34 א"צ, 3-159-1979, עמ' 27.

35 חוק העיטורים בצבא ההגנה לישראל, תש"ל-1970.

במאמר על 12 גיבורי ישראל הצגתי לראשונה את הבעייתיות בהחלטה שלא לאשר למומלצים את האות שהוחלט כי הם זכאים לו.³⁶ אי־הענקת האותות למי שהומלץ ואושר בוועדה מוסמכת יצרה עוול היסטורי הפוגע גם במורשת הקרב של צה"ל. מעשי גבורה רבים משמשים מגדלור ערכי שראוי לחנך לאורו דורות של לוחמים. גם אם עברו 73 שנים, עדיין ניתן לעשות צדק היסטורי.³⁷ צבא ארה"ב וצבאות זרים אחרים נוהגים להעניק עיטורי גבורה ברמות שונות לחיילים שמעשה הגבורה שלהם נחשף לאחר שנים. תועדו עשרות מקרים שבהם הצבא האמריקאי או הקונגרס העניקו עיטורים ללוחמים על מעשי גבורתם עשרות שנים לאחר האירוע; המקרים הללו זוכים לפרסום רחב בתקשורת האמריקאית, בעיתונות הצבאית ובהודעות רשמיות של הצבא. לא מאוחר לתקן את הראוי תיקון.³⁸ ניתן לעשות זאת על ידי מינוי ועדה שכל תפקידה להחליט אילו אותות הצטיינות יומרו לעיטורים או לצל"שים הניתנים בימינו, בדומה לוועדה שהתכנסה בצה"ל לאחר קבלת חוק העיטורים בצה"ל תש"ל-1970, ואשר קבעה איזה צל"ש יומר לאיזה עיטור.³⁹ בוועדת ההמרה לא יובאו שמות חיילים או עדויות בפני הוועדה, אלא רק תעודות הצל"שים שניתנו, והוועדה תחליט על פי נוסח הצל"ש את קביעתה. חוק העיטורים קבע שהדרגה הראשונה מתוך השבע של ועדת פונדק - גבורה 1 - תומר לעיטור הגבורה של ימינו, כך שניתן להחליט שקביעתה של ועדת פונדק לאות גבורה 2 תהיה שוות ערך לעיטור העוז וכך הלאה. זו מלאכה שאינה גוזלת משאבים רבים, וראוי שתיעשה.

המסר במהלך כזה יהיה כפול: מעשיהם של המעטים שנותרו חיים מאז הקרבות הקשים של מלחמת העצמאות יזכו להכרה רשמית ממלכתית; בני המשפחות של אלו שהלכו לעולמם יזכו גם הם לכבוד הראוי להם, וצבא ההגנה לישראל, כמו המדינה בכלל, יתברך בציון מעשי חירוף הנפש הללו בתוך מורשת הקרב והגבורה.

36 עפר דרורי, "12 גיבורי ישראל לא היו לבדם", **אתר הגבורה**, ינואר 2009. blrmayy/moc.lruynit//:sptth.

37 ראו הקלטת שיחה עם רזי ברקאי מ־9 במאי 2016, zlbehs4y/moc.lruynit.weiverp//:sptth.

38 עפר דרורי, "זכאי עיטור המופת שלא זכו לקבלו", **השריון** 52, אפריל 2018, עמ' 46-47.

39 ראו: **חוק העיטורים בצבא ההגנה לישראל תש"ל-1970**, סעיף 20, 47khdg4y/moc.lruynit//:sptth.

תקציר

בשלהי שנת 2015 שלחה רוסיה לסוריה, בצעד שהפתיע רבים, כוח אווירי שתרם תרומה מכרעת להסרת האיום המוחשי שריחף מעל המשטר הסורי. אולם, זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה רוסיה, או ברית המועצות קודמתה, נחלצה לעזרת סוריה בשעת מצוקה ושלחה אליה יחידות לוחמות מצבאה.

מאמר זה יתאר את הפעם הראשונה שבה שתי המדינות דנו באפשרות שברית המועצות תציב על אדמת סוריה יחידות לוחמות מצבאה בהיקף של שתי טייסות מייג-17 מבצעיות מחיל האוויר הסובייטי. אפשרות זו נדונה כבר בשלב מוקדם של מערכת היחסים הצבאית שבין מוסקבה לדמשק וזאת על רקע התנאים והנסיבות שהתהוו במזרח התיכון ערב משבר סואץ וכתוצאה ממלחמת סיני. במאמר זה תוצג אם כן תחילתה של מערכת היחסים הצבאית שבין סוריה ואף מצרים לבין ברית המועצות ולאחר מכן יתוארו המגעים המפורטים שהתקיימו בין דמשק למוסקבה על הצבתן בסוריה של שתי טייסות סובייטיות אלה. המאמר יציג את תוצאת המגעים שקיימו נציגי שתי המדינות ויציע הסבר לתוצאה זו.

שתי טייסות מיג-17 סובייטיות: המשא ומתן הראשון בין מוסקבה לדמשק על הצבתן בסוריה בשנת 1956¹

יאיר אבן²

מבוא

החלטת הקרמלין בסתיו 2015 לשגר לסוריה כוחות צבא רוסיים, ובעיקר כוח אווירי שכלל עשרות כלי טיס, הפתיעה רבים ועוררה תהיות עמוקות ביחס למטרותיו ארוכות הטווח: האם יעדיו של הקרמלין חורגים מעבר להצלת משטרו של בשאר אסד? האם הם חורגים מעבר להתבססותה של רוסיה בסוריה? לאן בדיוק חותרת מוסקבה בהתערבותה הצבאית בסוריה?³

1 המאמר הופיע בגרסה ראשונה בפברואר 2016 במסגרת "מרכז וודרו וילסון": CWIHP Working Paper #77, "Two Squadrons and their Pilots: The First Syrian Request for the Deployment of Soviet Military Forces on its Territory, 1956". <https://www.wilsoncenter.org/publication/syrias-1956-request-for-soviet-military-intervention>

2 יאיר אבן הוא מוסמך אוניברסיטת תל-אביב.

3 הכוח האווירי הרוסי בסוריה מנה בשיאו למעלה מ-50 כלי טיס. בנוסף להם נלחמו בסוריה כמה אלפי לוחמים רוסיים, שרובם הגדול נמנה עם קבוצת Wagner, חברה פרטית לכאורה של שכירי חרב שלחמו בחצי האי קרים ובמקומות אחרים, אך פועלת למעשה בהכוונת הקרמלין ומהווה דגם בן-ימינו של "מתנדבים סובייטים" מימי "המלחמה הקרה".

מכיוון שלא הייתה זו הפעם הראשונה שהקרמלין הפתיע את יריביו במהלך צבאי מעין זה במזרח התיכון, נראה כי יש טעם להפנות מבט שבעה עשורים לאחור, אל ראשית היחסים הצבאיים שבין ברה"מ לסוריה. ייתכן שפרק ראשוני זה, שאינו כה מוכר ברבים, עשוי לסייע מעט בהבנת המהלכים הרוסיים הנוכחיים בסוריה, ואולי אף אלה העתידים לבוא, על תכליתם הרחבה.

אמנם הייתה זו המעורבות הצבאית הסובייטית במצרים במהלך מלחמת ההתשה, ובייחוד מאז אפריל 1970, אשר זכתה - בשל היקפה ובעיקר בשל מטרותיה והישגיה - לפרסום ולמודעות הרבים ביותר אך היא לא הייתה הביטוי היחיד, גם לא הראשון, של מעורבות צבאית סובייטית בלחימה לצד מדינה ערבית.⁴

מאמר זה ינסה אפוא לשלוח אלומת אור על ראשיתה של מערכת היחסים הצבאית שבין ברה"מ לבין מצרים וסוריה, לתאר בקצרה את התנאים והנסיבות שבהם התאפשרה מערכת יחסים חסרת תקדים זו, להציג את תחומי שיתוף הפעולה הצבאי והיקפיו בתחילתו ולהתעכב במיוחד על המשא ומתן שהתקיים בסוף 1956 בין ברה"מ לבין המשטר הסורי על הצבתן בסוריה של שתי טייסות מיג-17 מבצעיות, על טייסייהן הסובייטים.

4 בסוף דצמבר 1967 לחמו טייסים סובייטים בתימן, חלקם הופלו ונתפסו. ייתכן שטייסים סובייטים השתתפו בקרבות בתימן כבר חמש שנים קודם לכן, בין היתר בגיחות של מפציצי טי-ווי-16 שטסו ממצרים לתימן ובחזרה. מנהיגי דרום תימן שבו וטענו בפני מזכיר המדינה האמריקאי בסוף אוגוסט 1978, כי טייסים סובייטים הפציצו את ארמון הנשיאות בעדן. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1977-80v18/d254> באמצע שנות השבעים טענו הכורדים בצפון עיראק בפני מזכיר המדינה האמריקאי הנרי קיסינג'ר, מבלי שהוכיחו זאת, כי טייסים סובייטים במטוסי טי-ווי-22 לחמו לצד המשטר בבגדד, וכי הם שמעו את קולותיהם ברשת הקשר. הסי-איי-טי טען, כי במהלך "השלב האחרון של המלחמה בין הכורדים לעיראקים דווח שטייסים סובייטים השתתפו בגיחות הפצצה נגד הכורדים תוך שהקפידו לא לחצות את הגבול לאיראן".

<http://www.foia.cia.gov/document/0000278536>
 לסוריה שלחו הסובייטים כוחות וציוד בשני מקרים נוספים: בשלהי מלחמת יום הכיפורים, בסוף אוקטובר 1973, נשלחו כ-200 חיילים סובייטים לאייש סוללות טילי נ"מ מדגם אֶס-אֶי-6, ועד ליוני 1974 הסובייטים איישו שתי חטיבות טילים. ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), חצ-5976/8, **מברק** [צב] **רפיה בווינגטון אל** [מרדכי] **גזית בירושלים**, לו/727, 15 בספטמבר 1974, על שיחת ראש הממשלה יצחק רבין עם סנטורים אמריקאים, 13 בספטמבר 1974. המקרה השני היה בעקבות הישגי חיל האוויר מול חיל האוויר וההגנ"א הסוריים במבצע "שלום הגליל". הסובייטים שלחו לסוריה סוללות אֶס-אֶי-5 וכוחות להפעלתן, כפי שמתואר, למשל, על ידי הסי-איי-טי:

<http://www.foia.cia.gov/document/0000273238>

תחילת מערכת היחסים הצבאית בין ברה"מ לבין מצרים וסוריה: רקע כללי

מערכת היחסים הצבאית בין ברה"מ לבין מצרים וסוריה החלה באמצע שנות החמישים של המאה שעברה כתוצאה ממצאות אסטרטגית - עולמית ואזורית - שהייתה דינמית, מורכבת ובעלת זיקות גומלין, והיא שהלכה וקירבה בין הצדדים באופן בלתי צפוי ובניגוד לטיב יחסיהן קודם לכן.⁵

במישור העולמי היא כללה את "המלחמה הקרה" על עימותיה האזוריים, שהבולט בהם היה מלחמת קוריאה. בברה"מ היא כללה את תהליך הדה-סטאליניזציה שהקרין על העולם הקומוניסטי כולו, הקשה על יחסיה עם סין, איתגר את אחיזתה במזרח אירופה ובהונגריה במיוחד, אך גם הגמיש את מדיניות החוץ שלה והגדיל את מרחב התמרון שלה, ובכך סייע לה להתקרב אל מדינות ערב. כל זאת, לצד מאבקי כוחות בצמרת השלטון הסובייטי שהתעוררו בעקבות מות סטאלין והוכרעו לטובתו של ניקיטה חרושצ'וב רק בשנת 1957, מבלי ששכחו לגמרי עד שהביאו להדחתו מקץ שבע שנים.

במזרח התיכון עוצבה המציאות האסטרטגית על ידי המאבקים החריפים על הקמתה של "ברית בגדד". מאבקים אלה פיצלו את העולם הערבי פיצול עמוק וכפול בין תומכי "מזרח" ל"מערב" ובין תומכי קהיר לתומכי בגדד, בהתאמה.⁶ מאבקים אלה הם שקירבו בין קהיר ודמשק לבין מוסקבה, והם שציננו את יחסיהן עם המערב ואף עוררו מעשי חתרנות

5 סרגיי חרושצ'וב, בנו של המנהיג הסובייטי אשר במהלך כהונתו החלה ההתקרבות ההיסטורית בין הקרמלין לערבים, כתב במבטלאחר כי מדינות ערב "ידעו על ברה"מ את המעט שאנו ידענו עליהן": Xpyщев, Сергей, **Пенсионерсоюзного значения**, Москва, Новости, 1991, ст. 53. (סרגיי חרושצ'וב, **מנהיג סובייטי בגימלאות**, מוסקבה, נובוסטי, 1991, עמ' 53).

6 "ברית בגדד" הוקמה בהשראת ארה"ב, שלה כבר היו מספר הסכמים דו-צדדיים עם מדינות האזור במסגרת מערך בריתות אזוריות שנועד לחסום את התחזקות ההשפעה הסובייטית והתפשטות הקומוניזם ברחבי העולם. הרעיון המכונן של הקמת ברית בגדד היה לחבר בין טורקיה, החברה הדרום-מזרחית של ברית נאט"ו, לבין פקיסטאן, חברת הברית המערבית האזורית בדרום-מזרח אסיה (SEATO) ובכך להשלים טבעת בריתות רחבה מסביב לברית המועצות. לפיכך חתמו טורקיה ופקיסטאן ב־1954 על הסכם להגברת הביטחון והיציבות, בפברואר 1955 חתמו עיראק וטורקיה על הסכם דומה, ובריטניה הודיעה לאחר חודשיים על הצטרפותה בפועל ואיראן נהגה כמותה. הברית התערערה בשל שלל אירועים, אך בעיקר בשל פרישת עיראק ב־1959, לאחר הפיכה נוספת שהתחוללה בה. בעקבות פרישת בגדד שונה שם הברית ל־CENTO ולאחר שני עשורים שבקה הברית חיים בעקבות המהפכה באיראן.

הדדיים בין שני מחנות ערביים יריבים אלה.⁷ גורם נוסף שלא חדל מלעצב ולחדד את המציאות האזורית היה הסכסוך הישראלי-ערבי, שגחלו לחשו בעוצמה מבוקרת בשלוש חזיתות: מצרים, סוריה וירדן בגרסת המב"ם (המערכה שבין המלחמות) של הימים ההם, עד שהתלקחו בפרוץ מלחמת סיני, בעקבות עסקת הנשק הצ'כית ומשבר סואץ שהחל עם הלאמת תעלת סואץ על ידי נשיא מצרים נאצר.⁸ מערכת היחסים הצבאית בעלת המשמעות האסטרטגית שבין מוסקבה לקהיר ולדמשק כפי שהחלה להתפתח באמצע שנות החמישים של המאה שעברה, ציינה תקדים היסטורי ביחסיהן ובקשרי הקרמלין עם המזרח התיכון.⁹ היא כללה, לצד משלוחי נשק סובייטי באיכות ובכמות שכמותן לא ידע האזור, גם שיגור רחב היקף מתמיד של יועצים, טכנאים ומדריכים ממדינות הגוש הסובייטי לאימון צבאות השתיים, הן בשטחן והן במדינות מזרח אירופה.¹⁰

7 בסוף אוקטובר 1955 יצא ראש הממשלה משה שרת לנסיעתו האחרונה בתפקיד למפגש שרי החוץ של ארבע המעצמות בז'נבה. מששב ארצה, שיתף את שרי הממשלה היוצאת בדברים ששמע משר החוץ הסובייטי, ויאצ'סלאב מולוטוב, ומעמיתיו במערב. את האחרונים האשים, כי בצרפם את עיראק לברית בגדד דחפו את קהיר ומוסקבה האחת לזרועות רעותה. "כאשר עשיתי חשבון צדק עם האנגלו סכסים", כך סיפר לשרים, "אמרתי, צריך לשאול אצלכם מה הוא המכנה המשותף בין ברה"מ ונאצר, ממה זה התחיל. [זה התחיל] מהפקט [הברית] של בגדד. זאת היתה פרובוקציה לברה"מ, זאת היתה פרובוקציה לנאצר. אילו במקום הפקט של בגדד היה פקט אנקארה-טהראן או אנקארה-קראצ'י, אז זו היתה אותה פרובוקציה לברה"מ, אבל לא לנאצר. כאשר הזהרנו [אתכם לא] להכניס את עיראק [הערבית] לענין... לא שמעתם לנו... אמרתם שאתם מקימים את הנדבך הצפוני [כדי לחסום את ברית המועצות מזרע] ועיראק היא לבנה בתוך נדבך זה. אתם גרמתם לכך", כך הטיח שרת בעיקר בבריטניה, שבמדיניות זו המיטה על ישראל איום מצרי-סובייטי שלא היה כדוגמתו, שייך ויחריף. שרת ציין בפני השרים שהוא נסמך על הדברים שאמר לו מולוטוב עצמו: "הם עשו [את] הפקט של בגדד. הוא נגדד. [ומכיוון שכך] אנחנו היינו צריכים להיכנס לאזור זה. זאת הוא [מולוטוב] אמר [לי, לשרת] באופן הפשוט ביותר והברור ביותר". אמ"י, **פרוטוקול ישיבה ז/התשט"ז של הממשלה**, 2 בנובמבר 1955. בנוסף לכך: ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 109-535/2004, המטה הכללי-אגף המודיעין, הערכת **מודיעין שנתית ("מקרה הכל") שנת 1956**, מד 586.008.

8 נאצר הלאים את תעלת סואץ ב־26 ביולי 1956. מלחמת סיני החלה ב־29 באוקטובר והסתיימה ב־6 בנובמבר 1956.

9 ברה"מ פתחה במגעים עם מצרים וסוריה על אספקת נשק בשנת 1949 לכל המאוחר, אולם מגעים אלה לא הבישילו לעסקאות נשק בהיקף משמעותי אלא באמצע העשור הבא, כאשר שתיהן חתמו על עסקאות נשק "צ'כיות". מצרים חתמה על העסקה הראשונה והגדולה, שהייתה מורכבת מעסקאות משנה ועליה הכריז נאצר ב־27 בספטמבר 1955. היקפה נאמד בקרוב ל־100 מיליון ליש"ט. סוריה חתמה על עסקה "צ'כית" בתחילת 1956 בהיקף קטן במידה רבה, שעורר פחות תשומת לב. גם עסקה זו כללה עסקאות משנה בינה לבין צ'כוסלובקיה ופולין בהיקף שנאמד בכ־40 מיליון ליש"ט. א"צ, 14-629/1957, המטה הכללי-אגף המודיעין, **אשגר מודיעין: הסיוע הסובייטי לסוריה**, מ/2111/56/7, 8 בנובמבר 1958. למידע המפורט שנצבר באמ"ן על שתי עסקאות אלה ראו: א"צ, 109-535/2004, **הערכת מודיעין שנתית**, המעודכנת נכון ל־1.6.56.

10 כוחות צבא מצרים וסוריה התאמנו והודרכו בשלב זה בברית המועצות, צ'כוסלובקיה, פולין ובולגריה.

בנוסף לכך, יחסים צבאיים אלה הביאו את מנהיגי מצרים - ובעיקר את סוריה - לבקש מהקרמלין, אם לא לתבוע, כבר בתחילת מערכת יחסים זו, הצבת כוחות לוחמים סובייטים בשטחן, כפי שיוצג בהמשך. ציפייה זו של מנהיגי מצרים וסוריה להסתייע ב"מתנדבים סובייטים" (או ב"מתנדבים מוסלמים מברה"מ") כמעין מילת קוד לקבלת כוחות צבא סובייטיים, לא הייתה זרה לרוח הזמן שנשבה בימי המלחמה הקרה, כפי שהומחש במלחמת קוריאה.¹¹ החשש האמיתי מפני הופעתם גם במזרח התיכון החל לרחף בכבדות מעיקה על שלוש מעצמות המערב - ארה"ב, בריטניה וצרפת - וגם על ישראל. ארבע מדינות אלה היו שותפות לחרדה עמוקה מפניו, כפי שבלט במיוחד במהלך מלחמת סיני, שמפאת קוצר היריעה לא נתייחס לכך כאן.¹²

"מתנדבים" סובייטים למדינות ערב

בישראל החלו לדון באפשרות ש"מתנדבים" מברה"מ, מוסלמים ואחרים, יגיעו למצרים - ובהמשך לסוריה - לכל המאוחר בשלהי 1955. שלושה שבועות לאחר שנאצר הכריז על עסקת הנשק הצ'כית, וקצת למעלה משנה לפני פרוץ מלחמת סיני, סיפר אריק ג'ונסטון, שליחו המיוחד של הנשיא אייזנהאואר למזרח התיכון, לראש הממשלה משה שרת, כי "שמע כי הרוסים הבטיחו למצרים, 'והיה כי תקראנה מלחמה' (שמות א', 10), לשלוח אליה לעזרה 'מתנדבים' מבין מוסלמי בריה"מ, לפי נוסח קוריאה".¹³

11 על המעורבות הצבאית הסובייטית במלחמת קוריאה, ראו:

Vladimir Petrov, "Soviet Role in the Korean War Confirmed: Secret Documents Declassified", *East Asia* 13, no. 3 (September 1994): pp. 42-67; Dmitry Volkogonov, "Should We Be Frightened by This? Behind the Scenes of the Korean War", *Ogonok* (June 1993): pp. 25-26. פיקוד המזרח הרחוק של הצבא האמריקאי העריך באמצע ספטמבר 1951, כי למעלה מ-15,000 רוסים היו מעורבים במלחמה, 2,000 מהם לא עסקו בלחימה עצמה. עיקר הכוח לחם בהגנה אווירית, והאמריקאים העריכו את גודלו בשלוש דיוויזיות שמנו 6,000 איש. בנוסף להם השתתפו כ-150 טייסי יירוט סובייטים בקרבות אוויר, וחיילים סובייטים נוספים איישו תחנות מכ"ם. http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/44/1951-12-19.pdf.

12 ראו בהרחבה, למשל, מאמרי: "צל אדום: הקרמלין ומשבר סואץ" בתוך: חגי גולן ושאל שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות, 2006, עמ' 51-117.

13 פגישת שרת עם ג'ונסון התקיימה ב-13 באוקטובר 1955. משה שרת, **יומן אישי** 1955, מעריב, 1978, כרך ד', עמ' 1209-1210 (להלן: שרת, **יומן אישי**). באתר ארכיון שרת מצוין המשפט גם מתנדבים מסין. http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=366979_sharett&act=show&dbid=bookfiles&dataid=1839

גם הרמטכ"ל, רא"ל משה דיין, התייחס לכך בישיבת ממשלה שנערכה לאחר עשרה ימים:

"עד כמה שאנחנו יודעים רוצים המצרים לקבל את הנשק [הסובייטי] מיד. אני חושב שבשלב הראשון הם יפעילו אותו עם מתנדבים זרים, יש במצרים מתנדבים גרמנים ועתה כאילו [כבר] באה גם קבוצה של מתנדבים מאחורי המסך [מסך הברזל] ולפי המתואר הם מוסלמים החיים בארצות הגוש המזרחי".¹⁴

כעבור שלושה ימים שב והוזכר הנושא גם בישיבת המטכ"ל שעסקה בסקירת המודיעין על ממדי עסקת הנשק הציכית.¹⁵ במהלך הדיון אמר סגן ראש אמ"ן, אל"ם יובל נאמן:

"אם הרוסים רוצים, הם יכולים לתת יותר מאשר מדריכים... הם יכולים לתת טייסים מוסלמיים מאוזבקיסטאן כדוגמת המתנדבים הסיניים [בצפון קוריאה], וזה... מחוץ לכל החישוב של מדריכים וטכנאים. [אך לפי שעה] אין ידיעות בשטח הזה".

14 אמ"ן, **תרשומת ישיבה ה/שט"ז של הממשלה**, 23 באוקטובר 1955.

15 בשלב זה לא היה לאמ"ן מידע אמין על היקף העסקה עליה הכריז נאצר בנאום באלכסנדריה ב-27 בספטמבר 1955. ברית-המועצות הייתה זו שהציעה למצרים כי העסקה תיחתם להלכה עם צ'כוסלובקיה (התחום הימי נחתם עם פולין), כדי להקל על נאצר מול הלחצים הצפויים לו מצד ארה"ב וכדי להקל על עצמה ולשמור, בשלב מיוחד זה של תחילת חדירתה לאזור, על מרחב תמרון והכחשה. ישראל ניסתה לאמת דיווחי עיתונות לפני הכרזת נאצר כי עומדת להיחתם עסקה, אך ברה"מ הכחישה זאת בתוקף. כך למשל, שגריר ישראל במוסקבה, אלוף (במיל") יוסף אבידר, שהחל בכהונתו בתחילת אותה שנה לאחר שהשתחרר מתפקיד ראש אג"ם, פנה שבועיים לפני הכרזת נאצר על העסקה אל מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ הסובייטי, גרגורי זייצב, ושאלו במפורש על העסקה; אולם זייצב השיב ללא כל היסוס בשלילה מוחלטת. זייצב אף הוסיף כי אין שחר לכל הפרסומים בנדון, שגם הוא שמע וקרא על חלקה של ברה"מ בעסקה זו, אך לדבריו זו המצאה של דובריה ותו לא. לדבריו, ברית-המועצות לא מכרה שום נשק למדינות ערב וגם אינה מנהלת כל משא ומתן על מכירתו להן; אין הוא יודע דבר על משא ומתן כזה בין מדינות "הדמוקרטיה העממית" לבין מדינות ערב, וכי קורה שבעולם זוקפים על חשבונה של ברה"מ פעולות המבוצעות על ידי אחת ממדינות הגוש הסובייטי. אמ"ן, חצ, 449/9, שמ/40/130, **אבידר אל מזא"ה**, 12 בספטמבר 1955. באותו יום נקטעה הרשימה ביומנו של שרת מייד בתחילתה, כאשר התייחס ל"חומר של אמ"ן" וכי "הידיעה העיקרית באמת מרעישה", מבלי שפירט מהי אותה ידיעה: שרת, **יומן אישי**, עמ' 1153.

הרמטכ"ל דיין אמר:

"יכולות להיות לנו שתי אפשרויות. אחת שהרוסים יאפשרו למתנדבים ללכת... [והשנייה] שלא יאפשרו להם ללכת... [אבל] אם ירצו לתת את ההתנדבות על רקע מוסלמי, אז זה התנדבות לגיהד... את זה היא [ברה"מ] לא תרשה... לומר שהיא תרשה לטייסים מוסלמיים על רקע מוסלמי, לי זה נראה תמוה".¹⁶

אולם כבר בתוך חודשים ספורים יפנה נאצר אל הקרמלין בבקשה לקבל סיוע "מאחיו המוסלמים" המתגוררים ברחבי ברה"מ. הוא יעשה זאת בתנאים, בנסיבות ובהקשר מיוחדים ובשעה שמערכת היחסים הצבאית בין ברה"מ לבין מצרים וסוריה החלה קורמת עור וגידים, כשבמקביל החלו הסובייטים במגע עם מדינות ערביות נוספות; עם תימן הוכתרו מגעים אלה בהצלחה, אך לא כך עם סעודיה וירדן.¹⁷

ראשיתה של מערכת היחסים הצבאית בין ברה"מ לסוריה

חתימת עסקאות הנשק בין הגוש הסובייטי לבין מצרים וסוריה בסוף 1955 ובראשית 1956 לא הייתה אפיזודה חולפת. הן הניחו את התשתית הראשונה למערך שיתוף הפעולה הצבאי ויצרו ציפיות בקרב מנהיגי שתי מדינות ערביות אלה לסיוע סובייטי משמעותי הרבה יותר. הדבר בא לידי ביטוי באותה עת בעיקר בסוריה.

אגף המודיעין של צה"ל סיכם במסמך מיוחד את שהיה ידוע לו באמצע 1957 על תחילת מערכת היחסים הצבאית שבין ברה"מ וגרורותיה, צ'כוסלובקיה ופולין, לבין מצרים וסוריה עוד לפני משבר סואץ, תוך חלוקה לזרועות היבשה, האוויר והים.¹⁸

16 א"צ, 63-847/1962, ישיבת המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל 20/55, 26 באוקטובר 1955.

17 כבר בתחילת שנות החמישים הציעו הסובייטים לסעודים בערוצים שונים נשק, ואילו חוסיין מלך ירדן פנה אליהם במהלך 1956 באמצעות גורמים יוגוסלביים, בהיעדר יחסים דיפלומטיים בין עמאן למוסקבה. בירדן, כבמדינות ערביות נוספות, התחולל מאבק חריף בין מצדדי ההצטרפות לברית בגדד לבין המתנגדים לכך. מי שעודד את חוסיין לפנות אל מוסקבה בעקיפין היה ראש ממשלתו הפרו-נאצרי, סלימאן א-נבולסי, שאף תמך בהתקרבות למוסקבה. אולם לבסוף הצליחו מתנגדי המהלך לשכנע את המלך לפטר את נבולסי, להקים ממשלה פרו-ערבית ולגנוז את רעיון רכישת הנשק מברה"מ. עם זאת, בשנים הבאות שב המלך ופנה אל הסובייטים בבקשות דומות, כאמצעי לחץ על ארה"ב שתספק לו נשק.

18 א"צ, 123-535/2004, המטה כללי-אגף המודיעין מ/0607/57/20 מ-5 ביולי 1957. סיכום מודיעין מיוחד: ההזרחה של הגוש המזרחי במצרים ובסוריה.

בתחום היבשה קיבל הצבא הסורי סיוע בהדרכה כבר בפברואר 1956, עם חתימת העסקה הראשונה עם צ'כוסלובקיה.¹⁹ הדרכה זו התבצעה כמעט כולה בצ'כוסלובקיה וכללה שני שלבים: הראשון עסק בהדרכה טכנית שבמהלכה קצינים וחוגרים סורים השתלמו בצ'כוסלובקיה בהכרת הנשק והציוד שנרכשו ממנה. השלב השני, שעסק בהדרכה תורתית, החל במהלך מלחמת סיני אך ללא קשר אליה. שלב זה כלל ביטול כמעט מלא של ההדרכה שניתנה על ידי ארצות המערב (סיום החוזה עם המומחים הגרמנים בסוריה) לצד קליטת משלחות מומחים, יועצים ומדריכים מהגוש הסובייטי לכל חילות היבשה בסוריה עצמה. בה בעת גדל מספר המשתלמים הסורים מצבא היבשה שנשלחו לצ'כוסלובקיה.

בפברואר 1956 הגיעו לצ'כוסלובקיה קצינים מקצועיים של הצבא הסורי להכרת תהליכי הייצור, האחזקה, התפעול הטכני וניסויי הכלים של הנשק שרכשו הסורים מהצ'כים. במארג נפתח בצ'כוסלובקיה קורס תותחנות לסגל נבחר מתוך יחידות חיל התותחנים הסורי ובמחצית השנייה של אותה שנה כבר התנהלו במדינה זו מספר קורסים לקצינים ולמש"קים מיחידות השריון, התותחנים והחימוש של צבא סוריה. במהלך מארג 1956 נשלחו קצינים ומש"קים סורים רבים למצרים, שם עברו קורסים בהדרכת מדריכים צ'כים. הקורס הראשון היה לתותחי 122 מ"מ (השתתפו בו קצין ועשרה מש"קים) ואחריו קורס להפעלת תותחים נגד טנקים מדגם אֶס-יור-100, קורס להפעלת טנקי טי-34 ואחרים. החל ביולי 1956, העבירו מדריכים צ'כים קורסים בסוריה עצמה להסבת יחידות שריון לטנקי הטי-34, לנגמ"שים, לתותחנים ולמקצועות טכניים.

באותה עת, אמצע 1957, לא נמצאה בידי אמ"ן כל עדות לכך שהסובייטים היו שותפים לתכנון האופרטיבי השוטף של הצבא הסורי, אולם אמ"ן העריך כי קיימת אפשרות סבירה ש"היועצים מהמזרח ישכנעו את הפיקוד הסורי, כי נוכח אפשרות של התלקחות בעתיד הקרוב יש לצרף מספר מפקדים רוסיים לעוצבות התותחנים והשריון, ביחוד כדי להבטיח את כושר הפעלתם במקרה של הדרדרות בלתי צפויה".²⁰

19 בעסקה הסורית צ'כית היבשתית, שנחתמה בפברואר 1956 בסכום של 10 מיליון ליש"ט, נכללו בין היתר גדוד טנקי טי-34, שני גדודי חת"ם שדה 122 מ"מ, גדוד תומ"תים 100 מ"מ, נגמ"שים, תותחי נ"מ 37 מ"מ, מערכת מכ"ם ועוד. א"צ, 121-535/2004, **דו"ח רבע שנתי - עסקות רכש סוריות** (מסכם ינואר-מארג 1956). על העסקאות בתחום האווירי, ראו הערה 23 להלן.

20 א"צ, 123-535/2004, **ההדרכה של הגוש המזרחי במצרים ובסוריה**.

ואכן, חודש יולי 1957 היה מתוח. הסורים שבו ויזמו תקריות בגבול עם ישראל שבעטיין כינס ראש הממשלה דודבן-גוריון את הממשלה כדי להחליט על תגובה מיידית; אך הממשלה בחרה להבליג בניסיון נוסף למנוע, או לדחות, הידרדרות חמורה.²¹ בן-גוריון הדגיש בפני השרים כי הוא "רוצה שלחברים יהיה ברור, [עד כמה] העניין חמור. הרוסים מפיצים כל הזמן עלילה, שאנו בעזרת אמריקה [המרכזת את הצי השישי בים התיכון כביטוי ל'דוקטרינת אייזנהאואר'] מתכוננים לתקוף את סורייה".²²

על רקע זה, לאחר שהצי השישי הגביר את נוכחותו בים התיכון ועורר בכך את חששו של הקרמלין, זרעה מוסקבה איומים וחששות מופרזים בלב הסורים, בתקווה שתוכל להציע עצמה כמושיעתם לנוכח איומים אלה. בתמורה לכך ציפתה לקצור נכסים אסטרטגיים, כמו הזכות לעגון בנמלי סוריה כדי שתחזק את נוכחותה בים-התיכון כמשקל נגד להעמקת נוכחותו של הצי השישי.

גם בתחום האווירי התנהלה מערכת היחסים הצבאית הסובייטית-סורית כחלק מיישום עסקאות הנשק. היא כללה פעילות הדרכה, סיוע וייעוץ בהיקף רחב. כ-100 מדריכים ומומחים בנושאי טיסה, אחזקה, מכ"ם ונ"מ הגיעו לחיל האוויר הסורי שמנה כ-2,000 איש, כדי להכשירו לקליטת הציוד החדש.²³ בנוסף להם הגיעו צוותים להרכבת המטוסים ולייעוץ בנושאים נוספים. כבר בשלב מוקדם זה של מערכת היחסים הצבאית העריך אמ"ן כי מספר המומחים שהגיעו מארצות הגוש המזרחי עלה בהרבה על מספר המומחים המערביים שהיו אי-פעם בסוריה.

---

21 אמ"ן, "תרשומת ישיבה עב/שיז של הממשלה, 9 ביולי 1957. ישיבה זו התכנסה בעיצומה של תקרית שבמהלכה חדרו סורים לשטח ישראל, תקפו סיור של משמר הגבול ופצעו כמה מחייליו. בן-גוריון כינס את הממשלה, כי רצה להגיב בערבו של אותו יום בירי ארטילרי על אחד ממוצבי הצבא הסורי, אולם לבסוף התקבלה החלטה ברוב של שני קולות שלא לפעול באותו ערב.

22 עיתוני ישראל הביאו מדיווחי רדיו מוסקבה בימים 8-11 ביולי שבהם הואשמו ארה"ב וישראל כי הן מתכוננות לתקוף את סורייה: הראשונה באמצעות הצי השישי וישראל באמצעות כוחותיה המרוכזים, לכאורה, בגבולה עם סוריה. ביטאון המפלגה הקומוניסטית הישראלית דיווח, כי הרמטכ"ל דיין אמר בכנס מטעם מינהל ההסברה בחיפה, ש"מה שקורה בצפון משמעו מצב מלחמה ועלינו יהיה להתגונן". **קול העם**, 14 ביולי 1957, עמ' 1.

23 סוריה רכשה מהגוש הסובייטי בשנת 1956 כ-60 מטוסי קרב מדגם מיג-15 ומיג-17 בשלוש עסקאות שונות: הראשונה כללה 25 מטוסי מיג-15 (מהם ארבעה דרמושביים לאימון). עסקה שנייה כללה 20 מטוסי מיג-15 שהגיעו באוקטובר 1956 למצרים והוחל בהרכבתם. עסקה שלישית כללה 16 מטוסי מיג-17 שהחלו להגיע לסוריה בדצמבר 1956. ככל הידוע לאמ"ן, 23 מטוסים סוריים נפגעו בהפצצות האנגלו-צרפתיות על שדות התעופה במצרים. א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האוויר-מחלקת אוויר-ענף אוויר/4, מד/2143/6, ז' כסלו תשי"ז, 11 נובמבר 1956, **דו"ח מודיעין אוויר מס' 28** מעודכן ל-11 בנובמבר 1956.

שיתוף הפעולה אף כלל שיגור קבוצות גדולות של טייסים סורים לאימונים בפולין ובברה"מ עצמה:

באוקטובר 1956 נשלחה קבוצה שמנתה כ-20 טייסים לפולין לקורס הסבה למטוסי מיג-17 ובנוסף להם נשלחו צוותי קרקע סוריים להשתלמות בברה"מ. בדצמבר 1956 נשלחו לברה"מ 20 טייסים סורים, שאימוניהם במצרים הופסקו בשל מלחמת סיני, להשלמת הסבתם למטוסי מיג-17.²⁴ הם עברו אימונים אינטנסיביים שכללו טיסות לילה וטיסות במזג אוויר קשה, וזאת בקצב מזוהז כדי שיאיישו את טייסת המיג הראשונה כבר באביב 1957. בתחום הימי החליטו הסורים להישען על סיוע מהגוש הקומוניסטי רק במהלך מלחמת סיני, אך הסובייטים מיהרו לשלוח אליהם את הטרפדות הראשונות כבר בתחילת 1957 כשהן מלוות בסגל הדרכה מלא מברה"מ, שתפקידו היה לתכנן ולבצע את הארגון והאימון של יחידת הטרפדות. בסגל זה נמצאו מספר קצינים שלהערכת אמ"ן היו עשויים לשמש בתפקידי פיקוד לאחר השלמת אימוני הצוותים הסוריים של הטרפדות.²⁵

ראשיתה של מערכת היחסים הצבאית בין ברה"מ למצרים

מערכת היחסים הצבאית שבין ברה"מ, צ'כוסלובקיה ופולין לבין מצרים החלה באמצע שנות החמישים כחלק ממה שכוונה עסקת הנשק הצ'כית. בצבא מצרים אף הוקמה ועדת המשלחות שתפקידה היה לדאוג לכל הדרוש להכשרת אנשי הצבא המצרים במדינות הגוש הסובייטי במסגרת מימושה של עסקה זו. אמ"ן העריך כי בשלב ראשון זה, היקף ההדרכה של חיילים מצרים בברה"מ היה קטן מזה שבשאר ארצות הגוש הסובייטי, "ככל הנראה בשל מגבלות ביטחוניות", וקרוב לוודאי שגם בשל חוסר רצון של שני הצדדים להבליט בשלב זה את עצם קיומו של שיתוף הפעולה הצבאי ביניהן. לפיכך, ההדרכה הצבאית של מצרים התרכזה בפולין תחילה, מנובמבר 1955, בעיקר בתחום הימי. אחרי מלחמת סיני הורחבה ההדרכה שקיבלו המצרים בפולין גם לתחום היבשה, כשכמה מאות מצרים אומנו בלוחמת שריון, ארטילריה והגנה אווירית בבסיס אימונים מיוחד. אולם בשל העובדה שצ'כוסלובקיה הייתה

²⁴ אלה היו טייסי טייסת המיג-15 הראשונה של חיל האוויר הסורי (טייסת מספר 9) שמטוסיה נשלחו למצרים, שם התאמנה. טייסת זו הייתה אמורה להשלים את אימוניה בדצמבר 1956, אולם מטוסיה הושמדו על הקרקע במלחמת סיני ולכן טייסיה יצאו לברה"מ בדצמבר 1956 כדי להשלים את הכשרתם במשך שלושה חודשים נוספים. עד אז טסו שישה טייסים מצרים על מטוסי המיג הסוריים, לבקשת ממשלת סוריה. א"צ, 675-535/2004.

²⁵ א"צ, 123-535/2004, ההדרכה של הגוש המזרחי במצרים ובסוריה.

ספק הנשק היבשתי העיקרי של צבא מצרים עד למלחמת סיני, רוכזה בה הדרכתם של קרוב לאלף קצינים ומש"קים בתחומי השריון, התותחנות, הפעלת מטולי רקטות, אחזקת תחמושת, הנדסה והפעלת מכ"ם.

במקביל, התחילו מדריכים מהגוש המזרחי - רובם צ'כוסלובקים, אך גם רוסים, פולנים וייתכן גם מזרח-גרמנים - להגיע למצרים עוד לפני פרוץ מלחמת סיני. מספרם נע בין 200 ל-500 והם הדריכו את הצבא המצרי בלוחמת שריון, תותחנות, הגנה אווירית, מכ"ם, צניחה, סילוק מוקשים ועוד, אך עם פרוץ מלחמת סיני בסוף אוקטובר 1956 חזרו מרביתם לארצותיהם. הם שבו למצרים רק לאחר סיום המלחמה ויציאת כוחות צה"ל, בריטניה וצרפת ממצרים. בחזרתם היה מספרם גדול מבצאתם.

מדינות הגוש הסובייטי העניקו באותה עת הדרכה מקיפה גם לחיל האוויר המצרי, לצוותי האוויר והקרקע, הן במצרים והן במזרח אירופה. הכשרת טייסים מצרים החלה כבר באמצע 1956, וככל שהיה ידוע לאמ"ן היא כללה את הקורסים הבאים, שנמשכו שלושה חודשים:

קורס להכשרת 22 טייסי מיג-15 שהסתיים בצ'כוסלובקיה באמצע 1956; קורס להכשרת 10 טייסי אֵיל-28 (לפחות 50 ממטוסים אלה סופקו למצרים בעסקה הצ'כית). באפריל 1956 יצאו טייסים מצרים לברה"מ להשתלמות בטיסת אל-ראות (טיסת לילה). כעשרה טייסים התאמנו במחצית 1956 בפולין בהטסת מיגים.

ההדרכה שנתנו מדינות הגוש הסובייטי לחיל האוויר המצרי במצרים לפני מלחמת סיני הייתה מצומצמת יחסית ובוצעה על ידי שמונה מדריכי טיס צ'כים, שהדריכו בטייסות המבצעיות והתחלפו מידי חודשיים. אמ"ן קבע כי מדריכים אלה עזבו את מצרים עם פרוץ הקרבות, אולם במאמר שהתפרסם בכתב העת של האקדמיה הצבאית הצ'כית בתחילת 2012 נטען, כי "הקבוצה הראשונה של מדריכי טיס צ'כים הגיעה למצרים בקיץ 1956... [כדי] לאמן את הטייסים המצריים בהטסת מטוסי מיג-15 מדגם בֵי-אֵיי-אֵס [ו]במהלך שהותם פרץ משבר סואץ, אך הם צפו בו די ממרחק", מבלי לציין היכן בדיוק נמצאו, האם עזבו את שטח מצרים ומה עשו במהלך המלחמה.²⁶

לעומת זאת, חוקרי המכון להיסטוריה צבאית של משרד ההגנה הרוסי טענו כי במלחמת סיני "לחמו עם המצרים 'כנף אל כנף' גם מדריכי טיס סובייטים",

26 Milan Vyhldal, "Padesátaléta: co dělaličsletečtíinstruktoři v Egyptě?"; VojenskáHistorie, 3/2012. (מילאן וילידל, "שנות החמישים: מה עשו מדריכי טיס צ'כים במצרים?", היסטוריה צבאית, מארס 2012). במאמר לא הופיעה התייחסות לנוכחות מדריכי טיס סובייטים בזמן המלחמה. עם זאת נכתב, שרמת הטייסים המצרים הייתה נמוכה מאוד וכללה מקרים מביכים, בהם נחיתת טייס מצרי באוסטריה במקום בצ'כוסלובקיה. <http://www.vhu.cz/padesata-leta-co-delali-cs-letecti-instruktori-v-egypte>

אך ברשות אמ"ן לא נמצא מידע על נוכחותם של מדריכי טיס סובייטים במצרים או על השתתפותם בגיחות חיל האוויר המצרי במהלך אותה מלחמה.²⁷ סביר להניח שמדריכי הטיס הסובייטים והצי'קוסלובקים סייעו במילוט המטוסים שאך סופקו למצרים ושלא נפגעו בתקיפות האוויר של בריטניה וצרפת אל שדות תעופה מרוחקים במצרים (לוקסור, אסואן, מרסה מטרור) ובסעודיה; אם כי קיימת טענה שטייסים סובייטים השתתפו בגיחה של מפציץ מדגם איל-28 לתוך ישראל.²⁸

Россия (СССР) в локальных вооруженных конфликтах второй половины XX века, 27
 Министерство обороны РФ, Институт военной истории; Под редакцией. В.А. Золотарева,
 Москва, Кучково поле, 2000, с.174.

(ו"א זולוטארב [עורך], **רוסיה [ברה"מ] במלחמות מקומיות ועימותים מזוינים במחצית השנייה של המאה ה-20**, מוסקבה, המכון להיסטוריה צבאית, קוצ'קובו פוליה, 2000, עמ' 174; להלן: זולוטארב, **רוסיה במלחמות במחצית השנייה של המאה ה-20**). חוקרים אלה אף טענו, בין היתר, כי "ב-31.10.1956 טייסים סובייטיים השתתפו בתקיפת עמדות חטיבה 202 [של צה"ל]. דו"ח פעילות האוויר של צה"ל קבע, כי ב-31 באוקטובר תקפו מטוסי מיג, קרוב לוודאי מיג-15, את כוחות צה"ל וביצעו 17 גיחות מהשעה 06:50 ועד 17:00 באזור המיתלה, ביר חמה, ביר חסנה ועוד, אך לא צוין שהטייסים זוהו כסובייטים. א"צ, 419/2003, 57: **מבצע "קדש" - דו"ח מסכם של מפקד חיל האוויר**. לעומת זאת, כעבור יומיים נשמעה טענה לפיה "הובחן בנוכחות מדריכים רוסיים המארגנים את המערך ההגנתי ביחידות הטנקים של צה"ם 1 [המצרי] בואדי דרומית-מזרחית לברירגפגפה וכן של יחידה באום-שיחן מזרחה מאבריעגילה". א"צ, 675-535/2004, **דו"ח מודיעין אויר מס' 162**, בנובמבר 1956.

המידע על תקיפות מפציצי האיל-28 בישראל אינו ברור ושלם. קיימות מספר גרסאות לכך, אך נראה כי התקיימו שתי גיחות שכללן מספר קטן אך לא ידוע של מטוסים. גיחה אחת התבצעה ב-30 באוקטובר בלילה, ובמהלכה הותקפה ככל הנראה הרכבת שעשתה דרכה לירושלים בסמוך לרמת רזיאל, אם כי לא גרם נזק. הגיחה השנייה התבצעה למחרת בלילה באזור גזר, ויעדה היה כנראה מפקדת חיל האוויר ברמלה. בגיחה זו הוטלו כנראה 11 פצצות מתוצרת רוסייה במשקל 100 ק"ג כל אחת. באחד הדיווחים על הגיחה הראשונה נכתב כי ב-30 באוקטובר בשעה 21:50, 25 דקות לפני תקיפת הרכבת שהייתה בדרכה לירושלים, "הופיע מטוס סילון של האויב בשמי תל אביב. פצצותיו נפלו בים מעל בת-ים", אך לא צוין סוג המטוס. א"צ, 29-776/1958, **דו"ח מודיעין יומי מס' 2 מעודכן ל-310600** (31 באוקטובר 1956, 06:00).

היסטוריונים של משרד ההגנה הרוסי טענו, כי "בגבור הפצצות בריטניה וצרפת ואובדן מטוסי חיל האוויר המצרי החלט למלט את המטוסים למקום בטוח. טייסים סובייטיים וצ'כים סייעו להטסת עשרים מפציצים מדגם איל-28 לערב הסעודית ואת יתרת המיגים העבירו ללוקסור". הם לא התייחסו לפעילות נוספת של מפציצים אלה. זולוטארב, **רוסיה במלחמות במחצית השנייה של המאה ה-20**, עמ' 174. נראה שזהו ההסבר לדברי מילאן וילידל, כי מדריכי הטיס הצ'כים "צפו [במלחמה] די ממרחק". בישראל העריכו שהמטוסים שמולטו הועברו גם לשדות התעופה באסואן ובמרסה מטרור. א"צ, 675-535/2004. לפי טענה אחרת, היעצים הסובייטיים שנשלחו להדריך את המצרים על הטסת האיל-28 אכן היו מעורבים בפעילות מבצעית. ביחס לאחד מהם, ויקנטי ווסילייביץ' קוזנצוב, טיים מעוטר ממלחמת העולם השנייה, נטען כי ביצע מספר גיחות במהלך מלחמת סיני אך פרטיהן נותרו מעורפלים. כמה מקורות מצריים טענו כי מספר מטוסי איל-28 תקפו מטרות ישראליות, אך לטענת כאמל זאכי, מפקד טייסת מספר 2, הטייסת המצרית המבצעית היחידה של מפציצי האיל-28, אנשיו ביצעו רק טיסות סיור מעל חופי ישראל.

Michail Zhirkhov and David Nicolle, "The Unknown Heroes: Soviet Pilots in the Middle East, 1955-1974", Part One, *Soviet Pilots in the Middle East 1955-1970*, (Exclusive to Group 73 historians) (group73historians.com)

אולם ז'ירוחוב טען בפרסום אחר, כי ויקנטי קוזנצוב עמד בראש צוותי הרכבת מפציצי האיל-28 שנשלחו למצרים ממפעל האם באירקוזק. צוותים אלה יצאו לטיסות מבחן עם מטוסי האיל-28 לאחר שטיימו את הרכבתם. ז'ירוחוב טען, כי צוות בראשות קוזנצוב אכן ביצע - על דעת עצמו! - גיחה אחת לפחות לאזור ירושלים ב-1 בנובמבר. ישראל הזניקה, לטענת ז'ירוחוב, מטוסי מטאור לעבר האיל-28 אך הם לא הצליחו ליירטו והוא הגיע לאזור ירושלים. לפי מקור ישראלי מטוס מטאור אחד הוזנק ארבע פעמים לעבר המטוסים המצריים [לא צוין כמה מנו] בליל התקיפה הראשון, כלומר לפני 1 בנובמבר, אך הוא לא יצר עימם מגע. שטייגמן יצחק (רס"ן), **מעצמות לקדש: חיל האוויר בשנים 1949-1956**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1990, עמ' 247-248.

ז'ירוחוב הוסיף, כי המצרים תכננו גיחה נוספת שבה היו מתוכננים להשתתף שישה מפציצי איל-28 ו-12 מיגים לתקיפת מטרת באזור באר-שבע. גיחה זו בוטלה לדבריו בשל מחסור בדלק למפציצים. על גיחה שהתבצעה באזור באר-שבע, ראו בהמשך.

МихаилЖирохов, **СоветскиеелетчикивЕгипте**,

<http://www.airwar.ru/history/locwar/bv/sovegipet/sovegipet.htm>

(מיכאיל ז'ירוחוב, **טייסים סובייטים במצרים**).

ייתכן כי לגיחה גדולה זו רמז מידע שנקלט באמ"ן ולפיו מפקד ש/ת [שדה תעופה] קהיר מערב (בסיס האליזשינים) קיבל אחר חצות [30 באוקטובר] הוראה ממפקד ח"א [חיל האוויר] המצרי להכין כוח חזק ביותר לפעולה. מפקד ח"א הודיע שהוא מחכה להוראות נוספות. ייתכן שההוראות הנוספות לא הגיעו בשל מחסור בדלק או סיבה אחרת. א"צ 154-629/1957, **לקט מודיעין מיוחד מס' 424** של מצפ"ע [מוצב הפיקוד העליון] - אמ"ן 30 באוקטובר 1956, סעיף 2. בנוסף לכך, ביומן לשכת הרמטכ"ל נכתב ב-30 באוקטובר כי "חיל האוויר המצרי פוקד להכין איליזשינים לפעולה. מודיעים שמחר [31 באוקטובר] 0930 יהיו מוכנים 9 מטוסים". א"צ, 127/1973 - 5, **יומן לשכת הרמטכ"ל (קדש)**.

לפחות מפציץ אחד מדגם איל-28 - או ארבעה לפי מקור אחר - חצה את גבול מצרים עם ישראל בשעה 20:00 של 30 באוקטובר 1956. מטרתו, לפי מקורות מצריים, הייתה להפציץ את שדות התעופה בתל-נוף ובאילת וכן את רמת רחל. ייתכן כי החוקרים שהעלו טענה זו בבלוב בין רמת רחל לבין רמת רזיאל, כמצוין בהמשך. מקור מצרי טען כי האיליזשינים תקפו מטרת בישראל במהלך אותו לילה וגרמו נזק שניכר בדלקות שפרצו עקב כך. אולם לדברי חוקרים אלה הטענות אינן נכונות, שכן תל-נוף ואילת כלל לא הותקפו. Brian Cull with David Nicolle and ShlomoAloni, *Wings Over Suez*, London, Grub Street, 1996, p. 125. בידי אמ"ן היה מידע על כוונה להפציץ שדות תעופה אחרים, את אלה שבצפון. ב-30 באוקטובר לפנות בוקר הועברה בטלפון ידיעה מאמ"ן אל מצפ"ע ולפיה "יש הוראה להפציץ היום, 30.10.56, את שדות התעופה סנט ג'ון ורמת דוד. לא ברור על ביצוע". א"צ, 154-629/1957, מצפ"ע - שיחות טלפון ["קדש"], שיחה טלפונית מאמ"ן אל ראש אג"מ, רמ"ח מבצעים, חדר מלחמה, ראש משמרת מבצעים. **הנדון: הפצצת שדות תעופה בארץ**. שעת קבלה 03:30, 30 באוקטובר 1956. גם שדות תעופה אלה, הנמצאים בצפון ישראל הרחק מהגבול המצרי, לא הופצצו.

ככל הידוע בצה"ל, מפציצי האיל-28 ביצעו לפחות שתי גיחות בשטח ישראל: אחת סמוך לרמת רזיאל והשנייה בסמוך לגזר. ההפצצות בוצעו בעזרת נורים וגרמו נזק חורמי מועט בלבד. רק במקרה אחד דווח על דלקה שפרצה ב-1 בנובמבר בשעה 00:39, ייתכן ליד גזר (שם המקום נכתב בצורה לא קריאה). לדיווחי צה"ל על גיחות והפצצות האיליזשין בישראל ראו: א"צ, 687-535/2004, **חיל האוויר המצרי לאור מערכות סיני והתעלה**, [סודי], טבת תשי"ז, דצמבר 1956, העתק מס' 56; א"צ, 71-79/2006, **מבצע "קדש" - סקירה על המצפ"ע** וכן: א"צ, 154-629/1957, מצפ"ע - שיחות טלפון ["קדש"]. ב-30 באוקטובר 1956 אמ"ן יירט מידע לפיו חיל האוויר המצרי קיבל הוראה להכין את מפציצי האיליזשין להתקפה. על הממך המקורי צוין בכתב יד: "במצפ"ע היתה מתיחות כהכנה לאפשרות הפצצת ת"א". בנוסף לתקיפות באזור רמת רזיאל וגזר, דיווח פיקוד הדרום ב-30 באוקטובר כי חמש פצצות הוטלו בשעה 21:30 על הכביש לבאר שבע, כ-2 ק"מ דרומית למשמר הנגב.

הרמטכ"ל במלחמה, משה דיין, טען שרק במקרה הבחין מתיישב מרמת רזיאל בהפצצה והודיע למשטרה. לדברי דיין, בשתי הגיחות שהתקיימו בלילות 30 ו-31 באוקטובר השתתף איל-28 אחד בלבד. משה דיין, **יומן מערכת סיני**, עם הספר, 1956, עמ' 79, 96.

אמ"ן העריך, כאמור, כי המומחים הסובייטים יצאו ממצרים. חודש לאחר תום המלחמה נכתב במסמך של אמ"ן, שחקר את תפקוד חיל האוויר המצרי במהלכה:

יציאתם של המומחים הרוסים אשר שרתו בחיל [האוויר] עד להתחלת המערכה... מהווה מכשול להפעלת התקינה של הציוד הרוסי ולהדרכה רגילה ומבצעית של אנשי צוותות האויר והקרקע... לפי שעה אף לא הוחזרו המומחים (כ־300 בצבא כולו), שהוצאו ממצרים בזמן המערכה [מה עוד ש] המצב המדיני הנוכחי אינו מאפשר בשום פנים כניסת 'מתנדבים' [מפני שלא] מצרים ואף לא רוסיה, אינם רואים בדבר זה פעולה מתאימה.²⁹

שיתוף הפעולה הצבאי בין מדינות הגוש הסובייטי למצרים כלל גם את התחום הימי, בשל הציוד הרב שמצרים רכשה עבור צי המלחמה שלה. משלחות של הצי המצרי אומנו והוכשרו בארצות הגוש המזרחי בהפעלת טרפדות, טרפדות-מקשות, משחתות וצוללות, בתותחנות חופים ובלחימה אמפיבית. משלחות מצריות ראשונות יצאו לאימונים במדינות הגוש הקומוניסטי כבר בסוף שנת 1955. בנובמבר אותה שנה הגיעה קבוצה ראשונה של 30 קצינים וחוגרים לבסיס סובייטי בים השחור כדי להתאמן בצוללות. הם שהו במקום, ככל הנראה, עד פברואר 1956. בדצמבר 1955 הגיעה לפולין (לגדיניה) משלחת מצרית של קצינים וחוגרים שמספרם נאמד בלא פחות מ־500 איש בפיקודו של קצין בדרגת אדמירל (אמיר אל-בחר). משלחת זו עברה קורסים שונים, שנמשכו שישה שבועות בממוצע, באחזקה ובהפעלת טרפדות, משחתות ומקשות.³⁰ בחודשים יולי-אוקטובר 1956 נותרו להתאמן בפולין רק צוותי הצוללות המצריים שמנו כ־50 איש. הם חזרו למצרים ללא הצוללות בשל פרוץ מלחמת סיני. צוללת אחת שכבר עשתה דרכה למצרים נאלצה לחזור לפולין בגלל המלחמה.³¹

29 א"צ, 687-535/2004, חיל האוויר המצרי לאור מערכות סיני והתעלה, טבת תשי"ז, דצמבר 1956, העתק מס' 56.

30 אזכור קצר נוסף של אימון צוללות של הצי המצרי בפולין הופיע גם בדו"ח מודיעין יומי של הסי-איי-אי, 30 ביוני 1956.

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/5829/CIA-RDP79T00975A002600280001-2.pdf

31 הנספח האווירי בשגרירות ארה"ב במוסקבה דיווח כבר ב-7 ביולי 1956 על הגעת שלוש צוללות למצרים מתוך תשע אותן יספק לה הגוש הסובייטי. כאמור, לדיווח זה לא נמצא כל אישור באותו זמן. הצוללות הגיעו למצרים רק אחרי המלחמה, לאחר שאחת מהן, שכבר עשתה דרכה למצרים במהלך מלחמת סיני, הוסבה לאחור בגלל המלחמה, ונשלחה למצרים רק לאחר מספר חודשים.

הצטיידותה של מצרים בצוללות ושאלת איושן נדונו בישיבת ממשלת ישראל ערב מלחמת סיני. ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, ציין בפני השרים את "ההכנות של נאצר [...] לתקוף אותנו [...] הוא סומך על זאת ש... בים יש לו עדיפות נוראה. בים יש לו שש משחתות, יש לו צוללות". משנשאל האומנם הוא "בטוח שיש לו צוללות?" השיב בן-גוריון כי "אנו יודעים המספרים של כל הצוללות", ו"אנו מניחים שהצוותות הן סובייטיות, כי זה דורש אימון רב", אותו לא השלימו המצרים. צוללות אלה הגיעו לבסוף למצרים רק לאחר המלחמה, במהלך 1957.³²

ברה"מ אף שיגרה למצרים מומחים צבאיים בתחום הימי, שפעילותם החלה באביב 1956 (עם הגעת הטרפדות, הקורבטות-מקשות והמשחתות למצרים) ונמשכה עד לסוף אותה שנה, לאחר מערכת סיני. בראש המשלחת עמד אדמירל אלכסייב,³³ ואנשיה התחלקו לארבע קבוצות ייעוץ והדרכה: קבוצת תכנון שעסקה בקביעת הקווים לפיתוח הצי; קבוצת מדריכים בהפעלה טכנית וטקטית של הכלים שהגיעו למצרים; קבוצת מדריכים שלימדה לוחמת צוללות באופן תאורטי ובעזרת מתקני חוץ; ומהנדסים שסייעו בבניית בסיסים ומתקנים לרכש החדש, הדרכו בבעיות תחזוקה ופתרו תקלות שהתעוררו באופן שוטף.³⁴

32 אמ"י, **תרשומת ישיבה ט/שי"ז של הממשלה**, 14 באוקטובר 1956. מידע של אמ"י מסוף אוקטובר 1956 קבע שבנמל "אלכסנדריה [היו] 5 משחתות (...) 2 סובייטיות מאוישות בחלקן ע"י צוותות סובייטיות). 2 צוללות (?) [סימן השאלה במקור] (הצוות רוסים)". א"צ, 29-776/1958, **דו"ח מודיעין** מעודכן ל-20.10.1956. סימני השאלה סביב הימצאותן של צוללות בצי המצרי הוסרו בדו"חות המודיעין של חיל הים בפרוץ מלחמת סיני. דו"חות מפורטים אלה כבר לא ציינו נוכחות צוללות כלשהן בסד"כ המצרי. א"צ, 667-535/2004, מפקדת חיל הים-מחלקת ים-ענף ים/4, **הערכות ציי האויב לתאריך 29.10.56**, 30 באוקטובר 1956.

33 אדמירל ולדימיר ניקולאיביץ' אלכסייב פיקד על המשט מגדיניה שבפולין לאלכסנדריה, שבו הועברו ארבע שולות מוקשים לצי המצרי במסגרת "העסקה הצ'כית". המשט יצא מגדיניה ב־28 במארס 1956 והגיע לנמל אלכסנדריה ב־10 באפריל. לאחר מכן שבו אלכסייב וצוותו לאודסה על סיפון ה"קרים". אלכסייב שב למצרים כדי לפקד על משלחת היועצים הימיים שנשלחה להדריך את הצי המצרי בין יוני לספטמבר 1956.

ЛурьеВ.М. **АдмиралыигенералыВоенно-морскогофлотаСССР 1946–1960**, Москва, Кучковополе, 2007. С. 19-21.

(לוריא, ו' [ויאצי'סלאב] מ' [מיכאילוביץ'], **אדמירלים וגנרלים של צי המלחמה של בריה"מ 1960-1946**, מוסקבה, קוצ'קובה פוליה, 2007, עמ' 19-21).

http://www.pseudology.org/colonels/LurieVM_AdmiraltyGeneralVMF_1946-1960b.pdf

34 א"צ, 123-535/2004, **ההדרכה של הגוש המזרחי במצרים ובסוריה**.

מיג-17 סורי שטייסיו נחתו בטעות בחוף בצת באוגוסט 1968, נבדק בידי טכנאי חיל-האוויר. צלם: משה מילנר; באדיבות אוסף התצלומים הלאומי. באמצע שנות החמישים מטוס זה נחשב לאחד ממטוסי הקרב המתקדמים של הסובייטים.

בקשות הערבים למשלוח כוחות סובייטיים

על רקע תחילתה של מערכת יחסים צבאית אינטנסיבית זו – שהפכה עד מהרה את מצרים וסוריה למקבלות הסיוע הצבאי הסובייטי הגדול ביותר מחוץ לגוש הקומוניסטי³⁵ – אך בעיקר על רקע התנאים והנסיבות שהלכו ונוצרו באזור כפי שנתפסו על ידי מנהיגי מצרים וסוריה – החלו ראשי שתי המדינות לבקש בתחילת 1956, ובהמשך אף לתבוע במפורש ממנהיגי ברית-המועצות, שיציבו כוחות צבא לוחמים בשטחן, לא רק לצורכי הרתעה אלא גם למקרה שתידרש הפעלתם למען הגנתן.

ראשון לבקש זאת היה מנהיג מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, אשר העלה בקשה מפורשת זו בשמן של מצרים, סוריה וסעודיה בפגישתו לקראת סוף מארס 1956 עם השגריר הסובייטי במצרים, יבגני קיסילב. הנושא הראשון שבו דנו היה אספקת נשק סובייטי לתימן, אך לקראת סוף השיחה הסב נאצר את מהלכה לנושא זה, כפי שדיווח השגריר קיסילב למוסקבה: "סוריה וערב-הסעודית הסמיכו אותו לפנות אל ברית-המועצות במסר לפיו מעצמות המערב כבר התיירו לישראל לגייס טייסים יהודים החיים בארה"ב, באנגליה, בצרפת ובמדינות נוספות. שלוש המדינות מבקשות אפוא" – כך הציג זאת נאצר – שברה"מ תסייע לערבים כשם שארה"ב מסייעת לכאורה ליהודים; כלומר "שמוסלמים מהרפובליקות הסובייטיות שבמרכז-אסיה יסייעו להן במקרה הצורך בשימוש בטכנולוגיה צבאית. נאצר שב והדגיש, כי זוהי בקשה המופנית גם בשמם של המלך סעוד ונשיא סוריה"³⁶.

כאשר השגריר הסובייטי השיב באופן בלתי מחייב כי יעביר את המידע למוסקבה, המשיך נאצר וטען כי "ישראל מקבלת נשק רב מקנדה, מצרפת וממדינות נוספות וכי כעת הבעיה בפניה ניצבת ישראל דומה לזו שבפניה ניצבת מצרים. שתי המדינות אינן סובלות עוד ממחסור בנשק אך עליהן להספיק ולהכשיר את חייליהן לעשות שימוש בנשק הזורם אליהן. ישראל

35 למשל, הערכת המודיעין האמריקאי על הסיוע הצבאי של הגוש הקומוניסטי למדינות המתפתחות בשנים 1956-1973:

Communist Military Deliveries to the LDCs [Less Developed Countries], 1956-73, 5/3/1974. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp85t00875r001900010223-0>

36 Наумкин, В.В. (Отв. Ред.), Россия XX Век, **Документы: Ближневосточный конфликт** 1945-1956, Москва, Материк, 2003.

(נאומקין, ו' [ויטאלי] ו' [ויאצ'יסלאבוביץ'] [עורך], **רוסיה במאה ה-20, מסמכים: הסכסוך במזרח התיכון 1945-1956**, מוסקבה, מאטריק, 2003, תעודה מס' 239, "דיווח שגריר ברה"מ בקהיר, קיסילב, על שיחתו עם נשיא מצרים, נאצר", 21.3.1956 (להלן: נאומקין, **מסמכים**).

תידרש לשלוש שנים", כך העריך נאצר, "להכשרת טייסים שיוכלו להטיס את מטוסי המיסטר החדשים, אך אם היא תקבל בזמן הקרוב 100-200 טייסים [מתנדבים יהודים], המצב ישתנה מהיסוד.³⁷ על רקע זה", סיים השגריר קיסילב את דיווחו בצטטו את נאצר, "בקשתן של שלוש המדינות מברה"מ היא בקשה חשובה ביותר".³⁸

נראה כי אמ"ן היה ער לדברים אלה. שלושה שבועות לאחר שיחת נאצר עם השגריר הסובייטי סיפר ראש אמ"ן, אל"ם יהושפט הרכבי, בישיבת מטכ"ל בהשתתפות בן-גוריון, כי "שלושת הגדולים [מנהיגי מצרים, סוריה וסעודיה] בוועידת הפסגה שהיתה, באמצעות [בשמו של נשיא סוריה] קואטלי רצה נאצר לפנות לרוסים, ללכת ולבקש מתנדבים".³⁹

הרכבי לא התייחס לתשובה כלשהי של הסובייטים אבל ראש אגף ההדרכה, אלוף יצחק רבין, שאל את בן-גוריון, "מה האפשרות של התערבות בצורת מתנדבים או כל צורה אחרת של רוסים?", ונענה:

37 כאשר נאצר פנה אל השגריר הסובייטי, ישראל עדיין לא קיבלה את מטוסי המיסטר-4. המטוסים הראשונים הגיעו רק חודש לאחר מכן, באפריל. במאי הגיעו במבצע "גאות" 36 מטוסים נוספים, שהשלימו את מכסת המטוסים האלה ל-60. אולם ב-29 באוקטובר 1956, יום תחילת מלחמת סיני, רק 14 מטוסים היו שמישים וגם הם באופן חלקי בלבד, שכן ניתן היה להפעיל רק את תותחי 30 המ"מ של המטוסים בעוד שלחיל האוויר לא היו רקטות 68 מ"מ ופצצות עבור המטוסים. א"צ, 57-413/2003, **מבצע "קדש" - דו"ח מסכם של מפקד חיל האויר.**

38 נאומקין, **מסמכים**. בנוסף לכך, הסבת הטייסים המצרים למטוסי מיג ואיליושין לא רק שחייבה זמן רב, אלא נתקלה בקשיים שכללו גם אובדן מטוסים בטיסות אימון. שגריר ישראל בארצות הברית, אבא אבן, שמע מעמיתו הקנדי ארנולדהיני (Heeney), כי "לפי המודיעין של קנדה נתרסקו 15 מיגים במצרים וקיימת בהלה בין הטייסים". אמ"ן, **תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך אחד-עשר**, ינואר-אוקטובר 1956, ירושלים, 2008, תעודה מס' 248, א' אבן אל מ' שרת, ושינגטון, 15 במאי 1956.

39 לאמריקאים אמר נאצר דברים שונים בתכלית. שבוע לפני שפגש את השגריר הסובייטי הוא נועד עם שגריר ארה"ב, הנרי ביירוד, בפניו "הצהיר, שאינו מאמין שתפרוץ מלחמה... אם הערבים יהיו חזקים" והדגיש, כי שלח מסר כזה לאייזנהאואר. "לא אוליך את נשיאך שולל. לא אפתח במלחמה עם ישראל", כך אמר נאצר וציין שזו מילת כבוד של חייל, לא של פוליטיקאי. נאצר הסביר כי ינהג בטיפשות אם יפתח במלחמה, שכן ארצות הברית תחוש חובה להתערב ואז "אלחם בארה"ב, בבריטניה וגם בישראלים [ו] במצב בלתי אפשרי זה אאלץ לקבל סיוע רוסי... ואז אנה אלך?... אינני רוצה בקוריאנה נוספת כאן", אמר, "אינני רוצה במלחמת עולם. אינני רוצה להמר בטיפשות כה רבה על עתיד ארצי". אולם הסיידי-אי קבע שדבריו נועדו לאזננים מערביות. כאמור, שבוע לאחר מכן ביקש נאצר סיוע צבאי מהשגריר הסובייטי במצרים ולבקשתו ציף את הסורים והסעודים.

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v15/d191>

http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/5829/CIA-RDP79T00975A002400400001-0.pdf

"אתמול היה פה אמריקאי אחד. לי הוא לא אמר זאת. הוא היה אצל נאצר והוא אמר למישהו מחברינו [לשר החוץ משה שרת] ואתמול אישר זאת גם השגריר האמריקאי. אתם נאיביים, אתם חושבים שתלכו [ותילחמו] כנגד חיל-האוויר המצרי? אתם טועים, אתם תילחמו נגד חיל-האוויר הרוסי. הטייסים לא יהיו מצרים, הטייסים יהיו רוסים. אני לא יודע באיזה מידה זה נכון אבל את הסכנה הזאת צריכים לראות. ברוסיה [סיכס בן-גוריון] נותנים פקודה, והם מתנדבים כולם".⁴⁰

בישיבת הממשלה שהתקיימה באותו שבוע שבו וביטאו שר החוץ שרת ושרת העבודה גולדה מאיר את חששותיהם הכבדים מפני הגעת לוחמים סובייטים, כולל "מתנדבים" מוסלמים. שרת סיפר לשרים את מה שסיפר בן-גוריון למטה הכללי:

"אתמול ישב אצלי עיתונאי אמריקאי, שראה גם את ראש הממשלה ואמר לי: הענין [הטמעת הנשק הסובייטי בצבא המצרי] ממושך, כי יש תהליך קליטה ואימון, [אך] לאחר כל האימונים המצרים לא ידעו להשתמש בנשק, אבל כל זה הבל הבלים, כי ברור ומובטח שאם יהיה איזה דבר, יבואו מיד טייסים סובייטיים, המיגים והאיליושינים יהיו נהוגים על ידי אלה היודעים מה זה מיג ומה זה איליושין. אין לסמוך על חוסר המעשה של הטייסים המצריים. הוא היה במצרים. לא חקרת אותו מנין הוא יודע זאת".

גולדה מאיר הוסיפה, תוך כדי דיון על דרכי תגובת צה"ל לשבוע התקפות טרור של הפדאיון:

"הצרה היא שכל מה שיתפתח, בין אם נעשה ובין אם לא נעשה, זו היא לא רק מלחמה במצרים... אני פחדתי כבר מזמן שלמיגים ולאיליושינים יהיו ודאי מתנדבים מוסלמיים. אפשר לסדר הכל בתכלית הכשרות, מוסלמים הבאים מהתעוררות לאומית

40 א"צ, 66-847/1962, **ישיבת המטה הכללי**, 10 באפריל 1956 (או 12 באפריל, לא ברור). למנהיג ברה"מ באותה עת, ניקיטה חרושצ'וב, אף יוחסה ההצהרה שנשא במהלך אירוע שהתקיים בסוף אוגוסט 1956 בשגרירות רומניה במוסקבה, לפיה, "אם מצרים תותקף היא לא תישאר לבדה", ושם היה לו בן בגיל צבא היה קורא לו להתנדב ללחום לצד מצרים. "לונדון עוקבת אחר אזהרת מוסקבה", **דבר**, 26 באוגוסט 1956, עמ' 1. כאשר התפרסמו הדברים, איש לא הקל בהם ראש.

יכולים להגיע להיות הטייסים של מטוסים אלה".⁴¹

החששות בירושלים מהגעתם של לוחמים סובייטיים לעזרת מצרים היו כבדים וממשיים, אולם נראה כי חששות כבדים לא פחות קיננו באותה עת גם במצרים מפני ישראל. נאצר פנה אל ברה"מ בבקשה שתשלח לו ולעמיתיו מתנדבים מוסלמים, בעיקר מפני שחשש כי ישראל תפתח בקרוב במלחמה נגדו. לחשש זה הייתה שותפה גם סוריה.

אמ"ן מצא כי הערכת המצב המצרית שהתגבשה באותו זמן הניחה שישראל תפעל לאזן את יחסי הכוחות המשתנים לרעתה בעקבות עסקת הנשק הציכית באמצעות מלחמה מונעת, אותה תיזום כבר באביב 1956. להערכת המצרים, אחת או שתיים מהבעיות הבאות ישמשו לישראל תואנה לפתוח במלחמה זו: חפירת תעלת בערוץ הירדן והעברת אונייה במצרי טיראן. אמ"ן העריך באותה עת, מספר חודשים לפני שנאצר הלאים את תעלת סואץ, שסוריה הייתה רגישה יותר ממצרים ביחס לאפשרות שישראל אכן תיזום מלחמה.⁴² אולם הקרמלין לא השיב בחיוב לבקשת נאצר ועמיתיו, מפני שלא רצה לעורר באותה עת תגובת נגד מצד ארה"ב שכבר הכבידה זה שנתיים, באמצעות טורקיה, הן על אגפה הדרומי של ברה"מ והן על סוריה עצמה. גם יחסי מוסקבה עם מדינות ערב עדיין לא התבססו עד כדי כך שהסובייטיים

41 אמ"ן, **תרשומת ישיבה מח/שט"ז של הממשלה**, 13 באפריל 1956. שרת לא הזכיר פגישה עם עיתונאי ביומנו ב-11 באפריל 1956, אך יום קודם לכן הוא אכן נפגש עם העיתונאי האמריקאי וואלדו פרנק שהיה עשוי בהחלט להשמיע דברים מעין אלה. שבוע קודם לכן, לביל 7-8 באפריל, פעלו חמש-שש חוליות פדאיון באזור אשקלון, קריית גת ואחוזם. חוליות נוספות חדרו באותו לילה לגליל העליון. אמ"ן העריך שצפויה פעילות רבה ביומיים הבאים מירדן ומסוריה, כולל תקיפת שדות תעופה בלוד, כפר סירקין, רמת דוד, עקרון והרצליה. א"צ, 21-535/2004, המטה הכללי-אגף המודיעין, מ/1504/56/3/2004 **דו"ח מודיעין יומי מס' 2**, 8 באפריל 1956. וכן: "המשך פעילות הפדאיון בישראל - התפתחויות צפויות", מ/1706/56/5/5, 1706/56/5 מ- באפריל 1956. אולם לבסוף מרביתן לא יצאו אל הפועל בשל הכוננות בישראל, תקלות וקשיים בביצוע פעולות נגד מטרות מוגנות ופעולות מניעה מצד ממשלות ירדן ולבנון. א"צ, 21-535/2004, **דו"ח מודיעין יומי מס' 3**, מ/1804/56/2/9, 9 באפריל 1956. ב-9 באפריל פסק שגיור חוליות לשטח ישראל משטחן של ירדן, סוריה ולבנון. א"צ, 21-535/2004, **דו"ח מודיעין יומי מס' 4**, מ/2006/56/8/10, 10 באפריל 1956.

42 א"צ, 21-535/2004, **סיכום מודיעין מיוחד, מוכנות ארצות ערב למלחמה באביב**, 29 בפברואר 1956. בעקבות פעולות הטרור של תחילת אפריל והאזהרה התקיפה ששיגר מזכ"ל האו"ם לנאצר, גבר החשש במטכ"ל המצרי מפני מלחמה ולכן בוטלו כל הקורסים הצבאיים, כולל קורס לפיקוד ומטה שחניכיו פוזרו ליחידותיהם, וחניכיו הסורים שבו לארצם. בנוסף לכך, ב-10 באפריל בוטלו כל החופשות בצבא המצרי.
א"צ, 21-535/2004, המטה הכללי-אגף מודיעין, **דו"ח מודיעין יומי מס' 5**, מ/2204/56/1/11, 11 באפריל 1956.

יהיו נכונים ליטול על עצמם התחייבות כה כבדה. בנוסף לכך, יציבותן הפוליטית של מצרים ועוד יותר מכך של סוריה הייתה רחוקה מלתמוך במהלך כזה. גם לסובייטים היה שיקול פנימי כבד משקל שלא למהר בשיגור מתנדבים מוסלמים לעזרת מדינות ערב, מפני שמהלך כזה היה עלול להעצים את המיעוט המוסלמי בברה"מ ולייחד לו תפקיד מרכזי במדיניות החוץ הסובייטית, מעל ומעבר למה שהקרמלין היה מוכן לאפשר. כל זאת על רקע חששו של הקרמלין מפני התעוררות הלאומים ברחבי ברה"מ ומפני ההשפעה המזיקה שעלולה להיות להתעוררות כזו על היציבות הפוליטית הפנימית של המדינה העצומה.⁴³

המשא ומתן בין מוסקבה לדמשק על הצבת שתי טייסות מיג-17 סובייטיות בסוריה

על רקע הדברים שתוארו עד כה, ושמונה חודשים לאחר שיחת נאצר עם השגריר הסובייטי בקהיר, דנו ברית-המועצות וסוריה ברצינות רבה לא רק בהשתתפות הסובייטים בלחימה לצד מצרים במלחמת סיני, אלא בעיקר בהצבתן בסוריה של שתי טייסות סובייטיות מבצעיות של מטוסי מיג-17.

הדבר החל ממש בשיאם של קרבות מלחמת סיני, בעת שנשיא סוריה, שוכרי אל-קואתלי, ערך ביקור רשמי במוסקבה שמועדו נקבע עוד לפני שפרצה מלחמה זו.⁴⁴ על פי הגרסה הערבית הרווחת של מוחמד חסנין הייכל, איש סודו של נאצר, האיץ קואתלי במארחיו, ראשי ההנהגה הסובייטית - חרושצ'וב, בולגנין וז'וקוב - וקרא לברית-המועצות להילחם לצד מצרים; אך בני שיחו גילו רפיון.⁴⁵ גם הפצרותיו העיקשות ואימויו של קואתלי, שאם ברית-המועצות לא תעשה דבר למען מצרים מעמדה בעולם הערבי ייהרס ללא תקנה, נענו על ידי חרושצ'וב, לפי תיאורו של הייכל, בשאלה בלבד: "אך מה אנו יכולים לעשות?" לאחר שמרשל ז'וקוב, שר ההגנה הסובייטי עטור תהילת מלחמת העולם השנייה, הסביר מדוע ארצו אינה יכולה לשגר צבא למצרים דרך טורקיה, איראן וסוריה, ניסה חרושצ'וב להרגיע את הרוחות ואמר: "ברגע זה איננו יודעים כיצד

43 כאשר פרצה מלחמת סיני בסוף אותה שנה, התיר הקרמלין לראשי ארגוני המוסלמים לשלוח איגרות תמיכה והזדהות מאופקות עם העם המצרי ומנהיגו נאצר, ולשגר סיוע חומרי וכספי צנוע. נאצר, מצידו, הודה להם באיגרת נימוסין.

44 ביקור נשיא סוריה במוסקבה התקיים בין 29 באוקטובר לבין 4 בנובמבר 1956.

45 חרושצ'וב - המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית של ברית-המועצות; בולגנין - ראש הממשלה; ז'וקוב - שר ההגנה.

לעזור למצרים, אך אנו מקיימים פגישות רצופות לדון בבעיה".⁴⁶ אולם האורחים מסוריה לא הסתפקו בדברים אלה, ובבוקר 2 בנובמבר, יומה החמישי של המלחמה, שבו ותבעו במפורש התערבות צבאית סובייטית. באותו בוקר נועדו שני שרי החוץ, הסורי והסובייטי, סלאח א-דין אל-ביטאר ודמיטרי שפילוב. בפעם זו תבע ביטאר שברה"מ תסייע למצרים כשם שבריטניה וצרפת מסייעות לישראל. הוא אמר, כי יום קודם לכן נודע למשלחת הסורית שטייסים אנגלים וצרפתים טסים בשמי מצרים תחת דגל ישראל. "אנו זקוקים בדיוק לאותו סיוע מצד ברית-המועצות", הבהיר לעמיתו הסובייטי והוסיף: "סיוע כזה יכול להעלות את מורל הערבים מפני שהפצות האימפריאליסטים את ערי מצרים נועדו לשבור את רוחם של הערבים. אינני יודע", המשך ביטאר ואמר לשפילוב, "איזו מתיחות עלולת ההפצות לגרום במקומות אחרים. פעילות צבאית מצד ברה"מ צריכה להיות, כמובן, בעלת אופי אחראי ורציני" כך אמר, אך את הפעילות הצבאית הסובייטית, את הצטרפותה למלחמה באמצעות הפצות מהאוויר, תבע במפגיע.⁴⁷

אולם במרכז סדר היום של ביקור זה ומייד בעקבותיו ניצבה מערכת היחסים הצבאית המתפתחת בין מוסקבה לדמשק על השלכותיה האסטרטגיות הרחבות, כשבמסגרתן נדונה בפירוט אפשרות הצבתן חסרת התקדים בסוריה של שתי טייסות מיג-17 מבצעיות של חיל האוויר הסובייטי.

הדיווחים הראשונים על ביקור הנשיא הסורי במוסקבה החלו להגיע לישראל לאחר כשבוע וכללו ידיעות ששפכו אור גם על שלב ההכנות לביקור. לפי דיווחים אלה נראה, כי השגריר הסובייטי בדמשק - שאין לשער כי פעל על דעת עצמו - הוא שיזם והציע לסורים סיוע צבאי ישיר, אך אין זה ברור האם עשה זאת בשלב ההכנות לביקור, במהלכו או אחריו.

"הנושא העיקרי במו"מ הסורי-סובייטי", תיאר אמ"ן את הדברים, "היה תחילה כלכלי בעיקרו [אבל] השנוי במצב וההבטחות שניתנו ע"י השגריר הסובייטי בדמשק, העבירו את נושא השיחות לשטח הצבאי, ובמיוחד נגעו למשלוח אפשרי של מתנדבים ומטוסי סילון סובייטים".⁴⁸

46 הייכל, מחמד חסנין, **ספינקס וקומיסר: עלייתה ושקיעתה של ההשפעה הסובייטית בעולם הערבי**, עם עובד, 1981, עמ' 70-71.

47 נאומקין, **מסמכים**, תעודה מס' 317, שיחת שר החוץ של ברה"מ, שפילוב, עם שר החוץ של סוריה, ביטאר, 2 בנובמבר 1956.

48 א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האוויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, **דו"ח מודיעין אויר מס' 28**, מד/11, 2143/6, בנובמבר 1956.

בדיווח הראשון של אמ"ן על ביקור הנשיא הסורי במוסקבה נכתב כי "כנראה שבשיחות נשיא סוריה במוסקבה סוכמה תוכנית סיוע סובייטית לסוריה. עד כמה שידוע, נכללים בסיוע טייסות מיג-17 ו[אף] מפציצים עם צוותות סובייטים ועם מערכות מכ"ם ותותחי נ"מ. יתכן שגם סיוע ימי כלול בהסכם". אמ"ן הוסיף: "הסיוע הסובייטי נועד להשתלב בהתקפה אפשרית של כוחות סוריים (יתכן גם ירדנים) על ישראל, או לפחות להוות איום כלפי ישראל באפשרות של התקפה".⁴⁹

גם לאחר יומיים הצביע המידע שבידי אמ"ן על כך שבשיחותיו של נשיא סוריה במוסקבה "נדונה שאלת הסיוע הצבאי אשר יוגש לסוריה", ומפני ש"חולשתה של סוריה באויר" הייתה ברורה לכול; "דובר בעיקר על משלוח מטוסים וצוותות [סובייטיים] להפעלתם".⁵⁰

תוך כדי כך התברר, כי מי שיעץ לנשיא סוריה ועודדו בשיחותיו במוסקבה היה נאצר, אף שהיה טרוד בניהול נסיגת הצבא המצרי מסיני. נאצר לחץ על הנשיא הסורי להאיץ את קבלת המטוסים והצוותים הסובייטיים מהר ככל הניתן, כדי למלא את מקום הכוח האווירי המצרי שנפגע כמעט כולו; נאצר גם ייעץ לעמיתו הסורי להימנע מלפעול נגד ישראל עד לקבלת הסיוע הסובייטי.⁵¹

אמ"ן העריך כי הסיוע הרוסי עלול להינתן לסוריה כבר, "בזמן הקרוב", והוא, "יכול להתבסס על מטוסי קרב [מיג-17] ומפציצים [איל-28], אשר יגיעו בדרך האויר על צוותותיהם", וגם על, "תותחי נ.מ, ציוד מכ"ם והצוותות להפעלתם".⁵²

אולם בשלב זה - כמעט שבוע לאחר סיום קרבות מלחמת סיני, ומשהיה ברור כי צבאות בריטניה, צרפת וישראל יפנו את שטח סיני - אמ"ן הוסיף, לראשונה, הסתייגות מדינית סובייטית להגשת סיוע זה וקבע כי, "ממדי סיוע זה, מהירות משלוחו והפעלתו בעזרת הצוותות הרוסיים, עדיין מותנות בהתפתחות המדינית ובגישתה של רוסיה לגבי התערבות ישירה במזה"ת".⁵³ עם זאת, גם למחרת הגיע מידע על המשך המגעים בין "מצרים וסוריה

49 א"צ, 14-629/1957, המטה הכללי-אגף מודיעין, דו"ח מודיעין יומי מס. 13, נכון לשעה 06:00, 9 בנובמבר 1956.

50 א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, דו"ח מודיעין אויר מס' 28, מד/2143/6,11/1956. בנובמבר 1956.

51 ש.מ.

52 ש.מ.

53 ש.מ.

לבין הגוש המזרחי בענין משלוחי ציוד וקבלת מתנדבים... צ'כים, רוסים וייתכן אף סינים"; אך לא היו ידיעות "לגבי הבצוע המעשי של העברת המתנדבים. מאידך, ידוע על המשך התכונה בסוריה לקראת קבלת הציוד הצבאי והצוותות מהגוש המזרחי".⁵⁴ דיווחי מודיעין אלה הגיעו לישראל יחד עם שלל דיווחים בערוצים דיפלומטיים על נחיתת מטוסי קרב סובייטיים בסוריה ועל הגעת מתנדבים סובייטים אליה.

אולם מעל כל אלה צצה וריחפה סכנה חמורה מכול, מוחשית ומיידית - התקפה של ברה"מ עצמה על ישראל, אף-על-פי שכבר הושגה הפסקת-אש במלחמת סיני.

מידע זה עורר חרדה רבה בישראל, כפי שמצטייר מדיוני הממשלה, מיומנו של בן-גוריון ואולי יותר מכול - מהדברים שכתב השגריר בושינגטון, אבא אבן, אל בן-גוריון.⁵⁵

אבן הדגיש את סכנת התלקחותה של מלחמת עולם שלישית, אך גם את הסכנה האמיתית שריחפה לדבריו על עצם קיומה של ישראל, בשעה שגם ארצות-הברית איימה עליה בסנקציות כבדות. ספק אם מאז נכתבו כדברים האלה אל ראש ממשלהבישראל.

54 א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האוויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, מד/3017/2143/6, דו"ח **מודיעין אויר מס' 29**, מעודכן ל-12 בנובמבר 1956.

55 בישיבה הראשונה מבין שתי ישיבות הממשלה שהתכנסו ב-8 בנובמבר 1956 הביעה שרת החוץ גולדה מאיר את חששה הכבד מפני תקיפה סובייטית ישירה את ישראל. מאיר עמדה לצאת בבהילות לצרפת כדי לתאם עמדות עם ממשלתה במקרה שהסובייטים אכן יפעלו צבאית. לשרים סיפרה שעמיתה הצרפתי כריסטיאן פינז (Pineau) חושש "שאם העצרת [האו"ם] תחליט [על הוצאת כוחות צה"ל מסיני], אז... ברית-המועצות תראה את עצמה חופשית ללכת [וליישם את ההחלטה] ולהוציא אותנו בכוח", וזאת בשעה שארצות-הברית אותתה שאין בדעתה להתערב. מאיר הדגישה, כי מזכיר המדינה האמריקאי בפועל, הרברט הובר, שהחליף את ג'ון פוסטר דאלס (Foster Dulles) החולה, אמר לראובן שילוח, סגנו של השגריר בושינגטון אבא אבן, כי "המדינה הראשונה שתיבלע לתוך התהום הרוסית היא ישראל [אין הוא אומר שיפעלו נגד זה, אלא הוא מספר זאת". אמ"י, **תרשומת ישיבת הממשלה טז/שיז**, 8 בנובמבר 1956 (לפני הצהריים) וכן הערת שוליים מספר 69. באותו יום כתב בן-גוריון ביומנו: "לפי ידיעות זורם נשק רב עם 'מתנדבים' לסוריה... היה זה יום בלהות... מרומא, מפאריס ומוושינגטון רודפות זו אחרי זו ידיעות על זרם מטוסים ומתנדבים סובייטיים לסוריה, על הבטחה להפציץ את ישראל - שדות התעופה, הערים... יש אולי הרבה מהגוזמה בידיעות אלו", הרהר בן-גוריון בעת שכתב ביומנו, אך החשש הכבד נותר. משה שמש ואילן טראן (עורכים), **מבצע קדש ומערכת סואץ 1956 עיון מחדש**, המרכז למורשת בן-גוריון, 1994, עמ' 294, מצטטים את יומן בן-גוריון, 8 בנובמבר 1956.

"וושנינגטון סבורה", כך התנסח אבן, אך היה ברור שאין זו סברה כפשוטה, "שאי-צייאת ישראל מסיני פירושה התערבות סובייטית מזוינת בקרוב ומלחמת עולם שלישית.⁵⁶ אייזנהאואר אמר ל[מזכ"ל האו"ם, דאג] האמרשלד שלאור הני"ל לא יחסוך כל מאמץ ויעמוד בתוקף על פינוי סיני ואזור התעלה והצבת כוח בין לאומי. האמרשלד שאל בהתרגשות אם החדרתי להכרתך את הרקע הבינ-לאומי הכללי של הבעיה ואת משמעות האיום של [ראש ממשלת ברה"מ ניקולאי] בולגנין [לשגר טילים למדינות שתקפו את מצרים]...⁵⁷

56 עדות נוספת לחשש הבין-לאומי העצום מפני התלקחות מלחמת עולם כתוצאה ממלחמת סיני נמצאת בדברי ההסבר למתן פרס נובל לשלום לשנת 1957 לשר החוץ של קנדה, שהביא להסדרת המצב. "מאז תום מלחמת העולם השנייה לא היה העולם נתון במצב כה קודר כפי שהיה במשבר סואץ ומאז לא היתה לאו"ם משימה יותר קשה מאשר משבר זה... משבר סואץ היה ניצחון של האו"ם והאנשים אשר תרמו יותר מכל להצלת העולם באותה שעה". <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1957/ceremony-speech>

57 חרושצ'וב טען בזיכרונותיו, כי איגרות האיומים ש"שלחנו... לראשי הממשלה של בריטניה, צרפת וישראל" בהן "רמזנו לטילים" הן שזרעו בקרבם בהלה והביאו לסיום המלחמה. "אנשים שהיו בקיאים סיפרו לנו כיצד התרחש תהליך קבלת ההחלטות אצל גי מולה [ראש ממשלת צרפת] ואידן. באשר למידת המהימנות של המידע... אני מסתמך על אלה שעדכנו אותי... אומרים, שגי מולה לא נסע לישון בביתו. כאשר הוא קיבל את איגרתנו הוא מיהר מיד וללא שהיות נוספות, לבוש בפיג'מה, לטלפן אל [עמיתו הבריטי] אידן. האם התקשר עם מכנסים או בתחתונים, אין זה משנה. העיקר הוא, שבחלוף 22 שעות מקבלת האזהרה שלנו... התוקפנות נפסקה... [ו]המטרה אשר הציבו לעצמם התוקפים - חיסול ממשלת מצרים... לא הושגה. זה היה ניצחון גדול לברה"מ".

Хрущев, Н.С., **Воспоминания: время, люди, власть**, том 3, Москва, МосковскиеНовости, 1999. (חרושצ'וב, נ' [ניקיטה] ס' [סרגייביץ'], **זכרונות: זמנים, אנשים, שלטון**, מוסקובסקי נובוסטי, 1999, כרך 3, עמ' 394-396).

אולם דיווחים שנשלחו מקהיר למוסקבה במהלך המלחמה מצביעים על חוסר נכונותה להתערב בלחימה או לשלוח "מתנדבים" לעזרת מצרים. מוסקבה נופפה באיום, אך לא נראה שהיה ביכולתה - ויותר מכך ברצונה - לממשו, למרות הציפייה הגבוהה במצרים כי תשגר אליה מתנדבים באלפיהם. לשיא הגיעו הדברים ביומה הרביעי של המלחמה, כשהשגריר הסובייטי בקהיר הבריך למוסקבה, כי "בעיר נפוצו שמועות ש-40,000 מתנדבים מוסלמים מברה"מ עושים דרכם ממנה בדרך האויר לסייע למצרים... שחיל האויר הסובייטי יפציץ בסיסים אנגליים בקפריסין. שמועות אלה", כך כתב, "מבטאות את התקוות להתערבותנו המהירה". נאומקין, **מסמכים**, תעודה מס' 315, מברק שגריר ברה"מ במצרים, קיסילב, אל משה"ח של ברה"מ, 1 בנובמבר 1956. אולם למחרת הנחה שר החוץ הסובייטי את השגריר בקהיר להיפגש בהקדם האפשרי עם ראש לשכתו של נאצר, עלי צברי, כדי שאם צברי ישאל על שיוגר מתנדבים ישיב לו כי "שאלה זו נדונה כעת עם ממשלות הרפובליקות המרכז-אסיאתיות ואין אתה יכול כעת לאמר דבר בענין זה". שם, תעודה מס' 319, מברק משה"ח הסובייטי, שפילוב אל שגריר ברה"מ בקהיר, קיסילב, 3 בנובמבר 1956. לימים כתב ודים קירפיצ'נקו, סגן ראש תחנת הק.ג.ב במצרים במהלך המלחמה, על ציפיות אלה: "מצרים נרגשים, שנופפו באגרופיהם קראו בקול: 'רוסים, היכן מטוסים? [...]. היכן חיליכם? מדוע רוסיה אינה מושיעה את מצרים?'. באותם ימים לא היו מובנות לי וימרות אלה, אך בעתיד, משחוויתי שתי מלחמות נוספות במצרים, כבר לא התפלאתי לשמע קריאות אלה".

Кирпиченко, В.А., **Разведка: лица и личности**, Москва, Гя, 1998, ст. 57.

[ו] [ודים] א' [אלכסייביץ'] קירפיצ'נקו, **ריגול: פנים ודמויות**, מוסקבה, גייה, 1998, עמ' 57). קירפיצ'נקו היה ראש תחנת הק.ג.ב במצרים במהלך מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים.

עתה לאור המצב הסובייטי-מערבי, הבעיה היא will there be an Israel two month from now [האם ישראל תוסיף להתקיים בעוד חודשיים].

וההכרעה בידך, והשאלה תיחתך לפי החלטתך בעניין סיני.⁵⁸
ראש הממשלה הכריע על יציאת ישראל מסיני כפי שאייזנהאואר תבע ממנו, ובו-בזמן חיל האוויר ביצע גיחות צילום מעל סוריה שבהן לא נמצא כל אישוש לידיעות המבהילות שהגיעו לישראל על הגעת כוחות סובייטיים לסוריה.⁵⁹

אולם מפלס הדיווחים על המגעים הצבאיים שנמשכו במוסקבה בין הסובייטיים לבין הסורים נותר גבוה, ובחלוף כמה ימים יצאו ברה"מ וסוריה במתקפה דיפלומטית מתואמת, וטענו שישראל מרכזת כוחות בגבולה עם סוריה.

השגריר הסורי באו"ם קטע ב־21 בנובמבר 1956 את דיון החירום המיוחד בעצרת הכללית ה־11 של האו"ם שעסק בפלישה הסובייטית להונגריה, כדי לטעון שישראל, צרפת ובריטניה עומדות לפתוח בקרוב בפעולה נגד סוריה, הדומה למלחמת סיני, כי ישראל מרכזת לשם כך כוחות בגבול בין שתי המדינות, ויחידות בריטיות וצרפתיות משתתפות במערך התקפי זה.⁶⁰

58 אמ"י, **תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך שנים-עשר, מלחמת סיני: המערכה המדינית** אוקטובר 1956 – מארס 1957, ירושלים, 2009. תעודה מס' 74. א' אבן אל ד' בן-גוריון. ניו יורק, 7 בנובמבר 1956.

בוושינגטון גבהו מפלס החרדה וגלי השמועות ביחס לכוונות הסובייטים, והציפו את הדרגים הבכירים ביותר בדאגה רבה. לדיוני צמרת הממשל הגיעו שמועות שמוסקבה מוכנה לשגר למצרים רבע מיליון מתנדבים; שהיא ביקשה מהערבים להחזיק מעמד, שכן בדעתה לנקוט מהלך כלשהו בהקדם, ושטוסים סובייטיים כבר עושים את דרכם לסוריה. אולם נראה, כי לשיאם הגיעו הדברים ב־1 בנובמבר 1956, כאשר נשיא ארה"ב, **אייזנהאואר, לא היסס לשאול את יועציו האם ייתכן שברה"מ "הגניבה" למצרים חצי תריסר פצצות אטום.**

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v16/d455>

59 להרחבה על גיחות צילום של חיל האוויר הישראלי בסוריה וברחבי האזור, ראו: א"צ, 14-629/1957. ב־8 בנובמבר נכתב בדו"ח של אמ"ן: "מקורות בריטיים וצרפתיים מסרו בימים האחרונים על מטוסים סובייטיים במספר רב שהגיעו עם צוותותיהם לסוריה. מקורות אחרים מסרו דברים דומים ואף ציינו את הבסיסים אשר בהם ערוכים המטוסים שהגיעו. בדיקה יסודית שנערכה בנושא זה הוכיחה, שאין כל שחר עדיכה לידיעות אלה. מטוסים על צוותותיהם לא הגיעו ואינם מצויים באף בסיס סורי". א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, **דו"ח מודיעין אויר מס' 28**, מד/11, 2143/6, 11 בנובמבר 1956.

60 אמ"י, **תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך שנים-עשר, תעודה מס' 133**, י' [יעקב] הרצוג אל הנציגות הקבועה של ישראל לאו"ם, 22 בנובמבר 1956.

ברה"מ מיהרה להצטרף כבר למחרת להצהרת הסורים באו"ם בשגרה לשם כך לא את שגרירה באו"ם אלא דמות חשובה ממנו, את שר החוץ שפילוב, שגיבה בנאומו בעצרת הכללית את דברי השגריר הסורי.⁶¹ התקשורת בישראל דיווחה באותו יום כי "סוכנות הידיעות הסובייטית הרשמית טאס"ס מסרה לישראל... 'אזהרה חמורה ביותר' לא להמשיך 'בהכנותיה התוקפניות נגד ירדן וסוריה'".⁶² טאס"ס הוסיפה וטענה, שלגבולות סוריה וירדן הועברו לא פחות מעשר חטיבות ישראליות, וש"המצב מזכיר את ערב תוקפנותה הצבאית של ישראל במצרים".⁶³ נסיונותיה של ישראל להביא את הסובייטים לסייר בגבולה עם סוריה כדי שיווכחו במו עיניהם שאין בטענתם ולו שמץ אמת - נדחו נמרצות. הסובייטים אף התעלמו מתוצאות הסיור שמיהרו לערוך משקיפי האו"ם לכל אורכו של גבול ישראל-סוריה, מדן ועד תל קציר ולעומק של 9 ק"מ, יומיים לאחר שהנציג הסורי באו"ם השמיע את טענותיו מעל בימת העצרת ולמחרת נאומו של שפילוב שם. מוסקבה לא היססה להתעלם גם מהודעתו של מזכ"ל האו"ם האמרשלד, שהתבססה על דו"ח משקיפים זה שקבע כי אין כל עדות לריכוזי כוחות של צה"ל סמוך לגבול ישראל עם סוריה.⁶⁴

61 שפילוב אמנם התייחס בנאום זה לסוריה בקצרה, אך הייתה זו התבטאותו הראשונה בסדרת הצהרות תמיכה בסוריה אותן השמיע בימים הבאים. בנאומו בפני עצרת האו"ם אמר, כי "האו"ם צריך לתבוע מבריתניה, צרפת וישראל לחדול מיד מכל הפעולות המהוות איום או גורמות למתיחות בגבולות ישראל-ירדן וישראל-סוריה (ריכוזי צבא לאורך הגבולות, טיסות מטוסי סיור וכדומה) כך שיוכל לשרור שלום באזור זה של המזרח הערבי. קיימים מספר סימנים - כמו שהנציג הסורי ציין אתמול", כך גיבה שפילוב את הנציג הסורי באו"ם, "לפיהם חוגים מסוימים בבריתניה, בצרפת ובישראל מטפחים תכניות תוקפניות נגד ממשלות ערב. זו חובת האו"ם לחושפן בעודן באיבן". לנוסח נאום שפילוב באנגלית: <http://undocs.org/en/A/PV.589>

62 על ממשלתה הפרו-נאצרית של ירדן, שנטתה לעבר מוסקבה עד שסולקה על ידי המלך, ראו: הערה 17 לעיל.

63 "מוסקבה מזהירה מהריכוזים בגבול סוריה", **מעריב**, 22 בנובמבר 1956, עמ' 1.

64 אמ"י, **תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך שנים-עשר**, עמ' 167 הערה 2. למחרת עדכן יעקב הרצוג, מנהל מחלקת ארצות-הברית במשרד החוץ, את נציגות ישראל באו"ם בשמו של ראש הממשלה, כי ישראל מוכנה לקיים ביקור של משקיפי האו"ם באזור וכי בצד הישראלי של הגבול אין יותר מגדוד אחד מול שלוש חטיבות בצד הסורי. משקיפי האו"ם אכן סיירו ב-23 בנובמבר בגבול, מדן ועד עין גב ותל קציר, ודיווחו למטה האו"ם בירושלים שלא מצאו דבר. מזכ"ל האו"ם פרסם מידע זה באותו יום.

יחסה זה של ברה"מ כלפי ישראל עורר את חמתו של ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון, והוא לא חסך מעמיתיו השרים את דעתו על כך. הוא תקף בחריפות את "דבר הכזב הסורי" ואמר: "יש לנו [בסה"כ] גדוד אחד על הגבול המזרחי... [לעומת] שלוש חטיבות סוריות... יחד עם [שפילוב סיפר הנציג הסורי [באו"ם] שריכזנו שם הרבה כוחות ועומדים לכבוש את סורייה... אחרי ש[מזכ"ל האו"ם] הודיע שאין צבא ישראלי בגבול סורייה, חזר שפילוב ואמר שיש צבא ישראלי, בריטי וצרפתי על גבול סורייה. מצח אשה זונה", סיים בן-גוריון במילותיו של הנביא ירמיהו; "אין לו", לשר החוץ של מעצמת-העל, "כל רגש כבוד" כלפי האמת.⁶⁵

לאחר ארבעה ימים, שב בן-גוריון והביע בישיבת ממשלה את דאגתו מדיווחים אלה: "הם [הרוסים והסורים] כל הזמן צועקים שאנחנו מרכזים צבא, ואנחנו יודעים והם יודעים שזה שקר. יש כוונה לזאת, עובדה זאת נעשית במשותף עם שפילוב".⁶⁶

מדוע זעקו הסובייטים בתוקף כה רב שישראל מרכזת כוחות בגבולה עם סוריה? מאין שאבה סוכנות הידיעות הרשמית של ברית-המועצות את הטענה כי ישראל ריכזה דווקא עשר חטיבות, בדיוק מספר החטיבות שהשתתפו במלחמת סיני נגד מצרים?⁶⁷

סביר להניח כי ההאשמות הסובייטיות והסוריות היו הד למתיחות שהתעוררה שבועיים קודם לכן, ימים בודדים לאחר סיומם של קרבות מלחמת סיני, כשמשטר נאצר ניצל מהתקפתן של בריטניה, צרפת וישראל, צה"ל חנה על הגדה המזרחית של תעלת סואץ, ולא היה ברור אם ייסוג מאדמת מצרים. באותם ימים השמיעה ברה"מ איומים כבדים כי תשגר מתנדבים לעזרת מצרים אם הכוחות שתקפו אותה לא ייסוגו או אם הם יפנו את מתקפתם לעבר בת-בריתה סוריה. באותה שעה אף התברר לאמ"ן

65 אמ"י, **תרשומת ישיבה כא/שי"ז של הממשלה**, 25 בנובמבר 1956.

66 אמ"י, **תרשומת ישיבה כב/שי"ז של הממשלה**, 28 בנובמבר 1956.

67 במבצע "קדש" השתתפו עשר חטיבות, כשחטיבה נוספת (חטיבה 8) נותרה בארץ ושימשה עתודה במרחב באר שבע. ב-4 בנובמבר, יומה השביעי של מלחמת סיני, ביקש בן-גוריון שיוגש לו עד למחרת בשעה שמונה בבוקר מספר החטיבות שנלחמו במבצע. למחרת נמסר לו כי במבצע השתתפו עשר החטיבות הבאות, על משימותיהן העיקריות: 202 (ציר כונתילה-מיתלה, א-טור ושרם), 4 (קצימה), 10 (עוג'ה, אבו-עגילה), 7 (אבו-עגילה, מרכז סיני), 1 (רפיח, אל-עריש), 27 (אל-עריש-קנטרה), 37 (אום-שיחאן, עזה), 11 (אבטחת העורף, כיבוש עזה), 12 (סדר ברצועת עזה, גדוד בא-טור), 9 (ראסנקב, שרם). **ארכיון בן-גוריון** (להלן: אב"ג) מס' תיק 699.

כי סוריה וירדן עמדו לשגר חוליות טרור לתוך ישראל, לאחר שמצרים נענתה ללחצן ואישרה להן לנהוג כך.⁶⁸

איומים סובייטיים אלה - וחיידושם הצפוי של מעשי הטרור מסוריה ומירדן - עוררו בישראל חשש רב שמא הסובייטים אכן ינחיתו מהלומה עליה אם היא תגיב על הטרור שייצא משטח סוריה, או שהסובייטים יעניקו חסותם למתקפה סורית, אולי בצוותא עם ירדן, נגד ישראל.

חשש זה, שהחל להתעורר בירושלים כבר ב־8 בנובמבר לכל המאוחר, יומיים לאחר תום מלחמת סיני, הלך והתגבר בעקבות ההחלטה שהתקבלה ברוב סוחרף שעות ספורות קודם לכן במושב החירום של העצרת הכללית של האו"ם. החלטה זו קראה לפינוי מידי של כוחות בריטניה, צרפת וישראל ממצרים; ובישראל - כמו בשלוש בירות מעצמות המערב - התעורר חשש כי ברה"מ תראה בהחלטה זו מקור סמכות לפעול בכוח נגד ישראל.⁶⁹

על חומרת המצב כפי שהצטייר בישראל יכולים להעיד גם דברי הרמטכ"ל דיין למטה הכללי באותו יום, שבמהלכו מצא עצמו דיין מותקף פעמיים על-ידי חוליות פדאיון שפעלו בתוך ישראל: פעם אחת ליד שער הגיא ופעם שניה סמוך לרמלה.⁷⁰ וכך אמר דיין לחברי המטה הכללי:

68 ב־3 בנובמבר 1956 הורתה המפקדה המצרית לנספחים הצבאיים שלה בארצות ערב להפסיק לחלוטין את פעילות הפדאיון נגד ישראל ולהפנותה נגד מתקנים בריטיים וצרפתיים בארצות ערב. ואכן, כבר החל באותו יום נפגעו קשה שלוש תחנות שאיבה של חברת הנפט העיראקית (IPC), פוצץ צינור הנפט של החברה בסמוך לטריפולי שבלבנון, ודלקה פרצה במסוף החברה בבתי הזיקוק שבבניאס. א"צ, 21-535/2004, המטה הכללי-אגף מודיעין, **"דו"ח מודיעין יומי מס' 5**, 3 בנובמבר 1956, מעודכן ל־030600/מ/56/0601040600 וכן: המטה הכללי-אגף מודיעין, **"דו"ח מודיעין יומי מס' 6**, 4 בנובמבר 1956, מעודכן ל־040600/מ/6811/56/4, ובנוסף מסמך מודיעין אמריקאי, **"המצב במזרח התיכון"**, 8 בנובמבר 1956. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r00890a000800010023-3> אולם כבר לאחר יומיים, ב־5 בנובמבר, עוד לפני תחילתה של הפסקת האש, אמ"ן זיהה שינוי בעמדת מצרים כלפי ירדן וסוריה. אם עד אותו יום מצרים הורתה להן להימנע מפגיעות בישראל (אולי למעט הוראות בודדות בתחילת הקרבות) כדי למנוע את השתתפותן במלחמה שנתפסה על ידי המצרים כחסרת סיכויים, הרי שכעת היא נענתה ללחצן, ובמיוחד ללחצו של הצבא הירדני, והורתה "לחדש מיד ובקנה מידה רחב ביותר ובאכזריות את פעולות הפדאיון מגבולות ירדן, סוריה ולבנון". א"צ, 30-776/1958, **"דו"ח מודיעין יומי מס' 8**, מעודכן ל־06:00, מ/1/56/1511, 6 בנובמבר 1956. במסמך "הערכת מודיעין מיוחדת" שנכתב שבוע קודם לכן צוין, כי "מצרים פנתה לירדן לבצע פעולה [כנראה מאזור] חברון לכוון באר־שבע [אך] נכונות ירדן לפעולה בזירה זו מוטלת בספק. [כמו כן] מתגלה חוסר תכנון כללי לפעולה התקפית". א"צ, 30-776/1958, **"סוריה וירדן"**, מ/11/56/5610, 30 באוקטובר 1956.

69 בהחלטה תמכו 65 מדינות, 10 נמנעו, ורק ישראל לבדה התנגדה. ראו בנוסף הערה 55 לעיל.

70 בן־גוריון סיפר על כך לחברי הממשלה בישיבת הממשלה השנייה ב־8 בנובמבר 1958. "אתמול היה אצלי הרמטכ"ל, הוא נסע ממני בערך בשעה עשר וחצי [10:30]. פעמיים תקפו אותי, פעם ליד שער הגיא ופעם שניה לפני שבאים לרמלה". אמ"י, **פרטי כל ישיבה יז/שיז של הממשלה**, 8 בנובמבר

השאלה החמורה עכשיו היא אם אנחנו בגמר מלחמה [עם מצרים] או בתחילת מלחמה [עם סוריה ואולי עם ירדן ואף ברה"מ] הידיעות שישנן בידינו... הן שרוסיה הבטיחה את עזרתה לארצות הערביות ועד כמה שיודעים העזרה הזאת יכולה להתבטא בכוח אוירי ויתכן גם ימי... היו גם סימנים שדיברו על... צנחנות ואולי שריון אבל גם אם החלק הראשון - החלק האוירי... מובטח אז הוא [יהיה] בכמות ובאיכות כזו אשר אנחנו לפחות איננו רגילים לה. ובאשר לכניסתה של רוסיה לחלק הזה [של העולם] היא ודאי תעשה בצורה המבטיחה אותם... מכשלון. הם לא יכנסו... כמו ש[ה]אנגלים נכנסים למצרים, עושים צעד אחד קדימה ושניים אחורה.⁷¹

באווירה קודרת זו נדרשה ממשלת ישראל להתכנס באותו יום לשתי ישיבות. בפתח הישיבה השנייה שיתף בן-גוריון את השרים במידע המדאיג על אודות כוונותיה המעשיות של ברה"מ לתקוף את ישראל אם המלחמה תתרחב מעבר למצרים, אל סוריה ואף אל ירדן:

יש זרם של ידיעות ממקורות שונים. ידיעה אחת, שעצם הדבר הוא בלי ספק... הנספח הצבאי המצרי בעמאן הודיע לנספח הסורי, שיש הסכמה עם הממשלה הסובייטית, שמיד עם פרוץ מלחמה בין סוריה וירדן וישראל - רוסיה תבוא לעזרתם והם יפציצו את הערים ושדות התעופה הישראליים.⁷²

1956 (אחר הצהריים). רדיו קהיר דיווח על התקרית לאחר אחד עשר יום, על סמך ידיעות מסוכנות הידיעות המזרח תיכונית. את דיווחו של רדיו קהיר הדהדה סוכנות הידיעות הצרפתית, ולפחות שניים מעיתוני ישראל, לא הבולטים שבהם, הביאו את הידיעה הקצרצרה בעמודם הראשון: "פדאיון ערביים ניסו [לא צוין מתי] להתנקש בחיי הגנרל משה דיין... על ידי ריאות והטלת רימוני יד בזמן שעבר בסביבות תל אביב. רדיו קהיר הוסיף שההתנקשות נכשלה מאחר שהרימונים לא התפוצצו". עיתון "הבקר" הוסיף: "גירסא אחרת מוסרת שהרמטכ"ל מצא מחסה בחורשה סמוכה ולא נפגע". **הבקר, הצפה**, 19 בנובמבר 1956, עמ' 1.

71 א"צ, 32-847/1962, **ישיבת מטכ"ל מס' 21/56**, 8 בנובמבר 1956.

72 בן-גוריון הוסיף, כי "ראש הממשלה [ה]סורי הזמין את חוסיין [מלך ירדן] ואת ראש ממשלתו" כדי לתאם את פעולתם המשותפת ש"המטרה הסופית היא להוציא לגמרי את האנגלים מירדן, לצמצם את גבולות ישראל לפי החלטת 1947, להקים גבול משותף בין מצריים וירדן וסורייה ולמוטט את ברית בגדד". אמ"י, **פרטי כל ישיבה יז/שיז של הממשלה**, 8 בנובמבר 1956 (אחר הצהריים). לימים סיפר חיים ישראל, מי שהיה עוזרו של בן-גוריון במלחמה, כי הרגע הקשה ביותר החרוט בזיכרונו ממחצית המאה שבה עבד לצידם של 14 שרי ביטחון, היה במלחמת סיני, בשל החשש המוחשי והכבד מפני תקיפה סובייטית. כשסיים את יום עבודתו ויצא לביתו, כך נזכר, "הסתכלתי סביבי וחשבתי: יכול להיות שמחר הבנינים האלה לא יהיו. יכול להיות שמחר לא יהיה לי לאן לחזור". ידיעות אחרונות, 2 באוגוסט 2002, מוסף השבת, עמ' 5.

בן-גוריון אף חלק עם השרים את העובדה שישראל שמה ידה על פקודה סודית של נאצר, שבה הוא הורה "להפעיל את כל כוחות הפדאיון ללא רחמים".⁷³ בן-גוריון הסביר לשרים כי מכיוון שהפדאיון אינם יכולים להגיע מרצועת עזה, כי צה"ל שולט בה, הם צפויים להגיע "מהצד המזרחי [מגבולות ירדן וסוריה, וכך הם] יכולים לגרור אותנו לתוך סכסוך [עם ירדן וסוריה] ואחר כך תהיה מלחמה [עימן] ורוסיה תתערב."⁷⁴

מסיבה זו בלבד, מתוך החשש המוחשי מפני הידרדרות למלחמה ביוזמה ערבית בגיבוי סובייטי חריג - ולא מתוך רצון ליזום מלחמה נוספת נגד סוריה או ירדן, כפי שטענו הסובייטים והסורים - צה"ל שמר על היקף הכוחות שגויסו למלחמת סיני ועל רמת כוונות גבוהה על אף שהמלחמה תמה. וזאת, כדי שיוכל להגיב על האיומים מסוריה, מירדן וגם מברית-המועצות, בעודו מקפיד לפרוס את כוחותיו במרחק מה מהגבול הסורי והירדני, ולא בקרבה יתרה אליהם.⁷⁵ אולם צה"ל לא הסתפק בהמשך גיוס המילואים, אלא שקד על תוכניות מבצעיות.

אגף המבצעים בצה"ל גיבש במהירות את תוכנית "רעמסס", אותה סיים ביום שבו טענו הסובייטים והסורים מעל בימת האו"ם כי ישראל עומדת לתקוף את סוריה ואת ירדן.

73 בן-גוריון שיתף את שרי הממשלה במידע הרגיש שהיה בידי אמ"ן כאמור בהערה 68 לעיל ואף הוסיף, "היתה קודם פקודה שלו [של נאצר] להפסיק כל פעולה [אבל] לפני יומיים שלושה הוא נתן פקודה חדשה לפתוח בפעולה והם התחילו באמת בפעולה".

74 הממשלה אף החלה לדון בהרחבה באותו יום בהכנת העורף למקרה שברה"מ אכן תתקוף את ישראל. אמ"י, פרטי כל ישיבה טז/שיז של הממשלה, 8 בנובמבר 1956 (לפני הצהריים). על התערבותה הצבאית של מוסקבה אמר בן-גוריון באופן חד-משמעי: "להתמודד עם הרוסים לא נוכל". אמ"י, פרטי כל ישיבה יז/שיז של הממשלה, 8 בנובמבר 1956 (אחר הצהריים). בן-גוריון חזר על אמירה זו כמה פעמים במהלך אותה ישיבה אך הוסיף התבטאות בודדה, כי "לעומת זאת אינני מוכן להתפש לבהלה יתרה שהנה יפציצו אותנו. ממה נפשך. אם מנוי וגמור אתם שיפציצו אותנו, גם אם נקבל את הכל, גם אם נעמוד על הברכיים או שנשכב על הרצפה, הם יפציצו אותנו". שבוע לאחר מכן שב ואמר בישיבת הממשלה: "לא נוכל לעמוד בפני רוסיה או בפני אמריקה". אמ"י, פרטי כל ישיבה יט/שיז של הממשלה, 15 בנובמבר 1956. גם הרמטכ"ל דיין ציין בספרו על מלחמת סיני, שהיה מבוסס על היומן שכתב ראש לשכתו מרדכי בר-און, כי "בן-גוריון לא הסתיר את דאגתו העמוקה נוכח העמדה הרוסית ולא ניסה להתעלם ממלוא חומרת משמעותה, אך תגובתו לא היתה פיק בירכים. לא אחזה בו בהלה". משה דיין, **יומן מערכת סיני**, עם הספר, 1967, עמ' 165.

75 למשל דברי בן-גוריון לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת (להלן: ועחו"ב). אמ"י, **פרוטוקול ישיבה 6ב' התשי"ז של ועחו"ב**, 9 בנובמבר 1956.

תוכנית "רעמסס" הייתה, קרוב לוודאי, הביטוי המוחשי ביותר להיערכותה של ישראל לקראת גלישה לעימות אפשרי בינה לבין סוריה וירדן ולחשש האמיתי בירושלים מפני מעורבות צבאית סובייטית בו.⁷⁶ בפרק המודיעין של התוכנית נכתב, כי "התמיכה הרוסית [בערבים] והצלחת עבד אל-נאצר לשמור על משטרו למרות המפלה בסיני, ולמרות ההתנגשות עם בריטניה וצרפת, הגבירו מחדש את הרגשת הבטחון בארצות ערב. חוגי צבא וקיצוניים אחרים בסוריה ובירדן דורשים פעולה נגד ישראל. סוריה סומכת על קבלת נשק סובייטי נוסף ואף על שיגור 'מתנדבים' סובייטים אליה."⁷⁷ לפיכך אמר העריך: כי "במסיבות אלה קיימת אפשרות של יזמה תוקפנית מצד סוריה וירדן", בעוד הסיוע הצבאי הסובייטי עלול לבוא לידי ביטוי ב"הפעלת מטוסי קרב ומפציצים סובייטים מש/ת [שדות תעופה] בסוריה; פעולות [מה]אוויר נגד מטרות בישראל מבסיסים בברית המועצות או במזרח אירופה; שגור צוותי תותחים (נ.מ ותותחים מתנייעים) וצוותי מכ"ם סובייטים לסוריה; הפעלת יחידות צי רוסיות להבטחת החוף הסורי ולפגיעה במטרות על חוף ישראל."⁷⁸ בשלב הראשון של "רעמסס" נדרש צה"ל ליצור "מערך בלימה חזק בגזרה הסורית" בטרם ייצא להתקפת-הנגד אשר כוונה בשלב הראשון נגד ירדן, ומטרתה הייתה להשתלט על הגדה המערבית, אך בתכנונים המבצעיים כללה גם מהלכים התקפיים נגד סוריה.⁷⁹

76 גם האמריקאים העריכו כי במקרה של מלחמה בין ישראל לסוריה וירדן צפויים הסובייטים להתערב. שגריר ארה"ב בישראל אמר ליעקב הרצוג כי וושינגטון חוששת שאם תהיה התלקחות בין ישראל לירדן ולסוריה, עלולים הסובייטים לשגר מתנדבים רבים לסוריה. אמ"י, "תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך שנים-עשר, מלחמת סיני: המערכה המדינית אוקטובר 1956 – מארס 1957, ירושלים, תעודה מספר 155, מחלקת ארצות הברית אל א' [אבא] אבן ור' [ראובן] שילוח (וושינגטון), 27 בנובמבר 1956. דברים אלה הופיעו לאחר יומיים בהערכת המודיעין הלאומית המיוחדת "פעולות הסובייטים במזרח התיכון" (SNIE 11-10-56) מ-29 בנובמבר 1956. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000269462>

77 א"צ, 31-678/1967, "תכנון 'רעמסס', פקודת תכנון מס 1 (פקודה סופית), מחמ/מב/26/4049, 22 בנובמבר 1956.

78 שם.

79 גם שנה וחצי קודם לכן, באמצע מאי 1955, צה"ל נערך למהלך התקפי בסוריה במענה לפלישה אפשרית של עיראק לסוריה. אם עיראק השתלט על סוריה, "עלולה מדינת ישראל להחליט להגיב על כך בתפיסת שטחים הדרושים לבטחונה", כך נכתב במסמך של אמ"י. ישראל נערכה להגיב בשלושה מתווים: השתלטות על השטחים המפורזים, השתלטות על מקורות הירדן ולבסוף - השתלטות על כל רמת הגולן. א"צ, 120-535/2004, המטה הכללי-אגף המודיעין, א/1805/55/6, "תגובת סוריה ועיראק לפעילות ישראלית", 15 במאי 1955. ראו גם מפת תוכנית "שלי" משנת 1956, לפיה צה"ל נערך להשתלט בצפון על רמת הגולן, כולל קוניטרה, ועל דרום לבנון עד הליטאני. במזרח הוא נערך להגיע עד לנהר הירדן, משפך הירמוך ועד לים המלח. א"צ, 30-637/1956.

לפיקוד הצפון ולפיקוד המרכז, שעליהם הוטל ביצוע "רעמסס", הוקצו לפי תוכנית זו, לה היו שותפי סוד מעטים, עשר חטיבות רגלים - כמספר החטיבות עליו הצהירה סוכנות הידיעות הרשמית של ברית-המוצעות - וכן שתי חטיבות שריון וכוחות נוספים, אסכי רק מחציתן השתתפו במלחמת סיני.⁸⁰

לפיכך סביר להניח כי היערכות זו של צה"ל, שכנראה מצאה את דרכה אל הסובייטים ולא הייתה זרה להם לחלוטין, גרמה אף היא להאשמותיה ואזהרותיה של ברה"מ, אליהן הצטרפה סוריה, כי ישראל עומדת לתקוף את סוריה. כל זאת, תוך התעלמות מוחלטת של הסובייטים והסורים מפעולות הטרור שהתחדשו משטחי סוריה וירדן לתוך ישראל.⁸¹

ביום שבו יצאו הסובייטים והסורים בהאשמותיהם את ישראל מעל בימת האו"ם, מצאו האמריקאים כי במצרים התעורר חשש כי ישראל חותרת באמצעות איומיה על סוריה וירדן להביא להצבת כוח בין-לאומי שיחצוץ ביניהן, כדי שבחסותו ישראל תטה את מי הירדן בניגוד לרצון

80 בתוכנית "רעמסס" הוקצו לפיקוד הצפון חמש חטיבות הרגלים 1, 2, 3, 9, 18 וחטיבת השריון 37, ולפיקוד המרכז הוקצו חמש חטיבות הרגלים 4, 8, 10, 16, 17 וחטיבת השריון 27. א"צ, 31-678/1967, תכנון "רעמסס" פקודת תכנון מס 1 (פקודה סופית), מחמ/מב/26/4049, 22 בנובמבר 1956 וכן א"צ, 27-68/1969, **קוי יסוד לתכנית 'רעמסס' ח"י**, מפקדת חיל הים-מחלקת ים-ענף ים/3, נוב' 56'. חמש חטיבות הרגלים 1, 4, 8, 9, 10 השתתפו גם במלחמת סיני וכן חטיבות השריון 27 ו-37.

81 המודיעין האמריקאי היה בדעה שראש המודיעין הסורי, הקולונל סראג', הורה באותו זמן על פעילות הפדאיון נגד ישראל בהנחייתה של מוסקבה ובניגוד להוראתו המפורשת של שר ההגנה המצרי עאמר, שתבע ממנו להפסיק. מסמך מודיעין אמריקאי, 16 בנובמבר 1956.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/03178385>

אולם נראה כי ההוראה המצרית הגיעה מאוחר יותר, לבקשת ירדן. ראש אמ"ן, אל"ם יהושפט הרכבי, סיפר למטה הכללי כי ההוראה המצרית להפסיק את כל פעילות הטרור הגיעה רק בסוף דצמבר, גם היא בעקבות לחץ מצד ירדן, שבה נקבצו פעילי פדאיון רבים, כ-1,300-1,500 איש שבאו מארצות ערב. הרמטכ"ל הירדני הוא שפנה למצרים בדרישה להפסיק את פעילותם בישראל בנימוק שהן פוגעות "בשם הטוב של כל הערבים. בתשובה לכך", סיפר הרכבי, "הורתה מצרים את הנספחים הצבאיים להפסיק את הפעולות בשטח ישראל עד הודעה חדשה". א"צ, **שיבת המטה הכללי 1/57**, 3 בינואר 1957.

פעולות הטרור מתוך ירדן נמשכו בכל זאת ועוררו מתיחות בינה לבין מצרים. הדברים הגיעו לידי כך ששלטונות ירדן שוב חששו מפעולה של ישראל נגד קיני הטרור בשטחם. על רקע זה יצא דובר הלגיון הירדני בהודעה פומבית, כי "ארצנו נלחמת ותילחם בעתיד נגד הסתננות לישראל", והנציג באו"ם, עבד אל-מונעים א-ריפאעי, נהג בדיוק כנציג הסורי שלושה שבועות קודם לכן כשביקש לקטוע את דיוני העצרת הכללית שעסקו במצב בהונגריה כדי למסור הודעה מיוחדת. א-ריפאעי הקריא לעצרת מברק שהגיע מממשלת ירדן שבו הזהירה מפני "ריכוזי צבא ישראלים גדולים שנראו לאורך הגבול באיזור טול כרם ביומיים האחרונים". **למרחב**, 10 בינואר 1957, עמ' 1, 11 בינואר 1957, עמ' 1.

מדינות ערב.⁸² האמריקאים העריכו כי הסורים היו שותפים לחשש זה, וכי הוא היה הגורם העיקרי להצהרתם באו"ם כי ישראל, בריטניה וצרפת עומדות לתקוף את ארצם.

לפיכך האמריקאים העריכו - והערכתם לא הייתה שונה במהותה מאזהרותיהם של הסובייטים - כי צה"ל שמר על היקף הגיוס כבימי מלחמת סיני, שעמד על 170,000 חיילים. כוח גדול זה שמר להערכת האמריקאים על רמת כוונות גבוהה שאכן היה בה, בהתאם לתוכנית "רעמסס", כדי לאפשר לצה"ל לצאת למתקפה על סוריה, על ירדן או על שתיהן גם יחד. עם זאת, בוויינגטון התרשמו שהאיום הסובייטי להתערב במקרה זה הרתיע את ישראל מלתקוף.

ברשות האמריקאים היה אף מידע, הדומה למידע שחלק בן-גוריון עם הממשלה שבועיים קודם לכן, שלפיו שפילוב אמר באותו יום, 21 בנובמבר, לשגריר הסורי בארה"ב כי ברית המועצות אמנם איחרה לבוא לעזרת מצרים במלחמת סיני, אולם אם סוריה תותקף, היא תסייע לה מייד. שפילוב ביקש מהשגריר הסורי להעביר מסר זה לידיעת ממשלת סוריה. האמריקאים העריכו כי שפילוב העביר את המסר לשגריר הסורי מפני שידע כי הוא נמנה עם נאמני הממשלה שבאו מחוגי השמאל הפרו-סובייטיים, וברה"מ דרבנה אותם להשיג שליטה מלאה על ממשלת סוריה כדי שיתהדקו עוד יותר יחסיה של דמשק עם מוסקבה.⁸³

אולם בעת שהסובייטים והסורים יצאו באזהרותיהם ובהאשמותיהם בניו-יורק בשבוע השלישי של נובמבר, החל לשכון בצה"ל החשש מפני מהלומה סובייטית ומפני התלקחות עימות צבאי עם סוריה ועם ירדן, אף על פי שהטורר משטחן לא פסק.

למחרת נאומו של שפילוב באו"ם והצהרות טאס"ס, אמר הרמטכ"ל דיין בטון מרגיע לחברי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת בישיבתם החגיגית לאחר המלחמה: "צריך עכשיו לשחרר את רוב המילואים [מפני ש]כרגע לא נשקפת סכנת מלחמה מהערבים".⁸⁴

גם הסובייטים החלו להנמיך את טון איומיהם כי ישגרו מתנדבים לעזרת הערבים, עד שאלה שככו לגמרי בתחילת דצמבר, משהתברר להם כי הצבאות שתקפו את מצרים יפנו את סיני בתוך שבועות ספורים, וכי לא

82 מסמך מודיעין אמריקאי, 22 בנובמבר 1956.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/03002996>

83 ש.ם.

84 אמ"י, פרוטוקול מס' 8 משיבת ועו"ב, 23 בנובמבר 1956.

צפויה כל מתקפה נוספת נגד סוריה; הם אף נסוגו מנכונותם לשגר לסוריה את שתי טייסות המיג-17 על טייסיהן הסובייטים.

אמנם הסורים המשיכו לתבוע מברה"מ שתוסיף ותזהיר את ישראל מלתקוף את סוריה, וברית-המועצות נענתה לה, אך הדבר לא נמשך אלא שבועיים נוספים בלבד.

כך, לקראת סוף נובמבר (28 בחודש) חזר שפילוב והצהיר בהיותו בקופנהגן כי ברשותו "מידע מוצק", לפיו בריטניה, צרפת וישראל מתכוונות לתקוף את סוריה, לבנון ומדינות נוספות. אך הצהרה זו של שר החוץ הסובייטי באה לאחר שצה"ל החל לשחרר את כוחות המילואים, כפי שהדבר השתקף גם בהערכת המודיעין האמריקאי.⁸⁵

בשבוע שלאחר מכן, ב-6 בדצמבר, חזר שפילוב והצהיר כי ישראל עדיין מרכזת כוחות בגבולה עם סוריה וירדן. משנשאל באירוע בשגרירות פינלנד במוסקבה, הכיצד זה משקיפי האו"ם אינם מצליחים לאתר את ריכוזי הצבא הישראליים שעליהם הכריזה מוסקבה, לא היסס שפילוב להשיב כי "הכוחות הישראליים הוסוו והם מסתתרים שם מעיני כל", וכי "ייתכן שריכוזים אלה אינם [נמצאים] ממש על הגבול" אלא מוסתרים בקרבתו.⁸⁶

יומיים לאחר הצהרתו של שפילוב בקופנהגן שב משרד החוץ הסורי וביקש מעמיתיו הסובייטים שמוסקבה תצא בהצהרת תמיכה חדשה בסוריה. הסובייטים אמנם נענו לבקשה, ואף ביד רחבה, אך הייתה זו הפעם האחרונה בה נעתרו לבקשות הרבות במענה למצב שהתהווה מייד לאחר מלחמת סיני.

הסורים ביקשו שמוסקבה תצא בהצהרה "שתקל על המצב החמור הנובע מההתקפה המרוכזת על סוריה ומכוונותיהן התוקפניות של בריטניה, צרפת וישראל ומדינות ברית בגדד" כלפיה. מוסקבה הסכימה מכיוון שראתה בכך הזדמנות נוספת להדק את יחסיה עם הממשלה בסוריה ולהפגין את

85 המודיעין האמריקאי העריך כי צה"ל דילל את כוחותיו ב-2 בנובמבר מ-170,000 ל-100,000. מסמך מודיעין אמריקאי, 29 בנובמבר 1956: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/03002999>

להצהרת שפילוב בקופנהגן התייחסו עיתוני ישראל ב-29 בנובמבר 1956 בהסתמכם על סוכנות הידיעות יו.פי. הידיעות היו קצרות מאוד, אך הופיעו בעמוד הראשון או השני של כל העיתונים. "קול העם" ציטט את "איזווסטיה" והביא את הדברים ב-30 בנובמבר.

86 "שפילוב: ישראל מסתירה כוחותיה בגבול סוריה", **מעריב**, 7 בדצמבר 1957, עמ' 1.

עוצמתה באזור ובעולם.⁸⁷

מוסקבה אף הורתה לשגריריה באחדות ממדינות ערב להיפגש עם שרי החוץ באותן מדינות כדי לציין בפניהם שהמשלחת הסובייטית באו"ם הונחתה לפעול יחד עם משלחות מצרים, סוריה ומדינות ערביות נוספות נגד ריכוזי הכוחות של ישראל בגבולותיה עם סוריה וירדן, מפני שהדבר יוצר סכנה חדשה באזור.⁸⁸ אולם בחלוף שבוע, ולאחר שבריטניה וצרפת הודיעו כי יוציאו את צבאותיהן ממצרים, החליטה ברית-המועצות לחדול מלהיענות לבקשות התמיכה החוזרות ונשנות של הסורים. את השינוי הסבירו הדיפלומטים הסובייטים לעמיתיהם הסורים בכך ש"המתרחקות החלה לרדת וכי מדינות המערב אינן צפויות לנקוט פעולה" נגד סוריה. הם הוסיפו כי ההצעה שברה"מ תצא בהצהרה נוספת ושתביא את עניינה של סוריה לאו"ם "לא תניב את התוצאה הרצויה".⁸⁹ מוסקבה דחתה את בקשת הסורים ימים בודדים לאחר שהיא עצמה פרסמה הודעה, שבה נסוגה מאיומיה לשגר מתנדבים לעזרת מדינות ערב אם אלה תותקפנה. באותו זמן קבע גם מודיעין חיל האוויר (שנקרא ענף אוויר/4) כי מוסקבה חזרה בה באופן סופי מכוונתה להציב כוחות לוחמים בשטח סוריה, ובעיקר לשגר אליה שתי טייסות מבצעיות של מיג-17.

87 מסמך מודיעין אמריקאי **המצב במזרח התיכון**, 5.12.56. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r00890a000800020011-5> מסמך זה נחשף בסוף 2016, אך כבמסמכים דומים לו - חלקים רבים נותרו מצונזרים. בנוסף ראו: מסמך מודיעין אמריקאי, 5 בדצמבר 1956.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/033003001> הסורים טענו בפני הסובייטים כי אזהרתם הנוספת מפני מתקפה עליהם נדרשת מייד בשל שתי סיבות עיקריות. אחת הייתה פגישתם בלונדון של שרי החוץ של צרפת, בריטניה וטורקיה שהסורים חששו כי נרקמה בה קבוצה נגדם. הסיבה השנייה הייתה האזהרה ששיגרה ארה"ב כנגד כל תוקפנות כלפי מדינות ברית בגדד. לסורים הייתה סיבה לחשוש מאזהרה זו, מפני שהם פעלו בסיוע קצינים עיראקים להפלת ממשלת עיראק, החברה בברית בגדד, צעד שארה"ב הייתה עלולה לראות כמהלך תוקפני כלפי חברה בברית. ייתכן שהסובייטים ידעו על מהלך סורי זה גם אם לא עודדו אותו. בנוסף לכך, גורמי השמאל בסוריה האיצו בממשלתם לחתום על הסכם סיוע הדדי עם ברה"מ כעבורות לממשלה בדמשק. דבר זה לימד, לפחות להערכת המודיעין האמריקאי, על החשש האמיתי ששרר בסוריה מפני התערבות זרה בענייניה, ולא רק על רצונם של חוגי השמאל להתקרב למוסקבה. מוסקבה, מצידה, שהמשיכה לעודד את הסורים הן בערוצים הדיפלומטיים והן באופן פומבי, להתייצב איתן נגד מעצמות המערב ומדינות ברית בגדד, ראתה בפניית הסורים הזדמנות נוספת להיענות לבקשותיהם ובכך להדק את יחסיה עימם. על נסיונות ההפיכה בסוריה ומצד סוריה, ראו בהמשך.

88 נאומקין, **מסמכים**, תעודה מס' 329, מברק מסגן שר החוץ הסובייטי, [ואלריאן] זורין, אל שגרירי ברה"מ במצרים, סוריה, לבנון, סודאן ולוב, 28 בנובמבר 1956.

89 מסמך מודיעין אמריקאי, 14 בדצמבר 1956. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/03169440>

ענף אוויר 4 שב והזכיר כי:

בשיחות מוקדמות שנוהלו במוסקבה בשעת משבר סיני, [אכן] היתה נכונות [סובייטית] לתת לסוריה סיוע רחב ביותר בצורת ציוד וכח אדם מקצועי ולוחם. [לפיכך] סוריה ביקשה... עבור חיל האוויר עזרה שהיתה צריכה להתבטאות אז במטוסי מיג-17 (ומיג-19?)⁹⁰ וכן מפציצי איל-28. את אלה חשבה לקבל עם צותותיהם בדרך האויר, בכדי שישימשו כח מבצעי מוכן לפעולה. [אבל] התנאים המדיניים גרמו לרוסיה להסוג מעמדתה הקודמת בענין שיגור 'מתנדבים' לסוריה ולכן, בשיחות מאוחרות יותר, כאשר נידונו... [הפרטים] הממשיים של הסיוע, שונתה העמדה הרוסית והיא משכה את ידה ממשלוח 'מתנדבים', אולם עדיין הסכימה לשלוח כמויות ניכרות של ציוד וכן מומחים ומדריכים לשמוש בציוד זה. לגבי חיל האוויר מדובר עתה במשלוח של מטוסי מיג-17 שיובאו מפורקים עם מומחים ומדריכים בלבד.

בענף אוויר 4 הסבירו, כי "עמדתה המיוחדת של רוסיה נבעה מהחשש למלחמה עולמית העלולה להתלקח מהמזה"ת, בעיקר בגלל ההתנגדות והצעדים התקיפים אשר נקטה ארה"ב לגבי שאלת החדירה הסובייטית".⁹¹

90 סימן השאלה במקור. מסמך מוקדם יותר של אמ"ן, מתחילת דצמבר - שתיאר את המשא ומתן על עסקת הנשק הראשונה בין מוסקבה לדמשק, אותו המשיך לנהל במוסקבה עוזר הרמטכ"ל הסורי למנהלה, מוחמד עומר קבאני, לאחר ביקור הנשיא קואטלי - אכן ציין כי נדונה רכישת מטוסי מיג-17 וגם מיג-19. א"צ, 14-629/1957, המטה הכללי, אגף מודיעין, **אשגר מודיעין: סוריה ושכנותיה**, מ/312/56/21, 5 בדצמבר 1956. כאשר עבד אל-חכים עאמר, שר המלחמה המצרי, נפגש בקהיר חצי שנה קודם לכן עם שר החוץ הסובייטי שפילוב וביקש ממנו לספק למצרים שתי טייסות מיג-19, השיב לו שפילוב, כי המטוס עדיין נמצא בשלבי פיתוח. אולם המטוס כבר היה בשירות מבצעי בחיל האוויר הסובייטי. שפילוב הציע שכאשר נאצר יבקר במוסקבה, ניתן יהיה לדון בכך פעם נוספת. נאומקין, **מסמכים**, תעודה מס' 254, דיווח על פגישת שה"ח הסובייטי, שפילוב עם שר המלחמה המצרי גנרל מאיור עאמר, 18 ביוני 1956. המטוס סופק לראשונה למצרים רק במהלך 1960 לאחר משא ומתן סבוך, ששיקף את מורת רוחו של הקרמלין מיחסה כלפיו באותו זמן.

91 א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, מד/5188/2143/6, **דו"ח מודיעין אויר מס' 33**, 14 בדצמבר 1956.

שלושה עשורים לאחר המלחמה תיאר הנשיא ריצ'רד ניקסון, שכיהן בזמן המלחמה כסגן הנשיא, כיצד השיבה ארה"ב לאיום הטילים של מוסקבה באיום חמור לא פחות. אמנם אייזנהאואר לחץ על ראשי ממשלות בריטניה וצרפת לסגת ממצרים, ובכך הביא לכישלונם במלחמה ולאובדן כיסאם, אך במקביל איים מפקד כוחות נאט"ו באירופה, גנרל אלפרד גרואנטר (Gruenther), שאם ברה"מ תתקוף בטילים את בריטניה וצרפת - מוסקבה תושמד מייד, "כפי שלילה בא לאחר יום" ("as surely as night follows day"). לדברי ניקסון, אייזנהאואר אמר שאם "הברנשים [הסובייטים] יתחילו במשהו, יהיה עלינו להכותם - ואם יידרש, בכל אשר לנו". אייזנהאואר הוסיף: "פשוט אמרנו להם שזו תהיה... מלחמה עולמית אם הם יחלו בה, זה הכול". Richard Nixon, "How to Live with the Bomb?", *National Review*, Vol. 37, No. 118, September 1985, p. 25

את תמונת המודיעין השלים וסיכם ראש אמ"ן הרכבי בישיבת המטה הכללי שהתכנסה יומיים לאחר מכן, ב־16 בדצמבר 1956, חודש וחצי לאחר ביקור הנשיא הסורי במוסקבה. נראה כי לרשות אמ"ן עמד בשלב זה מידע חשוב שעדיין לא נמצא באותה עת ברשות המודיעין האמריקאי.⁹²

"כיום כבר ברורה כל הפרשה של המשא ומתן [של הסורים] עם הסובייטים", פתח הרכבי את סקירתו, "ומה שהתברר היא התמונה הבאה. סגן הרמטכ"ל⁹³ לענייני מנהלה, מוחמד עמר קבאני, שליווה את כאותלי [הנשיא קואתלי] למוסקבה, נשאר במוסקבה והתחיל משא ומתן בין הסורים ובין הרוסים על ענין עיסקה חדשה וסיוע לסורים. אולם התברר שהרוסים לא היו כל כך להוטים. נתקבל הרושם ממקורות שונים... שלדרישות הסוריות לא היתה תשובה במשך שבועיים והסורים ישבו במוסקבה וחיכו. נוסף על כך, הבקשה הסורית" - כך הוצגו כעת הדברים, משהסובייטים חזרו בהם מהצעתם הראשונה - "לשלוח צוותות או לוחמים מתנדבים הושבה ריקם ו... הוסכם לשלוח מומחים, אנשים טכניים קרקעיים ומדריכים, אבל לא לשלוח צוותות ולוחמים מתנדבים. ישנם בעסקה הסורית כמה דברים שכבר הוסכם עליהם", אמר הרכבי, לעומת דברים שלא הוסכם עליהם.

על מה לא הסכימו מוסקבה ודמשק?

"ראשית, שתי טייסות מיג-17. הסורים בקשו אותם על הצוותות והרוסים התנגדו לשלוח צוותות... אלא רק מדריכים [מדריכי טיס]."⁹⁴

⁹² נראה כי המידע שעמד לרשות הסי־איי־אי ביחס לביקור קואתלי במוסקבה לא כלל את הבקשה הסורית להצבת שתי טייסות מיג-17 על טייסהן הסובייטים - אלא אם פרט זה צונזר. אך החלקים המצונזרים קצרים מכדי שיהיה אפשר לייחס להם נושא חשוב מעין זה. כמו כן במידע של הסי־איי־אי נכללה התייחסות לכך שבתחילת נובמבר 1956 החלה סוריה במשא ומתן ישיר עם ברה"מ על אספקת נשק, וכי הדבר היה תוצאה של ביקור קואתלי במוסקבה שבסופו נחתם חוזה לאספקת נשק, לאימון טייסים סורים בברה"מ ולמשלוח כ־160 יועצים לסוריה.

Central Intelligence Agency, Office of Research and Reports, Soviet Bloc and Western Support for Economic Development in Syria, 30.4.1957. http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000500785.pdf.

⁹³ מקדם [סא"ל] עומר קבאני עמד בראש מינהל העניינים המנהלתיים והכספיים במטה הכללי של צבא סוריה. הוא החל את כהונתו עוד בהיותו רב־סרן. א"צ, 117-535/2004, המטה הכללי, אגף מודיעין, סוריה - איגרת מס' 7: רשימות הקצונה הסורית במטות הכלליים מעודכן ל־1 בינואר 1956. המסמך מ־5 בפברואר 1956.

⁹⁴ הרכבי ידע לפרט את רשימת הציוד שהסורים ביקשו ושהסובייטים עדיין לא אישרו. הרשימה כללה "תחנות מכ"מ, ארבעה גדודי חת"מ בינוני, יחידות חת"מ נ"מ. גדוד תותחי חופים 122 מ"מ, שיטת טורפידו. הדברים שהוגשו על ידי הסורים אבל טרם אושרו כוללים מספר מכוניות דלק [מכליות?], ג'פים, אמבולנסים, מרגמות 120 ו־82 מ"מ, מגופים, עשרה טנקים נושאי גשרים 40 טון, מכשירי

נראה כי הסובייטים לא נעתרו גם לבקשת סוריה לשלוח לה את מספר המומחים שהסורים ביקשו. "סוריה ביקשה שרוסיה תשגר כמה מאות מומחים לצרכי הדרכה וייעוץ, הרכבה ואחזקת ציוד", אך הסובייטים ניאוו "לשגר כשליש בלבד",⁹⁵ בין 160 ל-200 מומחים שנחלקו לפי תיאורו של הרכבי כד: "44 למקצועות חת"מ, 62 לחיל-האוויר, 27 לחיל-הים ומספר מומחים אחרים למקצועות השונים", כאשר "הדבר היחיד שיתכן שכבר הגיע בימים האחרונים, אלה הם המטוסים [מיג-17], שהגיעו מפורקים באוניות ולא [ב]מטוסים".⁹⁶ הרכבי אף הבהיר לחברי המטה הכללי, כי בניגוד לדיווחים קודמים "ענני המפציצים [כלל] לא הוזכר. מדובר רק על מיג-17", כאשר הסובייטים תבעו מהסורים "לשמור על האינפורמציה הזאת [על כל ההסכם] בסודי סודות בגלל המצב הבינ-לאומי המיוחד" והדגישו בפניהם "שזה דבר בעל סודיות ממדרגה ראשונה".⁹⁷

הסורים הסכימו עימם, מפני שגם הם לא מיהרו לחשוף את קשריהם הצבאיים עם הסובייטים ולכן ביקשו מהם לצבוע כמה מהמטוסים בצבעי מצרים, "על מנת להראות כאילו הם קבלו את המטוסים האלה ממצרים, כדי שמשקיפים שיבואו לסוריה יחשבו שאלה הם המטוסים שהוצאו ממצרים כמפלט מההפצצות של האנגלים והצרפתים",⁹⁸ ולא מטוסים שאך הגיעו

אינפרה אדום לציוד אישי, קבוצתי ולמכוניות, מכשירי רדיו לשלושה גדודי טנקים, לשני גדודי חרמ"ש ולארבעה גדודי חת"מ". א"צ, 32/847/1962, **ישיבת המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל מס' 22/56**, 16 בדצמבר 1956. חודש קודם לכן, ב-10 בנובמבר 1956, נכלל בעסקאות אלה, למיטב ידיעת אמ"ן, הציוד הבא: 136 טנקים מדגם טי-34/85, 68 משמידי טנקים אֶס"ו 100, 120-130 נגמ"שים מדגם ביטי-אר-152 ועוד ציוד למספר גדודי ארטילריה וגדודי נ"מ. א"צ, 14-629/1957, המטה הכללי-אגף המודיעין, **אשגר מודיעין: הספקת הנשק הסובייטי לסוריה**, מ/3911/56/14, 20 בנובמבר 1956.

⁹⁵ א"צ, 675-535/2004, מפקדת חיל האוויר-מחלקת אויר-ענף אויר/4, מד/5188/2143/6, **דו"ח מודיעין אויר מס' 33**, 14 בדצמבר 1956.

⁹⁶ גם דיווח של מודיעין חיל האוויר האמריקאי ממש באותם ימים (ב-13 בדצמבר 1956) אישר את הגעתם של כעשרה מטוסי מיג-17 לסוריה על סיפון ה"וורושילוב".
<http://www.foia.cia.gov/document/cia-rdp80b01676r001200020006-3>

⁹⁷ 15 מפציצי איל-28 הראשונים הגיעו לבסוף לסוריה במסגרת עסקת נשק שנחתמה בין ברה"מ לקע"ם (הקהילייה הערבית המאוחדת) ב-1959-1960. המטוסים הועברו למצרים אך היו שייכים לחיל האוויר של "החבל הצפוני", כלומר לסוריה. 12 מטוסים נוספים סופקו לסוריה במסגרת עסקה שנחתמה עם ברה"מ במארס 1965. א"צ, 34-64/2012, **סכום מיוחד: טבלת עיסקות רכש - סוריה עם הגוש המזרחי 1956-1966**.

⁹⁸ א"צ, 32/847/1962, **ישיבת המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל מס' 22/56**, 16 בדצמבר 1956.

מברית-המועצות במסגרת עסקת הנשק הראשונה שנחתמה במישרין בין השתיים, ולא באמצעות צ'כוסלובקיה.

ברה"מ אמנם לא שלחה לבסוף את שתי טייסות המיג-17 על טייסיהן הסובייטים לסוריה, אולם היא שלחה בסוף דצמבר 1956 ארבעה טייסים ששולבו בטייסת המיג-17 המבצעית של חיל האוויר הסורי, שבה שירתו 15 טייסים סורים. אל ארבעה טייסים אלה צירפה טייסי ניסוי וארבעה מדריכי טיס.⁹⁹ גף טייסים זה היה מעין פיצוי צנוע של הקרמלין לסוריה על שחזר בו מנכונותו להציב בשטחה שתי טייסות סובייטיות מבצעיות של מטוסי מיג-17.

סיכום: מדוע הסובייטים לא הציבו את שתי הטייסות בסוריה?

ובכל זאת, מדוע חזר בו הקרמלין מהצעתו חסרת התקדים? מדוע יזם ועורר תקווה בקרב הסורים שהנה הוא נכון לפרוס בסוריה שתי טייסות קרב מבצעיות, אך לפתע ביצע תפנית חדה ומהירה שעוררה אכזבה בדמשק בשלב רגיש במערכת יחסיהם?

האם היה זה אך ורק בגלל שהקרמלין נרתע מאיומי ארה"ב, או כי חשש שהצבת הטייסות בסוריה תצית מלחמת עולם? האם הקרמלין לא הציב לעצמו כמטרה אסטרטגית את פריסת כוחותיו במזרח התיכון - ובעיקר בסוריה - במסגרת התמודדותו עם הבריתות האזוריות שהלכו ונכרכו סביבו ממערב, מדרום וממזרח, ומכניסתו של הצי השישי לים התיכון?¹⁰⁰ מדוע נרתע הקרמלין דווקא משנראה כי היה קרוב מאוד להשיג את מטרתו החשובה?

סביר להניח כי סיבה חשובה נוספת שהניאה את הקרמלין מלהציב בסוריה את שתי טייסות המיג-17 על טייסיהן הסובייטים הייתה קשורה בחוסר היציבות הפוליטי ששרר בסוריה באותו זמן. גורם זה עשוי להסביר, בין היתר, את ההמתנה בת השבועיים שנגזרה על המשלחת הסורית שביקרה במוסקבה עד שנמסרה לה החלטת הסובייטים, וזאת לצד המצב המתוח והמורכב שהלך והתפתח באזור מייד לאחר מלחמת סיני, כפי שתואר קודם לכן. בדיוק בימים שהמשלחת הסורית שהתה במוסקבה, והסורים והסובייטים תקפו את ישראל מעל בימת האו"ם, נחשף בדמשק ניסיון הפיכה אותו יזמה

99 א"צ, 123-535/2004, ההדרכה של הגוש המזרחי במצרים ובסוריה.

100 ברית נאט"ו (NATO) ממערב, "ברית בגדד" (CENTO) מדרום וברית ההגנה של דרום-מזרח אסיה (CEATO) ממזרח, כבהערה 6 לעיל.

עיראק יחד עם בריטניה, צרפת, טורקיה ולבנון. אמנם ניסיון הפיכה זה, שנחשף בשבוע השלישי של נובמבר עלידי המודיעין הסורי, סוכל לבסוף, אך נראה כי הדבר הבהיר לשלטונות הקרמלין שאין זה רצוי לנקוט מהלך כה מרחיק לכת בשעה שהמשטר הסורי עלול להתחלף לפתע, להפוך עוין ולהביכם חלילה בתביעה שיפנו את כוחותיהם הצבאיים מסוריה כלעומת שבאו.¹⁰¹ ייתכן שבקרמלין הסיקו, כי הקרקע הפוליטית בסוריה עדיין אינה יציבה דיה לנחיתה אסטרטגית של שתי טייסות קרב מבצעיות, וכי מוטב להמתין בסבלנות ובדריכות לשעת הכושר שבה הם יוכלו לממש ביעילות את מטרותיהם האסטרטגיות כתוצאה מהשגת נוכחות צבאית במדינות ערב. טענותיהם העיקשות של הסובייטים - כאילו ישראל ריכזה כוחות צבא כה גדולים כדי לתקוף את סוריה היו עשויות לשמש אותם - לו רצו בכך - כדי לשגר את שתי טייסותיהם לסוריה ולהצטייר כמושיעיה מ"תוקפנות אימפריאליסטית". אולם הסובייטים לא רצו להשיג את מטרותיהם "בכל מחיר"; הם העדיפו לסוכך על סוריה בהצהרות מאיימות על המערב וישראל, להצטייר כמגיניה מפני איום שכלל לא נשקף לה ובכך לבצר את מעמדם באזור, לאחר שזה נפגע במלחמת סיני.

הסובייטים הבינו כי התנאים והנסיבות שנוצרו בשנת 1956 ביחסיהם המתוחים עם ארצות-הברית, במעמדם במזרח-התיכון וביחסיהם עם מדינות ערב ובעיקר עם סוריה, עדיין לא בשלו לפריסת כוחותיהם בה. הם העדיפו להמתין להבשלתם ולבוא השעה המתאימה.

---

101 א"צ, 77-535/2004, המטה הכללי-אגף מודיעין, סקירת מודיעין דו-חודשית מס' 8, נובמבר 1956-ינואר 1957, עדכנית ל-31 בינואר 1957.

תקציר

הספר מביטחון שוטף ללחימה בגרילה מתאר על סמך מסמכים ראשוניים את התנהלות צה"ל באזור הביטחון בשנים המעצבות 1993-1998; שנים שבהן הפך אזור הביטחון מסיפור הצלחה צבאי שהביא לשקט ביישובי הצפון למציאות של דשדוש והקזת דם בבוץ הלבנוני. האופן שבו ניתחה צמרת צה"ל את העימות בדרום לבנון, חילוקי הדיעות לגבי ההתאמה הנדרשת ומימוש השינויים ברמה הטקטית עומדים במוקד הספר.

מהספר עולה כי בכירי מערכת הביטחון הבינו באיחור שהמציאות בדרום לבנון השתנתה באופן דרמטי מאז תחילת שנות התשעים, אך התקשו למצוא מענה חדש ורלוונטי. הצעתם של קצינים בכירים לסגת באופן חד-צדדי מלבנון נדחתה על הסף בשל צל הזיכרון המר מהפיגועים הגדולים של שנות השבעים. מסיבות אסטרטגיות וקשיים טקטיים, דפוסי הפעולה של צה"ל השתנו רק באופן חלקי, ולכן נותר על כנו המאזן השלילי מול חזבאללה. מבחינה טקטית, יחידות צה"ל הצליחו לזקוף לזכותן הצלחות במפגש עם האויב אך אלה לא תורגמו להישגים ברמה האופרטיבית והאסטרטגית. נסיבות אלו עמוד ברקע החלטת הדרג המדיני בשנת 2000 לסיים 18 שנות שהייה של כוחות צה"ל בלבנון.

ד"ר אהד לסלוי הוא ראש תחום חקר הרמה האופרטיבית במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

סקירת ספרות – אזור הביטחון בדרום לבנון

בעז זלמנוביץ¹

סקירת ספרו של ד"ר אהד לסלוי - **מביטחון שוטף ללחימה בגרילה: אזור הביטחון בדרום לבנון בשנים 1993-1998**, מודן, משרד הביטחון והמחלקה להיסטוריה בצה"ל, 2021¹

לבנון נמצאת על כוונת צה"ל מאז מחצית שנות השישים של המאה הקודמת, בתקופה שכובד המשקל של ארגוני המחבלים הפלסטיניים החל עובר מירדן ללבנון. אמנם צה"ל כבש חלקים מדרום לבנון במלחמת העצמאות במסגרת מבצע "חירס", אולם מאז הייתה זו לרוב הזירה השקטה מכל חזיתות מדינת ישראל. כאמור, עם מעבר ארגוני המחבלים ללבנון החל מאבק שהלך והסלים בין צה"ל ובינם, ששיאו במלחמת שלום הגליל (1982), אך הוא נמשך 18 שנים עד היציאה המלאה משטח לבנון במאי 2000. הלחימה המתמשכת בלבנון ניתנת לחלוקה גסה לשלושה: חודשי המלחמה האינטנסיביים, יוני-ספטמבר 1982; עד הנסיגה לאזור הביטחון דרומית לליטני, ספטמבר 1982 עד מאי 1985; וכל שנות השנות והלחימה באזור הביטחון.

1 סא"ל (במיל") בעז זלמנוביץ הוא חוקר במחלקת היסטוריה של צה"ל.

הכתיבה על אזור הביטחון

15 השנים הללו, ממאי 1985 עד מאי 2000, זכו לתשומת לב מעטה יחסית לא רק במחקר הרשמי והאקדמי, אלא גם במה שמכונה על ידי טל טובי "סיכומים כלליים עיתונאיים באופיים" ו"סיפורי המשתתפים";² אולי משום שלא היה אפשר לסכם במהלך התקופה, ומשום חוסר תשומת הלב הכללית ללחימה בלבנון בעת שהתרחשה עד השנים האחרונות לשהיה בה. בשנים האחרונות, בעיקר באחרונה (2020), התעורר השיח מצד לוחמי המוצבים ובכלל זה דרישה לקביעת אות מערכה ללחימה בלבנון. העיסוק בעניינים הללו קיבל תנופה, בעיקר בזכות יוזמת ועד הפעולה להכרה במלחמה ברצועת הביטחון. מאחורי הוועד והמאמץ עומדים רבים מ־36,000 חברי קבוצת הפייסבוק "סיפורים מלבנון - מה שקרה במוצבים", ועוד רבים אחרים. אחד ממובילי הקבוצה, העיתונאי חיים הר־זהב, כתב ספר אשר בחן את שנות "הלחימה במוצבים".³ הר־זהב, חייל בגדוד 931 של חטיבת הנח"ל באותן שנים, שם לו למטרה לספר את הביוגרפיה הקבוצתית של החיילים והמפקדים הזוטרים⁴ ואת סיפור האמהות והילדים. דומה כי הר־זהב דוגל בתפיסה הרואה בחיילים ילדים, ואת העוצמה שבהתאגדות "ארבע אמהות" ואסון המסוקים כקו השבר שהניע את החברה הישראלית, הפוליטיקה וגם את הצבא להבנה שצריך לצאת מלבנון. נדרש ניתוח מעמיק יותר כדי לבחון את התזה הנוחה הזו, אבל כאמור חשיבות ספרו של הר־זהב בהבאת הסיפור של החיילים במוצבים החודרים ובפעילות המבצעית בשיחי דרום הלבנון וסלעיה: "רוב המרואיינים דיברו בפעם הראשונה אחרי 20 שנה של שתיקה על מה שעברו בלבנון, כי סוף סוף מישהו מתעניין בסיפור שלהם, בסיפור שלנו".⁵

2 טל טובי, "צבא עם היסטוריה! פרסומי מחלקת היסטוריה של צה"ל ותרומתם האפשרית למחקר אודות מלחמות ישראל", הרצאה במסגרת הכנס **איך חוקרים מלחמה? מגמות עכשוויות בחקר ההיסטוריה של צה"ל ומלחמות ישראל**, 6 באפריל 2021: [1] סיכומים כלליים עיתונאיים באופיים; [2] סיפורי המשתתפים, אנשי צבא ופוליטיקאים בכירים וזוטרים; [3] מחקרי היסטוריה רשמיים; [4] מחקרים אקדמאיים ואחרים ביקורתיים המאששים, או הקוראים תיגר, על הנחות מקובלות.

3 חיים הר־זהב, **לבנון - המלחמה האבודה**, הוצאה עצמית, 2019 (להלן: הר־זהב, **לבנון**); יניב פרידמן, **ביקורת ספרות - לבנון - המלחמה האבודה, חיים הר־זהב**, אתר האינטרנט של מרכז דדו לחשיבה צבאית, 2020 (להלן: פרידמן, **ביקורת ספרות**).

4 בעז זלמנוביץ, "'בגיהנום של מטה' ביוגרפיות של קבוצות בלחימת יחידות צה"ל בדרום לבנון בסוף שנות התשעים - סקירת הספרים 'אם יש גן עדן' ו'מלחמה ללא אות'", **פסיכולוגיה צבאית** 5, דצמבר 2006, עמ' 475-494.

5 אתר האינטרנט של חיים הר־זהב: <https://www.haimhz.online/>

הר־זהב איננו הראשון שעושה זאת, ומייצג בכך את קבוצת הלוחמים. ניתן לציין את "אם יש גן עדן" של רון לשם שיצא לאור בשנת 2005, ואת "דלעת" שכתב לוחם נוסף מחטיבת הנח"ל, העיתונאי מתי פרידמן;⁶ ואולי עוד כמה ספרים אישיים כמו "סיפורו של כלבן צבאי" של נחמי פיינבלט. לסיפורי המשתתפים בלחימה בלבנון אפשר להוסיף את ספרו של משה (צ'יקו) תמיר, "מלחמה ללא אות"⁷ ואת הביוגרפיה שנכתבה על ארז גרשטיין, מפקד יחידת הקישור ללבנון (יק"ל) שנהרג ממטען צד בפברואר 1999.⁸ אולם כפי שכתב פרופסור יואב גלבר על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים:

מה שחסר בשיח הזה כל השנים הוא בסיס עובדתי-היסטורי. זהו שיח של דעות ורגשות ולא של ידע. לא כל העובדות המועלות בו מוטעות או שקריות (חלקן הן כן כאלה), אלא שהוא מתנהל בלי שיטה וללא הקשר. כל אחד בוחר לו נקודות לדיון ועובדות או ספקולציות לפי נטיותיו. הוא משתמש בהן לצרכיו תוך התעלמות מעובדות שאינן נוחות לו ומן התמונה הכוללת, ולעתים גם תוך "טיפול" בעובדות על-מנת להתאימן לתמונה הרצויה.⁹

כאן מקומה של המחלקה להיסטוריה בצה"ל ליצור את המסד המחקרי באמצעות מחקרים היסטוריים רשמיים, כדוגמת זה של אהד לסלוי. המחלקה להיסטוריה נדרשת להעמיד את הבסיס העובדתי ואת תיאור האירועים, תחילה לצורך הלימוד בתוך צה"ל והפקת הלקחים, ולאחר מכן לציבור הרחב, ובכללו חוקרי ההיסטוריה הצבאית. וכל זאת גם על מנת להשפיע על ההיסטוריוגרפיה של התקופה.¹⁰ המחקר על אודות הלחימה בלבנון הושף, במגבלות ביטחון המידע, כמו מחקרים אחרים של המחלקה להיסטוריה, מידע חשוב שלא היה נגיש עד כה. אולם למחקר הלחימה בלבנון, ובכלל זה שתי המלחמות האחרונות, המבצעים הרבים ותקופת השהייה באזור הביטחון, יש חשיבות להתכוננות ללחימה העתידית.

6 מתי פרידמן, **דלעת – מוצב אחד בלבנון**, כנרת, זמורה-ביתן, 2017.

7 משה (צ'יקו) תמיר, **מלחמה ללא אות**, מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 5002.

8 אוהד ערן, **תמצית געגוע – סיפורו של ארז גרשטיין והמלחמה בלבנון**, ידיעות ספרים, 2007. ניתן למצוא אזכור לתקופה בספרים נוספים, ראו לדוגמה: יוסי פלד, **איש צבא** (כתבה: רונית רודי), ספרית מעריב, 1993.

9 יואב גלבר, **עודף זיכרון והיסטוריה שכמעט ואיננה**, מתוך: אתר מרכז למלחמת יום הכיפורים, 2002.

10 דיון בהיסטוריוגרפיה של מלחמות ישראל, ראו לדוגמה: מרדכי בראון, **זכרון בספר – ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות 1948-1949**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2001.

מקום הספר במכלול המחקר על רצועת הביטחון

ספרו של לסלוי - "מביטחון שוטף ללחימה בגרילה: רצועת הביטחון בדרום לבנון בשנים 1993-1998" - הוא החיבור השלישי שפרסמה המחלקה להיסטוריה הדרונית באזור הביטחון. הראשון בסדר הכרונולוגי הוא ספרו של שמעון גולן, "מבירות לאזור הביטחון" העוסק, כפי שמעידה כותרת המשנה, ב"קבלת ההחלטות בפיקוד העליון מהיציאה מבירות עד לנסיגה לאזור הביטחון (ספטמבר 1982 - מאי 1985)".¹¹ כשאר פרסומיו של גולן, מדובר בכרוניקה קפדנית ומפורטת של הדיונים והמסמכים המעידים על המחשבות והתכנונים במטכ"ל, אך היא אינה מפרטת את מה שהתרחש בדרג הטקטי הלוחם, ובצד השני - האויב. המחקר השני, שנשאר חסוי לפי שעה, נכתב על ידי דוד טל¹² ועוסק בשש השנים הראשונות של רצועת הביטחון. עיקרו בתיאור הפעילות המבצעית של שני הצדדים, ובהצבעה מרומזת על מעבר הכוח ועיקר הלחימה כנגד צה"ל מהארגונים הפלסטיניים והארגון השיעי אמל אל חזבאללה. עוד ניתן ללמוד ממנו על בניית מנגנון הקישור לצד"ל - יק"ל, ועל המתח הארגוני מול אוגדה 91. חיבורו של טל הוא ראשוני ביותר, ונדרש להרחיבו הן בתשתית העובדתית והן בכיווני מחקר שונים. אולם קיומו מצביע על החלוקה לתקופות בלחימה באזור הביטחון שעשתה המחלקה להיסטוריה, ועל הסיבה לתחילת מחקרו של לסלוי בשנת 1993. הוא מהווה המשך למחקרו של טל בהתאם לחלוקה לתקופות (פריודיזציה) של המחלקה להיסטוריה, שקבעה את מבצע "דין וחשבון" כנקודת מפנה או לפחות נקודת התייחסות חשובה במדיניות של צה"ל בלבנון. הסיבות לכך הן כפי שנכתב במבוא:

ההבנות שהביאו לסיום המבצע יצרו מציאות שבה נדרש צה"ל להילחם בחזבאללה תחת אילוצים ומגבלות ביחס לאופן הפעלת הכוח. יתר על כן, המבצע המחיש את העובדה שחזבאללה היה לגורם הכוח העיקרי והמוביל בדרום לבנון, שמטרתו ודרכי הפעולה שלו שונות ואפקטיביות יותר משל הארגונים שפעלו בעבר משטח לבנון. בנסיבות אלו, נדרש צה"ל לגבש תפיסה מבצעית אחרת.¹³

11 שמעון גולן, מבירות לאזור הביטחון, קבלת ההחלטות בפיקוד העליון מהיציאה מבירות עד לנסיגה לאזור הביטחון (ספטמבר 1982 - מאי 1985), מודן, משרד הביטחון והמחלקה להיסטוריה, 2019.

12 דוד טל, מדיניות הביטחון השוטף ברצועת הביטחון בדרום לבנון 1993-1985, אמ"ץ-תוה"ד- המחלקה להיסטוריה (פרסום פנימי), 2000.

13 אהד לסלוי, מביטחון שוטף ללחימה בגרילה: רצועת הביטחון בדרום לבנון בשנים 1993-1998, מודן, משרד הביטחון, מערכות והמחלקה להיסטוריה של צה"ל, 2021, עמ' 13 (להלן: לסלוי, רצועת הביטחון).

על הספר ועל כמה סוגיות

מחקרו של לסלוי בוחן את התהליכים שעבר צה"ל במהלך חמש-שש שנים ברמות השונות: האסטרטגית - הרמטכ"ל והמטכ"ל; המערכתית - פיקוד הצפון; והטקטית - מהפיקוד ומטה, ובכלל זה גם בפיתוח רעיונות בתחום אמצעי הלחימה (אמל"ח) והתרגולות הטקטיות, המבנה הארגוני, ההכשרה והאימון של היחידות. אולם מוקד המחקר הוא ב"תפיסות", בהיותן ניסיון לבחון כיצד הבינו בכל הרמות את הבעיה שמולה ניצב צה"ל בדרום לבנון, ולראות את יחסי הגומלין בין הרמות השונות. הוא מבליט את הוויכוחים המתמשכים והנוקבים שנבעו מהתפיסות השונות לגבי אופן הפעולה כנגד חזבאללה, ובכלל זה תפקיד אזור הביטחון - האם הוא אמצעי או מטרה? בעיקר מנסה המחקר למצוא את הקשר המורכב שלא תמיד ניתן לאיתור בין המילים הנאמרות בדיונים והנכתבות במסמכים ובפקודות, מתוך הנחה שהן משקפות את המחשבות-התפיסות וקבלת ההחלטות, לבין אופן הוצאתן אל הפועל. זאת מתוך הנחה שנדרש זמן להחלטה המתקבלת "למעלה" להשפיע על "השטח", אם בכלל.

לסלוי מניח, אם כן, שקיץ 1993 הוא נקודת ציון בלחימה בדרום לבנון, ולכן הפרק הראשון בספרו עוסק במימוש התפיסה המבצעית שגובשה לאחר מבצע "דין וחשבון" (יולי 1993) במשך השנה וחצי לאחריה, והוא עושה זאת באמצעות בחינה צולבת של הרעיונות המופשטים במפקדות הבכירות עם האירועים בשטח. תקופת סוף 1994 ותחילת 1995 היא נקודת ציון נוספת בשל החלפת הפיקוד הבכיר. פעילות צה"ל מ"דין וחשבון" נבחנה וסוכמה על ידי ועדה בראשות אפי איתם,¹⁵ ולסלוי מביא את תמצית מסקנותיה כאפילוג לתקופה:

לדעת תא"ל איתם, הנטייה ההגנתית מאז סיום המבצע, ומדיניות האש המחמירה שנועדה למנוע הפרה של ההבנות, יצרו בפועל אזורים בטוחים לתנועת מחבלים ומנעו פגיעה בתשתית של חזבאללה [...]. הגישה ההגנתית והריכוזיות נוגדות את העיקרון "פיקוד מוכוון משימה". למפקדים אין חופש פעולה, ונהלים ואישורים מסורבלים מונעים תגובה בזמן אמת. חוסר הגיבוי למפקדים בשטח גורם לכך שהחשש מטעות הביא להיעדר יוזמה מצידם. התוצאה היא רצף ההצלחות של חזבאללה, שמכרסם בתחושת הביטחון של צה"ל לעמוד במשימתו בזירת לבנון.¹⁶

15 דו"ח סיכום ביניים של צוות החשיבה לבחינת ההתמודדות מול ארגון חזבאללה בדר"ל, דצמבר 1994 (ארכיון צה"ל, 251/2120/1998) מצוטט אצל: לסלוי, רצועת הביטחון, עמ' 54.

16 שם, עמ' 55.

אולם יותר מכך, איתם הציג את הדילמה ונקודת המחלוקת העיקרית בין הדרג המדיני והמטכ"ל לבין פיקוד הצפון. בדוח נכתב: "נפילת קטיושות בשטחינו אינה יכולה להיחשב בשום אופן ככישלון משימת הביטחון לישובי הצפון והיא צריכה להיות חלק ממחיר זמני שאנו מוכנים לשלם כדי ליצור שיפור משמעותי לטווח הארוך".¹⁷

תקופת המשנה הבאה על פי החלוקה במחקר היא מדצמבר 1994 עד אפריל 1996. מחילופי בעלי התפקידים הבכירים בצה"ל והתפיסה המבצעית החדשה שהביאו עימם ומימושה עד למבצע "ענבי זעם". בחינת תקופה זו על ידי לסלוי מעלה סוגיה נוספת: השפעת האדם על האירועים, וליתר דיוק - השפעת המפקדים הבכירים על תוצאות הלחימה. לעניין זה יש להתייחס גם לפילוח של הרמות השונות, על אף שלא ניתן להבחין בקווי הגבול ביניהן. לסלוי מבחין בין תקופות הרמטכ"לים אהוד ברק ואמנון ליפקין-שחק, כאשר איציק מרדכי ועמירם לוין היו מפקדי פיקוד הצפון; תקופות חופפות, פחות או יותר, כאשר סוף 1994 ותחילת שנת 1995 היא תקופת החילופים; וכאן נדרש לבחון האם הם השפיעו?

על פי מאיר פינקל, כאשר נכנס לתפקיד הרמטכ"ל, זיהה ליפקין-שחק את הפעילות ברצועת הביטחון כ"לחימה" ולא כביטחון שוטף (בט"ש). הדברים באו לידי ביטוי בהצהרותיו בסיכום כנס בט"ש במארכס 1995 ובקביעת סדרי עדיפויות בתוך צה"ל.¹⁸ לסלוי מצביע על כך שאף שליפקין-שחק היה שותף בכיר של הרמטכ"לים שקדמו לו,¹⁹ דומה שלפחות במחצית הראשונה של כהונתו ננקטה באישורו טקטיקה התקפית ואגרסיבית יותר. כבר בתחילת ינואר 1995 התקיים דיון במטכ"ל לגבי התפיסה המבצעית הנדרשת בלבנון, ובדיון בו,

התגלתה מחלוקת בין שתי גישות: האחת, בהובלת מפקד פיקוד הצפון, זיהתה הידרדרות מתמשכת במצב והדגישה את הצורך להרחיב את הפעילות של צה"ל; השנייה, שמזוהה בעיקר עם גורמים במטכ"ל, לא ראתה שינוי מהותי במציאות באזור הביטחון, ולכן לא ראתה צורך מהותי בשינוי התפיסה המבצעית.²⁰

17 שם, עמ' 56.

18 מאיר פינקל, הרמטכ"ל, מודן, מערכות ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2018, עמ' 39-44.

19 כראש אמ"ן וסגן הרמטכ"ל.

20 לסלוי, רצועת הביטחון, עמ' 16.

הרמטכ"ל ליפקין-שחק אמנם תמך בגישתו ההתקפית של מפקד פיקוד הצפון לוי, שגרס כי נדרש שינוי האופן שבו ערוכים, מאורגנים ופועלים כוחות צה"ל ברצועת הביטחון ובלחימה נגד חזבאללה. אולם הוא לא קיבל את כל התפיסה ונגזרותיה, והטיל מגבלות על לוי. על מורכבות היחסים בין הדרגים - שהיא גם דוגמה לקשיים העומדים בפני ההיסטוריון להבין את מה שהתרחש, את הסיבות לתוצאות והקשר שבין משק כנפי הפרפר בקריה שבתל אביב לסופה בגיבול רפיע, ניתן ללמוד מהקטע הבא:

הרמטכ"ל הסכים עם מפקד הפיקוד, שיש מקום לפשט את נוהלי העבודה, אך בפועל השאיר אותם על כנם. מצד אחד, הטיל רא"ל ליפקין-שחק על פיקוד הצפון את האחריות לפעילות במרחב הרצועה האפורה, אך הוא קבע ש"בכל מקרה ובכל גזרה מעבר לקו אדום, אישור לביצועם יינתן ברמת המטכ"ל (ובמקרים מסוימים גם שהב"ט, ראה"מ וקבינט)". זאת, מאחר ש"תוצאה של ארבעה מחבלים הרוגים בלי נפגעים לכוחותינו היא בודאי תוצאה טובה, אבל שיש מחבלים הרוגים עם הרוג אחד לכוחותינו היא תוצאה הרבה פחות טובה".²¹ הרמטכ"ל הביע חשש שהדרגים הנמוכים, שעסוקים בתכנון המיקרו-טקטי, אינם מודעים לשיקול זה, ולכן יש צורך בביקורת הדוקה של הדרגים הבכירים.²² הרמטכ"ל דחה את בקשת מפקד הפיקוד לקבל את האחריות על תכנון וביצוע מבצעים בעומק. מתוך חשש לירי רקטות, הדגיש הרמטכ"ל שכללי הפתיחה באש יישארו על כנם ולא ישתנו.²³

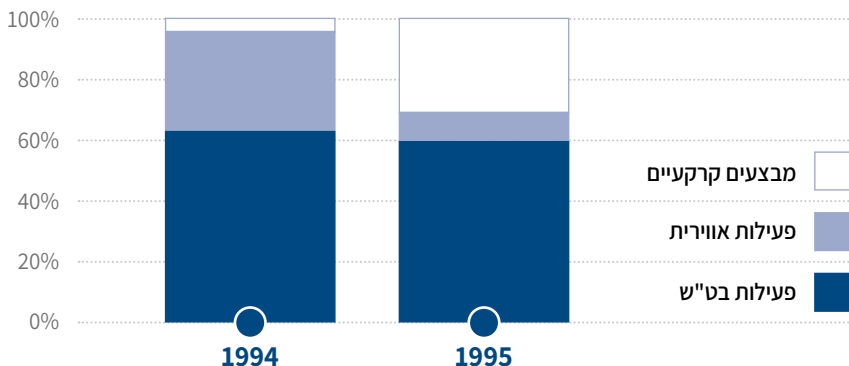
בחינה מעניינת של השפעת האישים ותפיסותיהם המבצעיות ונטייתם להגנתיות ולהתקפיות ניתן ללמוד מניתוח סטטיסטי של מאפייני הפעולות המבצעיות בדרום לבנון. לסלוי מצביע באמצעות בחינה כמותית של התשומות - המבצעים, המארבים והפעולות הנוספות שביצע צה"ל, ובאמצעות תפוקה מיקרו-טקטית - כמות נפגעי האויב בהתאם לכוחות הצד הפוגע, על השוני בין סיום תקופת מרדכי ובין שנתו הראשונה של לוי בפיקוד הצפון. אבל זו, כאמור, תפוקה מיקרו-טקטית שהשפעתה על תוצאות המערכה היא, כפי שאנחנו יודעים, שולית.

²¹ ההדגשות במקור.

²² "המ"מים והמ"פים לא מבינים מספיק את החשיבות של הורדת הסיכוי לפגיעה בכוח כפי שאנחנו מבינים אותה".

²³ שם, עמ' 71-72.

פילוח הרוגי אויב לפי סוג פעילות

תרשים 2 - גורמי הפגיעה באויב על פי לסלוי

מבצע "ענבי זעם", שנמשך שבועיים וחצי באפריל 1996, הוא אירוע המסמן שינוי ב"כללי המשחק" בלבנון, ולכן הוא מוקד התייחסות נפרד במחקר. חשיבותו גם בבחינה פרספקטיבית לא רק לגבי המדיניות והתפיסה המבצעית של ישראל וצה"ל בלבנון, אלא גם בהקשר מבצעים עצמיים באש בזירות אחרות, והקשר בין מבצע לבין השינויים בשטח בתקופה שלאחריו. בפרק נבחנות הגישות לגבי השינוי האפשרי שיביא המבצע. לסלוי פורס את הדיונים הממושכים שהקדימו את המבצע, את תכנונו שהחל בקיץ שקדם לו, את אי-ההבנות בין הדרגים - הרמטכ"ל ומפקד הפיקוד - לגבי מטרותיו, ועוד. לסלוי מראה שחילוקי הדעות לגבי המבצע היו חריפים לא רק בתכנון הפרטני, אלא אף קודם לכן, כאשר מפקד פיקוד הצפון שינה את המטרה שהוכתבה לו על ידי רמטכ"ל:

בפקודה המטכ"לית סדר העדיפויות של משימות הפיקוד היה כלהלן: צמצום ירי הרקטות, הנעה והוצאת האוכלוסייה האזרחית מדרום לבנון, ורק לבסוף - "פגיעה ביעדי ארגון חזבאללה ובלוחמיו". לעומת זאת, בפקודה הפיקודית עמדה המשימה של פגיעה בארגון חזבאללה בראש סדר הקדימויות, לאחר מכן צמצום ירי הרקטות, והרחקת האוכלוסייה האזרחית הוצבה רק במקום השלישי. הבדל זה שיקף, למעשה, את חוסר ההסכמה שאפיין את תהליך נוהל הקרב שכלל הנראה לא סוכם עד תחילת המבצע.²⁴

24 שם, עמ' 124.

תקופת המשנה הרביעית מתוחמת מסיום אפריל 1996 עד ליולי 1998. כאן נבחנו השלכות המבצע על מדיניות ישראל בדרום לבנון והפעולות הטקטיות של שני הצדדים בהרים ובוואדיות של דרום לבנון. בתקופה זו הושפעה הגישה הישראלית גם מאסון המסוקים (4 בפברואר 1997); אולם בשטח המשיכו הכוחות הלוחמים להתנגש. בדיון על אודות הרמה הטקטית ניתן להבחין בשני ערוצים: האחד דן בהשפעת הפעולות ברמה הטקטית על התוצאה ברמות שמעליה - המערכתית והאסטרטגית; הערוץ השני מתמקד בפעולות הטקטיות עצמן; איך נעשו, ומדוע נעשו כך. ערוץ זה עוסק במבנה ובארגון, באמל"ח, בתורת הלחימה (תו"ל) וביישומה בשטח, בהכשרה ובאימונים. למשל, ניתן לטעון שהמודיעין כשל בפרוץ המלחמה ב־6 באוקטובר 1973, אבל האם זה מסביר את השגיאות ברמות הנמוכות של הגדודים והפלוגות המסתערות שוב ושוב על מתחמי הצבא המצרי ב"מכשיר" ו"חמוטל"?²⁵ אותן שאלות צריכות להיבחן בלחימה כנגד הגרילה והטרור בדרום הלבנון. לסלוי מקדיש לכך מקום בעיקר מתוך התבוננות בהשפעתה של הטקטיקה על המערכה. אולם אין לסלוי בוחן ומציג את פרטי הפרטים הטקטיים של הלחימה. הוא מתאר מספר תקריות אשר ממחישות בעיה או סוגיה רחבה יותר, או משום שהן השפיעו על קבלת ההחלטות בדרגים הבכירים.

במאמר המבוסס על המחקר המפורט בספר, והממוקד בשנים 1995-1996, ביקר לסלוי²⁶ את הכשל ברמה המערכתית "בכל הנוגע להתמודדות עם המציאות ברצועת הביטחון; אך הראה כיצד ברמה הטקטית הצליח צה"ל להתמודד באופן מוצלח יחסית, בחלק מן השנים, במאבק הלמידה כנגד חזבאללה".²⁷ ייתכן שמדובר בעניין נדוש, אבל כאשר האסטרטגיה והתפיסה המבצעית אינן ברורות, אזי גם הפעולות הטקטיות המוצלחות ביותר אינן מתחברות לכדי הצלחה במערכה. כפי שאמר הקצין הווייטנאמי למקבילו האמריקאי: "אתם ניצחתם בכל קרב, אבל אנחנו ניצחנו במלחמה". במקרה ישראל-חזבאללה, צה"ל אף לא ניצח בכל קרב, כפי שמצביע מחקר אחר של לסלוי שבדק את תוצאות ההתנגשויות הטקטיות בין שני היריבים. השינויים שעשה חזבאללה באופן הפעולה הטקטית

25 עודד מגידו, **מכשיר וחמוטל לא בידינו: קרבות "חמוטל" ו"מכשיר" במלחמת יום הכיפורים**, זמורה ביתן, 2019.

26 אהד לסלוי, "השתנות תפיסתית או התאמות טקטיות? למידה והשתנות באזור הביטחון בלבנון בשנים 1995-1996", **יסודות - כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל** 1, 2019, עמ' 337-351.

27 יניב פרידמן, **ביקורת ספרות**.

מעידים על היכולת שלו להבין ולהגיב מהר יותר לשיטות הפעולה הטקטיות של צה"ל. כך, למשל, עבר חזבאללה לשימוש בזירות מטענים כאשר זיהה את שיטת התנועה למארבים של יחידות החי"ר או את שיטת מארבי הטנקים. בהקשר הצד השני נעיר, כי ארגון חזבאללה זכה במחקר הישראלי עד כה ליותר התייחסויות מאשר הצד "שלנו". הסיבה היא, כנראה, היעדר הגישה למקורות ראשוניים המתייחסים להחלטות ולפעולות צה"ל. אמנם חזבאללה לא פתח את ארכיוניו לחוקרים, אך משום מה דומה שלגיטימי אקדמית לחקור את צד האויב בלי שימוש במקורות ראשוניים, סטנוגרמות דיונים והקלטות קשר, מסמכי סיכום דיונים או תוכניות מבצע ואימונים.²⁸ הגם שלסלוי עוסק פחות בצד השני, הוא אינו שוכח את האמירה "גם לצד השני יש זכות הצבעה בשדה הקרב". בדרום לבנון נדמה שלחזבאללה הייתה אסטרטגיה מוצקה יותר מאשר למדינת ישראל, וההכוונה לכוחות הטקטיים בשטח הייתה יעילה. בפרק הסיכום מתבונן לסלוי ב"למידה" של צה"ל ברמות השונות ומסביר שוב, אולי בטון אפולוגטי-משהו, את הלחימה בדרום לבנון בהקשר הרחב יותר של מדינת ישראל וצה"ל, כדוגמת המגעים עם סוריה ומה שהתרחש בזירה הפלסטינית. כמו כן הוא מצביע על דרך החשיבה של מפקדי צה"ל שנצרבה בדם, ויש השואלים בדיעבד מדוע לא חשבו שרצועת הביטחון מיותרת:

אף על פי שבקצונה הבכירה היו שחשבו כי יש מקום לשנות את האסטרטגיה המדינית, הושפעו הדרג המדיני והרמטכ"ל במידה רבה מאירועי העבר והתקשו לקבל את העובדה שהמציאות בלבנון השתנתה מהקצה אל הקצה. הם היו עדים אישית לפיגועי הטרור הקשים של שנות השבעים, וחששו מפני חזרה על אירועים כמו הפיגוע במעלות, אוטובוס הילדים באביבים ורצח משפחת הרן בנהריה, ומכאן כנראה נבעה התנגדותם לשינוי האסטרטגיה המדינית ולרעיון הנסיגה גם ללא הסדר עם סוריה.²⁹

28 ראו לדוגמה: Raphael D. Marcus, *Israel's Long War with Hezbollah: Military Innovation and Adaptation Under Fire*, Georgetown University Press, 2018.;

שמעון שפירא, **חזבאללה בין איראן ללבנון**, הקיבוץ המאוחד, 2000; רונן ברגמן, **נקודת האל-חזור: המודיעין הישראלי מול איראן וחזבאללה**, כנרת, זמורה-ביתן, 2007; דניאל סובלמן, **כללי משחק חדשים: ישראל וחזבאללה לאחר הנסיגה מדרום לבנון**, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב, 2003; מרטין קרמר, **פדאללה: המצפן של חזבאללה**, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 1998; שאול שי, **ציר הרשע: איראן, חזבאללה והטרור הפלסטיני**, מפעלות המרכז הבינתחומי, הרצליה, 2003.

29 לסלוי, **רצועת הביטחון**, עמ' 244.

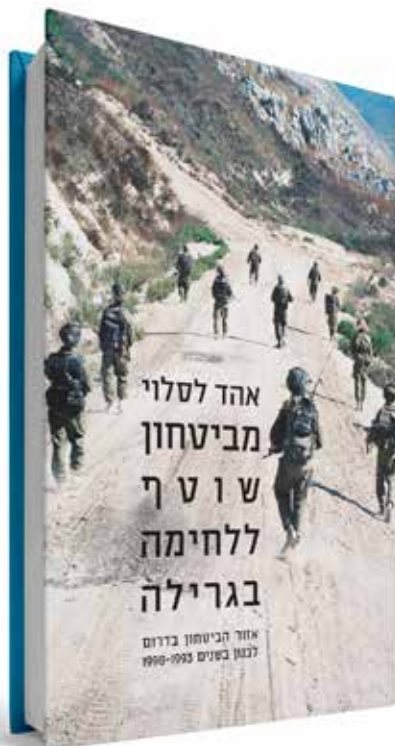
אולם יותר מכך, לסלוי מציג במחקר - בניגוד לטענה המקובלת בשיח הציבורי ובספרות העכשווית³⁰ - כי באמצע שנות התשעים, וביתר שאת בעקבות מבצע "ענבי זעם" ולפני האירועים שנחשבים משפיעים ביותר (אסון המסוקים, אירוע השייטת באנצריה והשרפה בסלוקי) בעיקר על דעת הקהל והדרג המדיני,³¹

זיהו קצינים בכירים כי המציאות השתנתה, כך שהמדיניות הנוכחית הפכה לבלתי רלוונטית או אפקטיבית [...]. כבר בספטמבר 1996 טענה צמרת פיקוד הצפון שהרעיון של אזור הביטחון כבר איננו רלוונטי ואפקטיבי במציאות שנוצרה, ומוטב - מבחינה צבאית ומדינית - לסגת מלבנון גם ללא הסדר. השינוי שחל בפיקוד הצפון לא נבע מתהליך למידה מסודה, אלא מתוך התבוננות בהתרחשויות באותה שנה. מבצע "ענבי זעם" המחיש לקצינים הבכירים שאין בכוונת הדרג המדיני להכריע צבאית את חזבאללה.

לסיכום, ספרו של לסלוי, למרות צנימותו היחסית, הוא נדבך חשוב במחקר על הלחימה ברצועת הביטחון בלבנון; אולם הוא מהווה רק את ראשיתו ומסמן כיווני מחקר, שבלעדיהם יקשה להבין את שהתרחש בשנות המאבק בלבנון, ובעיקר בדורמה.

30 למשל אצל: פרידמן, **ביקורת ספרות**; הר־זהב, **לבנון**.

31 לסלוי, **רצועת הביטחון**, עמ' 243.

כריכת הספר - מביטחון שוטף לחימה בגרילה:
אזור הביטחון בדרום לבנון בשנים 1993-1998,
מודן, משרד הביטחון והמחלקה להיסטוריה בצה"ל, 2021

יסודות הוא שנתון היסטורי-צבאי שפיט בהוצאת המחלקה להיסטוריה של צה"ל. כרכיו מתפרסמים בשתי סדרות, מאסף וסדרת נושא, ומגישים לקורא מחקרים רב-תחומיים אודות ההיסטוריה הצבאית במדינת ישראל. המאמרים המתפרסמים בכתב העת נדרשים להאיר פנים חדשות וישנות במחקר ההיסטורי-הצבאי, ועוברים שיפוט-עמיתים (Peer-Reviewed) בפיקוח הוועדה האקדמית של כתב העת.

יסודות | כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

הכותבים בגיליון 3 הם:

יאיר אבן
זאב אלרון
שאול ברונפלד
שמעון גולן
עופר דרורי
בעז זלמנוביץ
מאיר פינקל
אלון קדיש
זכי שלום

צה"ל - המחלקה להיסטוריה

משרד הביטחון - הוצאה לאור

